

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 86

Sayı: 305

Nisan 2022

ANKARA - 2022

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

AYKURT, AYŞEGÜL - AYENGİN, NURPERİ: Karain Mağarası Orta Kalkolitik Dönem Seramiği	1
YILDIRIM, ERCÜMENT: A Comparative Approach to the Oannes Narrative in Mesopotamia and the Prometheus Myth in the Ancient Greek World	39
CİNEMRE, İLHAMİ TEKİN: Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?	61
KEÇİŞ, MURAT: İhanetten İmparatorluğa: IV. Romanos Diogenes	89
DEMİREL GÖKALP, ZELİHA: 16. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa Ticari İlişkilerine 'Yusuŕça Definesi' Örneğinde Bir Bakış.....	119
SARIKAYA, HÜSEYİN: Selef-Halef İki Vak'anüvîs Sa'dullah Enverî ve Halîl Nürî'nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme	177
ÇETİN, MEHMET: Osmanlı Devleti'nde Bir İngiliz Sermaye Girişimi: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî	219
BUZPINAR, Ş. TUFAN: Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği Döneminde Sultan II. Abdülhamid ve İngiltere Büyükelçisi Layard ile Olan İlişkileri (Kasım 1878-Ağustos 1880)	251
DEMİR GÖRÜR, EMEL: Sultan II. Abdülhamid'in Siyasi Mahkûmlara Yönelik 1896 Tarihli Umumi Affı	285
ERDİNÇLİ, İHSAN: Değişim Çağında Osmanlı İstanbul'unda Oyuncaklar ve Oyun Nesneleri	319

Kitap Tanıtma:

AKBULUT, MEHMET YILMAZ: Feridun M. Emecen, <i>Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat, Aktörler, Yazın ve İmaj</i>	359
KAYAPINAR, AYŞE: Gabor Karman, <i>Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğunun Haraçgüzar Eyaletleri ve Serhat Boyları)</i>	363
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	379
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	388

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 86 - Sayı/Issue: 305 (Nisan/April 2022)

Yayınca/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Doç. Dr. Selim ARGUN	Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN	
Prof. Dr. Ülçer BULDUK	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	Prof. Dr. Birol ÇETİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Ekrem KALAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Prof. Dr. Nadir ÖZBEK	Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Prof. Dr. Arzu TERZİ	Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR	Hüseyin Murat YÜCEL

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.bellefen.gov.tr • bellefen@ttk.gov.tr

Nisan-April 2022 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America: History And Life,
Historical Abstracts, Scopus, ULAKBİM TR Dizin.

Tasarım/Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

Zeliha Demirel Gökalp, “Osmanlı-Avrupa Ticari İlişkilerine ‘Yusufça Definesi’
Örneğinde Bir Bakış”, s. 176 (Resim: 4, No: 50).

Baskı/Printed by

Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sit. 1341. Cd. No: 62 İvedik OSB - Yenimahalle / ANKARA
Tel: +90 312 395 53 00 • info@neyir.com • Sertifika No: 49891

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 86 Sayı/Issue: 305 (Nisan/April 2022)

Hakemler Listesi/Referees List

- Dr. Öğr. Üyesi Şevket Kamil AKAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ebru ALTAN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Yahya ARAZ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ümmüğülsüm Filiz BAYRAM (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih BOZKURT (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Çiğdem DÜRÜŞKEN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (Pamukkale Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Adem KORKMAZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cüneyd OKAY (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihat PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat TEKİN (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (Milli Savunma Üniversitesi)

BELLE TEN

Cilt/Volume: 86

Nisan 2022

Sayı/Issue: 305

Karain Mağarası Orta Kalkolitik Dönem Seramiği*

Ayşegül Aykurt** - Nurperi Ayengin***

Öz

Karain Mağarası'nın B gözünde yapılan çalışmalarda H I-IV katmanlarında Kalkolitik Çağ'a tarihlenen seramik örnekleri ele geçmiştir. Çağın erken, orta ve geç dönemlerini içeren örneklerinin mağaranın dip kenarlarında, özellikle H I-III katmanlarında, oldukça karışık durumda olduğu gözlenmiştir. Bu makale kapsamında söz konusu karışık malzeme içinde yer alan Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen karakteristik seramik örnekleri değerlendirilmiştir. Seramik örnekleri içinde yer alan sepet kulplu ve mantar başlı saplı çanaklar ile mahmuzlu kulplara sahip çömlekler, Troas'tan Likya bölgesine kadar uzanan ortak seramik kültürünün ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kültür bölgesinde yer alan Malkaya Mağarası, Tavabaşı Aşağı Mağarası ile birlikte Karain Mağarası, bölgede Orta Kalkolitik Dönem'e sadece höyük yerleşimlerinin olmadığını, aynı kültür materyallerini kullanan

* Karain Mağarası B gözünde ele geçen seramik örnekler üzerinde çalışmamıza izin veren ve Ankara Üniversitesi'nde yer alan Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı laboratuvarında çalışmamıza olanak sağlayan hocamız Prof. Dr. Işın Yalçınkaya şükranlarımızı sunarız. Yanı sıra laboratuvar çalışmaları sırasında her anlamda yardımlarını esirgemeyen ve çalışmalarımızı destekleyen hocamız Prof. Dr. Harun Taşkıran'a ve dostumuz Prof. Dr. Kadriye Özçelik'e de çok teşekkür ederiz.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, aysegula@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0001-7252-4784

*** Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Düzce/TÜRKİYE, ruhanay@yahoo.com ORCID: 0000-0002-9385-005X

DOI: 10.37879/belleten.2022.001

Makale Gönderim Tarihi: 01.03.2021 - Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

mağara yerleşimlerinin de olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bunun yanı sıra B gözünde bulunan seramik ve diğer buluntular birlikte değerlendirildiğinde; mağaranın mevsimlik olarak kullanılmadığı, Troas'tan Likya bölgesine kadar uzanan ortak kültürel materyallere sahip, ancak farklı yaşam biçimini tercih etmiş insanlar tarafından sürekli bir yaşam alanı olarak kullanıldığı düşünülmüştür.

Keywords: Karain Mağarası, Orta Kalkolitik Dönem, seramik.

Middle Chalcolithic Period Ceramic from Karain Cave

Abstract

Ceramic samples dating to the Chalcolithic Age were found in layers H I-IV during the studies carried out in Chamber B of the Karain Cave. It has been observed that the samples including the early, middle and late periods of the age are quite mixed at the bottom edges of the cave, especially in the H I - III layers. Within the scope of this article, characteristic ceramic samples dating to the Middle Chalcolithic Period included in the mentioned mixed material were evaluated. Basket-handled bowls, mushroom-headed handled bowls and spurred-handled pots included in ceramic samples are the products of the common ceramic culture extending from Troas to the Lycian region. Malkaya Cave, Tavabaşı Aşağı Cave and Karain Cave located in the mentioned cultural region are important in terms of showing that there are not only mound settlements in the region but also cave settlements using the same cultural materials. In addition, when the ceramics and other findings from Chamber B are evaluated together; it is thought that the cave was not used seasonally, had common cultural materials extending from Troas to the Lycian region, but had been used continuously by the people who had preferred a different life style.

Anahtar Kelimeler: Karain Cave, Middle Chalcolithic Period, ceramic.

Giriş

Karain Mağarası; Antalya'nın yaklaşık olarak 30 km kuzey-kuzeybatısında, eski Antalya Burdur karayoluna 5-6 km uzaklıkta bulunan Yağca Köyü'nün sınırları içindeki Şam (Çam) Dağı'nın Akdeniz'e bakan kalkerli sarpça yamaçlarında yer alan Çadır Tepesi içine oyulmuş doğal bir mağaradır. Batı Toroslar içinde bulunan Karain Mağarası, Antalya Ovası'ndan yaklaşık olarak 150 m, denizden ise 650 m yüksekliktedir¹. Mağara 1946 yılında Kılıç Kökten'in bölgede yaptığı

1 İ. Kılıç Kökten, "Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", *Belleten*, XIX/75 (1955), s. 271; İ. Kılıç Kökten, "Antalya'da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bakış", *Türk Arkeoloji Dergisi*, VII/1 (1957), s. 46; Işın

araştırmalarda tespit edilmiştir. Aynı yıl başlatılan kazılara 1973 yılına kadar belirli aralıklarla devam edilmiştir. Uzun bir aradan sonra Işın Yalçınkaya tarafından 1985 yılında yeniden başlanılan kazılar 2014 yılına kadar sürmüştür². 2015 yılından itibaren ise çalışmalara Harun Taşkıran başkanlık etmektedir³.

Mağarada yapılan çalışmalarda mağaranın yaklaşık 50 m derinliğe sahip, dar giriş ve geçitlerle birbirine bağlı, üst üste üç boşluktan oluştuğu anlaşılmıştır. Üstte yer alan boşluk en kalın dolguya ve aydınlığa sahip olup A, B, C, D ve E olarak tanımlanan gözlere sahiptir⁴. Bu gözlerden B gözü ana mağaranın batısında bulunan oldukça geniş bir yan mağaradır⁵. Bu kısım kuzeyde yer alan dolgu üzerinden C gözüne bağlanmaktadır⁶. B gözünün giriş kısmının büyük bir bölümü Kökten tarafından⁷, çok eğimli profil gösteren dip kenarları da Yalçınkaya tarafından kazılmıştır. Burada yapılan kazılarda on üç arkeolojik seviye, on iki jeolojik seviye saptanmıştır. Arkeolojik seviyelerde Orta Paleolitik Dönem, Geç Paleolitik Dönem, Epipaleolitik Dönem, Geç Neolitik Dönem, Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı'na ait buluntular ele geçmiştir. Bunların yanı sıra üst seviyelerde çok az da olsa Roma Dönemi'ne ait kalıntılarda rastlanılmıştır⁸.

Yalçınkaya, *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 75.

- 2 Işın Yalçınkaya, "1985 Yılı Karain Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 8/1 (1987), s. 21-22.
- 3 Harun Taşkıran - Kadriye Özçelik - Gizem Kartal - Yavuz Aydın - Betül Fındık - Hande Bulut - Eşref Erbil, M. Beray Kösem "2015 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38/1 (2017), s. 521-538.
- 4 Kökten, "Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bakış", s. 46; Yalçınkaya, "1985 Yılı Karain Kazıları", s. 22; Yalçınkaya, *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri*, s. 75.
- 5 Yalçınkaya, "1985 Yılı Karain Kazıları", s. 22, res. 1.
- 6 Işın Yalçınkaya, Marcel Otte - Harun Taşkıran - Kadriye Özçelik - Levent Atıcı - M. Beray Kösem - C. Merih Ereğ - Metin Kartal, "1998 Yılı Karain Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21/1 (2000), s. 17.
- 7 Kökten, "Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bakış", s. 48; İ. Kılıç Kökten, "Tarsus-Antalya Arası Sahil Şerhiti Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında", *Türk Arkeoloji Dergisi*, VIII/2, Ankara, (1959), s. 9; İ. Kılıç Kökten, "Maraş ve Antalya vilayetlerinde süreli diptarih araştırmaları hakkında kısa bir rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XI/1 (1962), s. 41.
- 8 Yalçınkaya, "1985 Yılı Karain Kazıları", s. 23-24; Işın Yalçınkaya - Marcel Otte, "1997 Yılı Karain Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 20/1 (1999), s. 24; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - M. Beray Kösem - Kadriye Ceylan - C. Merih Ereğ - A. Levent Atıcı - Marcel Otte, "1995 ve 1996 Yılları Karain Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 19/1 (1998), s. 27-29; Işın Yalçınkaya - Marcel Otte - Harun Taşkıran - Kadriye Özçelik - Levent Atıcı - M. Beray Kösem - C. Merih Ereğ - Metin Kartal, "1998 Yılı Karain Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21/1 (2000), s. 15-18; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Levent Atıcı - M. Beray Kösem - Kadriye Özçelik - Metin Kartal - C. Merih Ereğ, "1999 Yılı Karain Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22/1 (2001),

Kalkolitik Çağ'a tarihlenen buluntuların H IV-I katmanlarından geldiği tespit edilmiştir. Çağın erken, orta ve geç dönemlerini içeren örneklerinin mağaranın dip kenarlarında, özellikle H I-III katmanlarında, oldukça karışık bir durumda olduğu gözlenmiştir. Buluntuların bir grubu Jürgen Seeher⁹, bir grubu da tarafımızdan¹⁰ yayımlanmıştır. Bu makale kapsamında da mağaranın dip kenarlarında karışık olarak ele geçen Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen karakteristik seramik parçaları değerlendirilmiştir¹¹.

Malzeme ve Teknik Özellikler

Karain Mağarası B gözü Kalkolitik Çağ seramiğinin tamamı elde yapılmıştır. Parçalardan oluşan bu örneklerin elde ne şekilde yapıldığına dair bilgi edinmek zor olmakla beraber, cidarı kalın olan bazı parçaların hamur kesitlerinde kil parçalarının eklendiği görülmüştür. Bu bağlamda söz konusu kapların kil parçalarını eklemek suretiyle elde yapıldığı anlaşılmıştır. Seramik parçaları üzerinde yapılan

s. 12-14; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - M. Beray Kösem - C. Merih Erek, "2001 Yılı Karain Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/2 (2003), s. 162-165; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - M. Beray Kösem, "2002 Yılı Karain Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 25/2, (2004), s. 22-24; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - Kadriye Özçelik - B. Cem Sevencan, "2003 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 26/2 (2005), s. 218-219; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - Kadriye Özçelik - M. Beray Kösem, "2004 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 27/1 (2006), s. 406-409; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - Kadriye Özçelik - M. Beray Kösem - Gizem Kartal, "2005 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28/1, (2007), s. 543-547; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - Kadriye Özçelik - M. Beray Kösem - Gizem Kartal, "2006 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29/1 (2008), s. 471-474; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - Kadriye Özçelik - M. Beray Kösem - Gizem Kartal, "2007 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30/1 (2009), s. 289-292; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Kadriye Özçelik - M. Beray Kösem, "2009 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 32/3 (2011), s. 27-29; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - Kadriye Özçelik - M. Beray Kösem, "2010 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 33/2 (2012), s. 376-380; Işın Yalçınkaya - Harun Taşkıran - Metin Kartal - Kadriye Özçelik - M. Beray Kösem - Gizem Kartal - Yavuz Aydın - Murat Karakoç - Betül Fındık - Eşref Erbil, "2013 Yılı Karain Mağarası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 36/1 (2015), s. 445-450.

9 Jürgen Seeher, "Antalya Yakınlarında Karain Mağarasındaki Kalkolitik Çağ Buluntuları", *Araştırma Sonuçları Toplantıları*, V/2 (1988), s. 221-238.

10 Ayşegül Aykurt, - Nurperi Ayengin, "Karain Mağarası B Gözü Erken Kalkolitik Çağ Seramiği", (ed. Harun Taşkıran, Metin Kartal, Kadriye Özçelik, M. Beray Kösem, Gizem Kartal), *Işın Yalçınkaya'ya Armağan*, Bilgin Yayınları, Ankara 2011, s. 47-66.

11 Mağaranın dip kenarlarında Kalkolitik Çağ'ın farklı evrelerine ait seramik örnekleri karışık olarak ele geçtiği için, seramik örneklerin seviyelerdeki yoğunlukları ve dağılımları ile ilgili tablolar yapılamamıştır.

incelemelerde hamurlarının taş, kalker, kuvars, mika, ot içerdiği ve ince/orta veya kaba nitelikli olduğu tespit edilmiştir. Seramiğin az bir kısmına astar ve perdah uygulanmıştır. Yüzeyde görülen renk değişikliği, kontrolsüz pişirmeden kaynaklanmış olmalıdır.

Seramik örnekleri üzerinde yapılan makroskopik çalışmalar sonucunda on bir seramik grubu saptanmıştır. Bu sınıflandırma yapılırken seramiğin yüzey işlenişi ve rengi, kilin içindeki katkı maddelerinin cinsi, boyutu ve kilin içindeki yoğunluğu esas alınmıştır.

Gerçek Astarlı Seramik Grupları: Gerçek astarlı seramik örnekleri diğer seramik örneklerine göre temiz bir hamura, perdahlı bir yüzeye sahip olup daha özenli yapılmış ve pişirilmiştir.

Siyah gerçek astarlı seramik (SG 1): Mat siyah, siyah astarlı¹² seramiğin hamuru mat siyah, koyu gri ve koyu kahverengidir¹³. Hamur ince-orta nitelikte ve az gözenekli olup taş, kalker ve mika içermektedir.

Kırmızı gerçek astarlı seramik (SG 2): Kırmızı¹⁴ astarlı seramik örnekleri orta nitelikte ve az gözenekli bir hamur yapısına sahiptir. Seramik örneklerin hamurunda taş, kalker, mika bulunmaktadır. Seramiğin hamuru kırmızı, kahverengi ve devetüyünün tonlarındaki renklerde¹⁵ olup, bazı örneklerde grinin tonlarında bir öz görülmektedir.

Kahverengi gerçek astarlı seramik (SG 14): Orta nitelikteki seramiğin hamurunda kalker, mika, taş ve kuvars seçilebilmektedir. Kahverenginin tonlarında¹⁶ ve gözenekli bir hamur yapısına sahip örneklerinin yüzeyi hamura yakın renkte¹⁷ astarlıdır.

Kendinden Astarlı Seramik Grupları: Kendinden astarlı seramik örnekleri gerçek astarlı seramik örneklerine göre kötü pişmiş kötüdür ve özensiz yapılmışlardır. Yüzey renklerine göre dört grup oluştururlar.

12 5 Y 2.5/1-2, black; 10 YR 2/1, black; 10 YR 2/2, very dark brown

13 5 Y 2.5/1-2, black; 10 YR 2/1, black; 10 YR 2/2, very dark brown; 10 YR 3/3, dark brown; 10 YR 3/4, dark reddish brown; 10 YR 4/3, brown/dark brown; 10 YR 4/4, dark yellowish brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 7.5 YR 4/2, brown/dark brown

14 10 R 5/6-8, red; 2.5 YR 5/6-8, red

15 10 R 6/6-8, light red; 10 R 5/6-8, red; 2.5 YR 6/6-8, red; 5 YR 5/3, reddish brown

16 5 YR 5/2, reddish gray; 5 YR 5/4, reddish brown; 7.5 YR 5/2-4, brown; 10 YR 4/3, brown/dark brown; 10 YR 4/4, very yellowish brown

17 10 YR 3/3-4, 10 YR 4/3-4, 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 7.5 YR 4/2, brown/dark brown

Gri - mat siyah kendinden astarlı seramik (SG 7): Az gözenekli ve orta - kaba nitelikteki bu seramiğin hamuru taş, kalker, mika ve ot katkılıdır. Bu grupta yer alan seramik örnekleri mat-siyah veya gri renkte¹⁸ bir hamura ve hamurun bir ton açığı ya da koyusu renginde¹⁹ kendinden bir astara sahiptir.

Bej renkte kendinden astarlı seramik (SG 8): Bej renkte²⁰ kendinden astarlı seramik örnekleri ince nitelikli ve az gözeneklidir. Kalker, taş, kuvars ve mika katkılı seramik örneklerinin hamuru açık devetüyü rengindedir²¹.

Kırmızı kendinden astarlı seramik (SG 15): Kırmızı kendinden astarlı seramiğin orta - kaba nitelikli ve gözenekli hamurunda kalker, taş, mika ve kuvars bulunur. Hamur²² ve astar²³ kırmızının tonlarındadır.

Kahverengi kendinden astarlı seramik (SG 17): Bu grupta yer alan seramiğin orta nitelikli ve gözenekli hamurunda katkı maddesi olarak taş, kalker, kuvars, mika ve ot belirlenebilmiştir. Kahverenginin tonlarında²⁴ bir hamura sahip bu örnekler, hamurun bir ton açığı ya da koyusu renginde²⁵ kendinden astarlıdır.

Alacalı Yüzeye Sahip Seramik Grupları: Kırmızı, siyah ve kahverenginin tonlarında alacalı ve perdahlanmış bir yüzeye sahip bu seramik örneklerin pişmesi, kendinden astarlı ve kaba mutfak kaplarına göre daha iyidir.

Alacalı yüzeyli kaba nitelikli seramik grubu (SG 10): Alacalı²⁶ bir yüzeye sahip olan seramik örneklerin gözenekli ve kaba nitelikli hamurunda kalker, taş, mika ve bitkisel katkı ayırt edilebilmiştir.

Alacalı yüzeyli ince nitelikli seramik grubu (SG 16): Bu grupta ele alınan örnekler hamur

18 5 Y 2.5/1-2, black; 10 YR 2/1, black; 10 YR 2/2, very dark brown

19 5 Y 2.5/1-2, black; 10 YR 2/1, black; 10 YR 2/2, very dark brown

20 5 YR 6/3, light reddish brown; 7.5 YR 7/2, pinkish gray; 10 YR 7/2, light gray; 10 YR 7/3, very pale brown

21 5 YR 6/3, light reddish brown; 7.5 YR 7/2, pinkish gray; 10 YR 7/2, light gray; 10 YR 7/3, very pale brown

22 10 R 5/6-8, red; 10 R 4/6-8, red

23 10 R 5/6-8, red; 10 R 4/6-8, red

24 5 YR 5/2, reddish gray; 5 YR 5/4, reddish brown; 5 YR 4/2, dark reddish gray; 5 YR 4/3, reddish brown

25 5 YR 5/2, reddish gray; 5 YR 5/4, reddish brown; 5 YR 4/2, dark reddish gray; 5 YR 4/3, reddish brown

26 10 R 6/6-8, light red; 10 R 5/6-8, red; 7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray; 5 YR 2.5/1, black

ve yüzey renkleri²⁷ bakımından alacalı yüzeyli kaba nitelikli seramiğe benzemekle birlikte; ince - orta nitelikli hamurunda bitkisel katkı içermemesi bakımından farklılık göstermektedir.

Kaba Seramik: Çok gözenekli bir hamura sahip kaba seramiğin fırınlanması kötüdür. Fırınlamadan kaynaklı bazı örneklerin hamuru tabakalıdır. Seramik örneklerinin hamuru taş, kalker, kuvars, mika ve ot katkılıdır. Kendi içinde koyu yüzülüler ve açık yüzülüler olmak üzere iki grup oluştururlar.

Koyu yüzülü kaba seramik (SG 12): Kaba seramiğin bu grubunda kahverengi ve siyah tonlarında²⁸ bir yüzey ve hamur görülmektedir.

Açık yüzülü kaba seramik (SG 13): Açık yüzülü kaba seramik örneklerinin hamuru ve yüzeyi kahverenginin ve kırmızının açık tonlarındadır²⁹.

Kap Formları

Dönemi karakterize eden parçalar çanaklar, çömlekler, *cheese-pot*'lar ve diğerleri olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır.

Çanaklar: Çanaklar konik gövdeli ve omurgalı çanaklar olmak üzere iki grup oluşturmaktadır.

Konik Gövdeli Çanaklar (Fig. 1): Konik gövdeli çanaklar yuvarlatılmış ve inceltilmiş ağız kenarlı olmak üzere farklılık göstermektedir. Çanak parçalarından bir tanesinin ağız kenarının içi birbirini takip eden vev çizgilerle süslüdür (Fig. 1:3). Kulp biçimleri bakımından bu çanaklar üç farklı tipe ayrılmaktadır.

Sepet kulplu konik gövdeli çanaklar (Fig. 1:5): B gözünde birlikte ele geçen konik gövdeli bir çanak parçası ile sepet kulp parçasının aynı kaba ait oldukları düşünülmektedir. Bu kap alacalı yüzeyli ince nitelikli seramik grubunda (SG 16) yer almaktadır.

Sepet kulplu konik gövdeli çanaklara ait örnekler Çine Tepecik'in IV. tabakasında³⁰,

27 10 R 6/6-8, light red; 10 R 5/6-8, red; 7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray; 5 YR 2.5/1, black

28 7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 5/2, reddish gray; 5 YR 5/3-4, reddish brown; 5 YR 2.5/1, black; 5 YR 2.5/2, dark reddish brown; 2.5 YR 2.5/2, very dusky red; 2.5 YR 2.5/4, dark reddish brown

29 5 YR 5/2, reddish gray; 5 YR 5/3-4, reddish brown; 7.5 YR 5/2-4, brown; 10 R 5/3-4, weak red

30 Sevinç Günel, "The Prehistoric Culture in Çine-Tepecik and Its Contribution to the Archaeology of the Region", ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018),

Gülpınar'da III. tabakaya ait bir mezarda³¹, Beşik-Sivritepe'de³² ile Dağdere'de³³ bulunmuştur. Söz konusu örnekler de Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilmiştir.

Levha başlı ? yüksek çift saplı konik gövdeli çanaklar (Fig. 9a): Bu tip altında ele alınan iki örnek, parça olarak ele geçmiştir. Konik gövdeli çanakların ağız kenarına içten ve dıştan yüksek sap bağlanmıştır. Sapların üzeri yatay ve birbirine paralel olarak yapılmış içi beyaz dolgulu çizgilerle bezenmiştir. B gözünde yapılan çalışmalarda bulunan ve aşağıda anlatılan levha başlı yüksek çift saplı omurgalı çanağın her iki sapının üzerinde de aynı bezeme görülmektedir. Daha iyi korunmuş olarak ele geçen bu çanak parçası üzerinden, baş kısımları korunmamış konik gövdeli yüksek saplı bu iki çanağın da levha başlı yüksek çift saplı olduğu düşünülmüştür. Söz konusu çanaklar siyah gerçek astarlı (SG1) mal grupları içinde değerlendirilmiştir.

Mantar başlı saplı konik gövdeli çanaklar (Fig. 1:6): Konik gövdeli çanaklardan bir tanesinin ağız kenarına içten ve dıştan mantar başlı çok kısa sap bağlanmıştır. Koyu yüzü kaba mal grubu (SG 12) içinde yer alan bu parçanın benzeri Uğurlu/Zeytinli Höyük'te ele geçmiştir. Söz konusu örnek de Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir³⁴.

Omurgalı Çanaklar: Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen parçaların arasındaki en büyük grubu oluşturan omurgalı çanaklar kulp biçimleri bakımından üç alt tipe ayrılmaktadır.

Sepet kulplu omurgalı çanak (Fig. 3:14): Omurgalı çanakların içten ve dıştan ağız kenarına bağlanan sepet kulpuna sahip olanlarına ait bir parça ele geçmiştir. Bu çanak kahverengi gerçek astarlı mal grubu (SG 14) içinde değerlendirilmiştir. B gözünde bu çanak parçasının yanı sıra iki tane sepet kulp parçası da bulunmuştur

fig. 55.2, 55.3.

- 31 Turan Takaoğlu - Abdulkadir Özdemir, "The Middle Chalcolithic period in the Troad: A new look from Gülpınar", ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018), fig. 49.12:4.
- 32 Uta Gabriel, "Die Keramik der troadischen Fundorte Kumtepe IA, Beşik-Sivritepe und Çıplak Köyü im Kontext ihrer überregionalen Vergleichsfunde", ed. Ernst Pernicka, Charles Brian Rose, Peter Jablonka, *Studia Troica Monographien* 5, Bonn (2014), taf. 6: 8.
- 33 Turan Takaoğlu, "Middle Chalcolithic finds from Dağdere in the Akhisar/Manisa Region", *Anadolu*, 43 (2017), s. 5, fig. 6:15.
- 34 Melek Kuş, *Gökçeada Uğurlu/Zeytinlik Höyük Kazısı Işığında M.Ö. 5. Binde Batı Anadolu ve Doğu Ege Adaları*, Trakya Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2013, res. 45, çiz. 13.

(Fig. 3:15-16). Kahverengi gerçek astarlı seramik mal grubundan (SG 14) yapılan bu parçaların bu tip kaplara ait olması ihtimaldir.

Orta Kalkolitik Dönem için karakteristik olan sepet kulplu çanaklara ait örnekler Batı Anadolu'da Yeşilova'nın II.³⁵, Liman Tepe'nin VII.³⁶ ve Emporio'nun X-VIII. tabakaları³⁷ ile Tıgani'nin II-III. evrelerinden³⁸ bilinmektedir.

Bu tip çanakların bir kısmında sepet kulpların alt kısmında oval, yuvarlak, bazen de konik şeklinde ufak yumrular görülmektedir³⁹. Karain Mağarası'ndaki örneğin çanağa bağlanan kısmında görülen kırığın biçiminden dolayı bu kısımda bir yumru olabileceği düşünülmektedir.

İlmeç kulplu⁴⁰ omurgalı çanak (Fig. 3:17): İkinci tipte ele alınan bir örnek de ağız kenarı üzerinden yükselen ilmeç kulplu olup kulpların bağlantı kısımları içten ve dıştan ağız kenarına bağlanmaktadır. Bu parça siyah gerçek astarlıdır (SG 1).

- 35 Tayfun Caymaz, "Yeni Veriler Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Çağ Kültürü", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, 18 (2013), s. 51, çiz. 10:10, 14-15.
Yeşilova'nın II. tabakası ilerleyen yıllarda yapılan yayınlarda III. tabaka olarak yayımlanmıştır (Zafer Derin - Tayfun Caymaz, "The Chalcolithic period at Yeşilova Höyük", ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018), s. 499).
- 36 Caymaz, *age.*, s. 53, çiz. 14:1-2; Rıza Tuncel - Vasif Şahoğlu, "The Chalcolithic of Coastal Western Anatolia: A view from Liman Tepe, İzmir", ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018), fig. 53.10:a
- 37 Sinclair Hood, *Excavations in Chios 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I, Thames & Hudson, Oxford, 1981, fig.134: 318-319, 321.
- 38 Rainer C.S. Felsch, *Das Kastro Tıgani, Die Spätneolithische und Chalkolithische Siedlung*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn, 1988, s. 210-211, taf. 80: 47.1-3, 6, 8.
- 39 Turan Takaoğlu, "The Late Neolithic in the Eastern Aegean: Excavations at Gülpınar in the Troad", *Hesperia*, 75 (2006), s. 295, fig. 6:1-4; Takaoğlu, "Middle Chalcolithic finds from Dağdere", s. 5, fig. 6:16; Caymaz, *age.*, çiz. 10: 14-15, 19, çiz. 13:27-28; Sevinç Günel, "New Contributions Regarding Prehistoric Cultures in Meander Region: Çine-Tepecik", ed. Barbara Horejs, Mathias Mehofer, *Western Anatolia Before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, Wien (2014), s. 87, pl. 1B; Günel, *The Prehistoric Culture in Çine-Tepecik*, fig. 55.2.
Kuruçay'da Geç Neolitik Dönem'e tarihlenen 11. tabakada ele geçen sepet kulplu iki çanak parçası da (Refik Duru, *Kuruçay Höyük I: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, lev. 67: 5-6) Orta Kalkolitik Dönem örneklerini benzeşmesi bakımından önemlidir.
- 40 Tuba Ökse, *Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, s. 86, 1135.

Yüksek ilmek kulplu omurgalı çanaklar Yeşilova'nın II. tabakasında vardır⁴¹. Emporio'nun X-VIII. tabakalarında yarı küresel gövdeli çanakların ağız kenarı üzerindeki benzer kulplar da⁴² aynı anlayışla yapılmış olmalıdırlar.

Levha başlı yüksek çift saplı omurgalı çanaklar (Fig. 9b): Bu tip altında ele alınan parçalardan bir örneğin ağız kenarına içten ve dıştan bağlanmış iki yüksek sap, üstte yer alan levha şeklindeki başla birleştirilmiştir. İki sapın üzeri yatay ve birbirine paralel olarak yapılmış içi beyaz dolgulu çizgilerle süslenmiştir. B gözünde bulunan baş kısmı korunmamış parça da sap kısmının aynı şekilde bezemeli olması bakımından levha başlı yüksek çift saplı örneğe benzemektedir (Fig. 5:31). Bu bağlamda bu örneğin de levha başlı yüksek çift saplı olduğu düşünülmektedir. İki parçadan kulpu sağlam olan örnek gri kendinden astarlı (SG7), diğer örnek ise siyah gerçek astarlı (SG1) mal grupları içinde değerlendirilmiştir.

Tigani'nin I. evresinde bulunan saplı bir çanak parçasının kırık olarak ele geçen kulpunun da Karain örneğindeki gibi olabileceği söylenebilir⁴³.

Mantar başlı saplı omurgalı çanaklar: Mantar biçimliler, ağız ile omuz arasına bağlanan sap/saplar üzerinde baş/başlardan oluşmaktadır. B gözünde ele geçen örneklerin biri dışında diğerlerinin profil veren kısımları korunmamıştır. Ancak söz konusu parçaların benzerlerinin omurgalı çanaklara ait olduğu görüldüğü için profili belli olmayan parçalar da bu kısımda ele alınmıştır.

On bir parçadan profil kısmı korunmuş iki örnekten birinde mantar başlı kısa sap ağız kenarına (Fig. 4:18), diğer örnekte ise çanağın ağızdan omurgasına kadar olan kısma bütünüyle bağlanmıştır (Fig. 4:19). Bu parçalar bej renkte kendinden (SG 8) ve siyah gerçek astarlıdır (SG 1).

İki örnekte iki sap ve çok basık koni biçiminde bir mantar baş bulunmaktadır (Fig. 4:20-21). Baş kısmının yarısı kırık olan iki örneğin de (Fig. 4:22-23) çok basık mantar baş biçimlerinden dolayı iki saplı ve bir başlı olduğu düşünülmektedir. Kulplar siyah gerçek astarlı (SG 1), mat siyah - gri kendinden astarlı (SG 7), alacalı yüzeyli ince nitelikli (SG 16) ve koyu yüzlü kaba seramik (SG 12) mal gruplarından yapılmıştır. Tigani'nin III. evresine verilen aynı biçimdeki mantar başın altında da iki sap çıkıntısı yer almaktadır. Bu parçanın mantar başın üzeri beyaz boya

41 Caymaz, *age.*, s. 51, çiz. 10:11; Derin - Caymaz, *age.*, s. 504, fig. 51.7.

42 Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol.I, fig.134: 318-319, 321.

43 Felsch, *age.*, s. 210, taf. 80: 47,4.

ile yapılmış şeritlerle bezenmiştir⁴⁴. Demircihöyük'te E grubu-taşçık katkılı mal grubunda yer alan baş kısmı kırık birleşik çift sap ile mantar başın altından çıkan iki sap Karain örneklerini akla getirmektedir⁴⁵. Yeşilova'nın II. tabakasından ele geçen omurgalı çanağın ağız kenarına bağlanmış tek mantar başlı çift saplı parça, bu tip kulpların çanaklara nasıl bağlandığını göstermesi bakımından önemlidir⁴⁶. Bununla birlikte B gözünden gelen çift sap çıkıntısına sahip bir parçanın da (Fig. 5:28) saplarının dışa doğru kavis yapmaları ve sapların aralarındaki boşluğun yukarı doğru daralmasından dolayı Yeşilova örneğine benzemektedir. Belirtilen nedenlerden dolayı bu parçanın da çift saplı ve tek mantar başlı olabileceği söylenebilir. Bu parça kahverengi gerçek astarlıdır (SG 14).

Mantar başlı omurgalı çanaklar içinde ele alınan diğer iki parça, iki sapının üzerindeki basık mantar başa sahip olan iki sağ örneğidir (Fig. 4:24-25). Bunlardan mantar başı daha belirgin olan parçanın iki mantar başının arasına da bir mantar baş yapılmıştır. İki parçadan biri siyah gerçek astarlı (SG 1) diğeri ise mat siyah - gri kendinden astarlıdır (SG 7). Bu örnekler dışında bir sapı ve iki başı korunan bir parça (Fig. 4:26) ise üç başlı olan örnekle birlikte değerlendirilebilir. Bu parça ise kahverengi gerçek astarlı (SG 14) seramik grubundan üretilmiştir.

B gözündeki son örneğin ise bir sapı ile koni biçimindeki mantar başı korunmuştur (Fig. 4:27). Mantar başının alt kenarında yer alan çıkıntısı kırılmış olan örnek siyah gerçek astarlı (SG 1) seramik mal grubu içinde değerlendirilmiştir. Bu parçanın benzerleri Yeşilova'nın II. tabakasından⁴⁷ ve Gülpınar'dan⁴⁸ bilinir.

Beçin Kalesi⁴⁹, Çine Tepecik⁵⁰, Liman Tepe⁵¹, Ulucak⁵², Dağdere⁵³ ve Empo-

44 Felsch, *age.*, s. 164, taf. 23: 3-216, 59: 216.

45 Jürgen Seeher, *Demircihöyük 3: Die Keramik 1/A: Neolithische & Chalkolithische Keramik B: Frühbronzezeitliche Keramik der Älteren Phasen G*, Deutsches Arch. Inst., Mainz am Rhein 1987, s. 94, 97, taf. 20: 30, 23: 30.

46 Caymaz, *age.*, s. 51, çiz. 10: 9, 23.

47 Caymaz, *age.*, s. 51, çiz. 10: 21.

48 Takaoğlu, "The Late Neolithic in the Eastern", fig. 6: 10, fig. 8.

49 Mehmet Yıldız, *Muğla İli, Milas İlçesi, Beçin Beldesi, Beçin Kalesi 2007 Yılı Bayrak Direği Kazısı*, Yayınlanmamış Müze Kazısı Raporu, Muğla 2007.

50 Günel, *New Contributions Regarding Prehistoric*, s. 87, pl. 1A.

51 Tuncel - Şahoğlu, *age.*, fig. 53.13:f.

52 Kuş, *age.*, res. 89.

53 Takaoğlu, "Middle Chalcolithic finds from Dağdere", s. 5, fig. 6:17.

rio'nun VIII. tabakası⁵⁴ mantar başlı kulplara ait parçaların görüldüğü diğer merkezleri oluşturur. B gözünde ele geçen parçaların bu örneklerden çok farklı olmadığı kesindir.

B gözünde yukarıda anlatılan omurgalı çanakların yanı sıra; omurgalı çanağa bağlanmış sap şeklinde kulpları olan ancak baş kısmı korunmamış örnekler de bulunmuştur (Fig. 5: 29-30).

Çömlekler (Fig. 6): Çömlekler uzun ve geniş boyuna sahip olup yuvarlatılmış basit ağız kenarlıdır. Ağız çapları 16-18 cm arasında değişmektedir. Boynun üst kısmından omuza bağlanan dikey kulpları kalın oval kesitlidir. Dikey kulpları boynun üst kısmına bağlanan kısımlarında alçak, yüksek koni veya dikdörtgen prizma şeklinde mahmuzlar bulunur. Çömlek parçaları siyah gerçek astarlı (SG 1), kahverengi gerçek astarlı (SG 14) ve koyu yüzlü kaba seramik (SG 12) mallardan yapılmıştır.

Boynulu çömleklerin mahmuz kulplu örnekleri Yeşilova'nın II.⁵⁵, Emporio'nun VIII.⁵⁶ ve Tiganı'nın II.⁵⁷ tabakaları ile Beşik Sivritepe'den⁵⁸ tanınmaktadır.

Cheese-Pot'lar (Fig. 7): Dik kenarlı, basit ağız kenarının altında özensiz açılmış delikler bulunan bu kaplar düz diplidir. Arkeoloji literatürüne *cheese-pot*⁵⁹ olarak geçen söz konusu kaplar Karain Mağarası'nda Kalkolitik Çağ'ın her safhasında

54 Sinclair Hood, *Excavations in Chios 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. II, Thames & Hudson, Oxford 1982, s. 629-630, fig. 285: 22.

55 Caymaz, *age.*, s. 52, çiz. 12:2.

56 İlgili yayında bu örneklerin VII. tabakadan karışmış olabileceklere yazılmıştır. Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I, s. 274-275, fig. 131: 265, 272-275-276.

57 Felsch, *age.*, taf. 58: 157.

58 Gabriel, *age.*, taf. 7: 4, 6.

59 *Cheese-pot* olarak arkeoloji literatürüne geçen bu kapların ilk olarak kimin tarafından adlandırıldığı bilinmemektedir. Ancak Doro Levi'nin 1925 yılına ait bir yayınında, Kos-Aspiripetra'da ele geçen ağız kenarının altında delikler bulunan bu kapların peynir üretiminde kullanıldıklarını ileri sürmüştür (Doro Levi, "La grotta di Aspiripetra a Co", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*, 8-9 (1925-26), s. 294-295). Levi'nin yayınına takip eden yıllarda yapılan yayınlarda da söz konusu kaplar *cheese - pot* olarak geçmiştir.

Cheese-pot olarak adlandırılan kaplara ait örnekler Makedonya, Romanya, Kıta Yunanistan, Kiklad Adaları, Girit, Ege Adaları, Batı Anadolu, Akdeniz Bölgesi ve Suriye'de ele geçmiştir. Oldukça geniş bir coğrafi alanda bulunan bu tip kaplar söz konusu bölgelerde Kalkolitik (Batı Ege'de Geç Neolitik Dönem) ve Erken Tunç Çağı'nda görülmektedir (Aykurt - Ayengin, *age.*, s. 56).

kullanılmıştır⁶⁰. Ağız kenarı ve diplerden oluşan bu parçalar incelendiğinde bunların tamamının kaba seramik (SG 12-13) olduğu saptanmıştır.

Bu tip kapların Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen örnekleri Tlos⁶¹, Vathy Mağarası⁶², Beşparmak/ Latmos⁶³, Yeşilova'nın II.⁶⁴, Liman Tepe'nin VII.⁶⁵, Emporio'nun X-VIII.⁶⁶ tabakaları, Tıgani'nin III. evresi⁶⁷ ile Gülpınar⁶⁸ seramiğinde yer almaktadır.

Diğerleri

Yukarıda da anlatıldığı üzere B gözü Orta Kalkolitik Dönem çanaklarında sepet kulp, ilmek kulp, levha veya mantar başlı yüksek saplı kulplar ve mantar başlı kısa saplı kulplar; çömleklerde ise mahmuzlu dikey kulplar görülmektedir. Bu örneklerin dışında ait oldukları kap tipleri bilinmeyen; ancak tarihlendirme açısından önemli, çok sayıda farklı tiplerde mahmuzlara sahip dikey kulp bulunmuştur. Siyah gerçek astarlı (SG 1), mat siyah - gri kendinden astarlı seramik (SG 7) ve kaba seramik (SG 12-13) seramik mal gruplarından yer alan bu kulpların çömleklere ait olduğu düşünülmektedir. Bu kulplardan üç tanesinin üzerindeki mahmuzların ise mantar biçiminde oldukları (Fig. 8:44-46) ve bunların kulpun üst bağlantı kısmı yakınında veya kulpun kavis yaptığı kısımda oldukları belirlenmiştir. Bu tipteki kulplar Tavabaşı Aşağı Mağarası'ndan⁶⁹ ve Orman Fidanlığı'nın VII. evresinin

- 60 Karain Mağarası'nda ele geçen *cheese-pot* parçaları Ayşegül Aykurt tarafından yayına hazırlanmaktadır.
- 61 Taner Korkut - Turan Takaoğlu - Kudret Sezgin, "Pre-Classical Habitation at Tlos, Lycia", *Adalya*, 22 (2019), s. 37-38, fig. 4:3, 5: 9.
- 62 Mario Benzi, "A Forgotten Island: Kalymnos in the Late Neolithic Period", ed. Hayat Erkanal, Harald Hauptmann, Vasıf Şahoğlu, Rıza Tuncel, *Proceedings of the International Symposium The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara (2008), s. 107, fig. 37.
- 63 Anneliese Peschlow - Christopher Gerber, "Die Arbeiten des Jahres 2002 in Herakleia am Latmos und Umgebund (Bafağölü Beşparmak)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 21/2 (2004), s. 202, abb. 5; Anneliese Peschlow Bindokat, *Tarihöncesi İnsan Resimleri Latmos Dağları'ndaki 2006 Prehistorik Kaya Resimleri*, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul, 2006, s. 276, abb.10.
- 64 Caymaz, *age.*, s. 52, 100, çiz. 11: 23-30.
- 65 Caymaz, *age.*, s. 53, 102, çiz. 14: 26-30.
- 66 Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I, s. 247-248, fig. 119.
- 67 Felsch, *age.*, s. 167, taf. 61: 243.
- 68 Takaoğlu, "The Late Neolithic in the Eastern", s. 301-302, fig. 11: 32.
- 69 Taner Korkut - Gül Işın - Turan Takaoğlu - Bilsen Özdemir, "Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri", *TÜBAR-AR*, 18 (2015), s. 40, res. 5; Taner Korkut - Gül

de⁷⁰ ele geçmiştir. Bunun yanı sıra dikey kulp parçaların birinde kulpun üzerinde kırılmış durumda iki tane sap şeklinde çıkıntı bulunur (Fig. 8:54). Tavabaşı Aşağı Mağarası'nda bulunan bir dikey kulpun üzeri çift saplı ve tek mantar başla süslenmiştir⁷¹. Karain'deki örneğin de Tavabaşı Aşağı Mağara örneğiyle aynı olma ihtimali yüksektir.

Bu örneklerin dışında koni biçiminde de mahmuzlu olan örneklerin sayısı da az değildir (Fig. 8:49-53). Yeşilova⁷², Dağdere⁷³, Beşik-Sivri Tepe⁷⁴ ve Çıplak Köyü'nde⁷⁵ bu tip mahmuzlu kulplar yayımlanmıştır. Bu merkezlerin dışında Tlos⁷⁶, Tavabaşı Mağarası⁷⁷ ve Beşik-Sivri Tepe'deki⁷⁸ kulpların mahmuz biçimleri ise farklıdır.

Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen mahmuzlu kulplara sahip çömlerlerin yanında, Gülpınar⁷⁹ ve Demirli Mağara'da⁸⁰ mahmuzlu kulplara sahip çanak parçaları da kaydedilmiştir.

Bezeme

İncelenen seramik örnekleri içinde kazıma, dolgu, yiv ve sokma nokta bezeme görülmektedir. Konik gövdeli çanağın ağız kenarında kazınarak yapılmış birbirine

Işın - Turan Takaoğlu, "Cave habitations in Chalcolithic Lycia: The case of Tavabaşı near Tlos", ed. Soren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018), fig. 56: 6.

70 Orman Fidanlığı'nda bu evre Geç Kalkolitik Dönem'in erken safhasına tarihlenmektedir (Turan Efe, *The Savage Excavations at Orman Fidanlığı. A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, TASK Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, tab. 22, fig.20: 318-319).

71 Korkut - Işın -Takaoğlu - Özdemir, *age.*, s. 40, res. 5.

72 Caymaz, *age.*, s. 52, çiz. 13: 4-5.

73 Takaoğlu, "Middle Chalcolithic finds from Dağdere", s. 5, fig. 6:18-21.

74 Gabriel, *age.*, taf. 9: 11.

75 Gabriel, *age.*, taf. 10: 10-11.

76 Korkut - Takaoğlu - Sezgin, *age.*, s. 27, fig. 4: 7, fig. 5: 19-20.

77 Korkut - Işın - Takaoğlu - Özdemir, *age.*, s. 40, res. 5.

78 Gabriel, *age.*, taf. 9:10.

79 Coşkun Özgünel - Davut Kaplan, "2007 Yılı Gülpınar/Smintheion Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30/4 (2009), s. 410; Coşkun Özgünel - Davut Kaplan, "2008 Gülpınar/Smintheion Kazı Çalışmaları (29.Yıl)", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 31/2 (2010), res. 2; Coşkun Özgünel - Davut Kaplan, "2009 Yılı Gülpınar Kazıları (30.Yıl)", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 32/1 (2011), res. 3; Takaoğlu, "The Late Neolithic in the Eastern", fig. 6: 14.

80 Demirli Mağara'da bu tip bir örnek vardır (Oğuz Bostancı, *Cumaovası Prehistorik Merkezleri*, Hacettepe Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, lev. XXVII-2).

paralel verev çizgiler yer almaktadır (Fig. 1:3). Omurgalı iki çanağın ağız kenarının altındaki çapraz verev çizgilerin oluşturduğu üçgen alanlar dağınık noktalarla doldurularak bezenmiştir (Fig. 2:7-8). Yine bir omurgalı çanağın ağız kenarı ile omurganın arasında birbirine paralel iç içe açılardan kollarının altı, birbirine paralel yatay çizgiler, iç içe açılardan sağında solunda kalan boşluklar ise çizilerek yapılmış birer halkayla doldurulmuştur (Fig. 2:13). Mahmuzlu kulpa sahip bir çömlek gövdesinin üzerinde kazınarak yapılmış birbirine paralel çizgiler vardır (Fig. 9c). Levha başlı yüksek çift saplı konik gövdeli ve omurgalı çanakların sap kısımları üzerindeki birbirine paralel olarak yapılmış çizgilerin içleri beyaz dolguludur (Fig. 9a-b).

Bu bezeme biçimlerinden kazıma ve sokma bezeme tekniğiyle yapılmış benzer motifli örnekler Tavabaşı Mağarası⁸¹, Ayio Gala⁸² ve Gülpınar'ın⁸³ çağdaş tabakalarında ele geçmiştir. Bunların yanı sıra Emporio'da⁸⁴ bulunan dolgu bezemeli örnekler, motiflerin kulpun kenarına düzenlemesi bakımından Karain'de bulunan kazıma bezeme ile süslenmiş çömlek ile karşılaştırılabilir.

Yukarıda anlatılan bezemeli örneklerin dışında boyunlu bir kabın gövdesinin üzeri perdah bezeme tekniğiyle yapılmış antitetik ve birbirine paralel olarak yapılmış verev çizgilerle süslenmiştir (Fig. 5:32). Bu örnekle birlikte, Seeher'in⁸⁵ B gözü seramiği ile ilgili yaptığı yayında yer alan ağzının iç kısmı perdah bezemeli konik çanak parçası ile dışı perdah bezemeli gövde parçası da dönemin bezeme geleneğini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bilindiği üzere perdah bezeme geleneği Orta Kalkolitik Dönem'de Batı Anadolu ve Doğu Ege Adaları için çok karakteristik bir bezeme tekniğidir⁸⁶. Özellikle iç kısımları tamamen perdah bezeme tekni-

81 Korkut - Işın - Takaoğlu - Özdemir, *age.*, s. 40, res. 5.

82 Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I, fig. 10d.

83 Özgünel - Kaplan, 2007 Yılı Gülpınar, res. 3.

84 Emporio X-VIII çizi ve dolgu bezeme örnekleri için bk. Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I, fig. 34; Ulf Dietrich Schoop, *Das anatolische Chalkolithikum*, Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2005, fig. 146:1, fig. 145:29.

85 Seeher, "Antalya Yakınlarında Karain", s. 223, res. 6: 27-28.

86 Hood, *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I, s. 221; Felsch, *age.*, taf. 62: 255, taf. 64:291, 295, taf. 67:350, taf. 68:367-368; Benzi, *age.*, s. 105, fig. 20; Gabriel, *age.*, taf. 2:2-5, taf. 5, taf. 6:2-4, taf. 10:2-3; Çevik, Özlem, "What follows the Late Neolithic occupation in Central-Western Anatolia? A view from Ulucak", ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018), s. 510, fig. 52.5; Derin - Caymaz, *age.*, s. 503, fig. 51.6; Günel, *The Prehistoric Culture in Çine-Tepecik*, s. 541, fig. 55.4; Korkut - Işın - Takaoğlu, *age.*, s. 552, fig. 56.6; Takaoğlu,

ğiyle yapılmış motiflerle süslenmiş konik çanaklar döneme damgasını vurmuştur. Orta Kalkolitik Dönem'e ait diğer seramik örnekleriyle birlikte perdah bezmeli bu parçaların da B gözünde bulunması kültürel sınırların oluşturulmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Değerlendirme

On yıl öncesine kadar Batı Anadolu'nun Orta Kalkolitik Dönem'i ile ilgili bilgilerimiz Beşik-Sivritepe, Kumtepe, Kulaksızlar, Kızılbil, Aşağı Bağbaşı⁸⁷ ve Karain Mağarası'ndan gelen bilgilerle sınırlıydı. Ancak yakın dönemde Kuzeybatı Anadolu'da Gökçeada-Uğurlu, Gülpınar, Alacıgöl ve Çıplak Köyü; Orta Batı Anadolu'da Dağdere, Yeşilova, Liman Tepe, Dağdere ve Çine Tepecik; Güneybatı Anadolu'da Beçin Kalesi, Tlos ve Tavabaşı Aşağı Mağarası'nda yapılan kazılarda söz konusu dönem ile ilgili önemli sonuçlar elde edilmiştir. Özellikle seramik üzere yapılan değerlendirmelerde sepet kulplu, yüksek ilmek kulplu, mantar başlı saplı kulplu konik ve omurgalı çanakların, mahmuzlu kulplu çömleklerin ve *cheese-pot*ların dönemin karakteristik formlarını; perdah bezemenin ise karakteristik bezeme biçimini oluşturduğu anlaşılmıştır. Yukarıda da anlatıldığı üzere Karain Mağarası'nda yapılan kazılarda da bu seramik malzemeler tespit edilmiştir. Seramik örneklerin yanı sıra Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen Kilia figürinlerine⁸⁸ ait iki parça da⁸⁹ diğer buluntuları oluşturur. Bu veriler, MÖ 4900/4800 ile MÖ 4300⁹⁰ yılları arasında, Troas'tan Likya'ya kadar uzanan bölgede ortak kültürel özellikler sergileyen bir Orta Kalkolitik Dönem'in olduğunu ortaya koymuştur.

Yukarıda da anlatıldığı üzere Karain Mağarası'nda yapılan kazılarda mağarada Paleolitik Çağ, Epi-paleolitik Dönem, Geç Neolitik Dönem, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı ve Roma Dönemi'ne ait kalıntı ve buluntuları içeren tabakalar

“The Late Neolithic in the Eastern”, s. 300, fig. 10; Takaoglu - Özdemir, *age.*, s. 484, fig. 49.7; Tuncel - Şahoğlu, *age.*, s. 523, fig. 53.11:a Kuş, *age.*, s. 15, res. 49.

87 Christine Eslick, “Middle Chalcolithic Pottery from Southwestern Anatolia”, *American Journal of Archaeology*, 4 (1980), s. 5-14; Stephan W.E. Blum, “The Middle Chalcolithic Cultural Sequence of the Troad (Northwest Anatolia): Chronological and Interregional Assessment”, ed. Barbara Horejs, Mathias Mehofer, *Western Anatolia Before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, Wien (2014), s. 125-155; Gabriel, *age.*

88 Turan Takaoglu, “Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia”, *TÜBA-AR*, 5 (2002), s. 71-93; Takaoglu, “Middle Chalcolithic finds from Dağdere”.

89 Yalçınkaya, 1985 Yılı Karain Kazıları, s. 23, res. 6; Metin Kartal - Işın Yalçınkaya, “Karain Mağarası 2011 kazıları/Excavations at Karain Cave in 2011”, *ANMED*, 2012-10 (2012), fig. 5-6.

90 Takaoglu, “Middle Chalcolithic finds from Dağdere”, s. 6.

açığa çıkartılmıştır. Mağara Paleolitik Çağ ve Epipaleolitik Dönem’de avcı toplayıcı toplulukları tarafından doğal sığınma alanı olarak kullanılmış ve devamında terkedilmiştir. Radyokarbon AMS tarihlendirme sonuçlarına göre mağaranın Epi-paleolitik’in en yeni seviyeleri için alt tarih MÖ 17.360, üst tarih MÖ 16.990, H V’in (Geç Neolitik) en eski katmanı için ise alt tarih MÖ 7050, üst tarih ise MÖ 6250’dir⁹¹. Bu tarihlere göre ortalama 10 bin yıllık bir boşluktan sonra Geç Neolitik Dönem ve Kalkolitik Çağ’da mağara tekrardan iskan edilmiştir. Bu dönemlere ait yontmataş buluntular⁹² mağarada halen avcı toplayıcı yaşam biçimiyle hayatını devam ettiren insanların yaşadığını göstermiştir. Böylelikle bu insanların Anadolu’nun diğer bölgelerinden farklı bir yaşam tarzını benimsedikleri anlaşılmıştır.

Karain Mağarası yanında Tavabaşı Aşağı Mağarası, Girmeler Mağarası ve Malkayası Mağarası bu dönemlere ait diğer mağara yerleşimlerini oluşturur. Bu mağaralardan Tavabaşı Aşağı Mağarası ve Malkaya Mağarası’nda Orta Kalkolitik Dönem’e tarihlenen tabakalar saptanmıştır. David French⁹³ Seki platosunda yaşayan hayvancılıkla uğraşan yarı göçer toplulukların kış aylarını Girmeler Mağarası’nda geçirdiklerini ileri sürmüştür. Ralf Becks ve B. Ayça Polat-Becks⁹⁴ Girmeler Mağarası’ndan elde edilen veriler ışığında Eşen Çayı vadisi üzerindeki yerleşmede MÖ 8. binde halen avcı toplayıcı yaşam biçiminin devam ettiğini; MÖ 7. bin sonları - 6. bin başlarında ise mağaraların yerleşik hayata çoktan geçmiş topluluklar için ideal yaşam alanları olmadığını, bu nedenden dolayı Erken Kalkolitik Dönem yerleşiminin mağara içerisinde değil, mağara önündeki düzlük alanda yer aldığını söylemişlerdir. Taner Korkut, Turan Takaoğlu ve Kudret Sezgin⁹⁵ Tlos’ta açığa çıkartılan Orta Kalkolitik Dönem’e ait kalıntılarla ilgili olarak, bu döneme ait yer-

91 Kadriye Özçelik, “Karain Mağarası B Gözü Epi-Paleolitik Dönem Yontmataş Endüstrisi”, (ed. Harun Taşkıran, Metin Kartal, Kadriye Özçelik, M. Beray Kösem, Gizem Kartal), *Işın Yalçınkaya’ya Armağan*, Bilgin Yayınları, Ankara 2011, s. 220, tab. 1.

92 Kartal, Gizem, *Karain B’nin Geç Neolitik-Erken Kalkolitik (H.V) ve Kalkolitik (H.IV) Çağ Yontmataş Endüstrilerinin Tekno-Tipolojik Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

93 David H. French, “Chalcolithic and Early Bronze Age Pottery of Southwest Anatolia”, ed. Hayat Erkanal, Harald Hauptmann, Vasif Şahoğlu, Rıza Tuncel, *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium*, October 13th-19th 1997 (Urta), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara (2008), s. 198; David H. French, “The Kabalian highlands before Balbura: settlement and connections”, ed. John James Coulton, *The Balbura Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia*, BIAA Monograph 43 (2012), s. 43-45.

94 Ralf Becks - B. Ayça Polat Becks, Girmeler Mağarası - Lykia’da Bir Kalkolitik Dönem Yerleşimi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/8 (2013), s. 172.

95 Korkut - Takaoğlu - Sezgin, *age.*, s. 32.

leşimlerin düzlüklerden uzak dağlık bölgelerde de var olabileceğini gösterdiğini yazmışlardır. Turan Takaoğlu⁹⁶ Akhisar Ovası'nda yer alan Dağdere yerleşimi ile ilgili yaptığı yayında Orta Kalkolitik Dönem'de alüvyal düzlüklerden ya da ovaları çevreleyen tepelerin alt yamaçlarından uzak yüksek kesimlerde de yerleşimlerin bulunabileceğini ve güneybatı Anadolu'da mağara yerleşimlerinin yaygın olduğunu belirtmiştir.

Karain Mağarası B gözü yontma taş endüstrisini çalışan Gizem Kartal⁹⁷ ise Geç Üst Paleolitik Dönem'de başlayan mikrolitik üretim teknolojisinin Kalkolitik Çağ'da da devam ettiğini ileri sürerek; ekosistemin insanları aynı materyali üretmeye zorladığının üzerinde durmuş ve avcılık aktivitelerinde kullanılan mikrolitlerin bölgenin sakinlerini avcı toplayıcılar gibi yaşamaya itmiş olduğunu söylemiştir. Işın Yalçınkaya Karain Mağarası'nda yaşayan insanların yarı göçer olmadıklarını, yaşamlarını mağarada sürdürdüklerini ifade etmektedir. Karain Mağarası B gözünde bulunan seramik ve diğer buluntuları (yontma taş, kemik, sürtme taş eserler)⁹⁸ birlikte değerlendirdiğimizde; mağaranın mevsimlik olarak kullanılmadığını, Troas'tan Likya bölgesine kadar uzanan ortak kültürel materyallere sahip, ancak farklı yaşam biçimini tercih etmiş insanlar tarafından sürekli bir yaşam alanı olarak kullanıldığını düşünmekteyiz.

96 Takaoğlu, "Middle Chalcolithic finds from Dağdere", s. 6.

97 Gizem Kartal, "The Neolithic Cave Settlements of the Antalya Region in Southwestern Anatolia: A Comparative Perspective in Terms of Chipped Stone Assemblages", *Adalya*, 21, (2018), s. 9-10.

98 Yalçınkaya - Taşkiran - Özçelik - Kösem, "2009 Yılı Karain Mağarası", s. 27-29, çiz. 5-7, res. 1-2; Yalçınkaya - Taşkiran - Kartal - Özçelik - Kösem, "2010 Yılı Karain Mağarası", s. 376-380, çiz. 5-7, res. 2-8; Yalçınkaya - Taşkiran - Kartal - Özçelik - Kösem - Kartal - Aydın - Karakoç - Fındık - Erbil, "2013 Yılı Karain Mağarası", res. 3-5.

KAYNAKLAR

- Aykurt, Ayşegül - Ayengin, Nurperi, “Karain Mağarası B Gözü Erken Kalkolitik Çağ Seramiği”, ed. Harun Taşkıran, Metin Kartal, Kadriye Özçelik, M. Beray Kösem, Gizem Kartal, *Işın Yalçınkaya'ya Armağan*, Bilgin Yayınları, Ankara 2011, s. 47-66.
- Becks, Ralf - Polat Becks, B. Ayça, “Girmeler Mağarası - Lykia'da Bir Kalkolitik Dönem Yerleşimi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/8 (2013), s. 166-183.
- Benzi, Mario, “A Forgotten Island: Kalymnos in the Late Neolithic Period”, ed. Hayat Erkanal, Harald Hauptmann, Vasıf Şahoğlu, Rıza Tuncel, *Proceedings of the International Symposium The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara (2008), s. 85-108.
- Blum, Stephan W. E., “The Middle Chalcolithic Cultural Sequence of the Troad (Northwest Anatolia): Chronological and Interregional Assessment”, (ed. Barbara Horejs, Mathias Mehofer), *Western Anatolia Before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, Wien 2014, s. 125-155.
- Bostancı, Oğuz, *Cumaovası Prehistorik Merkezleri*, Hacettepe Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- Caymaz, Tayfun, “Yeni Veriler Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Çağ Kültürü”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, 18 (2013), s. 39-112.
- Çevik, Özlem, “What follows the Late Neolithic occupation in Central-Western Anatolia? A view from Ulucak”, (ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford 2018, s. 506-512.
- Derin, Zafer - Caymaz, Tayfun, “The Chalcolithic period at Yeşilova Höyük”, (ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford 2018, s. 499-505.
- Duru, Refik, *Kuruçay Höyük I: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- Efe, Turan, *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı. A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, TASK Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

- Eslick, Christine, “Middle Chalcolithic Pottery from Southwestern Anatolia”, *American Journal of Archaeology*, 4, (1980), s. 5-14.
- Felsch, Rainer C. S., *Das Kastro Tigani, Die Spätneolithische und Chalkolithische Siedlung*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 1988.
- French, David H., “Chalcolithic and Early Bronze Age Pottery of Southwest Anatolia”, (ed. Hayat Erkanal, Harald Hauptmann, Vasif Şahoğlu, Rıza Tuncel), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium*, October 13th-19th 1997 (Urla), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, s. 197-202.
- French, David H., “The Kabalian highlands before Balboura: settlement and connections”, ed. John James Coulton, *The Balboura Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia*, BIAA Monograph 43 (2012), s. 43-45.
- Gabriel, Uta, “Die Keramik der troadischen Fundorte Kumtepe IA, Beşik-Sivritepe und Çıplak Köyü im Kontext ihrer überregionalen Vergleichsfunde”, (ed. Ernst Pernicka, Charles Brian Rose, Peter Jablonka), *Studia Troica Monographien 5*, Bonn 2014, s. 990-1057.
- Günel, Sevinç, “New Contributions Regarding Prehistoric Cultures in Meander Region: Çine-Tepecik”, ed. Barbara Horejs, Mathias Mehofer, *Western Anatolia Before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, Wien 2014, s. 83-103.
- Günel, Sevinç, “The Prehistoric Culture in Çine-Tepecik and Its Contribution to the Archaeology of the Region”, (ed. Søren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford 2018, s. 538-547.
- Hood, Sinclair, *Excavations in Chios 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I, Thames & Hudson, Oxford 1981.
- Hood, Sinclair, *Excavations in Chios 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. II, Thames & Hudson, Oxford 1982.
- Kartal, Gizem, *Karain B'nin Geç Neolitik-Erken Kalkolitik (H. V) ve Kalkolitik (H.IV) Çağ Yöntemli Endüstrilerinin Tekno-Tipolojik Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Kartal, Gizem, “The Neolithic Cave Settlements of the Antalya Region in Southwestern Anatolia: A Comparative Perspective in Terms of Chipped Stone

- Assemblages”, *Adalya*, 21 (2018), s. 1-18.
- Kartal, Metin - Yalçınkaya, Işın, “Karain Mağarası 2011 kazıları/Excavations at Karain Cave in 2011”, *ANMED*, 2012—10 (2012), s. 27-29.
- Korkut, Taner - Işın, Gül - Takaoğlu, Turan - Özdemir, Bilsen, “Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri”, *TÜBAR-AR*, 18 (2015), s. 37-49.
- Korkut, Taner - Işın, Gül - Takaoğlu, Turan, “Cave habitations in Chalcolithic Lycia: The case of Tavabaşı near Tlos”, (ed. Søren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford 2018, s. 548-555.
- Korkut, Taner - Takaoğlu, Turan - Sezgin, Kudret, “Pre-Classical Habitation at Tlos, Lycia”, *Adalya*, 22 (2019), s. 25-44.
- Kökten, İ. Kılıç, “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, XIX/75 (1955), s. 271-283.
- Kökten, İ. Kılıç, “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bakış”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, VII/1 (1957), s. 46-48.
- Kökten, İ. Kılıç, “Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeriti Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, VIII/2, Ankara, (1959), s. 3-9.
- Kökten, İ. Kılıç, “Maraş ve Antalya vilâyetlerinde süreli diptarih araştırmaları hakkında kısa bir rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XI/1 (1962), s. 40-41.
- Kuş, Melek, *Gökçeada Uğurlu/Zeytinlik Höyük Kazısı Işığında M.Ö. 5. Binde Batı Anadolu ve Doğu Ege Adaları*, Trakya Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2013.
- Levi, Doro, “La grotta di Asprietra a Coò”, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene*, 8-9 (1925-26), s. 235-312.
- Ökse, Tuba, *Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.
- Özçelik, Kadriye, “Karain Mağarası B Gözü Epi-Paleolitik Dönem Yontmataş Endüstrisi”, ed. Harun Taşkiran, Metin Kartal, Kadriye Özçelik, M. Beray Kösem, Gizem Kartal, *Işın Yalçınkaya’ya Armağan*, Bilgin Yayınları, Ankara (2011), s. 213-226.

- Özgünel, Coşkun - Kaplan, Davut, “2007 Yılı Gülpınar/Smintheion Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30/4 (2009), s. 409-432.
- Özgünel, Coşkun - Kaplan, Davut, “2008 Gülpınar/Smintheion Kazı Çalışmaları (29.Yıl)”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 31/2 (2010), s. 75-90.
- Özgünel, Coşkun - Kaplan, Davut, “2009 Yılı Gülpınar Kazıları (30.Yıl)”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 32/1 (2011), s. 212-225.
- Peschlow, Anneliese - Gerber, Christopher, “Die Arbeiten des Jahres 2002 in Herakleia am Latmos und Umgebund (Bafagözü Beşparmak)”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 21/2 (2004), s. 201-210.
- Peschlow Bindokat, Anneliese, *Tarihöncesi İnsan Resimleri Latmos Dağları'ndaki 2006 Prehistorik Kaya Resimleri*, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul 2006.
- Schoop, Ulf Dietrich, *Das anatolische Chalkolithikum*, Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2005.
- Seeher, Jürgen, *Demircihüyük 3: Die Keramik 1/A: Neolithische & Chalkolithische Keramik B: Frühbronzezeitliche Keramik der Älteren Phasen G*, Deutsches Arch. Inst., Mainz am Rhein 1987.
- Seeher, Jürgen, “Antalya Yakınlarında Karain Mağarasındaki Kalkolitik Çağ Buluntuları”, *Araştırma Sonuçları Toplantıları*, V/2 (1988), s. 221-238.
- Takaoğlu, Turan, “Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia”, *TÜBA-AR*, 5 (2002), s. 71-93.
- Takaoğlu, Turan, “The Late Neolithic in the Eastern Aegean: Excavations at Gülpınar in the Troad”, *Hesperia*, 75 (2006), s. 289-315.
- Takaoğlu, Turan, “Middle Chalcolithic finds from Dağdere in the Akhisar/Manisa Region”, *Anadolu*, 43 (2017), s. 1-14.
- Takaoğlu, Turan - Özdemir, Abdulkadir, “The Middle Chalcolithic period in the Troad: A new look from Gülpınar”, ed. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018), s. 479-490.
- Taşkıran, Harun - Özçelik, Kadriye - Kartal, Gizem - Aydın, Yavuz - Fındık, Betül - Bulut, Hande - Erbil, Eşref, - Kösem, M. Beray, “2015 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38/1 (2017), s. 521-538.

- Tuncel, Rıza - Şahoglu, Vasıf, “The Chalcolithic of Coastal Western Anatolia: A view from Liman Tepe, İzmir”, ed. Søren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxbow Books, Oxford (2018), s. 513-529.
- Yalçinkaya, Işın, “1985 Yılı Karain Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 8/1 (1987), s. 21-37.
- Yalçinkaya, Işın, *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Yalçinkaya, Işın - Otte, Marcel, “1997 Yılı Karain Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 20/1 (1999), s. 23-37.
- Yalçinkaya, Işın - Taşkıran, Harun - Kartal, Metin - Kösem, M. Beray - Ceylan, Kadriye - Erek, C. Merih - Atıcı, A. Levent - Otte, Marcel, “1995 ve 1996 Yılları Karain Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 19/1 (1998), s. 17-45.
- Yalçinkaya, Işın - Otte, Marcel - Taşkıran, Harun - Özçelik, Kadriye - Atıcı, Levent - Kösem, M. Beray - Erek, C. Merih - Kartal, Metin, “1998 Yılı Karain Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21/1 (2000), s. 15-28.
- Yalçinkaya, Işın - Taşkıran, Harun - Atıcı, Levent - Kösem, M. Beray - Özçelik, Kadriye -Kartal, Metin - Erek, C. Merih, “1999 Yılı Karain Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22/1 (2001), s. 9-20.
- Yalçinkaya, Işın - Taşkıran, Harun - Kartal, Metin - Kösem, M. Beray - Erek, C. Merih, “2001 Yılı Karain Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/2 (2003), s. 159-170.
- Yalçinkaya, Işın - Taşkıran, Harun - Kartal, Metin - Kösem, M. Beray, “2002 Yılı Karain Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 25/2, (2004), s. 19-28.
- Yalçinkaya, Işın - Taşkıran, Harun - Kartal, Metin - Özçelik, Kadriye - Sevcen, B. Cem, “2003 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 26/2 (2005), s. 215-224.
- Yalçinkaya, Işın - Taşkıran, Harun - Kartal, Metin - Özçelik, Kadriye - Kösem, M. Beray, “2004 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 27/1 (2006), s. 403-418.
- Yalçinkaya, Işın - Taşkıran, Harun - Kartal, Metin - Özçelik, Kadriye - Kösem, M. Beray -Kartal, Gizem, “2005 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28/1, (2007), s. 539-558.

- Yalçınkaya, Işın - Taşkiran, Harun - Kartal, Metin - Özçelik, Kadriye - Kösem, M. Beray -Kartal, Gizem, “2006 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29/1 (2008), s. 467-482.
- Yalçınkaya, Işın - Taşkiran, Harun - Kartal, Metin - Özçelik, Kadriye - Kösem, M. Beray -Kartal, Gizem, “2007 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30/1 (2009), s. 285-300.
- Yalçınkaya, Işın - Taşkiran, Harun - Özçelik, Kadriye - Kösem, M. Beray, “2009 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 32/3 (2011), s. 22-35.
- Yalçınkaya, Işın - Taşkiran, Harun - Kartal, Metin - Özçelik, Kadriye - Kösem, M. Beray, “2010 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 33/2 (2012), s. 373-392.
- Yalçınkaya, Işın - Taşkiran, Harun - Kartal, Metin - Özçelik, Kadriye - Kösem, M. Beray - Kartal, Gizem - Aydın, Yavuz - Karakoç, Murat - Fındık, Betül - Erbil, Eşref, “2013 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 36/1 (2015), s. 441-458.
- Yıldız, Mehmet, *Muğla İli, Milas İlçesi, Beçin Beldesi, Beçin Kalesi 2007 Yılı Bayrak Direği Kazısı*, Yayınlanmamış Müze Kazısı Raporu, Muğla 2007.

EKLER

Katalog

Figür No	Parça No	Buluntu Yeri	Ağız Çapı	Dip Çapı	Seramik Grubu	Hamur Rengi	Yüzey Rengi
1	J 14/10 H III	20 cm		SG 17	5 YR 5/4, reddish brown	5 YR 5/4, reddish brown	
2	J 10/4 H III	21 cm		SG 13	5 YR 5/2, reddish gray		
3	J 11/11 H III	23 cm		SG 17	5 YR 5/4, reddish brown	5 YR 5/4, reddish brown	
4	J 10/4 H III	23 cm		SG 17	5 YR 5/4, reddish brown	5 YR 5/4, reddish brown	
5	G 9/2 H I	23 cm		SG 16	7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray	7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray	
6	J 10/4 H III	24 cm		SG 12	5 YR 3/2-3, dark reddish brown		
2	I 8/4 H IV	17 cm		SG 8	5 YR 6/3, light reddish brown	7.5 YR 7/2, pinkish gray	
8	I 8/8 H IV	18 cm		SG 8	7.5 YR 7/2, pinkish gray	7.5 YR 7/2, pinkish gray	
9	I 8/8 H IV	21 cm		SG 7	5 Y 2.5/1, black	5 Y 2.5/1, black	
10	J 10/4 H III	22 cm		SG 7	5 Y 2.5/1, black	5 Y 2.5/1, black	
11	I 9/9 H IV	22 cm		SG 8	7.5 YR 7/2, pinkish gray	7.5 YR 7/2, pinkish gray	
12	I 10/9 H IV	23 cm		SG 10	7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray	7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray	
13	K 14/10 H III	21 cm		SG 1	5 YR 2.5/1, black	5 YR 2.5/1, black	
3	K 13/9 H IV	24 cm		SG 14	10 YR 4/3, dark brown; 10 YR 4/4, dark yellowish brown		
15	J 12/10 H IV	-		SG 14	5 YR 5/4, reddish brown; 5 YR 5/2, reddish gray		

16	J 11/7 H IV	-	SG 14	5 YR 5/4, reddish brown; 5 YR 5/2, reddish gray	5 Y 2.5/1, black
17	K 12/2 H I	22 cm	SG 1	10 R 2.5/1, reddish black	5 Y 2.5/1, black
4	J 8/12 H IV	21 cm	SG 8	5 YR 6/3, light reddish brown	5 YR 6/3, light reddish brown
19	K 14/10 H III	23 cm	SG 1	5 YR 2.5/1, black	5 Y 2.5/1, black
20	J 7/1 H II	-	SG 7	5 Y 2.5/1, black	5 Y 2.5/1, black
21	J 2/8 H IV	-	SG 16	7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray	7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray
22	J 14/10 H IV	-	SG 12	5 YR 3/2, dark reddish brown	
23	J 14/10 H IV	-	SG 10	10 R 6/6, light red; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray	10 R 6/8, light red; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray
24	J 8/10 H II	-	SG 1	5 Y 2.5/1, black	10 YR 2/1, black
25	J 8/2 H III	-	SG 7	5 Y 2.5/1, black	5 Y 2.5/1, black
26	K 13/10 H IV	-	SG 14	10 YR 4/3, dark brown; 10 YR 4/4, dark yellowish brown	
27	K 8/02 H II	-	SG 1	10 R 2.5/1, reddish black	10 YR 2/1, black
5	K 14/10 H III	25 cm	SG 14	7.5 YR 5/2, brown	
29	K 11/7 H IV	21 cm	SG 12	5 YR 3/3, dark reddish brown	
30	J 14/11 H IV	23 cm	SG 8	5 YR 6/3, light reddish brown	7.5 YR 7/2, pinkish gray
31	I 10/1 H I	25 cm	SG 1	10 R 2.5/1, reddish black	5 Y 2.5/1, black

32	H 9/9 H IV			SG 1	5 YR 2.5/1, black	5 YR 2.5/1, black
6	J 11/01 H II	14 cm		SG 2	10 R 6/6, light red	
34	K 13/11 H IV	16 cm		SG 12	5 YR 3/2-3, dark reddish brown	
35	J 10/2 H III	16 cm		SG 12	5 YR 3/2-3, dark reddish brown	
36	J 13/8 H IV	-		SG 1	5 YR 2.5/1, black	5 YR 2.5/1, black
7	J 10/10 H I-II	20 cm		SG 13		
38	J 9/0 H III	24 cm		SG 12	2.5 YR 2.5/2, very dusky red	
39	J 10/0 H III	26 cm		SG 12	5 YR 3/2-3, dark reddish brown	
40	K 7/02 H I	28 cm		SG 12	5 YR 3/2-3, dark reddish brown	
41	H 8/3 H III	24 cm		SG 13	5 YR 5/4, reddish brown; 5 YR 5/2, reddish gray	
42	J 9/0 H III		24 cm	SG 13	5 YR 5/2, reddish gray	
43	J 9/0 H III		24 cm	SG 13	10 R 5/3-4, weak red	
8	K 14/5 H II	-		SG 7	5 Y 2.5/1, black	10 R 2.5/1, reddish black
45	J 14/4 H I	-		SG 1	10 YR 2/2, very dark brown	10 R 2.5/2, very dark red
46	K 8/2 H II	-		SG 8	5 YR 6/3, light reddish brown	7.5 YR 7/2, pinkish gray
47	J 14/10 H IV	-		SG 12	2.5 YR 2.5/2, very dusky red; 2.5 YR 2.5/4, dark reddish brown	
48	J 14/10 H IV	-		SG 13	10 R 5/3-4, weak red	
49	I 11/12 H IV	-		SG 15	10 R 5/8, red	10 R 5/8, red
50	J 8/9 H IV	-		SG 13	10 R 5/3-4, weak red	

51	J 14/10 H IV	-	SG 12	2.5 YR 2.5/2, very dusky red; 2.5 YR 2.5/4, dark reddish brown	7.5 YR 7/2, pinkish gray
52	K 7/1 H II	-	SG 8	5 YR 6/3, light reddish brown	
53	K 14/10 H III	-	SG 13	10 R 5/3-4, weak red	
54	K 14/10 H III	-	SG 7	5 Y 2.5/1, black	5 Y 2.5/1, black
9	J 8/0 H III	24 cm	SG 1	5 YR 2.5/1, black	5 YR 2.5/1, black
a2	J 8/0 H III	22 cm	SG 1	5 YR 2.5/1, black	5 YR 2.5/1, black
b	J 14/10 H II	22 cm	SG 7	10 YR 2/1, black; 10 YR 2/2, very dark brown	10 YR 2/1, black; 10 YR 2/2, very dark brown
c	J 12/3 H I	-	SG 10	10 R 6/6-8, light red; 7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray	10 R 6/6-8, light red; 7.5 YR 4/2, brown/dark brown; 5 YR 3/2-3, dark reddish brown; 5 YR 3/1, very dark gray

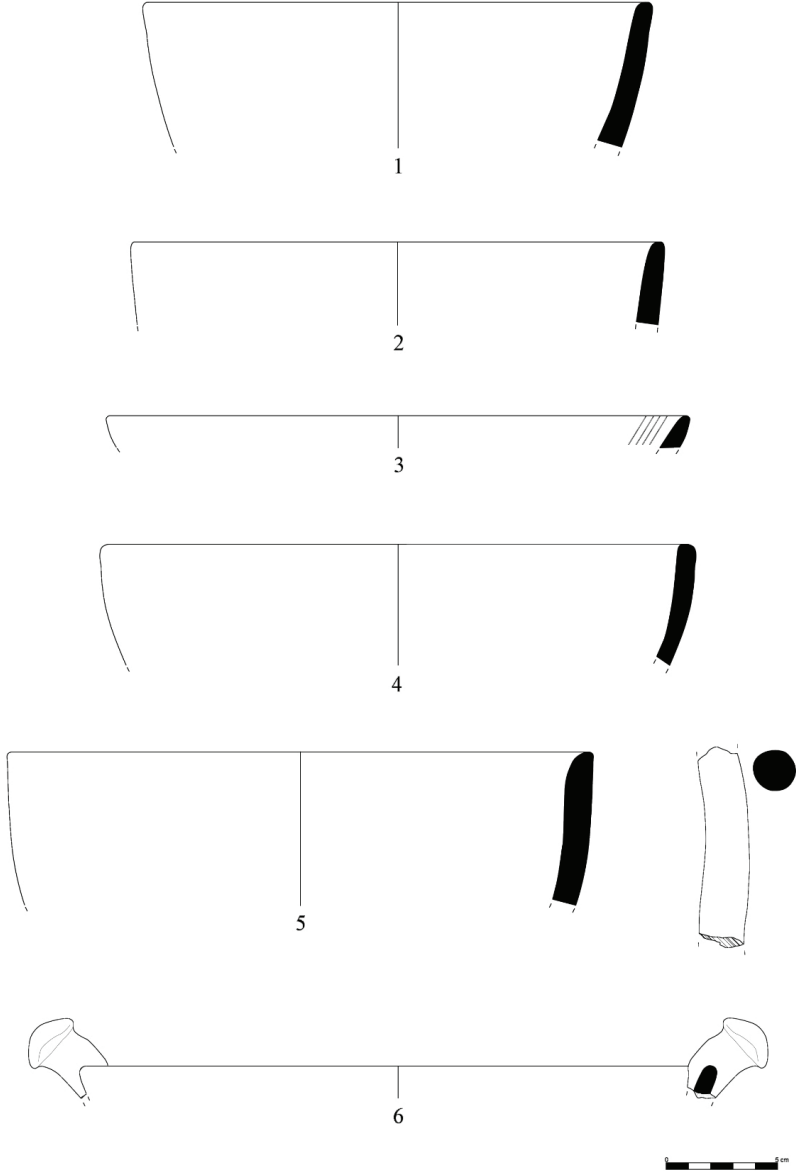

Fig. 1: Konik gövdeli çanaklar

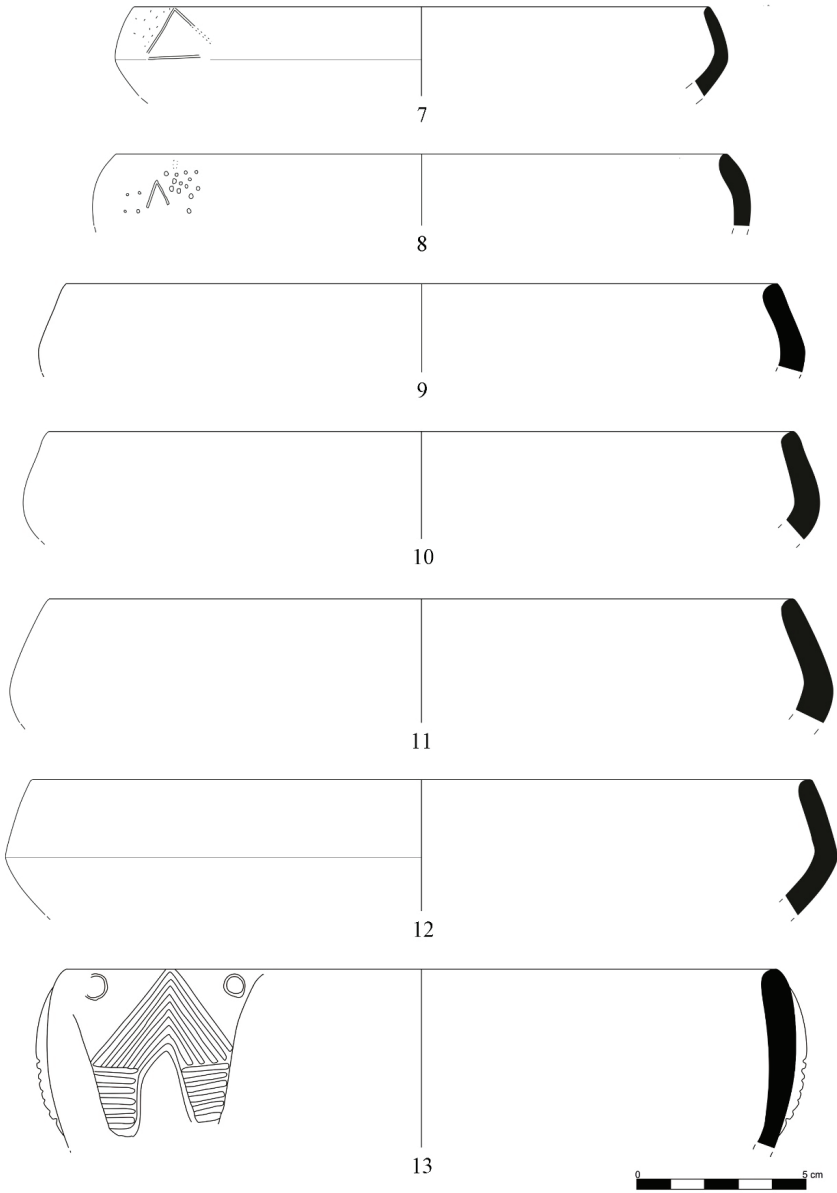

Fig. 2: Omurgalı Çanaklar

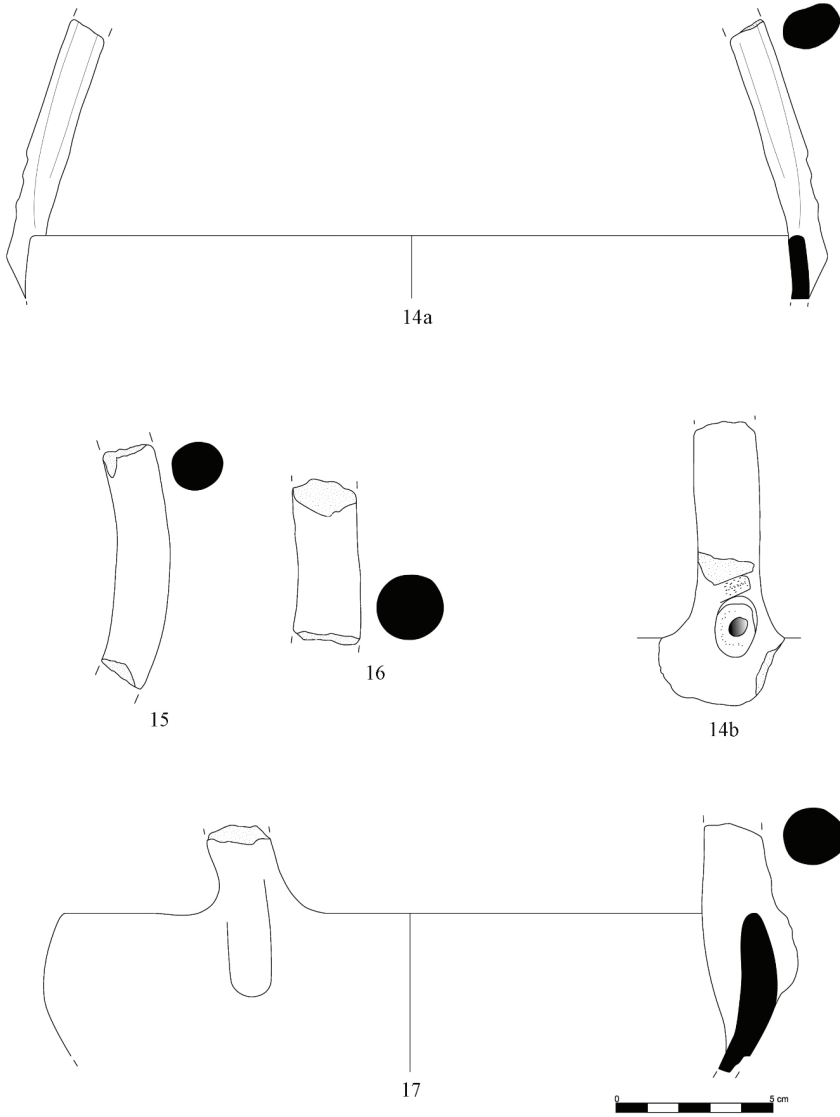

Fig. 3: Omurgalı çanaklar

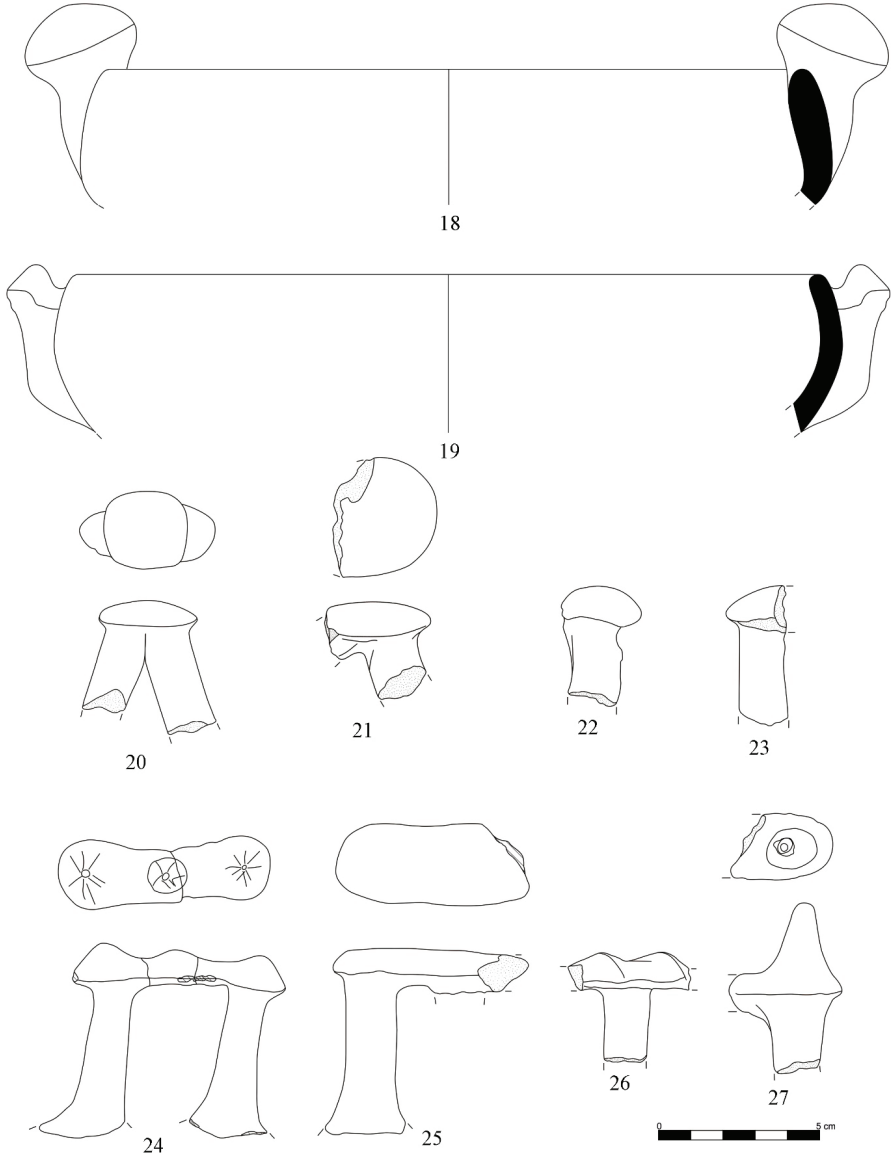

Fig. 4: Omurgalı çanaklar ve mantar başlı kuplar

Fig. 5: Omurgalı çanaklar ve boyunlu çömlek

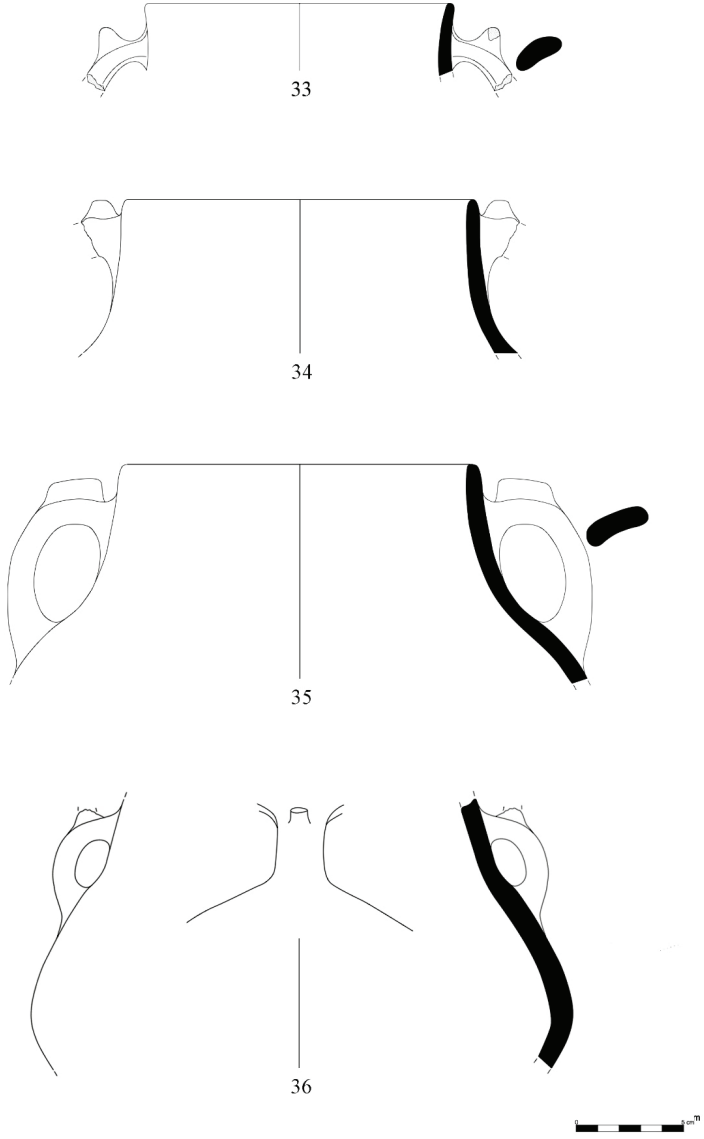

Fig. 6: Mahmuzlu kulplara sahip boyunlu çömler

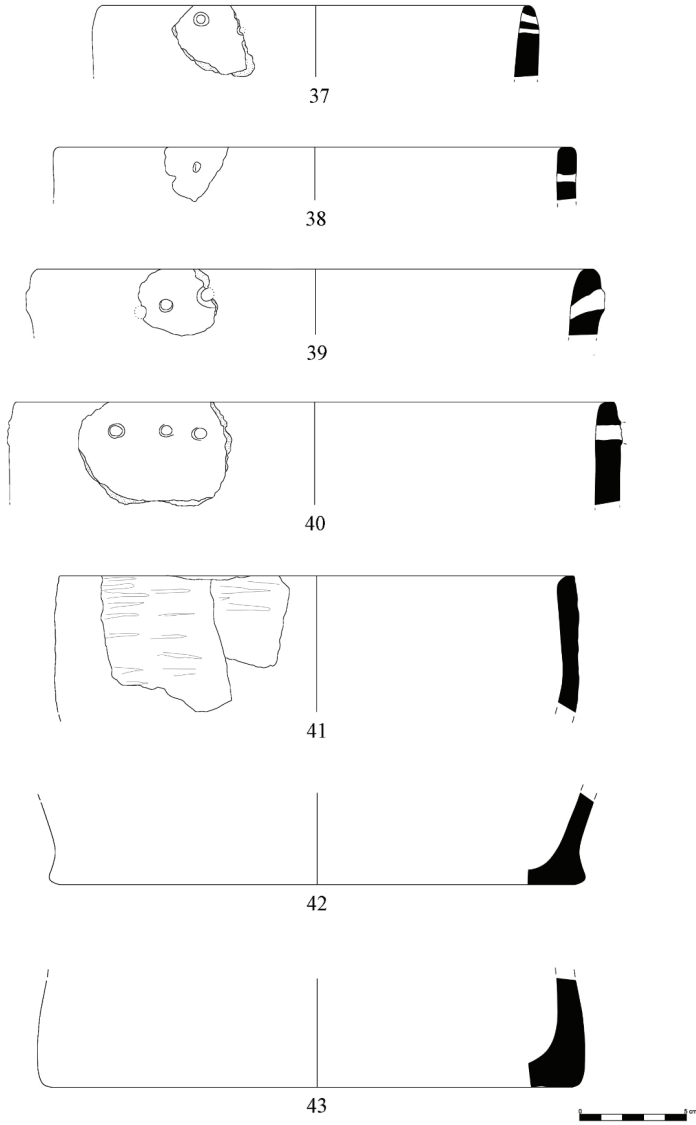

Fig. 7: Cheese - potlat

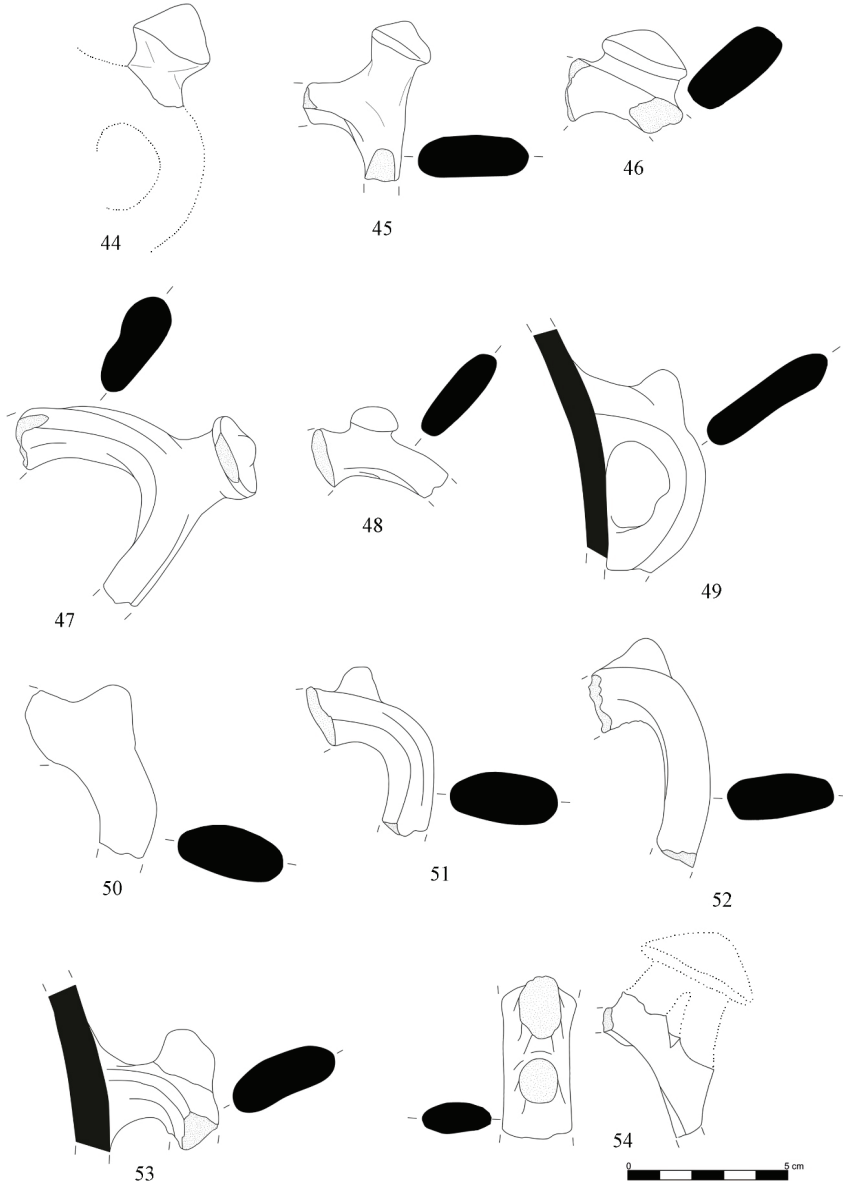

Fig. 8: Mahmuzlu kulplar

a

b

c

Fig. 9: Konik gövdeli ve omurgalı çanak parçaları ile mahmuzlu kulplu çömlek parçası

A Comparative Approach to the Oannes Narrative in Mesopotamia and the Prometheus Myth in the Ancient Greek World

Ercüment Yıldırım*

Abstract

The belief systems in Mesopotamia and Ancient Greece were based on the idea that knowledge was transferred from gods to humans. The common belief regarding the source of knowledge in both societies was somehow different. While Mesopotamian societies believed that knowledge was transferred from gods to humans through a being called Oannes, Ancient Greek society believed that Prometheus stole fire, which was the first knowledge, from Zeus. As written in cuneiform scripts, coming ashore as a half-fish and half-man creature, Oannes was thought to teach Mesopotamians various skills, ranging from building houses to agriculture. On the other hand, it is mentioned in the works of Hesiod and Aeschylus in Ancient Greece that Prometheus created humans and taught them all necessary knowledge to continue their lives. The present study compares different beliefs regarding the source of knowledge in two different societies which existed in two different geographical regions and time periods. Additionally, it aims to reveal the ways in which both societies shaped their world views through divine knowledge. For a closer analysis of both belief systems, Mesopotamian cuneiform scripts and Ancient Greek manuscripts were used as primary sources. After each source was examined in detail, modern interpretations of these sources were also analyzed. Finally, common points in both primary sources were identified in order to characterize the present study based on these common points.

Keyword: Oannes, Prometheus, Berossus, Aeschylus, Polyhistor.

* Assoc. Prof., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Kahramanmaraş/TURKEY, neshali@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5376-4061 DOI: 10.37879/belleten.2022.039
Application date of article: 24.04.2021 - Approval date of article: 01.11.2021

Mezopotamya'daki Oannes Anlatımı ile Antik Yunan'daki Prometheus Mitosunun Karşılaştırması

Öz

Mezopotamya'daki ve Antik Yunan'daki inanç, bilginin tanrılardan insanlara ulaştırıldığı fikrine dayanmaktaydı. Fakat, her iki toplumda bilginin kaynağına dair bu ortak inançta bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Mezopotamya'da bilginin Oannes isimli bir varlık tarafından tanrılardan insanlara getirildiğine dair bir inanç vardı. Antik Yunan'da ise Prometheus'un ilk bilgi olan ateşi, Tanrı Zeus'tan çaldığına inanılmaktaydı. Denizden gelen yarı balık biçimli bir canlı olan Oannes'in, Mezopotamya insanlarına ev yapmaktan tarıma kadar birçok bilgiyi öğrettiğine çivi yazılı metinlerde rastlanılmaktadır. Antik Yunan'da ise özellikle Hesiod ve Aeschylus'un eserlerinde Prometheus'un insanları yaratıp, yaşamlarını sürdürmek için gereken bilgiyi verdiğiinden bahsedilmektedir. Bu çalışma, birbirinden farklı zaman dilimlerinde ve coğrafyalarda yaşayan bu iki toplumun bilginin kökenlerine dair inançlarını kıyaslamaya odaklanmıştır. Bunların ötesinde her iki toplumun tanrılardan gelen bilgi ile dünyayı nasıl anlamlandırdıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda, Mezopotamya çivi yazılı metinleri ile Antik Yunan yazmaları ana kaynak olarak kullanılmıştır. Her kaynak ayrıntılı biçimde okunduktan sonra bunlar üzerinde yapılmış modern yorumlar incelenmiştir. Her iki ana kaynakta yer alan ortak yönler tespit edilmiş ve çalışma bu ortak yönler üzerinden kurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oannes, Prometheus, Berossos, Aeschylus, Polyhistor.

Introduction

Ancient communities which integrated their religious beliefs into their daily life believed that there was the divine power behind every knowledge. They thought that the divine power, which offered all materials necessary for the survival of humankind in the world, also provided human beings with necessary knowledge for the continuity of life. Prior to the agricultural period, humans usually benefited from verbal narratives in order to transfer their practical knowledge on hunting and gathering activities for the survival of following generations. However, the invention of writing expanded the borders of human knowledge beyond human mind and memory during an agriculture-centered sedentarization process. Such knowledge involved answers to numerous questions such as the right time for sowing seeds over the soil, various herbal solutions to headaches, the existence of sun and stars and unknown underground materials and treasures, all of which gradually turned into the humanity's abstract cultural heritage. Although written sourc-

es existed in different Mesopotamian communities, the most developed forms of manuscripts dated back to Assyrian period. These sources were later maintained and transferred to the following period through libraries in order to preserve long-standing human knowledge.

During the millennia following the invention of writing, a new question was raised as far as the accumulation of great human knowledge was concerned: "Where did human knowledge come from?" Members of clergy, who were also considered as scientists of ancient societies, ensured people that the answer to this question was divine knowledge. It can be observed in various heroic narratives in different ancient societies, religious stories and mythoi that the source of knowledge was always claimed to be a divine one. However, narrative details and heroes regarding the source of divine knowledge in these ancient societies usually differed from each other depending on geographical regions and historical periods. In this respect, the present study compares Oannes Narrative in Mesopotamia, which argued that the source of knowledge was a divine source, and The Myth of Prometheus in Ancient Greece in order to underline the transformation of knowledge in this period.

The primary sources of the present study entail cuneiform scripts in Mesopotamia and ancient Greek sources. It is not possible to ascertain when and by whom cuneiform scripts informing about Oannes were written. In addition, narratives which have been preserved until today are considered as rewritings of ancient scripts during Ancient Babylonian and Assyrian period. It can be estimated that they were written during the first millennium BC. On the other hand, narrative style and elements in Oannes narrative imply that the script dated back to Sumerian period. Apart from cuneiform scripts, the only existing ancient source about Oannes narrative is the work of Berossus. Although the period in which this work was written in Greek is a controversial issue, it is very likely that it was written between 290 and 278 BC. However, the work of Berossus did not reach the present day, and it was Alexander Cornelius Polyhistor (100 - 36 BC) who helped transfer Oannes narrative. Similarly, Theogony by Hesiod and Prometheus Vincetus by Aeschylus inform us about The Myth of Prometheus. Theogony by Hesiod, which introduces the origins of Greek gods, is known to have been written in a period between 730 and 700 BC. Prometheus Vincetus by Aeschylus was estimated to have been written in a period between 479 and 424 BC. These dates strengthen the assumption that historians who wrote about The Myth of Prometheus were probably familiar with Oannes Narrative.

The present study mainly focuses on the comparison of Oannes Narrative in Mesopotamia and The Myth of Prometheus in Ancient Greek. It also aims to describe how belief systems in Mesopotamia and Ancient Greece were shaped and how ancient societies perceived the world in these periods. Finally, how lifestyle changes resulting from the transformation of production methods characterized world views in both societies was also discussed.

1. Oannes Narrative

Mesopotamia is the first geographical region with an urban culture centered on an agricultural lifestyle. Mesopotamian urban culture has pioneered the first steps of various developments until today. Among these developments are both concrete and abstract elements such as pottery wheel and an understanding of god. More importantly, Mesopotamian societies successfully transferred their abstract thinking to the upcoming millennia through a writing system invented by them. This narrative tradition encouraged people to question their existence, which paved the way for the emergence of mythoi as the most developed forms of abstract thinking related to the religious beliefs in Mesopotamia¹.

Mesopotamian mythoi are basically answers to humans' questions about creation and gods. It must have soon become a necessity to add new gods, beings and events to the existing ones in order to fill the gaps in these answers. It is also very likely that they needed a being which was neither a human nor a god to ensure a healthy communication between humans and gods. Therefore, various beings such as Oannes, Apkallu, Abgal and Uanna, who were believed to be endowed with divine wisdom, emerged within the course of the time. These mythical beings were depicted as a semi-man and semi-god with a bird head in some reliefs, and they were always associated with wisdom. The number of these wise beings was seven, with each of them having their own names, titles and missions².

- 1 Robert Adams, "Strategies of Maximization, Stability, and Resilience in Mesopotamian Society, Settlement, and Agriculture," *Proceedings of the American Philosophical Society*, 122 / 5, (1978), pp. 329 - 335.; Norman Yoffee, *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*, Cambridge 2004, p. 44 - 90.; Seth Richardson, "Early Mesopotamia: The Presumptive State," *Past & Present*, 215 / 1 (2012), pp. 3-49.; Rivkah Harris, "The Conflict of Generations in Ancient Mesopotamian Myths," *Comparative Studies in Society and History*, 34 / 4 (1992), p. 621 - 635.
- 2 Mehmet Ali Ataç, *The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art*, Cambridge 2010, pp. 149 - 150.; Gwendolyn Leick, *Mesopotamia: The Invention of the City*, London 2002, pp. 25 - 26.; Trevor Curnow, *Wisdom in the Ancient World*, London, 2010, pp. 39-41.; Gebhard J. Selz, "Of Heroes and Sages: Considerations on the Early Mesopotamian Background of Some Enochic Traditions" *The*

“U-Anna, who accomplishes the plans of heaven and earth, U-Anne-dugga, who is endowed with comprehensive understanding, Enmedugga, for whom a good destiny has been decreed, Enmegamma, who was born in a house, Enmebulugga, who grew up in a pastureland, An-Enlilda, the conjurer of the city of Eridu, Utuabzu, who ascended to heaven, (...) the seven of them, the seven sages, who originated in the river, who control the plans of heaven and earth”³

According to the text above which is composed of cuneiform narratives in Mesopotamia, it can be understood that wise beings had a special division of labor among themselves. This resulted from Mesopotamian societies' belief that those living in the sky and on the earth existed in a specific order to prevent chaos. Mesopotamians must have thought that these beings too had a particular division of labor and order in their own realms. Mesopotamian belief system was based on the idea that no beings were created without a specific purpose. In this sense, these wise beings transferred the knowledge sent by gods to people without allowing any problems. They were also obliged to remain in their area of responsibility as assigned by gods. Thus, no chaos would happen, and humans would acquire knowledge from these wise beings, which was necessary for them to survive⁴.

Wisdom consisted of two main parts for Mesopotamians. The first part of the wisdom was to recognize gods and know their wishes. This kind of knowledge can only be acquired by understanding the functioning of the universe as created by gods. It also extends to treating diseases and understandings the causes of natural events. The second part of the wisdom is to know how to make practical life easier

Dead Sea Scrolls, Editörler, Armin Lange, Emanuel Tov, ve Matthias Weigold, Leiden 2011, pp. 777 - 800.; Erica Reiner, “The Etiological Myth of the “Seven Sages”,” *Orientalia*, 30 / 1 (1961), pp. 1-11.; Jean Bottéro, *Mesopotamia: Writing, Reasoning and the Gods*, Chicago 1995, pp. 246-249.; Don Nardo, *Ancient Mesopotamia*, New York 2009, p. 256.

3 Rykle Borger, “The Incantation Series Bit Meseri and Enoch’s Ascension to Heaven” *I Studied Inscriptions from before the Flood: Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1-11*, Editörler, Richard S. Hess ve David T. Tsumura, Eisenbrauns, Winona Lake 1994, p. 4.; Amar Annus, “On the Origin of Watchers: A Comparative Study of the Antediluvian Wisdom in Mesopotamian and Jewish Traditions,” *Journal for the Study of the Pseudepigrapha*, 19 / 4, (2010), pp. 277 - 320.

4 Sophus Helle, “The Role of Authors in the “Uruk List of Kings and Sages”: Canonization and Cultural Contact,” *Journal of Near Eastern Studies*, 77 / 2 (2018) pp. 219-234.; Alan Lenzi, “The Uruk list of kings and Sages and Late Mesopotamian Scholarship,” *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 8 / 2 (2008) pp. 137 - 169.; Helge Kvanvig, *Primeval History: Babylonian, Biblical, and Enochic*, Leiden 2011, pp. 107-158.; W. F. McCants, *Kültür Mitleri Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek*, Çev: Merve Tabur, İthaki, İstanbul 2018, pp. 23 - 47.

in the world. Encompassing nearly everything about humans, it involves necessary experiences for the continuation of agricultural life and urban culture⁵.

Mesopotamian wisdom, which acknowledges the belief that a mortal human could never reach divine knowledge, was also initiated by divine wisdom. In the simplest form, gods gave humans a part of their knowledge as a help for continuing their daily lives. A being who acted as a messenger between gods and humans completed this transfer process.

“Where are the seven sages of the primeval ocean? The sacred carp who like their master Ea. With sublime wisdom have been endowed?”⁶

A text extracted from a poem belonging to the Middle Assyrian period (1392-1056 BC) mentions seven wise men sent by God Ea. The first striking point in the text is that these seven wise men came from deep seas which were unfamiliar to humans. Although it is not surprising that these half-fish beings came from seas, it is observed that their wisdom was given by God Ea. It is acknowledged that through writing, these seven wise men gave people the knowledge which they received from God Ea, since Mesopotamian wisdom meant possessing knowledge which extended beyond human life. Knowledge which was forgotten in human mind could only be protected through writing. Therefore, wisdom only existed among people living in the city where writing was widely used⁷.

When the first Sumerian city states were founded, they were governed by administrators which were elected by citizens. These administrators were obliged to obey traditional verbal laws to which the citizens were subjected. However, Mesopotamian city administrators started to enact various laws which they would not obey in the following years. In other words, laws were enacted by kings for the citizens.

- 5 Giorgio Buccellati, “Wisdom and not: The case of Mesopotamia,” *Journal of the American Oriental Society*, 101 / 1 (1981), pp. 35-47.; A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, Chicago, 2013, pp. 194 - 224.; Erica Reiner, “Fortune-telling in Mesopotamia,” *Journal of Near Eastern Studies*, 19 / 1 (1960) pp. 23 - 35.
- 6 Benjamin R. Foster, “Wisdom and the Gods in Ancient Mesopotamia,” *Orientalia*, 43 (1974) pp. 344 - 354.
- 7 Yushu Gong, Haiying Yan ve Yinghui Ge, “The Accounts of the Origin of Writing from Sumer, Egypt and China—A Comparative Perspective,” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 99 (2009), pp. 137-158.; Hannes D. Galter, “The Mesopotamian God Enki/Ea,” *Religion Compass*, 9 / 3 (2015), pp. 66-76.; Jane McIntosh, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, Santa Barbara 2005, pp. 70-72.; Trevor Curnow, *Wisdom: A History*, London 2015, pp. 29-34.; F. A. M. Wiggermann, “The Mesopotamian Pandemonium” *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 77 (2011), pp. 298 - 322.

Mesopotamian kings thus separated themselves from their citizens by a clear line. This could only be achieved by making the claim that the king was the first authority to decide in any matter⁸.

“The god Marduk, the sage among gods, offered me as a present vast understanding and profound intelligence. The god Nabu, scribe of the universe, gave me as a gift the precepts of wisdom. The gods Ninurta and Nergal endowed my body with heroic power and physical strength without equal. I studied the art of the sage Adapa, the hidden knowledge of the entire art of the scribe. I know the ominous signs of heaven and earth. I can discuss them in the assembly of scholars. I am able to debate the series “If the liver is the reflection of heaven” with the expert diviners. I can solve the complicated divisions and multiplications that have no solution. I have read complex texts, the Sumerian version of which is encrypted, and the Akkadian version, difficult to clarify. I have examined inscriptions on stone from before the flood, whose meaning is hidden, obscure, and murky⁹.”

One of the Mesopotamian scripts which clearly drew the line between the king and citizens belong to Ashurbanipal. In this text, the king stated that gods endowed him with various wisdoms such as reading and understanding ancient texts, fortune telling, seeing ominous signs, discussing with other wise men and solving the secrets of numbers. In addition, as he claimed that he could understand stones belonging to the period before the Flood, it can be inferred that he reached an ancient wisdom. This narrative demonstrates that despite acknowledging gods as the source of knowledge, a king could also reach a great wisdom on his own.

Mythoi, which are immortal memories of humankind, were first written in Mesopotamia. Later, they were copied and revised many times depending on the political conditions and understanding of god in the given period. Such revisions can be evidently seen in many copies of Gilgamesh mythos. The work of Berossus is accepted as one of the latest copies of Mesopotamian mythoi. Although he was one of the most important members of the clergy in the Great Esagila Temple in

8 Albrecht Goetze, “Mesopotamian Laws and the Historian,” *Journal of the American Oriental Society*, 69/3 (1949), pp. 115-120.; S. A. Jackson, *A Comparison of Ancient Near Eastern Law Collections Prior to the First Millennium BC*, New Jersey, 2008, pp. 1-17.; Ercüment Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamiasında Liderler Krallar Kahramanlar*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2017, pp. 61-75.; Thorkild Jacobsen, “Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia,” *Journal of Near Eastern Studies*, 2/3 (1943), pp. 159-172.; D. P. Wright, *Inventing God's Law: How the Covenant Code of the Bible Used and Revised the Laws of Hammurabi*, Oxford 2009, pp. 3-7.

9 Dominique Charpin, *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*, Chicago 2010, p. 9.

Babylonia, his work did not reach the present day. However, ancient authors such as Eusebius, Syncellus, Josephus, Pliny and Vitruvius quoted from Berossus¹⁰.

“In the first year there made its appearance, from a part of the Erythraean sea which bordered upon Babylonia, an animal endowed with reason, who was called Oannes. (According to the account of Apollodorus) the whole body of the animal was like that of a fish; and had under a fish’s head another head, and also feet below, similar to those of a man, subjoined to the fish’s tail. His voice too, and language, was articulate and human; and a representation of him is preserved even to this day. This being in the day-time used to converse with men; but took no food at that season; and he gave them an insight into letters and sciences, and every kind of art. He taught them to construct houses, to found temples, to compile laws, and explained to them the principles of geometrical knowledge. He made them distinguish the seeds of the earth, and showed them how to collect fruits; in short, he instructed them in everything which could tend to soften manners and humanize mankind. From that time, so universal were his instructions, nothing has been added material by way of improvement. When the sun set, it was the custom of this Being to plunge again into the sea, and abide all night in the deep; for he was amphibious¹¹.”

Alexander Cornelius Polyhistor, who was one of the authors to have quoted from Berossus, offers detailed information about Oannes. One of the main details about Oannes is that this being had the body of a fish and a human head and came from the sea. Various reliefs depicting Oannes have been found over the last century in archeological excavations in Mesopotamia. Oannes reliefs found in these excavations are very similar to those of Polyhistor, which also verifies his depiction of the being. Although the work of Polyhistor states that this being had the

- 10 Geza Komoróczy, “Berossus and the Mesopotamian Literature,” *Acta Antiqua Académica Scientiarum Hungarica*, 21, (1973), pp. 125-152.; Geert De Breucker, “Berossus and the Mesopotamian Temple as Centre of Knowledge during the Hellenistic Period” *Learned Antiquity Scholarship and Society*, Editörler, A. A. MacDonald, M. W. Twomey ve G. J. Reinink, Leuven, 2003, pp. 13-24.; W. G. Lambert, “Berossus and Babylonian Eschatology,” *Iraq*, 38 (1976), pp. 171-173.; Christophes Tuplin, “Berossus and Greek Historiography” *The World of Berossus*, Editörler, J. Haubold, G. B. Lanfranchi, R. Rollinger ve J. Steele, Wiesbaden 2013, pp. 177-179.
- 11 Isaac Preston Cory, *The Ancient Fragments: Containing what Remains of the Writings of Sanchoniatho, Berossus, Abydenus, Megasthenes, and Manetho*, London 1828, pp. 25-28.; Cristina Bacchilega ve Marie Alohani Brown, *The Penguin Book of Mermaids*, New York, 2019, pp. 3-5.; Edward Richmond Hodges, *Cory’s Ancient Fragments of the Phoenician, Carthaginian, Babylonian, Egyptian and Other Authors*, London 1876, pp. 57-58.

ability to speak, it is not clearly stated which language it spoke. It is only informed that it gave people knowledge about literature, science and art. Constituting a large part of human body of knowledge, literature, science and art also form the basis for a civilized life. Therefore, it can be said that Oannes taught humans how to become a civilized citizen. In addition, building houses and temples, which are the most significant indicators of a civilized and settled lifestyle, were also taught by Oannes.¹²

Oannes also explained the way in which laws would be brought together as a necessity for the existence of a social community. Laws were listed in Mesopotamian societies for the first time as a requirement of a civilized life. Mesopotamian laws mainly consisted a list of potential punishments for crimes which had not been committed yet. In this respect, their main goal was to turn the society into a civilization. In addition to teaching people how to make necessary adjustments for a civilized life, Oannes also helped them improve their agricultural knowledge, which occupies a central role for the survival of humankind. Therefore, the transition to a settled life resulted in the birth of trial and error method that would improve agricultural knowledge, which passed from father to son through experiences such as the right time for sowing seeds or frequency of irrigation. This body of knowledge is of vital importance for humankind. The question of how first agricultural knowledge was acquired by people was answered by this narrative. Polyhistor explained the first signs of civilization in Mesopotamia through quoting from Berossus and shed light on the basis and emergence of a civilized life by referring to a Mesopotamian mythos and a divine being such as Oannes. Polyhistor's extraordinary narrative is based on quotes from Berossus, who was a Mesopotamian himself¹³.

- 12 Stanley Mayer Burstein, *The Babyloniaca of Berossus*, Malibu, 1978, p. 6-7.; Robert Drews, "The Babylonian Chronicles and Berossus," *Iraq*, 37/1 (1975), pp. 39-55.; Johannes Haubold, *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*, Cambridge 2013, pp. 147-157.; Lauren Ristvet, *Ritual, Performance, and Politics in the Ancient Near East*, Cambridge 2014, pp. 191-194.
- 13 Geert De Breucker, "Alexander Polyhistor and the Babyloniaca of Berossus," *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 55 / 2 (2012), p. 57-68.; Arthur Waugh, "The Folklore of the Merfolk," *Folklore*, 71/2 (1960), pp. 73-84.; John Dillery, *Clio's Other Sons: Berossus and Manetho*, Michigan 2015, pp. 58-61.; Lewis Spence, *Myths and Legends of Babylonia and Assyria*, New York 2010, p. 112-114.; Robartus Johannes van der Spek, "Debates on the World of Berossus," *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, 24 (2018), pp. 137-151.; Jeremy McInerney, "Fish or Man, Babylonian or Greek? Oannes between Cultures" *Interactions between Animals and Humans in Graeco-Roman Antiquity*, Editörler, T. Fögen ve E. Thomas pp. 253-273, De Gruyter, Berlin 2017.

2. Prometheus Mythos

Unlike other creatures living in the nature, humans felt a need to interpret the world around them. People living in different geographical regions attempted to make sense of the world depending on their regions and lifestyles. The first step to making sense of the world is to familiarize oneself with the universe and creation of humankind. Various creation mythoi emerged from the beginning of religious beliefs in Mesopotamia. In these mythoi, gods first created the universe and the life on Earth began. Creation mythos in Mesopotamia has been developed for millennia and reached its most complex form through Enuma Elish mythos. Extending its effect beyond Mesopotamian region, Enuma Elish is considered to have strongly characterized Greek creation mythoi. Theogonia by Hesiod, who is considered to have produced the most developed Greek mythos, narrates creation mythos in Greek belief system. Similar to Enuma Elish, the emergence of gods in an order following a period of chaos is narrated in this work. It standardized Greek belief system, determined a divine hierarchy, and became a reference source for numerous texts written following it¹⁴. Let us now focus on Hesiod's narrative of Prometheus.

In ancient Greek belief system, creations started with a chaos period which continued during the battle of gods. The battle was ended by Zeus when he left underworld to Hades and seas to Poseidon and settled down in the sky as the greatest god. Afterwards, Zeus punished Atlas, Menoetius, Epimetheus and Prometheus, who were from a tyrant generation, and dismissed them. As a result, Prometheus created humankind from clay mixed with his tears in order to take revenge from Zeus and end his domination¹⁵.

- 14 Paul Monaghan, "Péladan's Symbolist "Prométhéide" and the Transformation of the World in" Fin De Siècle" Paris," *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 126 (2013), pp. 401-414.; Charles Penglase, *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*, New York 1997, pp. 1-12.; Stephanie Dalley ve A. T. Reyes, "Mesopotamian Contact and Influence in the Greek World" *The Legacy of Mesopotamia, Editör*, Stephanie Dalley, Oxford 1998, pp. 107-124.; Thorkild Jacobsen, "The Battle between Marduk and Tiamat," *Journal of the American Oriental Society*, 88/1 (1968), pp. 104-108.; Ian Rutherford, "Hesiod and the Literary Traditions of the Near East" *Brill's Companion to Hesiod, Editör*, Franko Montanari, Leiden 2009, pp. 9-35.; Walter Burkert, "Oriental and Greek Mythology: the Meeting of Parallels" *Interpretations of Greek Mythology, Editör*, Jan N. Bremmer, London 1987, pp. 10-40.
- 15 Carol Dougherty, *Prometheus*, New York 2006, pp. 15-20.; Stephanie West, "Prometheus Orientalized," *Museum Helveticum*, 51/3 (1994), pp. 129-149.; Carl Kerényi, *Prometheus: Archetypal Image of Human Existence*, Princeton 2020, pp. 88-89.

“But Zeus, being angered in his heart, hid it away from us, having been crookedly deceived by sly Prometheus. He, on account of this, devised for humans pain and dole, Concealed the fire, which the noble son of Iapetos stole. In a hollow stalk of fennel back for mankind’s use, Unheeded by the wise counselor, thunder-delighting Zeus. Then the Cloud-Gatherer in rage addressed the Titan thus: Your schemes surpass all other schemes, son of Iapetos; Now you rejoice at having stolen fire, outwitting me: Much misery both for yourself, yourself and men to be. To them in recompense for fire, I shall bequeath a woe, which they will cherish in their hearts, although it lays them low¹⁶.”

The work of Hesiod mentions that although fire was hidden from humans by Zeus, it was taken to humans by Prometheus. The use of fire was humans’ first step towards a more civilized life as human beings. In other words, it is considered as the first indication of humans’ superiority to other beings with which they lived together. In this respect, the work of Hesiod clearly stresses the fact that the most basic life knowledge was given people by gods. Humans managed to control the fire to eliminate their need to adapt to their natural surroundings, i.e. at least a certain part of it. The journey which started with the use of fire in daily life was the precursor of another journey which took humans to other planets.

As can be seen in the work of Hesiod, the universe was not created by a single creator in Greek mythology. Instead, existing gods struggled with one another in order to dominate the universe. For instance, Zeus did not create the fire; he hid it to prevent people from reaching it. Similar to Oannes narrative in Mesopotamia, humans in Ancient Greece belief system could only reach knowledge which gods allowed them to reach. The fact that Prometheus brought fire, which was to the best knowledge of gods, to humans can be counted as a symbolic transfer of divine knowledge to humans. Even today, the fire depicted as a torch is shown as the symbol of knowledge¹⁷.

16 Hesiod, *Theogony*, pp. 45-55.; Catherine Schlegel ve Henry Weinfield, *Hesiod, Theogony: And, Works and Days*, Michigan 2006, pp. 58-59.

17 B. C. Sproul, *Primal Myths: Creation Myths around the World*, San Francisco 1979, pp. 157-165.; John D. Beazley, “Prometheus Fire-lighter,” *American Journal of Archaeology*, 43 / 4 (1939), pp. 618 - 639.; James G. Frazer, *Myths of the Origin of Fire*, London 2019, pp. 193-197.; Alexander C. Loney, “Hesiod’s Incorporative Poetics in the” *Theogony*” and the Contradictions of Prometheus,” *American Journal of Philology*, 135 / 4 (2014), pp. 503-531.; Sarah Kofman ve Winnie Woodhull, “Prometheus, the First Philosopher,” *Substance*, 15/2 (1986), pp. 26-35.; David Grene, “Prometheus Bound,” *Classical Philology*, 35 / 1 (1940), pp. 22 - 38.

In Hesiod's Theogony, Zeus takes revenge from Prometheus, who steals fire and creates the humankind, and humans by ordering the creation of woman. Woman is created through collaboration of several gods and sent to Epimetheus, who is Prometheus' brother, in a box to marry him. Later, Pandora, the first woman to be created, is overwhelmed by her curiosity and opened the box. Various troublesome evils such as illnesses, sorrow, misery, lies and hypocrisy escaped from the box and spread among people. Thus, Zeus took his revenge from Prometheus and humans whom he created. Thanks to Hesiod's narrative, humankind and everything about humans started to exist. The only power except gods which humans could use against all evils sent by Zeus was the knowledge symbolized by fire stolen from Zeus. This narrative bears importance in terms of stressing the critical position of human knowledge in overcoming all evils sent by gods¹⁸. While the main plot revolves around the main character, Zeus, in Hesiod's Theogony, "Prometheus Vincitus", a work of Aeschylus, vocalizes Prometheus' thoughts.

"Humans could see at first, but they saw in vain; hearing they did not hear, but like shapes of dreams, in all they did through their lives they acted at random. They knew no woodwork, nor to build a house so its bricks kept off the sun. An anthill life, dug underground in the sunless nooks of caves. When winter came, it was like they'd had no warning. Spring's flowers, summer's fruit—a complete surprise. They lived without thinking at all, until I taught them the hard-to-distinguish stars, how they rise and set¹⁹."

A text belonging to Aeschylus' "Prometheus Vincitus" depicts a life preceding the period when the wisdom was given to humans by Prometheus. First, it is stated that humans led a reckless life which they did not understand. This life was not a settled and accidental life based on hunting and gathering. If it is assumed that a planned life is possible only through a settled life, Prometheus taught humans

- 18 S. M. Adams, "Hesiod's Pandora," *The Classical Review*, 46/5 (1932), pp. 193-196.; Charles Penglase, *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*, New York 1997, pp. 166-192.; Richard P. Martin, "Hesiodic Theology" *The Oxford Handbook of Hesiod*, Editörler, Alexander Loney ve Stephen Scully, Oxford 2018, pp. 125-142.; Edgar F. Beall, "Hesiod's Prometheus and Development in Myth," *Journal of the History of Ideas*, 1, (1991) pp. 355-371.; Jonathan L. Ready, "Homer, Hesiod and the Epic Tradition" *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, Editör, H. A. Shapiro, Cambridge 2007, pp. 111-140.; F. Carter Philips, "Narrative Compression and the Myths of Prometheus in Hesiod," *The Classical Journal*, 68 / 4 (1973), pp. 289 - 305.
- 19 Aeschylus, Prometheus Bound, pp. 450-470.; Augusta Webster, *The Prometheus Bound of Aeschylus*, London 1866, pp. 35-36.

living in a cave how to build a house. The first cities, which were founded as a great symbol of civilization, was the continuation of houses and villages. After a while, humans started to establish settlements and understand the nature instead of just seeing it. As also stated in the text, humans who managed to understand the cycle of seasons also started to forecast the future. They also realized the fact that vegetables were grown depending on the cycle of seasons. Thus, they started to control the growth of vegetables which were grown without any human intervention, which might have initiated agricultural life. Taking these as a departure point, the work of Aeschylus describes the transition from a hunting-gathering lifestyle to an agricultural lifestyle. However, it does not offer an answer to the question of how humans acquired the knowledge necessary for urban life shaped by an agricultural lifestyle²⁰.

“And I taught numbers to them, best wisdom of all, and how ordered letters can store any memory— how writing can be the mother of all art; and I was first to yoke wild beasts for them, to make them servants under strap and saddle, that they might bear great loads for mortal men; I first broke in wild horses to chariot traces, and so began that craze of their pampered rich. And before me no one else made the sea-wanderers, the ocean-vessels, fly with their rippling sails. I invented all these things for the use of men, yet left no scrap of wisdom to contrive a means for myself, to make my sufferings end, a method of escape to keep myself alive. (...) In one brief line learn all of it at once: every human art comes from Prometheus²¹.”

In the work of Aeschylus, Prometheus explains how humans improved their knowledge. First, he states that he taught humans how to count. Counting is the key to possession. Humans learned to count and possess objects around them after they had started a settled life. They counted and possessed various things ranging from animals to vegetables. The notion of property emerged in the period when humans measured different parts of the world and possessed them under the name of property.

20 David Grene, “Aeschylus: Myth, Religion, and Poetry,” *History of Religions*, 23 / 1 (1983), pp. 1-17.; William K. Prentice, “Prometheus Bound of Aeschylus,” *The Classical Weekly*, 15 / 4 (1921), pp. 26-29.; Ian Ruffell, *Aeschylus: Prometheus Bound*, London 2012, pp. 57-78.; C. J. Herington, “Introduction to Prometheus Bound,” *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, 1 / 4 (1973), pp. 640-667.; Martin L. West, “The Prometheus Trilogy,” *The Journal of Hellenic Studies*, 99 (1979), pp. 130-148.

21 Aeschylus, *Prometheus Bound*, pp. 475-490.; Augusta Webster, *The Prometheus Bound of Aeschylus*, London 1866, pp. 35-36.

Prometheus also states that in addition to counting, he also taught people how to record what they counted. Until the invention of writing in Mesopotamia, the accumulation of knowledge was limited to what human mind remembered. This was the biggest obstacle to the proliferation of accumulated knowledge in the world. However, with the invention of writing, humans managed to preserve their knowledge for a period much longer than their lives. Because a life without writing is unthinkable, it is reasonable to say that writing has been the most vital part of a civilized life for humans.

Prometheus also mentions that he taught people how to travel faster in the land and on the sea. Humans possessed only local knowledge at the beginning of their agricultural life, as they were not familiar with the world outside their villages. In addition, they were not introduced to an invention or knowledge in another village. In the early ages when knowledge sharing was quite limited, humans started to be acquainted with other societies' lifestyles and habits thanks to their commercial activities. Various developments in the field of transportation contributed to the accumulation of knowledge shared among humans. Thus, they learned to count, write and travel faster from Prometheus and became developed beings in the age of Aeschylus²².

Oannes and Prometheus were the sources of knowledge for Mesopotamian and Ancient Greek societies. Although both societies believed that their knowledge came through different channels, they agreed that it was given them by their gods.

Conclusion

Archeological studies indicate that the fire was first controlled by humans in the period nearly 1.000.000 or 800.000 years ago. After humans started to learn how to use the fire, they were able to cook and lead a healthier life. They also managed to protect themselves against all terrifying animals. The fire also lay the grounds for the birth of mythoi, as humans told one another various stories around the fire. Thus, the development of humans as social beings gained momentum. One of

22 H. S. Long, "Notes on Aeschylus" "Prometheus Bound", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 102 / 3 (1958), pp. 229-280.; Anthony C. Yu, "New Gods and Old Order: Tragic Theology in the "Prometheus Bound", *Journal of the American Academy of Religion*, 39/1 (1971), pp. 19-42.; O. J. Todd, "The Character of Zeus in Aeschylus' Prometheus Bound", *The Classical Quarterly*, 19 / 2 (1925), pp. 61-67.; Theodore Ziolkowski, *The Sin of Knowledge: Ancient Themes and Modern Variations*, Princeton 2000, pp. 32-42.; David H. Larmour, "Eyes, Knowledge and Power in the Prometheus Bound," *Scholias: Studies in Classical Antiquity*, 1 / 1 (1992), pp. 28- 37.

the most critical stages in this social development process initiated by the fire was the emergence of a settled and agricultural life. As humans met a certain share of their physiological needs in their settlements, they attempted to observe and understand the nature. This observation process turned into an effort for making sense of it and humans tried to explain the existence of the universe. Most of their explanations were centered on a superior being, which paved the way for the understanding of worshipping a god. As a result, humans started to explain all elements in the universe through their gods.

Ancient humans explained what they were familiar or unfamiliar with through their gods at the beginning of everything in the universe. Among these, the most detailed and comprehensive explanations were about the creation of humankind. Humans explained gods and their deeds through the invention of cuneiform writings in Mesopotamia, which is called *mythos* today. These *mythoi* were copied and revised many times within time, passed from one society to another to reach the present day.

Mythoi aimed to inform humans about gods and their deeds. Mesopotamian *mythoi* written in cuneiform on clay tablets were taken out of temple storages during festivals and recited in company with music before the believers. A different version of this tradition was also witnessed in Ancient Greece. The visualization of a specific text along with songs in front of an audience, which is called theatre today, was very popular. Therefore, while clay tablets about Oannes, who came from the sea, were read in Mesopotamia, Prometheus in the work of Aeschylus was visualized on the stage in Ancient Greece. The objective of both texts was to inform people about how divine knowledge reached them.

Although *mythoi* in Mesopotamia and Ancient Greece were realistic and credible, they still bore the traces of supernatural elements which could not be fully understood by humans. Additionally, the consistency of *mythoi* was also important since they would answer humans' various questions about beliefs. In this respect, it can be said that Oannes narrative and *mythoi* about Prometheus meet the necessary criteria for credible sources.

The most basic connection between Oannes narrative and Prometheus *mythos* is the fact that both texts refer to gods as the source of knowledge, indicating the inferior status of humans before their gods. In addition, it also provided members of the clergy with a social superiority because they were supposed to possess

divine knowledge. State formation in Mesopotamian societies gave the kings the courage to claim that they were closer to gods compared to their citizens. They also claimed that gods gave them knowledge which were unfamiliar to ordinary people. Thus, they avoided facing revolts and accountability before the citizens. In Ancient Greece, similarly, despotic administrators claimed to have spoken on behalf of gods. Thus, thanks to the texts which stated that knowledge was given by gods, administrators were able to give orders to their citizens.

Another striking similarity between Oannes narrative and Prometheus mythos is the fact that only a certain part of divine knowledge was given to humans. Members of the clergy in both societies persuaded humans about the impossibility of understanding divine knowledge completely. Therefore, humans who thought that they possessed insufficient knowledge obeyed the orders of gods. It seems reasonable that Oannes narrative and Prometheus mythos must have been written to force people to obey the orders of gods.

There are also some differences between Oannes narrative in Mesopotamia and Prometheus mythos in Ancient Greece. The main difference between two societies is their understanding of god. The differentiation of agricultural lifestyle in Mesopotamia and Ancient Greece can be linked to the dominance of an agricultural society in Mesopotamia and a marine society in Ancient Greece. Even though both Mesopotamian and Ancient Greek societies benefited from divine knowledge in order to survive in their daily lives, they were provided with their knowledge for different reasons. Knowledge in Mesopotamia was given as a favor of god for humans, whereas, in Ancient Greece, Prometheus created humankind to take revenge from Zeus and gave them knowledge for their lives as a society. Therefore, unlike Ancient Greece, the battle of gods was not intervened by humans in Mesopotamia.

Another difference between Oannes narrative and Prometheus mythos is that while Mesopotamian societies reached knowledge only through the will of gods, Ancient Greek society reached knowledge thanks to Prometheus without any prior approval of Zeus. Nevertheless, knowledge aimed to explain humans how to survive in their daily lives in both societies. Wisdom, on the other hand, reached clergy and kings, who were considered as special people chosen by gods.

Another intriguing detail in Oannes narrative is the existence of a law sent by gods. All laws were given kings by gods in Mesopotamian societies. Thus, it is not

surprising that Oannes made a law with the order of gods in order to regulate humans' lives. However, laws were made by the society in Ancient Greece. While divine laws formed the basis of a legitimate law in Mesopotamia, they were an integral part of administrative mechanism in Ancient Greece.

Despite their visible similarities and differences, Oannes narrative and Prometheus mythos bear importance in terms of shedding light on the source of knowledge in the ancient world. Ancient people who attributed their knowledge to their gods seem to have attempted to make sense of the world thanks to their knowledge.

BIBLIOGRAPHY

- Adams, Robert, "Strategies of Maximization, Stability, and Resilience in Mesopotamian Society, Settlement, and Agriculture," *Proceedings of the American Philological Society*, 122 / 5, (1978), pp. 329 - 335.
- Adams, S. M. "Hesiod's Pandora," *The Classical Review*, 46 / 5, (1932), pp. 193 - 196.
- Aeschylus Aeschylus I. *Persians, Seven Against Thebes, Suppliants, Prometheus Bound* (ed., trans. Peter M. Smith) Loeb Classical Library, (2008).
- Annus, Amar, "On the Origin of Watchers: A Comparative Study of the Antediluvian Wisdom in Mesopotamian and Jewish Traditions," *Journal for the Study of the Pseudepigrapha*, 19 / 4, (2010), pp. 277-320.
- Ataç, M. A., *The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Bacchilega, Cristina ve Brown, Marie Alohalani, *The Penguin Book of Mermaids*, Penguin Classics, New York 2019.
- Beall, E. F., "Hesiod's Prometheus and Development in Myth," *Journal of the History of Ideas*, 1, (1991), pp. 355-371.
- Beazley, J. D. "Prometheus Fire-lighter," *American Journal of Archaeology*, 43 / 4, (1939), pp. 618-639.
- Borger, Rykle, "The Incantation Series Bit Meseri and Enoch's Ascension to Heaven" *I Studied Inscriptions from before the Flood: Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1-11*, (Ed., R. S. Hess - D. T. Tsumura), Eisenbrauns, Winona Lake 1994, pp. 224-233.

- Bottéro, Jean, *Mesopotamia: Writing, Reasoning and the Gods*, University of Chicago Press, Chicago 1995.
- Breucker, G. D., "Alexander Polyhistor and the *Babyloniaca* of Berossos," *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 55 / 2, (2012), pp. 57-68.
- Breucker, G. D., "Berossos and the Mesopotamian Temple as Centre of Knowledge during the Hellenistic Period" *Learned Antiquity Scholarship and Society*, (ed. A. A. MacDonald, M. W. Twomey ve G. J. Reinink), Peeters Press, Leuven 2003, pp. 13-24.
- Buccellati, Giorgio, "Wisdom and not: The case of Mesopotamia," *Journal of the American Oriental Society*, 101 / 1, (1981), pp. 35-47.
- Burkert, Walter, "Oriental and Greek Mythology: The Meeting of Parallels" *Interpretations of Greek Mythology*, ed., Jan N. Bremmer, Routledge, London 1987, pp. 10-40.
- Burstein, S. M., *The Babyloniaca of Berossos*, Undena Publications, Malibu 1978.
- Charpin, Dominique, *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*, University of Chicago Press, Chicago 2010.
- Cory, I. P., *The Ancient Fragments: Containing what Remains of the Writings of Sanchoniatho, Berossos, Abydenus, Megasthenes, and Manetho*, Alpha Editions, London 1828.
- Curnow, Trevor, *Wisdom in the Ancient World*, Bristol Classical Press, London 2010.
- Curnow, Trevor, *Wisdom: A History*, Reaktion Books, London 2015.
- Dalley, S. and Reyes, A. T., "Mesopotamian Contact and Influence in the Greek World" *The Legacy of Mesopotamia*, Editör, Stephanie Dalley, Oxford University Press, Oxford 1998, pp. 107-124.
- Dillery, Jhon, *Clio's Other Sons: Berossos and Manetho*, University of Michigan Press, Michigan 2015.
- Dougherty, Carol, *Prometheus*, Routledge, New York 2006.
- Draws, Robert, "The Babylonian Chronicles and Berossos," *Iraq*, 37 / 1, (1975), pp. 39-55.
- Foster, B. R., "Wisdom and the Gods in Ancient Mesopotamia," *Orientalia*, 43, (1974), pp. 344-354.

- Frazer, J. G., *Myths of the Origin of Fire*, Routledge, London 2019.
- Galter, H. D., "The Mesopotamian God Enki/Ea," *Religion Compass*, 9/3, (2015), pp. 66-76.
- Goetze, Albrecht, "Mesopotamian Laws and the Historian," *Journal of the American Oriental Society*, 69/3, (1949), pp. 115-120.
- Gong, Y. - Haiying, Y. - Yinghui, G., "The Accounts of the Origin of Writing from Sumer, Egypt and China - A Comparative Perspective," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 99, (2009), pp. 137-158.
- Greene, David, "Aeschylus: Myth, Religion, and Poetry," *History of Religions*, 23/1, (1983), pp. 1-17.
- Greene, David, "Prometheus Bound," *Classical Philology*, 35/1, (1940), pp. 22-38.
- Harris, Rivkah, "The Conflict of Generations in Ancient Mesopotamian Myths," *Comparative Studies in Society and History*, 34/4, (1992), pp. 621-635.
- Haubold, Johannes, *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Helle, Sophus, "The Role of Authors in the "Uruk List of Kings and Sages": Canonization and Cultural Contact," *Journal of Near Eastern Studies*, 77/2, (2018), pp. 219-234.
- Herington, C. J., "Introduction to Prometheus Bound," *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, 1/4, (1973), pp. 640-667.
- Hesiod Hesiod Theogony, Works and days, Testimonia (Vol. 1). Loeb Classical Library, (2006).
- Hodges, E. R., *Cory's Ancient Fragments of the Phoenician, Carthaginian, Babylonian, Egyptian and Other Authors*, Leopold Classic Library, London 1876.
- Jackson, S. A., *A Comparison of Ancient Near Eastern Law Collections Prior to the First Millennium BC.*, Gorgias Press, New Jersey 2008.
- Jacobsen, Thorkild, "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia," *Journal of Near Eastern Studies*, 2/3, (1943), pp. 159-172.
- Jacobsen, Thorkild, "The Battle between Marduk and Tiamat," *Journal of the American Oriental Society*, 88/1, (1968), pp. 104-108.

- Kerényi, Carl, *Prometheus: Archetypal Image of Human Existence*, Princeton University Press, Princeton 2020.
- Kofman S. and Woodhull, W., "Prometheus, the First Philosopher," *Substance*, 15/2, (1986), pp. 26-35.
- Komoróczy, Geza, "Berosos and the Mesopotamian Literature," *Acta Antiqua Académica Scientiarum Hungarica* 21, (1973), pp. 125-152.
- Kvanvig, Helge, *Primeval History: Babylonian, Biblical, and Enochic*, Brill, Leiden 2011.
- Lambert, W. G., "Berossus and Babylonian Eschatology," *Iraq*, 38, (1976), pp. 171-173.
- Larmour, D. H., "Eyes, Knowledge and Power in the Prometheus Bound," *Scholias: Studies in Classical Antiquity*, 1/1, (1992), pp. 28-37.
- Leick, Gwendolyn, *Mesopotamia: The Invention of the City*, Penguin Books, London 2002.
- Lenzi, Alan, "The Uruk List of Kings and Sages and Late Mesopotamian Scholarship," *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 8/2, (2008), pp. 137-169.
- Loney, A. C., "Hesiod's Incorporative Poetics in the "Theogony" and the Contradictions of Prometheus," *American Journal of Philology*, 135/4, (2014), pp. 503-531.
- Long, H. S., "Notes on Aeschylus' "Prometheus Bound","" *Proceedings of the American Philosophical Society*, 102/3, (1958), pp. 229-280.
- Martin, R. P., "Hesiodic Theology" *The Oxford Handbook of Hesiod*, Editörler, A. Loney ve S. Scully, Oxford University Press, Oxford 2018, pp. 125-142.
- McCants, W. F., *Kültür Mitleri Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek*, transl. Merve Tabur, İthaki, İstanbul 2018.
- McInerney, Jeremy, "Fish or Man, Babylonian or Greek? Oannes between Cultures" *Interactions between Animals and Humans in Graeco-Roman Antiquity*, Editörler, T. Fögen ve E. Thomas pp. 253-273, De Gruyter, Berlin 2017.
- McIntosh, Jane, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2005.
- Monaghan, Paul, "Péladan's Symbolist "Prométhéide" and the Transformation

- of the World” in Fin De Siècle” Paris,” *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 126, (2013), pp. 401-414.
- Nardo, Don, *Ancient Mesopotamia*, North Star Editions, New York 2009.
- Oppenheim, A. L., *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, University of Chicago Press, Chicago 2013.
- Penglass, Charles, *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*, Routledge, New York 1997.
- Philips, F. C., “Narrative Compression and the Myths of Prometheus in Hesiod,” *The Classical Journal*, 68/4, (1973), pp. 289-305.
- Prentice, W. K., “Promethius Bound of Aeschylus,” *The Classical Weekly*, 15/4, (1921), pp. 26-29.
- Ready, J. L., “Homer, Hesiod and the Epic Tradition,” in *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, edited by H. A. Shapiro, , Cambridge University Press, Cambridge 2007, pp. 111-140.
- Reiner, Erica, “Fortune-telling in Mesopotamia,” *Journal of Near Eastern Studies*, 19/1, (1960), pp. 23 - 35.
- Reiner, Erica, “The Etiological Myth of the “Seven Sages”,” *Orientalia*, 30/1, (1961), pp. 1-11.
- Richardson, Seth, “Early Mesopotamia: The Presumptive State,” *Past & Present*, 215/1, (2012), pp. 3-49.
- Ristvet, Lauren, *Ritual, Performance, and Politics in the Ancient Near East*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Ruffell, Ian, *Aeschylus: Prometheus Bound*, Bristol Classical Press, London 2012.
- Rutherford, Ian, “Hesiod and the Literary Traditions of the Near East” *Brill’s Companion to Hesiod*, Editör, Franko Montanari, Brill, Leiden 2009, pp. 9-35.
- Schlegel, C. and Winfield, H. M. *Hesiod, Theogony: And, Works and Days*, University of Michigan Press, Michigan 2006.
- Selz, G. J., “Of Heroes and Sages: Considerations on the Early Mesopotamian Background of Some Enochic Traditions” *The Dead Sea Scrolls*, Editörler, Armin Lange, Emanuel Tov, ve Matthias Weigold, Brill, Leiden 2011 pp. 777-800,

- Spek, R. J. van der., "Debates on the World of Berossus," *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, 24, (2018), pp. 137-151.
- Spence, Lewis, *Myths and Legends of Babylonia and Assyria*, Sagwan Press, New York 2010.
- Sproul, B. C., *Primal Myths: Creation Myths around the World*, HarperOne, San Francisco 1979.
- Todd, O. J., "The Character of Zeus in Aeschylus' Prometheus Bound," *The Classical Quarterly*, 19/2, (1925), pp. 61-67.
- Tuplin, Christophes, "Berossus and Greek Historiography" *The World of Berossos*, Editörler, J. Haubold, G. B. Lanfranchi, R. Rollinger ve J. Steele, , Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2013, pp. 177-179.
- Waugh, Arthur, "The Folklore of the Merfolk," *Folklore*, 71/2, (1960), pp. 73- 84.
- Webster, Augusta, *The Prometheus Bound of Aeschylus*, Generic, London 1866.
- West, M. L., "The Prometheus Trilogy," *The Journal of Hellenic Studies*, 99, (1979), pp. 130-148.
- West, Stephanie, "Prometheus Orientalized," *Museum Helveticum*, 51/3, (1994), pp. 129-149.
- Wiggermann, F. A. M., "The Mesopotamian Pandemonium," *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 77, (2011), pp. 298-322.
- Wright, D. P., *Inventing God's Law: How the Covenant Code of the Bible Used and Revised the Laws of Hammurabi*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Yıldırım, Ercüment, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Yoffee, Norman, *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Yu, A. C., "New Gods and Old Order: Tragic Theology in the "Prometheus Bound"," *Journal of the American Academy of Religion*, 39/1, (1971), pp. 19- 42.
- Ziolkowski, Theodore, *The Sin of Knowledge: Ancient Themes and Modern Variations*, Princeton University Press, Princeton 2000.

Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?*

İlhami Tekin Cinemre*

Öz

Armenia, tarih boyunca üzerinde yaşayan toplulukların çeşitli geleneklerinden ve coğrafyanın siyasi açıdan getirdiği istikrarsızlıktan ötürü çok farklı etnik kökene ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Fakat bölgenin bu çok kültürlü yapısının genel literatürde derinlemesine irdelenmemesi bölge insanlarının toplu bir bakış açısıyla ve daha çok toponim açıdan *Ermeni* olarak değerlendirilmeleri sonucunu doğurmuştur. Ne var ki çok dilli ve etnik kökenli Armenia bölgesindeki doğal yaşamın bir parçası olan feodal anlayışı meydana getiren pek çok soylu aile, V. yüzyıldan sonra oluşan antik Ermeni metinlerinde dahi birçok farklı soy hikâyesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda geç antik çağ boyunca bölge halklarının toponim yerine etnonim olarak incelemeye tabi tutulması, bölgede yaşayan insanların bazılarının *Armenialı* bazılarının da *Ermeni* olarak adlandırılabilceğini göstermektedir. Bilhassa eponim adlandırmalar ve köken ilişkisinde Hristiyanlık sonrası Armenia'nın soy arayışının getirdiği kültürel yenileşme de önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, *Armenialı* olmaktan çıkarak *Ermeni* adıyla anılan bölge halklarını meydana getiren alt etkenleri, yeni kimliğin üzerine inşa edildiği toplumsal yapıyı ve *naxarar* olarak adlandırılan soyluların gerçekte hangi kökenlere uzandığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Antik Çağ'da Armenia, Armenia Feodalizmi, Ermeni Hristiyanlığı, Ermenilerin Kökeni, Ermeni Mitolojisi.

* Çalışmada yer alan Ermenice transliterasyonlar Heinrich Hübschmann'ın *Armenische Grammatik* (1897) adlı çalışması dikkate alınarak yapılmıştır. Ancak özel isimlerin dipnotlardaki kullanımı yararlanılan edisyonlarda olduğu gibi aktarılmıştır. Örneğin metin içinde "Agat'angelos" olarak yer alan isim dipnotlarda ve kaynakçada "Agathangelos" şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca anlaşılabilirliği artırmak için antik kaynaklara ait edisyonlardaki "the" eki alfabetik düzende dışında tutularak kaynakçaya dâhil edilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, ilhamitekincinemre@gmail.com ORCID: 0000-0002-2760-0976
DOI: 10.37879/belleten.2022.061
Makale Gönderim Tarihi: 26.01.2021 – Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

Identity Paradigm in Armenia in the Late Antiquity: Are the People of Armenia Armenian?

Abstract

Ancient Armenia, throughout history, has hosted many different ethnic origins and cultures due to the various traditions of the communities living on it and the political instability of the geography. The fact that this multicultural structure of the region does not examine in depth in the general literature has resulted in the people of the region being evaluated as *Armenian* from a collective and mostly from a toponym point of view. However, many noble families that formed the feudal understanding, which was a part of the natural life in the multilingual and ethnic Armenia, were associated with many different ancestry stories even in ancient Armenian texts formed after the 5th century. In this context, the fact that examination of the peoples of the region as ethnonym rather than toponym during the late antiquity shows that some of the communities living in the region can be called *people of Armenia* and some *Armenian*. The cultural innovation, especially, brought about by the search for the lineage of Armenia after Christianity has an important place in the eponym naming and origin relationship. Therefore, this study aims to discuss the sub-factors that created the peoples of the region called *Armenian* rather than being *people of Armenia*, the social structure on which the new identity was built, and the origins of the nobles called *naxarar*.

Keywords: Armenia in the Late Antiquity, Armenian Feudalism, Armenian Christianity, The Origin of Armenians, Armenian Mythology.

Giriş

Armenia Bölgesi, kendi tarihi boyunca sayısız farklı topluluğa ev sahipliği yapan ve Anadolu'ya ulaşan yollar üzerinde bulunan oldukça engebeli bir coğrafyaya sahiptir. Bölgenin bu özelliği, tarihin her döneminde bölge ile ilişki içinde olan devletlerin dikkatini çekmiş ve bu coğrafi yapı bölgenin nasıl adlandırılması gerektiği hususunda da belirleyici olmuştur. Mezopotamya medeniyetlerinden süregelen bölgenin adlandırılma şekilleri zaman içinde yeni tabirlere evrilmesine rağmen özünde *yukan/daglık ülke* manasına gelen *Uruadri/Uruatri* [^{KUR}ú-ru-at-ri] kelimesinin bölge insanlarıyla olan etnik bağı tartışma konusu olmaya devam etmiştir¹.

1 Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C 1, University of Chicago Press, Chicago 1926, s. 39. Ayrıca Uruadri/Uruatri kelimesinin ait olduğu bölgenin Büyük Zap Vadisi olarak düşünüldüğü de dikkatlerden kaçmamalıdır. Bk. Nanning M. Van Loon, *Uartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1966, s. 7.

Aynı şekilde Mezopotamya uygarlıkları gibi İnanlılar, Kafkas halkları, Yunanlar ve Romalılar tarafından da bölgeye ilişkin pek çok egzonim tanım yapılmıştır. Tüm bu egzonim adlandırmaların kökeninde ise antik literatürde daha çok iz bırakan büyük medeniyetlerin bölgenin içinde değil de çevresinde kurulması yatmaktadır. Nitekim bölgenin kalbinde kurulan Urartuların egzonim terimlerden farklı olarak kendilerini *Bianili* [bi-a-i-na-ü-e] olarak tanımlamaları genel literatür üzerinde derin bir etki yaratamamıştır². Ancak Urartuların egzonim terimlerden farklı olarak kendilerini tanımlama ihtiyaçları daha sonra Ermenilerin de benzer bir yol izlemeleriyle bölgedeki toplulukların kimler oldukları hakkında bir takım ipuçlarının su yüzüne çıkmasına yardımcı olmuştur.

Bölge için yapılan muhtelif adlandırmalardan günümüze uzanan ve literatürde en çok kabul gören adlandırma *Armina/Arminiya* veya türevlerinden üretilen *Armenia* formudur³. Akhaimenid kralı I. Darıüş'un yaptırdığı üç dilli Behistün Yazıtları'ndaki eski Farsça *Arme* ifadesinden hareketle oluşturulan *Armina* kelimesi, antik literatürü büyük ölçüde etkisi altına alarak Yunanlar ve Romalılar tarafından da bölgenin *Armenia* olarak isimlendirilmesine öncülük etmiştir⁴. Nitekim bölge, Herodotus ve Xenophon ile Hecataeus, Strabon ve Gaius Plinius Secundus gibi çok bilindik antik yazarların eserlerinde kesin olarak *Armenia* ismiyle kabul görmüştür⁵. Dolayısıyla Mezopotamya uygarlıklarından süregelen terimlerde olduğu gibi Yunanların ve Romalıların ileri sürdükleri *Armenia* isimlendirmesi de etnonim sınıflandırmadan ziyade doğrudan belirli bir coğrafyayı temsil eden toponim bir adlandırmadır. Bu nedenle antik müelliflerin kullandıkları *Armenia* kelimesinin bölgede yaşayan toplulukları aynı kökenin içine dâhil etmediği, tpkı Pontus, Sop-

- 2 Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu*, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1967, s. 15.
- 3 Charles Allen Burney ve David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971, s. 180. Ayrıca *Arminin* ve *Arminan* kelimelerine ilişkin bk. Ernst Herzfeld, *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, Dietrich Reimer, Ernst Vohsen, Berlin 1924, s. 145.
- 4 Leonard William King ve Campbell Reginald Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistün in Persia*, British Museum, London 1907, s. 27-33.
- 5 Herodotus, *The Persian Wars*, çev. Alfred D. Godley, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA 1921, s. 121; Xenophon, *Anabasis*, çev. Carleton L. Brownson, rev. John Dillery, Harvard University Press, Cambridge, MA 1998, s. 279; Strabo, *Geography*, çev. Horace Leonard Jones, C 5, Harvard University Press, Cambridge, MA 1928, s. 423-424; Pliny, *Natural History*, çev. Harris Rackham, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA 1942, s. 347; Stephanos ho Byzantios, *Ethnika: Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt Ex Recensione Augusti Meinekii*, Akademische Druck - und Verlagsanstalt, Graz 1958, s. 580.

hene veya Cappadocia örneklerinde olduğu gibi yalnızca coğrafi bir çerçeveye çizdiği aşıkârdır⁶. Bu durum, esasen Armenia'daki insanların gerçekte kimler oldukları konusunda pek çok tartışma ve araştırmannın doğmasındaki temel motivasyonu da oluşturmıştır.

Ambigua Gens

Romalı tarihçi Tacitus, I. yüzyılda yaşanan Roma-İran savaşlarından bahsederken Armenia Bölgesi'ndeki topluluklar için *kimliği/kökünü belirsiz* manasına gelen *ambigua gens* ifadesini kullanmaktadır⁷. Tacitus'un bu ifadesi, üzerinden asırlar geçmiş olması karşın Behistün kitabelerinden itibaren hala bölge halklarının kesin olarak tanımlanamadığının ve bir *kimlik* çizilemediğinin de işaretidir. Bu çok değişkenli topluluklar içinde yaşayan farklı grupların kendilerini diğerlerinden ayırmak için kendi dillerinde kullandıkları ifadelerin sayıca fazla olması da bir nevi bölgenin bu karışık yapısının göstergesidir. Gerçekten de coğrafyanın engebesinden ötürü yakın bölgelerde dahi farklı insan gruplarının yer aldığı ve Kafkaslar üzerinden Armenia'ya uzanan göç ve istila hareketlerinin bölgenin yapısını daha da karmaşık hale getirdiği açıktır⁸. Diğer taraftan bölgeye ilişkin antik kaynaklardaki coğrafi tanım probleminin değişkenlik göstermesi de bir başka problem olarak kendine yer bulmuştur. Çünkü Ermenilerin kendilerini *kuzeyli* olarak adlandırmaları, muhtemelen İran'ın uydu olarak seçilmesinden ileri gelmektedir ve bu düşünce *ambigua gens*'in yani çok bilindik haliyle Ermeni, Gürcü, Iber halkları ya da Kafkas Albanları gibi toplulukların ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekliliğini de ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Gürcüler, Ermenileri tanımlarken *güneyli* manasında *Somex* (bölge için *Somxel'i*) terimi kullanırken Ermeniler de onlar için *Virk* ifadesini kul-

6 Ermeni kaynaklarındaki coğrafi tanımlamaların Yunanca örneklerde olduğu bir son ek ile belirtilmesinde de benzer bir düşünce vardır. Bölgedeki yer isimlerinin birçoğunun Yunanca karşılığında -ene [-ηνη] son eki, bulunma hâl eki olarak kullanılırken bu durum Ermenicede -k' [-ք] sesi ile yapılmıştır. Örneğin Sirakēnē [Σιρακηνή]; Şirak [Շիրակ] veya Gogar-ene [Γωγαρ-ηνή]; Gugark' [Գուգարք]. Ayrıca bk. Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Oriental Press, Amsterdam 1969, s. 276.

7 Tacitus, *Histories: Books 4-5, Annals: Books 1-3*, çev. Clifford H. Moore ve John Jackson, Harvard University Press, Cambridge, MA 1931, s. 472; Giusto Traina, "Ambigua Gens? Methodological Problems in the Ancient Armenian History", *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, ed. Houri Berberian ve Touraj Daryae, Jordan Center for Persian Studies, California 2018, s. 73.

8 Bölgedeki farklı insan gruplarının kökenlerine ilişkin iki detaylı çalışma dikkate alınabilir. Bk. David M. Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*, George Allen & Unwin, London 1970; Igor M. Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, Caravan Books, New York 1984.

lanmakta ve böylece bölge halkları arasında da coğrafi kökene uzanan bir ayırım yapılmaktadır⁹. Benzer şekilde Ermenilerin ırklarını ve yaşam alanlarını atalarının ismiyle adlandırma gereksinimlerinin doğmasında da kendilerini *ötekilerden* ayırma arzusu yatmaktadır¹⁰. Bilindiği üzere Ermeniler kendilerini *Hay* [Հայ], yaşadıkları bölgeyi *Hayastan* [Հայաստան] ve dillerini de *Hayeĕn* [հայերեն] olarak adlandırmışlardır. Günümüzden yaklaşık 1 asır önce kendisine Ermenilerin kökeni olarak yer bulmaya başlayan Hitit dönemindeki Hayasa-Azzi bağlantısı ise akademik çevrelerce henüz geniş çaplı bir kabul görmekten uzaktır¹¹.

Armenia'nın *kimlik* arayışında özellikle Hristiyanlık dönemindeki *düşünce kırılması* oldukça önemli bir yer tutmaktadır¹². Çünkü Ermenilerin geriye dönük oluşturdıkları *kimlik paradigması* çerçevesinde kendilerini *Hay* olarak adlandırmalarında Hristiyanlığın yadsınamaz katkısı ve ruhbanların elinde şekillenen literatürün arka plan yaratma uğraşı vardır. Gerçekten de Hristiyanlığa yeni geçen Armenia aristokrasisi, *yeniden doğuştaki* ırklar ile kendi soyları arasında bir bağ kurma yolunu seç-

- 9 Armenia Bölgesi'ni *Somxeti* olarak tanımlayan Gürcü yazarlara bir örnek, XI. yüzyıl kronik yazarı Sumbat Davit'is Dze'dir. Bk. Sumbat Davit'is Dze, "Ç'xorebay da Ucqebay Bagratoniant'a", *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, çev. Stephen H. Rapp, Peeters Publishers, Louvain 2003, s. 351. Ayrıca bk. Stephen H. Rapp, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Peeters Publishers, Louvain 2003, s. 176. Diğer taraftan Ermenilerin kullandıkları Virk' ifadesi gerçekte Gürcü topraklarının tamamını değil yalnızca Iberia'yı kastediordu. Zira günümüzde Gürcistan diye anılan bölge Ermeni kaynaklarında Eger/Egr şeklinde adlandırılıyordu.
- 10 James R. Russell, "The Formation of the Armenian Nation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, C 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 22; James R. Russell, "Early Armenian Civilization", *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund Herzig ve Marina Kurkchian, RoutledgeCurzon, London 2005, s. 31; Theo Maarten van Lint, "The Formation of Armenian Identity in the First Millenium", *Church History and Religious Culture*, C 89, n. 1-3, (2009), s. 256. Diğer taraftan benzer bir durum Gürcüler ve Albanlar için de söz konusudur. Nitekim Gürcüler de kendi ataları olarak gördükleri *K'art'losi*'den [ქართველბი] türediklerini söylerken Albanlar ise kökenlerini Arân'a dayandırarak (=Aranşahik [Արանշահիկ]) bölgedeki diğer topluluklardan ayrılma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca bk. Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington DC 1963, s. 257; Annegret Plontke-Lüning, "Iberia", *Brill's New Pauly, Antiquity*, C 6, (ed. Hubert Cancik ve Helmut Schneider), Brill, Leiden; Boston 2005, s. 694-695.
- 11 Emil Forrer, "Hajassa-Azzi", *Caucasia*, C 9, (1931), s. 1-24; Armen Petrosyan, "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review", *Journal of the Society for Armenian Studies*, C 16, (2007), s. 25-66.
- 12 Benzer bir yaklaşım esasen kuzey Kafkas toplulukları için de geçerlidir ve Hristiyanlığın etkisi tartışılmadan Kafkas halkları özelinde kimlik belirlemek zordur. Bk. Robert W. Thomson, "The Origins of Caucasian Civilization: The Christian Component", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, ed. Ronald G. Suny, University of Michigan Press, Ann Arbor 1983, s. 25.

miştir. Hatta Hristiyanlığın Armenia'ya kattığı temel düşünce ırka dayalı olmayan *millî* bir Ermeni imajı olmuştur. Bu imaj çerçevesinde bilhassa geç antik çağ boyunca Armenia üzerinde söz sahibi olan *klan liderleri* yani *naxararlar* belirleyici bir rol üstlenmektedir. Nitekim sayıları zaman içinde değişkenlik gösteren ve mülkleri/unvanları erkekler üzerinden kalıtsal olan bu feodal aileler genel bir kabulle *Ermeni* adıyla anılsalar da kökenleri itibarıyla birçoğunun farklı ırklara mensup oldukları antik kaynaklardan izlenmektedir. Bu açıdan geç antik çağda Armenia'da yaşayan toplulukları temsil eden feodal ailelerin *Armenialı* mı yoksa *Ermeni* olarak mı adlandırılmaları gerektiği sorusu hala yanıt beklemektedir.

Feodalite ve Hanedanlık

Armenia'da çok çeşitli kökenlere uzanan toplulukların ve yerel kabile reislerinin ardılları olan prenslerin kendi içlerinde münferit kan bağlarından ötürü antik İran örneğinde olduğu gibi farklı etnik uzantıları vardı. Hâlihazırda Armenia'daki çok sayıda feodal hanedan ya evlilik yoluyla İran soylularıyla kan bağına sahipti ya da kökenleri itibarıyla zaten İranlıydı. Armenia'nın monarşi aileleri olan Eruanduniler (Orontid, MÖ 570-190), Artaşesianlar (MÖ 190-MS 15) ve Arşakidler (Arşakuniler, Aşkânîân, 53-428) bu bağlantının en bilinen sembolik örnekleridir¹³. Üstelik Eruandunik^cteki Hayoc' Jor bölgesine Ermenilerin ataları olarak kabul ettikleri Hayk'ın Bel ile yaptığı savaşın gerçekleştiği yer olması bakımından da Armenia tarihinde ayrı bir misyon yüklenmiştir¹⁴. Aileler arasındaki bu kan bağı ilişkisinde bazen coğrafyanın bazen yerel yaşantıların ve bazen de çevre toplulukların etkisi açıkça gözlemlenebilir. Bu yüzden Nicholas Adontz, Armenia'daki bu yapıyı *théorie* ve *réalité* olarak tanımlarken *théorie* Ermeni prenslerinin hâkimiyetlerinin tumar beylikleri olarak kabul edilebileceği *réalité* de ise Ermeni prenslerinin toprakları tam anlamıyla tumar olmadığı, prenslerin krala verdikleri askerlik gibi hizmetlerin ayrıcalıktan çok bir görev olarak görüldüğü ve özerk beylikler oluş-

13 Antik Yunan kaynaklarının Orontid adıyla bildikleri Eruandunilerin ismi büyük olasılıkla Avesta'da geçen *aurand/aurvant* kelimesinden türemiştir. Ayrıca bk. Cyril Toumanoff, "A Note on the Orontids", *Muséon*, C 72, (1959), s. 3-4; Rüdiger Schmitt, *Die iranischen und Iranier-Namen in den Schriften Xenophons*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2020, s. 66-68; Nina G. Garsoïan, "The Emergence of Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed Richard G. Hovannisian, C 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 46; David M. Lang, "Iran, Armenia and Georgia", *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshater, C 3/1, (2006), s. 505; Sussan Babaie ve Talinn Grigor, *Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis*, I. B. Tauris, London 2015, s. 80.

14 *The Geography of Ananias of Şirak: (Aşxarhaç'oyç'): The Long and the Short Recensions*, çev. Robert H. Hewsen, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1992, s. 187.

turulurken mali, idari ve yargı dokunulmazlıklarının olmadığını söylemektedir¹⁵. Haliyle Armenia'nın doğası gereği oluşan hanedanlıkların üstünde yer alan feodal sistem ayrı bölgelerde farklı zamanlarda birçok ailenin yaşamasına imkân tanırken Avrupa'daki feodalizm yapısından da ayrılmıştır. Ancak her şartta, bu aileleri birbirleriyle iç içe geçmiş akrabalıkları, pagan tanrılarla kurulan bağlantılar, Hristiyanlıkla ilişkilendirilen kahramanlık anlatıları ve yerel unsurların izlerinden ötürü tek bir çatı altına toplamak pek mümkün değildir. Armenia'daki prensliklerin kökenlerinin belirlenmesindeki ana kaynak olan VII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Movsēs Xorenac'ı dahi bahsettiği ailelerin kökenlerini efsanevi ve geleneksel hikâyelerle anlatmaktadır¹⁶. Doğal olarak bu çalışma, *naxarar*ları tek bir sınıflandırmaya tabi tutmadan *Ermeni* düşüncesini meydana getiren alt etkenleri, kimliğin üzerine inşa edildiği toplumsal yapıyı ve prensliklerin esasen hangi kökenlere uzandığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Armenia'daki toplulukların karışık ve yorucu arka planı geç antik çağda kaynakların belirginleşmesi ve Ermeni kaynaklarının tarih sahnesine çıkmasıyla daha anlaşılabilir hale gelmektedir. Roma ve İran arasındaki konumu ve coğrafi yapısından ötürü IV. yüzyıl boyunca yaklaşık 28 farklı sülalenin Armenia'nın muhtelif bölgelerine yayıldığı bilinmektedir¹⁷. Bu ailelerin etimolojik açıdan isimlendirilmesi bazen görevlerinden türetilen ifadelerle, bazen atalarından gelen adlandırmalarla ve bazen de buldukları coğrafyadan ötürü belirlenmiştir. Kraliyet içkilerini hazırladığı için *şarap* manasına gelen *gini* sözcüğünden hayali olarak türetilen Gnu-niler, *Bagarat* isminden hareketle adlandırılan Bagratuniler ve Otene Bölgesinde yaşadıkları için *Otene prensleri* olarak anılan aileler buna örnek gösterilebilir. Diğer taraftan, konunun ana kaynağı olan Movsēs Xorenac'ı'nın *Ermenilerin Tarihi* (*Patmut'üwn Hayoc'*) adlı eseri krallar tarafından her bir aileye *gaharar* (*protokol görevlisi*) veya *hayrut'üwn* (*hadım ağası*) gibi pek çok farklı görev verildiğini de vurgulamakta-

15 Nicholas Adontz, "L'aspect Iranien du Servage", *Recueils de la Société Jean Bodin*, C 2, (1937), s. 143; Toumanoff, *age.*, s. 112.

16 Movsēs Xorenac'ı'nın detaylandığı Armenia'daki prenslikler ve onların kökenleri Türkçe literatürün ilgisinden uzak olsa da konu hakkında yabancı literatürdeki çalışmalar azımsanamayacak mahiyettedir. Bk. Raphael Kherumian, "Esquisse d'une Feodalite Oubliée", *Vostan*, n. 1/1, (1948-1949), s. 7-56; Aleksej G. Sukiasian, *Obšestvenno-političeskij Stroj i Pravo Armenii v Èpohu Rannego Feodalizma: (III-IX vv. n. è.)*, Izdatel'stvo Erevanskogo Universiteta, Erevan 1963; Simon Krk-yaşaryan, "Naxararnern u Naxararut'yunnerə Hin Hayastanum [Antik Armenia'da *Naxarar* ve *Naxararlık*]", *Lraber*, C 10, (1978), s. 60-75; Gagik X. Sargsyan, "Movses Xorenac'u Naxararakan Tohmeri C'ankə", *Patma-banasirakan Handes*, n. 1-2, (1996), s. 73-70.

17 Armenia'da yaklaşık 64 farklı hanedanın 36 farklı sülale üzerinden şekillendiğini ancak bunların hepsinin aynı anda var olmadığını unutmamak gerekir. Bk. Toumanoff, *age.*, s. 224; 228-229.

dır¹⁸. Esasen bu anlatı modeli prensliklerin *réalité*'de *görevli* gibi düşünülmesi için yeterli sebebi oluşturmaktadır. Tüm aileler birbirlerine eşit statüye sahip gibi dur-salar da bazılarının *daha eşit* olduğu, gerçekliği ve tarihi şüpheli olmasına karşın as-keri potansiyeli gösteren *Gahnamak* (prens listeleri) ve *Şõrnamak*'tan (askeri listeler) ayrıca izlenmektedir¹⁹.

Diğer taraftan feodal ailelerin bireyleri soylu anlamını taşıyan *naxarar* ve *azat* (*āzāt/āzād*) ya da kral manasında *ark'ay* veya *ʿagawor*, prens anlamında *işxan* gibi unvanlara sahiptiler²⁰. Bu tür unvanların genelinde İran etkisi ve anlam olarak Zerdüştlüğe uzanan önemli izler vardır. Örneğin *azat/aznuakan* sıfatları soylu ma-nasıyla üst sınıfları temsil ediyorsa da köken itibarıyla *Yāzata*'lara uzanan *kutsallık* da içermektedir. Bu durum V. yüzyılda dahi Armenia'daki toplulukların yabancı oldukları Hristiyanlığa karşı Zerdüşst eğilimlerini sürdürdüklerini ifade etmekte-dir. *Naxarar*ların gücü genel olarak kendilerini besleyen *an-azat*ların (zanaatkârlar, köylüler ve tüccarlar) üretkenliğinden geliyordu²¹. Bunların yanında prenslerin evi/hanedanı olarak *tēr*, *tanuēr*, *nahapel* ve yaşadıkları bölgeler için de *tun*, *aşxarh* ve *gawar* gibi büyük oranda yine İran menşeli isimlendirmeler kullanıyorlardı ve böylece feodal bir yapı ortaya çıkarak Armenia'daki farklı sülalelerin konumunu belirliyordu²². Bu yapının içinde soyluların çocukları olarak eşit statüde *sepuhlar* ve daha çok sosyal piramidin altında yer alarak köylü olarak nitelendirilen yine İran kökenli *şınakanlar* (*şēnakan*) da vardı²³. Toplumsal sistemin sosyo-kültürel ve siyasi

18 Moses Khorenats'i, *age.*, s. 136-139.

19 Nicolas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, çev. Nina G. Garsoïan, Calouste Gulbenkian Foundation, Lizbon 1970, s. 191-195; Mary Boyce, "Gāh", *Encyclopaedia Iranica*, C 10, fasc. 3, (2000), s. 253-254.

20 *Nor Bağırk' Haykazean Lezui*, ed. Gabriël Awetik'ean, Khach'atur Siwrmēlean ve Mkrtich' Awge-rean, C 1-2, İ Tparani Srboyn Ghazaru, Venice 1836-1837, s. 399; Hraç'eay Ačaryan, *Hayeren Armatakan Ba'aran [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, C 3, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'fyon, Ere-van 1977, s. 420-421.

21 Johannes Preiser-Kapeller, "Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)", *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, ed. Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt ve Yannis Stouraitis, Brill, Leiden 2020, s. 331.

22 Émile Benveniste, "Titres Iraniens en Arménien", *Revue des Études Arméniennes*, C 9(1), (1929), s. 7-8; Hakob Manandyan, *Feodalizmē hin Hayastanum [Antik Armenia'da Feodalizm]*, Hratarakutyun Melk'onyan Fondi, Yerevan 1934, s. 90-93; Toumanoff, *age.*, s. 114; Rafael Abrahamian, "Ar-myanskoye Rytsarstvo IV-VI bb. [Ermeni Şövalyeliği]", *Armyanskiy Vestnik*, n. 1-2, (1999), s. 144. Ayrıca bk. Richard N. Frye, "Continuing Iranian Influences on Armenian", *Yād-nāma-ye Īrānī-e Mīnorskī*, ed. Mojtaba Mīnovī and Iraj Afshār, Tehran University, Tehran 1969, s. 86-87.

23 Hakob Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, çev. Nina G.

etkilerinde her bir ailenin sahip olduğu akrabalık bağı ya dini temelli mitolojik karakterlere ya da Eski Ahid geleneğindeki önemli isimlere uzanıyordu ve haliyle bu anlatıların yaratılmasında ailelerin yaşadıkları farklı bölgelerin tarihi arka planlarının da etkisi büyüktü.

Naxararlar ve Kökenlerine Atıflar

Birçoğunun arasında akrabalık bağı da olan Armenia'daki sülalelerinin başında geç antik çağda Armenia'nın yönetimini elinde tutan ve Ayrarat Bölgesi'ndeki himayesiyle monarşinin söz sahibi olan Arşakid ailesi yer alıyordu²⁴. Armenia'nın üçüncü monarşi ailesi olan ve Armenia'da I. yüzyıldan V. yüzyıla kadar hâkimiyetini devam ettiren Arşakidlerin kökeni, Movsēs Xorenac'î tarafından açık bir şekilde İran'a dayandırılmaktadır²⁵. Aslında bu köken bağlantısı Arşakidlerle birlikte Armenia'daki Yunan etkisinin azalarak yerine daha baskın İran tesirinin geçişini de açıklamaktadır²⁶. Fakat konunun diğer yüzünde *gerçek manada* Arşakidlerin Armenia'daki hanedanının II. Vaftarşak (180-yak.191) ile birlikte başladığı ve kan bağıyla devam ettiği anlaşılmaktadır²⁷. Nitekim 252 yılından sonra Sâsânîler *Wuzurg*

Garsoïan, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisbon 1965, s. 71; Geo Widengren, *Der Feudalismus im alten Iran*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Cologne and Opladen 1969, s. 123; Anahit Périkhanian, "Notes sur le Lexique Iranien et Arménien", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C 5, (1968), s. 13. İran'daki sınıflar için kullanılan sıfatlara ve bunların Armenia ile olan ilişkine dair ayrıca bk. François de Blois, "'Freemen' and 'Nobles' in Iranian and Semitic Languages", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, n. 1, (1985), s. 5-6.

- 24 Armenia'nın kraliyet kentlerinden olan Artaxata ve Dwin'in de bulunduğu bölge Arşakidlerin kendilerini diğer prensliklerden ayırmak için kullandıkları *ostan* [*Ռստան*] ismiyle anılıyordu. Adontz, *age.*, s. 352.
- 25 Moses Khorenats'î, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1978, s. 129-131. İran Arşakidleri kendilerini Akhaimenidlere dayandırmak gibi bir geleneğe de sahiptir. Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago 1938, s. 10.
- 26 İran'ın Armenia üzerindeki etkisine ilişkin son dönemlerde oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Konu hakkında bk. Nina G. Garsoïan, "Prolegomena to a Study of the Iranian Elements in Arsacid Armenia", *Handes Ansoyca, Zeitschrift für armenische Philologie*, C 90, (1976), s. 177-234; James R. Russell, "Some Iranian Images of Kingship in the Armenian Artaxiad Epic", *Revue des Études Arméniennes*, C 20, (1986-1987), s. 253-270.
- 27 Cyril Toumanoff, "The Third-Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical Commentary", *Revue des Études Arméniennes*, C 6, (1969), s. 241. Diğer taraftan Plutarchus'un anlatımına göre Armenia kralı II. Artavasdes, Charrae Savaşı'ndan sonra kız kardeşini Arşakid kralının oğluyla evlendirerek Arşakidlerle akrabalık bağı kurmuştu ancak bu düşünce bir hanedan anlayışının oluşmasında başarılı olamamıştı. Plutarch, *Lives, Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, çev. Bernadotte Perrin, C 3, Harvard University Press, Cambridge, MA 1916, s. 421.

Şâh Arminân (Armenia'nın büyük kralı) unvanıyla Armenia'ya atama yaptıklarında bile V. yüzyıl Ermeni tarihçisi P'awstos Buzand, Arşakidleri *ülkenin doğal yöneticileri* olarak görmeye devam etmektedir²⁸. Bu durum bütün Armenia tarihi dikkate alındığında şaşırtıcı değildir ve esasen 224 yılında İran Arşakidlerini ortadan kaldıran Sâsânîlerin Armenia'ya karşı saldırgan bir politika izlemelerinde de Arşakidlerin soydaşlarının Armenia'yı yönetiyor olmasının rolü vardır²⁹. Haliyle Arşakidlerin Armenia'daki kolu zaman içinde bölgede kendi hanedanını oluştururken *Armenialı* olmuş ancak hâkimiyetini kaybedene kadar Hristiyanlığın çizdiği Ermeni *aidiyet dairesinin* bir parçası olmamıştır. Özellikle Łazar P'arpec'i'nin *IV. Arsaces'in ahlaksız tavırlarından huzursuz olan naxararlar önce kat'otikos I. Sahak'a ardından da V. Wahrâm'a giderek tahtın IV. Arsaces'ten alınmasını istediler* şeklindeki anlatısı Arşakidlerin 428 yılında dahi Kilisenin arzuladığı Hristiyan öğretiyi benimsemediklerinden nihai açıdan *Ermenileşmemiş* olarak görüldüklerini doğrulamaktadır³⁰.

Geç antik çağ boyunca Armenia'da monarşi ailesinin dışında etki gücünü hızla artıran bir diğer aile de Hristiyanlığı Armenia'ya taşıyan Aziz Grigor'a soyuna aittir. Ne var ki Grigor'un soyu, Ermeni kaynaklarında Arşakid ve/veya Part'ew'den (Surên-Pahlav) geldiği yönünde bir anlatıya ve köken bağı da uzun bir efsaneye dayanmaktadır³¹. Erken dönem Ermeni Hristiyanlığını yazan Agat'angelos, Grigorların Part'ew kökeninden geldiğini ileri sürse de daha geç dönemde yazan Ermeni müelliflerin Arşakid ve Part'ew bağlantısını birlikte düşündükleri görülmektedir³².

28 =bnak tērn ašxarhis [բնակ տերն աշխարհիս]. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, çev. Nina G. Garsoian, Harvard University Press, Cambridge 1989, s. 81; James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard N. Frye, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Cambridge; MA; London 1987, s. 120.

29 Movsēs Xorenac'i, Armenia kralı II. Trdat'ın (Xosrov), soydaşı IV. Artabanus'a I. Ardaşir karşısında yardım etme niyetinde olduğunu söylemektedir. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 218. Öte yandan İran kaynaklarındaki Arşakidlerin düşüşüne ilişkin notlar için bk. *Kârnâmak-i Artakhsâr Pâpakân*, çev. Edalji K. Ântiâ, Fort Printing Press, Bombay 1900, s. 19; *The Letter of Tansar*, çev. Mary Boyce, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1968, s. 29; *The History of al-Tabarî*, çev. Joel L. Kraemer, vd., C 5, State University of New York Press, Albany 1989, s. 14.

30 *The History of Łazar P'arpec'i*, çev. Robert W. Thomson, Scholars Press, Atlanta 1991, s. 57.

31 Grigor soyunun Armenia monarşisi ile olan çatışma ve uyumu hakkındaki anlatılar Ermeni kaynaklarında tutarsız şekilde ele alınmıştır. Özellikle Grigor'un kökeni ve takdisine ilişkin bk. Paolo Ananian, "La Data e le Circonstanze della Consecrazione di S. Gregorio Illuminatore", *Muséon*, C 84, (1961), s. 43-73; Marie-Louise Chaumont, "Sur l'Origine de Saint Grégoire d'Arménie", *Muséon*, C 102, (1989), s. 115-130.

32 Agathangelos, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, State University of New York Press, Albany 1976, s. 57. Ayrıca bk. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 220; Yovhannēs Draxanakertc'i, *History of Armenia*, çev. Krikor H. Maksoudian, Scholars Press, Atlanta 1987, s. 79.

Hatta V. yüzyılın sonlarında yazan Etişē, dolaylı yoldan Grigor'un atalarını Arşakid olarak ilan etmektedir³³. Fakat her iki koşulda da, enteresan bir şekilde Armenia'da Hristiyanlığın kabul görmesi ve *Ermeni* düşüncesinin oluşmasında İran hanedan kültürünün etkisi oldukça belirgindir. Bu etkinin bir diğer tarafında Ermeni Kilisesi'nin başında olan *kat'otikos*ların tıpkı İran'ın kan bağı ile geçen yönetim geleneğinde olduğu gibi uzun bir dönem kalımsal olarak Grigor'un soyundan devam etmesi vardır³⁴. Grigor soyunun yanında yine Arşakid soyunun bu kez İran'ın yedi büyük sülalesinden biri olan Karin-Pahlav koluna uzanan Kamsarakanlar da Armenia'daki İran aile etkisinin bir diğer örneğidir³⁵. Eruandaşat (P'awstos Buzand'a göre Arşarunik) ve Şirak'taki önemli merkezlere hâkim olan ve Movsēs Xorenac'i tarafından kökenleri Perozamat'a (3.yy?) dayandırılan Kamsarakanlar, kraliyet ailesiyle olan akrabalıklarından ötürü oldukça etkin bir konuma sahiptirler³⁶. Dahası Armenia'nın ekseri kuzeyine yerleşen Kamsarakanların etkisinin tedricen azalmasına karşın ailenin ayakta kalan kolunun VIII. yüzyıldan sonra İrani geçmiş olan Pahlavuni olarak anılması İran köken bağlantısının bir diğer ispatıdır³⁷.

Her koşulda, Hristiyanlıktan ötürü doğrudan İran kökenli aileler içinde Armenia'nın kültürel hafızasında en çok iz bırakan Grigorlar oldu. Grigor Hanedanı'nın siyasi güce erişmesinde evlilikler yoluyla Arşakidler ile kurduğu hanedan bağının da etkisi büyüktür. Özellikle Arşakid kralı IV. Trdat'ın (298/9-330) Hristiyanlığa olan eğiliminin Grigorlara alan açtığı ve bu sayede senkretik pagan kültüre ait tapınakların Grigor taraftarlarınca yıkılarak mallarına ve topraklarına el

33 Etişē, *Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1982, s. 123.

34 Ermenilerin de kabul ettikleri Nicaea Konsili'nin veraseti yasaklayan kararının aksine Grigor'dan sonra kilisenin başına oğlu Ristakēs geçti ve 439 yılına kadar da kısa süreli kesintilere rağmen *kat'otikos*luk makamı Grigor'un soyundan devam etti.

35 Christian Settipani, *Continuité des Éléites à Byzance durant les Siècles Obscurs. Les Princes Caucasiens et l'Empire du vie au ixe siècle*, De Boccard, Paris 2006, s. 370.

36 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 81; Moses Khorenats'i, *age.*, s. 166, 183, 287-288; *The Universal History of Stepanos Tarōneac'i*, çev. Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 126; Sahak Kogean, *Kamsarakannerē: Teark' Širakay ew Arşarunec' [Kamsarakanlar: Širak ve Arşarunik Lordları]*, Vienna 1926, s. 5-6; Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895, s. 154. Bu ayrıcalıklar Kamsarakanların kendi akrabası olan kral II. Arşak (*yak.*350-367) tarafından ailenin mallarına el konulmasına engel olmamıştır. Bu nedenle Armenia'daki aileler arası ilişkilerde rekabet ve çıkar çatışmasının daha öncelikli olduğu ifade edilebilir. Bk. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 299.

37 Toumanoff, *age.*, s. 207; Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1996, s. 213.

konulmasıyla Grigor Hanedanı'nın güçlendiği açıktır. Grigorların hâkim oldukları bölgelerin Aştişat (Tarawn/Taron), Basean ve Acilisene (Ekefeac) gibi Vahevunilerin (Vahnuni) elinde olan eski pagan merkezlerinin olmasının sebebi de gerçek manada budur³⁸. Özellikle Aştişat ve çevresinin hamisi olan Vahevuni Hanedanı Armenia'nın paganlık döneminde başrahiplik görevini üstlenen öncü bir konumdaydı. Kökenleri itibarıyla *en Ermeni tanrı* olan Vahagn'dan geldiği düşünülen ve bu itibarla diğer ailelerden daha çok *Ermeni* olarak görülen Vahevunilerin menşei, Armenia'nın ilk monarşi ailesi olan Eruandunilere kadar mitolojik bir anlatıyla geri gidiyordu³⁹. Ne var ki Hristiyanlığın güç kazanmasıyla Vahevuniler eski konumunu hızla kaybetti ve Efişē ile Łazar P'arpec'i'nin vurguladıklarına göre de aile, V. yüzyılın ortasında Hristiyanlığa karşı cephe alan *naxarar*ların tarafına geçtiler⁴⁰. Bu Hristiyan karşıtı ve İran yanlısı düşünce, bilhassa VI. yüzyıldan sonra tedricen zayıflayarak Vahevunilerin tarihten çekildikleri X. yüzyılın başlarında ailenin doğrudan *Ermeni* olarak anılmalarıyla sonuçlandı⁴¹. Vahevunilerin geride bıraktıkları ve Hristiyanlık döneminde Grigorların himaye ettiği topraklar ise 439 yılında ailenin son *kat'otikosu* Sahak'ın ölmesiyle Mamikonean Hanedanı'na geçti ve Grigorlar, Armenia üzerindeki etkisini tamamen kaybetti. Łazar P'arpec'i ve Movsēs Xorenac'i gibi kaynaklar, Sahak'ın oğlunun olmadığını ve tek kızı olan Sahakanoyş'un da Hamazasp Mamikonean ile evlenmesinden ötürü Grigorların topraklarının Mamikoneanlara geçtiğini söylemektedir⁴². Aslında Mamikoneanların Grigorlar ile akrabalık bağı kurarak paralel hanedan oluşturmaları, 439 yılından sonra neden Hristiyanlık bayrağını devraldıklarını da açıklamaktadır⁴³.

38 Agathangelos, *age.*, s. 317; Aristakés de Lastivert, *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, çev. Marius Canard ve Haig Bērbērian, Éditions de Byzantion, bd de l'Empereur 4, Bruxelles 1973, s. 105; Russell, *age.*, 199; Nina G. Garsoian, "Taron: As an Early Christian Armenian Center", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2001, s. 61; Abraham Terian, *Patriotism and Piety in Armenian Christianity: The Early Panegyrics on Saint Gregory*, Crestwood, St. Vladimir's Seminary Press, New York 2005, s. 52.

39 Agathangelos, *age.*, s. 347; Moses Khorenats'i, *age.*, s. 148. Benzer bir durum Mehnuni ailesinin tanrı Mihr'den geldiğinin varsayılmasında da vardır.

40 Efişē, *age.*, s. 125; *The History of Łazar P'arpec'i*, s. 109.

41 Toumanoff, *age.*, s. 215.

42 *The History of Łazar P'arpec'i*, s. 73; Moses Khorenats'i, *age.*, s. 315.

43 P'awstos Buzand'ın iddiasına göre Mamikoneanlar IV. yüzyılın ortalarında Arşakidler ile de yine evlilik üzerinden bir kan bağı kurmuşlardı. Bk. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, *age.*, s. 228.

Mamikoneanlar, Grigorlara ait toprakların miras yoluyla kendilerine geçmesinden sonra, ata toprakları olan Tayk^ç bölgesiyle birlikte Armenia'da en geniş topraklara sahip aile konumunda yükseldi⁴⁴. Bu gücün de etkisiyle diğer rakip *naxarar* aileleri tarafından Mamikoneanların kimler oldukları konusunda ihtilafli iddiaların ortaya atılması da şaşırtıcıdır. Özellikle P^çawstos Buzand ve Bagratuni ailesinin himayesinde yazan Movsēs Xorenac^ı, Mamikoneanların Çinli (Çenk^ç) olduğunu söyleyerek aslında yeni bir tartışma açmaktadırlar⁴⁵. Fakat Mamikoneanların Çinli kökenlerinden ziyade, Kafkaslardan gelmeleri ve Gürcülerle akrabalık ilişkisine sahip olmaları daha muhtemel gözükmemektedir. Nitekim coğrafi olarak Mamikoneanların Armenia-Kafkas sınırı olan Tayk^ç bölgesinde yaşamaları ve etimolojik olarak isimlerinin Kafkas dilinde *baba* manasına gelen *Mama(k)*'dan türemesi Mamikoneanların Kafkas kökenli olduklarına dair görüşü güçlendirmektedir⁴⁶. Üstelik Yovhannēs Mamikonean'a (*Zenob Glak*) atfedilen *Taron Tarihi*'nde Çans/Çens adıyla Daryal'da veya Derbet'te bir bölge vardır ve bu geleneksel anlatı Ermeni kaynaklarınca hatalı yorumlanarak Çin halini almıştır⁴⁷. Fakat P^çawstos Buzand ve Step^çannos Örbelian gibi Ermeni yazarlar Mamikoneanların Kafkaslara neden geldikleri hususunda da sessiz değillerdir. Buna göre imparator Çen-Bakur'un ölümünden sonra yaşanan kardeş kavgasını kaybeden Mamik, Daryal bölgesine kaçmak zorunda kalarak burada kendi soyunu oluşturmuştur⁴⁸.

Mamikoneanların Armenia tarihinde bu denli detaylı bir öneme sahip olması hanedanın geç antik çağda üstlendiği *sparapēt* unvanıyla da ilintilidir⁴⁹. IV. yüzyıldan beri Armenia'nın *genel komutanı* olan hanedanın 428 ve 439 yıllarından itibaren idarenin ve Hristiyanlığın temsilcisi konumuna yükselmesi özellikle 451 yılından

44 Tayk^ç bölgesinin kısa bir tarihi için bk. Hübschmann, *age.*, s. 276-278.

45 *The Epic Histories Attributed to P^çawstos Buzand*, s. 194; Moses Khorenats^ı, *age.*, s. 230; *The Armenian History Attributed to Sebēos*, çev. Robert W. Thomson; yorum. James Howard-Johnston, Liverpool University Press, Liverpool 1999, s. 54.

46 Hannes Sköld, "L'Origine des Mamiconiens", *Revue des Études Arméniennes*, C 5(1), (1925), s. 134-135; Toumanoff, *age.*, s. 209-210; Adontz, *age.*, s. 312-313.

47 Pseudo-Yovhannēs Mamikonean, *The History of Taron*, çev. Levon Avdoyan, Scholars Press, Atlanta 1993, s. 72.

48 *The Epic Histories Attributed to P^çawstos Buzand*, s. 219; *Histoire de la Sioumie*, çev. Marie-Félicité Brosset, C 1, Eggers et Cie., St. Petersburg 1864, s. 210; Cyril Toumanoff, "The Mamikonids and the Liparitids", *Armeniaca*, (1969), s. 125-128. Ayrıca bk. Gérard Garitte, *Documents Pour l'Étude du Livre d'Agathange*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikan 1946, s. 223.

49 *Sparapēt* unvanı Armenia'daki feodal beylerin sahip oldukları diğer pek çok unvan gibi İran uzantılıdır. Ayrıca bk. Widengren, *age.*, s. 73.

sonra ailenin *Armenialı* olmaktan çıkarak *Ermeni* olarak kabul görmesinin de başlıca gerekçesidir. Hatta kilisenin merkezinde olduğu ve *Ermeni kimliği* fikrini oluşturan 451 savaşı *sparapēt* Vardan Mamikonean'ın isminden ötürü *Vardananc'* olarak anılmaktadır⁵⁰. Mamikoneanların Arapların ilerleyişi karşısında gücünü kaybettiği ve Araplarla evlilik yoluyla kan bağı oluşturduğu VIII. yüzyıla kadar Armenia'daki diğer feodallerle yaşadığı çatışmalarda ailenin üstlenmiş olduğu bu üst kimliğin etkisi büyüktür⁵¹.

Arapların Armenia'ya ulaşmasından sonra onlarla uzun mücadeleler veren ve tüm Armenia tarihi dikkate alındığında güçlü izler bırakarak bölgesel bir krallık oluşturan diğer bir aile Bagratunilerdi⁵². Sáspeir, Kogovit ve Bagrewand gibi birçok bölgede hâkim olan Bagratuniler, Kafkasların koruyucusu ve kalımsal olarak *t'agadir* (*t'agakap*) ve *aspet* (*asped*) yani *şövalye/süvari şefi* unvanlarını elinde tutuyordu⁵³. Bu yüzden ailenin tüm Armenia ve hatta Iberia bölgesinde (Bagrationi) etkisi oldukça yüksekti ve bazı *Armenialı* aile örneklerinde olduğu gibi Bagratunilerin de zaman içinde birden çok soy hikâyesine sahip olmaları tesadüf değildi. Bu hikâyelerden ilki Eruandunilere kadar uzanan ve güneş tanrısı Ang-tun'dan geldiklerini iddia eden en erken tarihli görüştü⁵⁴. Bagratunilerin paganlık dönemiyle olan bu bağlantısı, Hristiyanlık döneminde yerini ailenin *Hay*'ın soyundan geldiği yönünde atflara bıraktı⁵⁵. Ancak ilginç bir şekilde Movsēs Xorenac'i ve hatta daha sonra Ermeni yazar Yovhannou Kat'oňikos Draxanakertc'i ve Constantine Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* adlı eseri Bagratunilerin bu Hristiyanlık

50 Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*; çev. Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit 1985, s. 146; Arthur Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen 1936, s. 283.

51 Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çev. Nina G. Garsoian, Livraria Bertrand, Lisbon 1976, s. 33.

52 Cyril Toumanoff, "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", *Muséon*, C 74, n. 1-2, (1961), s. 5.

53 Manandian, *age.*, s. 61. Klasik Ermeni kaynakları Bagarat (veya Bagadia) ismi üzerinden Bagratuni ailesine bu unvanları atfetmektedir. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 133, 136, 208; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'*, s. 120; Josef Markwat, "Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenac'i", *Caucasica*, C 6(2), (1930), s. 11.

54 Toumanoff, *age.*, s. 306, 326-327.

55 Moses Khorenats'i, *age.*, s. 111. 314 yılından itibaren VIII. yüzyıla kadar Bagratunilerin seçercesi, ailenin monarşi ve Hristiyanlıkla olan ilişkilerinden ötürü P'awstos Buzand veya Łazar P'arpec'i gibi döneme yakın Ermeni tarihçilerin çalışmalarından kolaylıkla takip edilebilir. Bk. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 111; *The History of Łazar P'arpec'*, s. 176.

bağlantısını reddederek onun yerine Yahudi kökenini koydular⁵⁶. Buna göre Bagratuniler, Davut peygamber üzerinden Hz. Âdem'den beri devam eden şecerele-riyle teknik olarak Armenia'nın ve de Iberia'nın en eski ailesi olarak kendilerini konumlandırıdılar. Gerçekte Armenia'daki Bagratuni kolu bu geleneği reddetmedi ancak Iberia'daki akrabaları kadar da benimsemedi⁵⁷. Bu yüzden *K'art'lis C'xovre-ba*'da, XI. yüzyılda yazan Sumbat Davit'is Dze ile XVII. yüzyıldaki Gürcü prens Vaxuşti Bagrationi'nin *Geograp'çuli Aqc'era* adlı eserinde bu Yahudi bağlantısı geriye dönük olarak daha güçlü bir şekilde formüle edilmiştir⁵⁸. Böyle bir soy ağacı ya da efsanenin oluşturulma ihtiyacının doğmasında Bagratunilerin rakipleri olan Mamikoneanların bir şekilde Çin'e, Artsrunilerin ise mitolojik olarak Asurlar'a uzanmasının getirdiği aileler arası rekabetin de etkili olduğu düşünülebilir⁵⁹. Bagratuniler ile yakın bölgede bulunan ve II. Trdat (217-252) tarafından Ayrarat'taki Nig bölgesinin verildiği Gnt'unilerin de yine Kenan soyundan geldiklerine ilişkin Movsēs Xorenac'î'nin anlatısı dikkat çekicidir⁶⁰. Ancak bu bağlantıya ilişkin aynı anlatıyı tekrarlayan Step'anos Tarōnec'î'nin dışında diğer Ermeni kaynaklarının genel olarak sessiz kalması Gnt'unilerin kökenlerinin kısmen karanlıkta kalmasına yol açmıştır⁶¹.

Armenia'da, kökeni Movsēs Xorenac'î tarafından hatalı olarak Yahudilere dayandırılan ve Van Gölü (Bznuneac' Tsov) ile Urmiye (Kaputan Tsov/Mavi Göl) arasındaki Artaz Bölgesinde yaşayan bir de Amatuni Ailesi vardı⁶². Ancak Movsēs

56 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 132; Yovhannēs Drasxanakertc'î, *age.*, s. 73; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gyula T. Moravcsik ve Romilly J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, London 1962, s. 205. Diğer taraftan bu efsanenin yaratılmasında II. Tigran döneminde Yahudi bölgesine kadar uzanan kısa süreli hâkimiyet ve kralın Bagadates isimli komutanı etkili olmuş ve muhtemelen Bagadates'tan dolayı bir şekilde ailenin Yahudi bağlantısı oluşturulmuştur. Adontz, *age.*, s. 319. Ayrıca bk. Justi, *age.*, s. 57-59.

57 Bagratuni bağlantısının da etkisiyle X. yüzyılda bölge için Armeno-Iberia isimlendirmesi kullanılmıştır. Nina G. Garsoïan, "The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire", *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1998, s. 88.

58 *Histoire de la Géorgie: Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle*, çev. Marie-Félicité Brosset, Académie Impériale des Sciences, S.-Petersbourg 1849, s. 217; Sumbat Davit'is Dze, *age.*, s. 339.

59 Toumanoff, *age.*, s. 328.

60 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 104, 138; *The Armenian History Attributed to Sebeos*, s. 138; Ghevond Alişan, *Ayrarat Bnaşxarh Hayastangeayc' (Ayrarat, Ermenilerin Anayurdu)*, Venice 1890, s. 248; Robert H. Hewsen, "Ayrarat", *Encyclopaedia Iranica*, C 3, Fasc. 2, (1987), s. 150-151.

61 *The Universal History of Step'anos Tarōnec'î*, s. 120.

62 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 76.

Xorenac'î'nin ailenin efsanevi Samson'un babası Manue'den çoğalarak Yahudi bir kökene sahip olduğuna dair anlatısı, muhtemelen Ermenice İncil'deki Mannae'nin karıştırılması sonucu ortaya çıkmıştı⁶³. Nitekim Amatunilerin gerçek kökeni tıpkı Mandakuni ve Murac'ean (Marat'sik) Hanedanları gibi Kafkas-Media'ya uzanıyordu ve aile V. yüzyılda *hazarapet* (*bakan/şansölye*) gibi önemli bir makamı elinde tutuyordu⁶⁴. Amatuniler kadar etkili olmasa da yine kökenleri muhtemelen Media'ya uzanan Anjevac'î prensleri de Van Gölü'nün güneyinde yer alıyorlardı⁶⁵. Gerçekte bu bölgede yer alan prenslerin birçoğunun Media kökenine uzandıklarını düşünmek yersiz değildir. Nitekim Movsēs Xorenac'î bölgedeki Akē prenslerini de Korduac'î ve Anjevac'iler gibi efsanevi kral Vaşarşak'a (Vologases, 117-136?) dayandırır da Media kökenin daha baskın olduğu aşıkârdır⁶⁶.

Van Gölü havzasında, Hristiyanlık geleneği uyarınca kökeni bu sefer Hayk'a (Hayk *nahapet*) uzanan daha güçlü Řřtuniler ile Bžnuniler vardı ve klasik Ermeni anlatısına göre bu iki aileye Apahunik' ve Manawazean prensleri de dâhildi⁶⁷. Bunların içinde özellikle Řřtuniler, Apahuniler, Bžnuniler ve Orduni prensleri bölgesel olarak Urartu kraliyet ailesine kadar geri giden yerel bağlara sahiptiler ve tabii olarak Hristiyanlıktan sonra girdikleri yeni soy arayışıyla Hayk'a bağlandılar⁶⁸. Ne var ki Armenia'nın bütünü dikkate alındığında yerel unsurların izlerini taşıyan ve kaybolmuş geleneklerin gizli uzantısı olan başka prenslikler de kendini gösteriyordu. Bilhassa Turuberan'da bulunan Mandakunilerin, Hitüt kayıtlarına kadar geri giden *Manda* ve *Sala* insanları olarak Sřkuniler ile komşu olduklarına dair çağdaş kaynaklarda atıflar vardır⁶⁹. Söz konusu Sřkuniler, Movsēs Xorenac'î'nin soy geleneğine göre *acımasız* Sřak'ın soyundan geliyorlardı ve Eliřē'ye göre 451 yılında

63 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 199-200.

64 *Vark' Mashtots'î*, çev. Krikor H. Maksoudian, Caravan Books, Delmar, New York 1985, s. 50; Toumanoff, *age.*, s. 197. Diğer taraftan bu unvan önce Anjit, IV. yüzyılın ortalarında Gnumi ve V. yüzyılda da Amatuni Hanedanlarına geçti. Haliyle bu durum İran'ın Armenia'daki müttefiklik ilişkisi içinde aileler arasındaki güç çekişmesini de göstermektedir.

65 Robert H. Hewsen, "Van in this World; Paradise in the Next, The Historical Geography of Van/Vasparakan", *Armenian Van/Vasparakan*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2000, s. 18-19.

66 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 143; Toumanoff, *age.*, s. 197.

67 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 142.

68 Şştunilerin bölgeyle olan bağlantısı genel olarak Urartu krallarının ismi olan *Rusa* adından yola çıkılarak kurulmaktadır. Hamazasp Oskean, *Gnuneac' ew Şştuneac' Naxararut' wumere [Gnumik' ve Rshhtunik' Naxararlıkları]*, Vienna 1952, s. 58-59; Toumanoff, *age.*, s. 199, 213, 218.

69 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 142; Toumanoff, *age.*, s. 212.

savaşa katıldıktan sonra etkisi kaybolan ailelerden biriydiler⁷⁰. Kökenleri Hurrilere uzanan Xoşxoruniler ise diğer yerel prensliklerin birçoğundan daha önce Hristiyanlık ile tanıştığundan ataları Xoş üzerinden doğrudan Hayk'ın soyuna atfedildiler⁷¹. Ailenin *kraliyet korumalarının lideri* manasına gelen kalıtsal *matxaz*⁷² unvanına sahip olması ve bilhassa 451 yılında Hristiyanlık cephesinde *martyr* olanların arasında yer alması, Xoşxoruni prenslerinin *Ermeni* olarak yorumlanması yeterli sebeplerdir⁷³. Benzer şekilde yerel kültürlerin etnik izlerini taşıyan Pala/Bala kökenlerine uzanan Vaspurakan bölgesindeki Paluniler, kuzeydeki Kaşka/Gaşka diye anılan yerel kabilelerin devamı olarak düşünölen K'ajberuniler ile Alan krallarının soyundan gelen Aşaveşianlar ve yine kesin bir soy geçmişi çizilemeyen Dimak'senlar da Anadolu'nun ve Kafkasların erken dönemlerine kadar geri uzanan etnik bağlara sahiptiler⁷⁴.

Efsane olarak Bagratuniler gibi Artsruniler de Eruandunilere veya Sophe-ne'ye kadar geri giden bir soyun parçasıydılar ancak Hristiyanlık sonrası bu gelenek değiştirilerek ve Artsrunilerin tarihini yazan T'ovma Artsruni'nin de vurguladığı gibi, ailenin Asur kralı Senek'erim/Sennacherib/Sanasar ile aynı soya sahip olduğu şeklinde yeni bir Hristiyan geleneğe dönüřtü⁷⁵. Ermeni literatürünün benimsediği Eski Ahid'e ait bir geleneğe göre Senek'erim'i öldüren oğlu Sanasar Armenia'ya (aslında Ararat'a) kaçmış ve burada zaman içinde çoğalarak yeni bir soy meydana getirmiřtir⁷⁶. Movsēs Xorenac'i ve muhtemelen ondan alıntılan Step'anos Tarōnec'i bir diğer aile Gnunileri de yine Senek'erim soyuna dayandırmaktadır ki bu bağlantıya Arzanene prensleri de dâhildir⁷⁷. Bu anlatının yaratılmasında şüphesiz

70 Elishē, *age*, s. 151; Moses Khorenats'i, *age*, s. 142.

71 Agathangelos, *age*, s. 335; Moses Khorenats'i, *age*, s. 89.

72 Bu yerel unvandan ötürü aile *matxazuni* olarak da anılmıştır. Bk. Manandyan, *age*, s. 68-69.

73 Elishē, *age*, s. 125; *The History of Łazar P'arpec'i*, s. 105.

74 Moses Khorenats'i, *age*, s. 188, 306; Toumanoff, *age*, s. 199, 212.

75 Thomas Artsruni, *age*, 68, 82, 107; Marc Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Curzon, Richmond 2001, s. 262; Adontz, *age*, s. 321. Ailenin bilinen ilk üyesi II. Tigran döneminde Romalılara karşı savaşan Mithrobuzanes'ti. Plutarch, *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, çev. Bernadotte Perrin, Cambridge 1914, s. 551. Ancak ailenin kökenine dair en ilginç tarihsel bağlantı Roma İmparatoru V. Leo'nun (816-820) Senek'erim'in soyuna dayandırılarak *Ermeni* olarak düşünölmesidir. Nicolas Adontz, "Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance", *Armeniaca*, C 2, (1927), s. 1-10.

76 *The New Oxford Annotated Bible*, ed. Michael D. Coogan, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 564, 1017.

77 Moses Khorenats'i, *age*, s. 138; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, s. 120, 311; Toumanoff, *age*, s. 180; 205; Edward Gulbekian, "The Significance of the Narrative Describing: The Tradi-

Artsrunilerin Hristiyanlığı öğrendikleri ya da etkilendikleri Süryanilerin etkisi vardı. Çünkü Afbak ve Van Gölü'nün doğusundaki topraklarda bulunan Artsruniler, diğer aileler gibi kendi soyunu erken bir tarihe dayandırma ihtiyacıyla kendine yakın olan Süryani kültürünün izlerini soy efsanesine dâhil etmişlerdir⁷⁸.

Mamikoneanlar, Bagratuniler ve Artsrunilerin de içinde bulunduğu Armenia'nın en güçlü dört *naxarar* hanedanının sonuncusu Siwni ailesiydi. Bilinen ilk Siwnik prensi yaklaşık olarak 314 yılında yaşamış olan Andovk/Antiocus'tu ve aile, Bagratunilerin himayesine girdikleri VIII. yüzyıla kadar Armenia'nın en önemli güçlerinden biri olarak ayakta kaldı⁷⁹. Genel hatlarıyla Siwnilerin diğerlerinden ayrılan yönü Arşakid monarşisine karşı eş bir yönetim anlayışı benimsemeleri ve Hristiyanlık döneminde de genel olarak Sâsânilerin yanında yer alan ikili bir politika izlemeleridir⁸⁰. Bu yüzden Ermeni kaynakları Siwni ailesinin prenslerini V. yüzyılda dahi *Ermeni* değil *dinsiz/hain* olarak görmüşlerdir⁸¹. Ancak bu *hain* tasvirii ailenin Hristiyanlığın etkisiyle kökenini Hayk'a dayandırma arzusuna da engel olmamıştır⁸². Soy efsanesine göre Sevan Gölü'nün (Geḫak'uncac' Tsov) güneyinde yer alan Siwnik bölgesinin adı yine Hayk'ın soyundan türeyen Geḫam'ın oğlu Sisak'ın isminden ötürü bu adı almıştır⁸³. Temelde Sisak efsanesinin tarihlendirilmesi ve İran'a ait bir bölge ismi olarak (Sisagān) literatürde yer bulması da ilk defa Zacharias Rhetor'a atfedilen *Historia Ecclesiastica/Chronicle* adlı eserde yine aynı

tional Origin of the Armenians", *Muséon*, C 86, n. 3-4, (1973), s. 367.

78 Toumanoff, *age.*, s. 303.

79 Vladimir Minorsky, "Caucasica IV", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C 15, n. 3 (1953), s. 505; Cyrille Toumanoff, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de la Caucasic Chrétienne: (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Edizioni Aquila, Roma 1976, s. 226

80 Sâsânilerim Armenia'ya *marzpan* olarak atadığı Vasak Siwnik' hanedanındandı ve bu yüzden siyasi ve dini açıdan *Ermeni* görülmemesi olağandır. Özellikle Efişç gibi dönemin tanıklarının Vasak'a karşı ağır suçlamalar yönetmelerinin temel sebebi Vasak'ın Hristiyan Ermeni birliğinin yer almasıdır. Diğer taraftan 884'de Bagratuniler Armenia'da yeni bir krallık kurduklarında bölgedeki en büyük rakiplerinden biri yine Siwnik'ti. Bk. Tim W. Greenwood, "Armenian Neighbours (600–1045)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 333.

81 Efişç, *age.*, s. 113-115.

82 Toumanoff, *age.*, s. 214.

83 Moses Khorenats'i, *age.*, s. 91; Robert H. Hewsen, "The Primary History of Armenia: An Examination of the Validity of an Immemorially Transmitted Historical Tradition", *History in Africa*, C 2, (1975), s. 93. Ayrıca bk. Suren T. Eremyan, *Hayastanê Êst "Aşxarhac'oyc" ["Aşxarhac'oyc" a Göre Armenia]*, Haykakan SSR GA Hratarakch'ut'yun, Erevan 1963, s. 61.

köken uzantısı üzerinden kullanılmıştır⁸⁴. Vaspurakan'ın Siwnik' sınırındaki Colthene bölgesindeki prensler de gelenek olarak Hayk'a uzanmakla birlikte Siwnik' prensleriyle ve aslında Bagratuniler ile akrabalık bağına sahiptirler⁸⁵.

Armenia'nın tamamen dışından olan ancak evlilik yoluyla Armenia'da bir *naxarar* ailesine dönüşen ve literatürde ismi daha az anılan Röp'sean prensleri de *Armenialı* tanımına uygun ailelerin temsilcilerindendi. Movsēs Xorenac'ı'nın notları ailenin aslen Romalı Röp'ı (Rufa) ile kral Tigran'ın (aslında Sohaemus, 164-180) arasındaki evliliğin sonucu olarak doğduğunu vurgulamaktadır⁸⁶. Röp'seanlar gibi Armenia'da baskın bir gücü olmayan ve Ayrarat bölgesinde bulunan Saharuni ve Vanand Prensleri de Ermeni literatüründe çok canlı olmayan izlere sahiptir⁸⁷. Bu silik izler V. yüzyıl ve daha sonrasında varlığını sürdüren prenslikler için de yer yer geçerlidir ve kaynaklar daha çok *Ermenileşmiş* olarak görülen prensliklerin soylarından ziyade politik yaşamlarına eğilmektedir. Bu bağlamda Gardman, Manawazean, Otene, Varažnuni ve Zarevand gibi prensliklerin kökenleri kaynakların ilgi alanının uzağındadır ve daha çok *Hayk* bağlantısı kabul görmüş şekilde çağdaş eserlere yansımıştır.

Sonuç

Armenia bölgesi geç antik çağ boyunca kentleşme kültürünün düşük olduğu, yekpare bir görüntüden uzak çok kültürlü bir yapının yansımaları halinde kabile veya klanların bölgenin tümüne yayılmasıyla şekillenmiştir. Bölgenin merkezinde ve kuzeyinde Arsakidlerin hâkimiyeti, güneyinde Roma'ya bağlı otonom satraplıklar, 387 yılındaki ayırmadan sonra doğu-batı eksenli şekillenen yeni feodal ilişkiler ve Hristiyanlığın bölgeye girişiyle eski ile yeni arasındaki çatışmalar bu şekil kazanmanın temel kırılmalarıdır. Bu dağınık ilişkilerin odağında, Armenia'da yer alan prensliklerin kökenleri de genel olarak bu kırılmaların etkisiyle ailelerin yaşadıkları bölgelerin tarihi ve kültürel arka planına göre biçimlenmiştir. Bu yüzden güneydeki prensliklerin İran, batudakilerin Roma ve en kuzeydekilerin de Kafkas etnik gruplarının zamana yayılan kültürlerinden etkilenmiş olması olağandır. Ancak kuşkusuz Armenia'ya yayılmış olan prensliklerin etnik kökenlerinde coğrafya tek

84 *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, çev. Frederick J. Hamilton ve Ernest W. Brooks, Methuen & Co., London 1899, s. 328; Hübschmann, *age.*, s. 263; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 69-70.

85 Moses Khorenats'ı, *age.*, s. 143; Toumanoff, *age.*, s. 203-204

86 Moses Khorenats'ı, *age.*, s. 209; Adontz, *age.*, s. 209.

87 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 82; *The History of Łazar P'arpec'ı*, s. 115.

başına belirleyici olmamıştır. Bilhassa İran kültürünün derin izlerinin görüldüğü *naxarar*ların köken bağlantısı genellikle paganlık dönemine uzanan eski tanrılara veya mitolojik figürlere ve hatta *Ermeni* kelimesinin varlığından çok öncesine kadar geri gitmektedir. Aynı düşünce Hristiyanlık sonrası yaşamda da devam ederek bu sefer pagan tanrıların yerini Eski veya Yeni Ahid geleneği üzerinden Hristiyanlığa ait kahramanlık ve Hayk'tan ötürü eponim soy yaratma uğraşı almıştır. Pagan dönemdeki soy yaratma maksadının Hristiyanlık döneminde yine aileler arası rekabetin bir yansıması olduğu da ayrıca dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu bağlamda Apahuni, Aravenean, Aşoc', Bznuni, Manawazean, Orduni, Siwnik', Słkuni, Rstuni, Xořxoruni, Vahevuni, Varažnuni, Zarehawanean prenslerinin doğrudan Hayk soyundan gelenler olarak Ermeni literatüründe kabul gördükleri, diğer prensliklerin ise çeşitli soy anlatılarına sahip oldukları takip edilmektedir. Ancak çeşitli prensliklerin kendi içinde Hayk'a uzandığı şecerelerinde dahi farklılıklar söz konusudur ve genellikle aileler birden fazla soy hikâyesine sahiptir.

Aristokratik yazım geleneği içinde Hristiyanlık sonrası Armenia tarihi dinin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğünden ve geriye dönük olarak herkesi kapsamayı amaç edindiğinden, geniş bölgelere yayılmış olan prensliklerin de bir şekilde Hristiyan geçmişine sahip oldukları vurgusu üzerinde bilhassa durulmuştur. Yine de bölgedeki bütün prenslikleri kapsamayan bu çabanın bir diğer yüzünde, İran ve doğal olarak Zerdüşť etkiden sıyrılmaya düşüncesi de yatmaktadır. Çünkü Ermeni tarih yazıcılığının başladığı V. yüzyıl ortalarında ve sonrasında Armenia entelektüellerinin *Ermeni kimliği* yaratma gayesinde Zerdüşťlük, ırka dayanmayan *karşıt düşünce* olarak yer almıştır. Bu durum Hristiyanlığa kadar yalnızca toponim bağlamda *Armenialı* olarak anılan prensliklerin artık *Ermeni* olarak adlandırılmasının da fikrî alt yapısıdır. Dolayısıyla Armenia'daki farklı aile gruplarının çok çeşitli soy geçmişleri olsa da özellikle V. yüzyıldan sonra Hristiyanlığın çizdiği daire içinde artık *Ermeni* olarak görülmeleri doğaldır. Geç antik çağ ve sonrasındaki bu aidiyet duygusunun Hristiyanlıkla eş zamanlı olarak geliştiği ve 555 yılında sonra artık tam manasıyla kapsayıcı olduğu da aşikârdır. Nitekim Ermenilerin kültürel devrimi kalıcı ve kapsayıcı olmanın ötesinde Hristiyan geçmişe sahip olma anlayışını soy bağlantısı üzerinden her zaman desteklemiştir.

KAYNAKLAR

- Abrahamian, Rafael, “Armyanskoye Rytsarstvo IV-VI bb. [Ermeni Şövalyeliği]”, *Armyanskiy Vestnik*, n. 1-2, (1999), s. 144-150.
- Ačaryan, Hraç'eay, *Hayeren Armatakan Baġaran [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, c. 3, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, Erevan 1977.
- Adontz, Nicholas, “L'aspect Iranien du Servage”, *Recueils de la Société Jean Bodin*, c. 2, (1937), s. 141-158.
- Adontz, Nicolas, “Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance”, *Armeniaca*, c. 2, (1927), s. 1-10.
- Agathangelos, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, State University of New York Press, Albany 1976.
- Ališan, Ghevond, *Ayrarat Bnaşarh Hayastangeayc' (Ayrarat, Ermenilerin Anayurdu)*, Venice 1890.
- Ananian, Paolo, “La Data e le Circonstanze della Consecrazione di S. Gregorio Illuminatore”, *Muséon*, C 84, (1961), s. 43-73.
- Aristakés de Lastivert, *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, çev. Marius Canard ve Haig Bērbērian, Éditions de Byzantion, bd de l'Empereur 4, Bruxelles 1973.
- [*The*] *Armenian History Attributed to Sebēos*, çev. Robert W. Thomson; yorum. James Howard-Johnston, Liverpool University Press, Liverpool 1999.
- Babaie, Sussan ve Grigor, Talinn, *Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis*, I. B. Tauris, London 2015.
- Benveniste, Émile, “Titres Iraniens en Arménien”, *Revue des Études Arméniennes*, C 9 (1), (1929), s. 5-10.
- Boyce, Mary, “Gāh”, *Encyclopaedia Iranica*, C 10, fasc. 3, (2000), s. 253-254.
- Burney, A. Charles and Lang, M. David, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971.
- Chahin, Marc, *The Kingdom of Armenia*, Curzon, Richmond 2001.
- Chaumont, Marie-Louise, “Sur l'Origine de Saint Grégoire d'Arménie”, *Muséon*, C 102, (1989), s. 115-130.

- Christensen, Arthur, *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen 1936.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gyula T. Moravcsik ve Romilly J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, London 1962.
- De Blois, François, "'Freemen' and 'Nobles' in Iranian and Semitic Languages", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, n. 1, (1985), s. 5-15.
- Debevoise, C. Neilson, *A Political History of Parthia*, Chicago 1938.
- Diakonoff, M. Igor, *The Pre-History of the Armenian People*, Caravan Books, New York 1984.
- Efişhē, *Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1982.
- [*The*] *Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, çev. Nina G. Garsoïan, Harvard University Press, Cambridge 1989.
- Eremyan, T. Suren, *Hayastanē ēst 'Ašxarhac'oyc''* [*'Ašxarhac'oyc''a Göre Armenia*], Haykakan SSR GA Hratarakch'ut'yun, Erevan 1963.
- Forrer, Emil, "Hajassa-Azzi", *Caucasia*, C 9, (1931), s. 1-24.
- Frye, N. Richard, "Continuing Iranian Influences on Armenian", *Yād-nāma-ye Īrānī-e Mīnorskī*, ed. Mojtaba Mīnovī and Iraj Afshār, Tehran University, Tehran 1969, s. 80-89.
- Garitte, Gérard, *Documents Pour l'Étude du Livre d'Agathange*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican 1946.
- Garsoïan, G. Nina, "Prolegomena to a Study of the Iranian Elements in Arsacid Armenia", *Handes Amsorya, Zeitschrift für armenische Philologie*, C 90, (1976), s. 177-234.
- Garsoïan, G. Nina, "Taron: As an Early Christian Armenian Center", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2001, s. 59-69.
- Garsoïan, G. Nina, "The Emergence of Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, C 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 37-62.

- Garsoïan, G. Nina, “The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire”, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1998, s. 53-124.
- [*The*] *Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac’oyc’): The Long and the Short Recensions*, çev. Robert H. Hewsen, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1992.
- Greenwood, W. Tim, “Armenian Neighbours (600–1045)”, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 333-364.
- Gulbekian, Edward, “The Significance of the Narrative Describing: The Traditional Origin of the Armenians”, *Muséon*, C 86, n. 3-4, (1973), s. 365-375.
- Herodotus, *The Persian Wars*, çev. Alfred D. Godley, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1921.
- Herzfeld, Ernst, *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, Dietrich Reimer, Ernst Vohsen, Berlin 1924.
- Hewsen, H. Robert, “Ayrarat”, *Encyclopaedia Iranica*, C 3, Fasc. 2, (1987), s. 150-151.
- Hewsen, H. Robert, “The Primary History of Armenia: An Examination of the Validity of an Immemorially Transmitted Historical Tradition”, *History in Africa*, c. 2, (1975), s. 91-100.
- Hewsen, H. Robert, “Van in This World; Paradise in the Next, The Historical Geography of Van/Vasporakan”, *Armenian Van/Vasporakan*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2000, s. 13-42.
- Histoire de la Géorgie: Depuis l’Antiquité Jusqu’au XIXe Siècle*, çev. Marie-Félicité Brosset, Académie Impériale des Sciences, S.-Petersbourg 1849.
- Histoire de la Siounie*, çev. Marie-Félicité Brosset, C 1, Eggers et Cie., St. Petersburg 1864.
- [*The*] *History of al-Tabarî*, çev. Joel L. Kraemer, vd., C 5, State University of New York Press, Albany 1989.
- [*The*] *History of Łazar P’arpec’i*, çev. Robert W. Thomson, Scholars Press, Atlanta 1991.

- Hübschmann, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Oriental Press, Amsterdam 1969.
- Justi, Ferdinand, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895.
- Kārnâmak-i Artakshshîr Pâpakân*, çev. Edalji K. Ântiâ, Fort Printing Press, Bombay 1900.
- Kherumian, Raphael, “Esquisse d’une Feodalite Oubliée”, *Vostan*, n. 1/1, (1948-1949), s. 7-56.
- King, W. Leonard ve Thompson, R. Campbell, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia*, British Museum, London 1907.
- Kogean, Sahak, *Kamsarakannerë: Tëark’ë Şirakay ew Arşaruneac’ [Kamsarakanlar: Şirak ve Arşarunik Lordlari]*, Vienna 1926.
- Krkyaşaryan, Simon, “Naxararnern u Naxararut’yunnerə Hin Hayastanum [Antik Armenia’da Naxarar ve Naxararlık]”, *Lraber*, C 10, (1978), s. 60-75.
- Lang, M. David, *Armenia: Cradle of Civilization*, George Allen & Unwin, London 1970.
- Lang, M. David, “Iran, Armenia and Georgia”, *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshater, C 3/1, (2006), s. 505-536.
- [*The*] *Letter of Tansar*, çev. Mary Boyce, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1968
- Luckenbill, D. Daniel, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C 1, University of Chicago Press, Chicago 1926.
- Manandian, Hakob, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, çev. Nina G. Garsoïan, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisbon 1965.
- Manandyan, Hakob, *Feodalizmë hin Hayastanum [Antik Armenia’da Feodalizm]*, Hratarakutyun Melk’onyan Fondi, Yerevan 1934.
- Markwat, Josef, “Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenac’i”, *Caucasica*, (1930), s. 11-14.
- Minorsky, Vladimir, “Caucasica IV”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C 15/S. 3 (1953), s. 504-529.
- Minorsky, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.

- Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1978.
- Nor Bağirk' Haykazean Lezui*, ed. Gabriël Awetik'ean, Khach'atur Siwrmēlean ve Mkrtich' Awgerean, C 1-2, İ Tparani Srboyn Ghazaru, Venice 1836-1837.
- Oskean, Hamazasp, *Gnuneac' ew Rštuneac' Naxararut'wennere [Gnumik' ve Rshtunik' Naxararlıkları]*, Vienna 1952.
- Périkhanian, Anahit, "Notes sur le Lexique Iranien et Arménien", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C 5, (1968), s. 9-30.
- Petrosyan, Armen, "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review", *Journal of the Society for Armenian Studies*, C 16, (2007), s. 25-66.
- Pliny, *Natural History*, çev. Harris Rackham, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA 1942.
- Plontke-Lüning, Annegret, "Iberia", *Brill's New Pauly, Antiquity*, ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider, C 6, Brill, Leiden; Boston 2005, s. 694-695.
- Plutarch, *Lives, Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, çev. Bernadotte Perrin, C 3, Harvard University Press, Cambridge, MA 1916.
- Plutarch, *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, çev. Bernadotte Perrin, Cambridge 1914.
- Preiser-Kapeller, Johannes, "Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)", *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, ed. Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt ve Yanis Stouraitis, Brill, Leiden 2020, s. 327-384.
- Pseudo-Yovhannēs Mamikonean, *The History of Tarōn*, çev. Levon Avdoyan, Scholars Press, Atlanta 1993.
- Rapp, H. Stephen, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Peeters Publishers, Louvain 2003.
- Russell, R. James, "Early Armenian Civilization", *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan, RoutledgeCurzon, London 2005, s. 23-40.

- Russell, R. James, "Some Iranian Images of Kingship in the Armenian Artaxiad Epic", *Revue des Études Arméniennes*, C 20, (1986-1987), s. 253-270.
- Russell, R. James, "The Formation of the Armenian Nation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, c. 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 19-36.
- Russell, R. James, *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard N. Frye, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Cambridge; MA; London 1987.
- Salvini, Mirjo, *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu*, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1967.
- Sargsyan, X. Gagik, "Movses Xorenac'u Naxarakan Tohmeri C'ankə", *Patma-banasirakan Handes*, n. 1-2, (1996), s. 73-70.
- Schmitt, Rüdiger, *Die iranischen und Iranier-Namen in den Schriften Xenophons*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2020.
- Settipani, Christian, *Continuité des Éléites à Byzance durant les Siècles Obscurs. Les Princes Caucasiens et l'Empire du vie au ixè siècle*, De Boccard, Paris 2006.
- Sköld, Hannes, "L'Origine des Mamiconiens", *Revue des Études Arméniennes*, C 5(1), (1925), s. 131-136.
- Stephanos ho Byzantios, *Ethnika: Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt Ex Recensione Augusti Meinekii*, Akademische Druck - und Verlagsanstalt, Graz 1958.
- Strabo, *Geography*, çev. Horace Leonard Jones, C 5, Harvard University Press, Cambridge, MA 1928.
- Sukiasian, G. Aleksej, *Obšestvenno-političeskij Stroj i Pravo Armenii v Èpohu Rannego Feodalizma: (III-IX vv. n. è.)*, Izdatel'stvo Erevanskogo Universiteta, Erevan 1963.
- Sumbat Davit'is Dze, C'xorebay da Ucqebay Bagratoniant'a, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, çev. Stephen H. Rapp, Peeters Publishers, Louvain 2003, s. 350-404.
- [The] *Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, çev. Frederick J. Hamilton ve Ernest W. Brooks, Methuen & Co., London 1899.
- Tacitus, *Histories: Books 4-5, Annals: Books 1-3*, çev. Clifford H. Moore ve John Jackson, Harvard University Press, Cambridge, MA 1931.

- Ter-Ghewondyan, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çev. Nina G. Garsoïan, Livraria Bertrand, Lisbon 1976.
- Terian, Abraham, *Patriotism and Piety in Armenian Christianity: The Early Panegyrics on Saint Gregory*, Crestwood, St. Vladimir's Seminary Press, New York 2005.
- The New Oxford Annotated Bible*, ed. Michael D. Coogan, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*ʻ, çev. Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit 1985.
- Thomson, W. Robert, "The Origins of Caucasian Civilization: The Christian Component", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, ed. Ronald G. Suny, University of Michigan Press, Ann Arbor 1983, s. 25-44.
- Toumanoff, Cyril, "A Note on the Orontids", *Muséon*, C 72, (1959), s. 1-36.
- Toumanoff, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington DC 1963.
- Toumanoff, Cyril, "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", *Muséon*, C 74/S. 1-2, (1961), s. 5-42.
- Toumanoff, Cyril, "The Mamikonids and the Liparitids", *Armeniaca*, (1969), s. 125-137.
- Toumanoff, Cyril, "The Third-Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical Commentary", *Revue des Études Arméniennes*, C 6, (1969), s. 233-281.
- Toumanoff, Cyrille, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de la Caucasic Chrétienne: (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Edizioni Aquila, Roma 1976.
- Traina, Giusto, "Ambigua Gens? Methodological Problems in the Ancient Armenian History", *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, ed. Hourì Berberian ve Touraj Daryae, Jordan Center for Persian Studies, California 2018, s. 71-79.
- [The] *Universal History of Stepanos Tarōnec* ʻ, çev. Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Van Lint, M. Theo, "The Formation of Armenian Identity in the First Millennium", *Church History and Religious Culture*, C 89/S. 1-3, (2009), s. 251-278.

- Van Loon, M. Nanning, *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1966.
- Vark' Mashtots'ı, çev. Krikor H. Maksoudian, Caravan Books, Delmar, New York 1985.
- Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1996.
- Widengren, Geo, *Der Feudalismus im alten Iran*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Cologne and Opladen 1969.
- Xenophon, *Anabasis*, çev. Carleton L. Brownson, rev. John Dillery, Harvard University Press, Cambridge, MA 1998.
- Yovhannēs Drasxanakertc'ı, *History of Armenia*, çev. Krikor H. Maksoudian, Scholars Press, Atlanta 1987.

İhanetten İmparatorluğa: IV. Romanos Diogenes

Murat Keçiş*

Öz

Bizans İmparatorluğu olarak da bilinen Doğu Roma, çağın gereklerine uyum sağlamayı başaran güçlü ordusu sayesinde varlığını asırlarca devam ettirebilmiştir. İmparator IV. Romanos Diogenes döneminde (1068-1071) bütün imkânlar seferber edilerek Büyük Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırmaya yönelik hazırlanan özgüveni yüksek bu ordu, Malazgirt'te Sultan Alp Arslan karşısında beklenmedik ağır bir yenilgiye uğramıştır (26 Ağustos 1071). Bizans askerî tarihinde bir kırılma noktası olarak kabul edilen bu hezimet üzerine yapılan tartışmalar daha çok Büyük Selçuklu ordusunun başarısı ve kazanımları üzerine odaklanırken Bizans ordusunun yenilgisine yol açan stratejik hata/hatalar üzerinde yeterince durulmamıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde, yenilginin temel nedeninin Selçuklu ordusunun gücünden ziyade İmparator IV. Romanos'un savaş öncesindeki psikolojik durumunun ve geleneksel imparatorluk düşüncesinin etkisiyle Bizans ordusunun sayısal çoğunluğuna-moral üstünlüğüne fazlaca güven duymuş olduğu göz ardı edilmiştir. Bu çalışmada, söz konusu durumu aydınlığa kavuşturmak adına, öncelikle Bizans ordusunun gelişim seyri ile IV. Romanos Diogenes'in imparator olma sürecine değinilmiş ve ardından belirtilen faktörlerin Malazgirt Savaşı'nın kaybedilmesindeki belirleyici rolü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: IV. Romanos Diogenes, Bizans, Malazgirt.

From Treason to Throne: Romanos Diogenes IV.

Abstract

Eastern Rome, also known as the Byzantine Empire, has survived for centuries thanks to its powerful army that has managed to adapt to the requirements of the age. During the reign of Romanos Diogenes IV (1068-1071), this self-confident army, which was prepared to eliminate the Great Seljuk State by mobilizing all its means, suffered an unexpectedly heavy defeat against Sultan Alp Arslan in Manzikert (26 August 1071). While the discussions on this defeat, which is regarded as a breaking point in

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, kecismurat@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9776-3976
DOI: 10.37879/belleten.2022.089
Makale Gönderim Tarihi: 21.01.2021 – Makale Kabul Tarihi: 02.08.2021

Byzantine military history, mostly focused on the success and gains of the Seljuk army, the strategic errors / mistakes that led to the defeat of the Byzantine army were not sufficiently emphasized. Within this approach, the main reason for the defeat was the Emperor rather than the strength of the Seljuk army. It has been ignored that Romanos had too much confidence in the numerical majority-moral superiority of the Byzantine army due to the psychological situation before the war and the traditional imperial thought. In this study, in order to clarify the situation in question, first of all, the development course of the Byzantine army and the process of Romanos Diogenes IV's becoming emperor was mentioned, and then the decisive role of the mentioned factors in the loss of the Battle of Manzikert was emphasized.

Keywords: Romanos Diogenes IV., Byzantine, Manzikert.

Malazgirt Savaşı hakkında şimdiye kadar yüzlerce çalışma yapıldığı halde, hâlâ aydınlatılmayı bekleyen birçok husus vardır¹. Konu hakkındaki geniş literatür gözden geçirildiğinde meydan muharebesinin hangi tarihte² ve tam olarak nerede³

- 1 Bugüne kadar Malazgirt Savaşı hakkında yapılan bütün çalışmalar tasnif edilerek bir literatür değerlendirmesi yapılabilir. Yakın zamanlarda Malazgirt Savaşı ile ilgili üç kitap yayınlanmıştır: Mustafa Alican, *Malazgirt 1071*, İstanbul 2013; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt*, İstanbul 2014; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2016. Piyadeoğlu'nun çalışması daha çok Sultan Alp Arslan'ın biyografisi etrafında şekillendiği gibi Malazgirt Savaşı da kitapta detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.
- 2 Genel olarak kabul edilen görüşe göre, son ve büyük çarpışma 26 Ağustos 1071 tarihinde meydana gelmiştir. Bu konuda ilk araştırmalardan birini yapan J. Laurent, savaşın 19 Ağustos günü meydana geldiğini iddia etmiştir. J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Nancy 1913, s. 43-44. Özellikle Bizans yazmaları konusunda haklı bir üne sahip Paul Gautier de Psellos'un kronolojisini tespit etmek amacıyla kaleme aldığı makalesinde 19 Ağustos tarihini verir. Paul Gautier, "Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas", *Revue des études byzantines*, Tome 24 (1966), s. 157. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 319. Malazgirt Savaşı konusunda uzun yıllar çalışan, birçok eserler veren ve hatta bu konuda bir kitap da yazdığını belirtmesine rağmen bu eserini yayınlamadan vefat eden Speros Vryonis (1928-2019), anonim bir Bizans kaynağında savaşın 26 Ağustos 1071 tarihinde gerçekleştiğine dair bir kayıt olduğunu belirtmiş, fakat bu anonim esere herhangi bir atıf yapmamıştır. Speros Vryonis Jr., "Malazgirt Savaşı'nın Tarihine Dair Kişisel Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Pınar Kaya XXXIII/1 (2018), s. 289; Aynı Yazar, "The Greek and Arabic sources on the battle of Manzikert (1071 A.D.)", *Byzantine Studies Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, ed. S. Vryonis, Jr, New York 1992, s. 134, 140 dipnot 35. Batıdaki bu tartışmaların seyrini ilk defa Semavi Eyice çok detaylı bir şekilde özetlemiş ve Türk tarihçilerinin bu sorunu çözerek Batı kamuoyu ile paylaşılması gerektiğini belirtmiştir. Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, Ankara 1971, s. 44-45. Daha sonra Ramazan Şeşen, batılı tarihçilerin 19 Ağustos önermesini dayandırdıkları İslam kaynaklarını detaylı bir şekilde tahlil etmiş fakat kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır. Ramazan Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı ile İlgili Araçça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, C 17 (1972), s. 108-110. Şeşen'in bu makaleyi yazmasının üzerinden uzun yıllar geçmiş olması ve Malazgirt Savaşı konusunda oldukça geniş bir literatür oluşması sebebiyle tarihlendirme konusu tekrar ele alınarak nihai bir sonuca ulaşılması gerekmektedir.
- 3 Savaşın gerçekleştiği alan kesin bir şekilde tespit edebilmek için, bütün tarihi kaynakların ve bu-

gerçekleştiği, muharebeye katılan ordu mevcutlarının ne kadar olduğu⁴ gibi temel konuların bile tam olarak tespit edilemediği görülmektedir.

Malazgirt Savaşı hakkında en ciddi ve yoğun çalışmalar, muharebenin 900. yıl dönümüne denk gelen 1971 yılında yapılmıştır. Bu araştırmalar içerisinde dönemin

güne kadar yapılmış araştırmaların sonuçlarının dikkatlice okunarak savaş arkeolojisi yöntemleriyle, tahmini coğrafyanın ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve topoğrafik unsurların farklı disiplinlerin metodolojileriyle değerlendirilmesi gerekir. Maalesef savaş arkeolojisi alanında Türkiye’de belli bir alt yapı oluşmamıştır. Malazgirt ile ilgili bu problemi çözmek amacıyla Prof. Dr. Adnan Çevik’in yürüttüğü ve bizim de araştırmacı olarak katıldığımız “Malazgirt Savaşı Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması Projesi” Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından kabul edilmiştir. Proje; tarih, arkeoloji, numizmatik, sanat tarihi, jeoloji mühendisliği ve harita mühendisliği gibi birçok disiplinden araştırmacının katılımıyla gerçekleştirilmektedir. Bu proje sonucunda savaşın gelişim seyri ve meydana geldiği alanın tespiti hakkında somut veriler ortaya koymayı hedeflemekteyiz.

- 4 Herkesin bildiği gibi Eski Çağ ve Orta Çağ tarihi metinlerinde orduların sayıları tartışmalıdır. Dolayısıyla Malazgirt Savaşı’nda her iki taraftaki orduların sayılarını tespit edebilmek için tarihi kaynaklar yetersiz kalmaktadır. Bizans kaynaklarının muğlaklığının ardında yatan en önemli sebep ise, aşağıda daha detaylı bir şekilde bahsedeceğimiz İmparator Mavrikios’un (Hâkimiyeti: 582-602) VI. yüzyılda kaleme aldığı strateji kitaplarında (592’den sonra ya da Phokas devrinde, 610’dan önce) şiddetle tavsiye ettiği, İmparatorluk ordusunun sayısının düşman tarafından bilinmemesi için azami dikkat gösterilmesi olabilir. Hatta vakayiname yazarları, orduların mevcudiyetini veya savaşta ölümlerin sayısını tahmin ederken, çoğu kez merak ve kuşku uyandıracak şekilde yuvarlak ve yüksek rakamlar verirler. Bizans askeri tarihi konusunda en önemli isimlerden biri olan John Haldon bu konuya bilgisayar programıyla yapılan modellemeyle oldukça farklı ve yeni bir bakış açısı getirmiştir. Haldon ve ekibi geliştirdikleri bir model ile özellikle Anadolu’da kaç kişilik bir ordunun hareket edebileceğini ve hangi koşullar altında bunun olacağını, ordunun büyüklüğünü ve hareket hızı arasındaki ilişkileri incelemiştir. John Haldon, Vince Gaffney, Georgios Theodoropoulos and Phil Murgatroyd, “Marching across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Manzikert Campaign”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 65/66 (2011-2012), s. 209-235. Haldon, yaptığı bütün bu araştırmaların neticesinde Bizans ordusunun 40.000 kişi olduğunu iddia etmektedir. John Haldon, *The Byzantine Wars*, Stroud 2011, s. 172. Norwich ise, Bizans ordusunun 60.000 ile 70.000 arasında olduğunu düşünmektedir. John Julius Norwich, *Byzantium: The Apogee*, London 1992, s. 346. Son zamanlarda Malazgirt Savaşı’ndaki Bizans askerî stratejisi konusunda yapılmış en ciddi çalışmalardan biri olarak dikkat çeken, üç askeri tarih uzmanı tarafından kaleme alınan bir eserde de IV. Romanos’un ordusunu ayırmadan önce yaklaşık 50.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Brian Todd Carey, Joshua B. Allfree, John Cairns, *Road to Manzikert: Byzantine and Islamic Warfare 527-1071*, Pen and Sword 2014, s. 120. Bu kitap, Brian Todd Carey’in daha önce müstakil olarak kaleme aldığı bir makalenin genişletilmesiyle ve iki yazarın da katkılarıyla ortaya çıkmıştır. Todd’un makalesi için bkz. Brian T. Carey, “Debate at Manzikert, 1071: Prelude to the Crusades”, *Medieval History Magazine*, Issue 5 (January 2004), s. 16-23. Osman Turan, bu ordunun, İslam kaynaklarındaki abartılı rakamlara rağmen, mancınıkçı, çarkçı, lağımçı, kazancı, arabacı vb. teknisyenlerle beraber 100.000 kişi, komuta kademesiyle birlikte muharip asker sayısının ise 30.000’e yaklaşık olduğu, silah ve malzeme taşıyan arabaların 4.000, altın, gümüş ve hazinelerin ise sayısız olduğunu belirtmektedir. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 23. Bütün bu araştırmalardan yola çıkarak Bizans ordusunun muharip kuvvetinin 40.000 ile 60.000 kişi arasında olduğunu tahmin edebiliriz. Fakat Mikhael Attaleiates gibi çağdaş kaynaklardaki savaşın seyri ile ilgili bilgilerden de anladığımızı göre Bizans ordusunun bir kısmının fiilen muharebeye katılmadığı da açıktır.

Arapça ve Farsça belli başlı kaynaklarının neşri ve tercümesini ihtiva eden Faruk Sümer ve Ali Sevim'in birlikte hazırladıkları eser oldukça kıymetlidir. Bu yayın âdeta bundan sonra yapılan bütün çalışmaların çekirdeğini oluşturmuştur. Fakat bu eserde de belirtildiği üzere, savaşı bütün safhaları ile ortaya koyabilmek ve kesin sonuçlara ulaşabilmek için çağdaş Bizans, Ermeni ve diğer kaynak gruplarındaki bilgilerin savaşın her iki tarafı da dikkate alınarak birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Sümer ve Sevim de özellikle Bizans tarihi uzmanlarının, İmparatorluk tarihinde bir kırılma anı olarak görülen bu konuyu ihmal ettiklerini ifade etmektedirler⁵.

1934'teki Claude Cahen'in meşhur makalesi⁶ dışında, 1971 yılından sonra -aşağıda en önemlilerinin isimlerini zikredeceğimiz- Bizantinistler bu konuda çok önemli eserler verdiler. Muhtemelen Türkçe yayınlanmış olmasının da etkisiyle Cahen'in makalesi Türkiye'de sıkça kullanılmasına rağmen, Bizans uzmanlarının yeni çalışmaları yeterince dikkat çekmedi⁷. Yapılan çalışmaların büyük kısmı daha çok Feridun Dirimtekin⁸, Mükrimin Halil Yınaç, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Faruk Sümer ve Ali Sevim'in eserlerinin çizgisinde devam etmektedir. Bizans kaynakları ise son zamanlarda Bilge Umar tarafından yapılan çeviriler vasıtasıyla kullanılmaktadır. Fakat bu kaynakların tercümesinde ciddi problemlerin olduğu dikkate alınmalı ve Bizans tarih yazıcılığının kendi mantığı da göz önünde bulundurulmalıdır⁹.

Malazgirt Savaşı hakkında yapılan çalışmaların çoğunun aksine, bu savaşın her safhasında birinci derecede rol oynayan IV. Romanos Diogenes hakkında-

- 5 *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, çev. Faruk Sümer-Ali Sevim, Ankara 1971, s. VII.
- 6 1934 yılında *Byzantion* dergisinde C 9, s. 613-642'de Fransızca yayımlandıktan sonra 1972 yılında oldukça başarılı bir şekilde Türkçeye kazandırılmıştır. Claude Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, çev. Zeynep Kerman, C 17 (1972), s. 77-100.
- 7 Carole Hillenbrand, modern İslam araştırmacılarının Malazgirt Muharebesi'nin öncesi, muharebenin kendisi ve sonrası üzerine Bizans tarihçileri kadar eser vermediklerinden yakınmaktadır. Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2015, s. 17.
- 8 Malazgirt Savaşı hakkında yapılan ilk müstakil çalışma olması açısından oldukça önemli bir çalışmadır. Feridun Dirimtekin, *Malazgirt Meydan Muharebesi*, İstanbul 1943.
- 9 Bu makalenin amaçlarından biri de batı tarih yazıcılığındaki Malazgirt Savaşı literatürüne dikkat çekmektir. Ayrıca bu amaç doğrultusunda savaş hakkında seçtiğimiz temel 10 makale Türkçeye tercüme edilmiştir ve müstakil bir kitap halinde en yakın sürede yayınlanacaktır.

ki çalışmalar son derece yetersizdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde IV. Romanos Diogenes hakkında, Pavlos Karolidis (çeviri), Semavi Eyice ve Ömer Faruk Uyanık'a ait üç müstakil çalışma yayımlanmıştır¹⁰. Karolidis'in çalışması oldukça özet mahiyette olup İslam'ın ortaya çıkmasından başlayarak IV. Romanos'un ölümüne kadar Bizans ile İslam devletleri arasında yaşanan daha çok askerî mücadeleleri ele almaktadır. Semavi Eyice'nin, kendi ifadesiyle ...*ne Bizans İmparatoru IV. Romanos'un tam bir biyografisi, ne de Malazgirt Savaşı'nın askerlik bakımından incelemesi...* olan eseri ise sadece Malazgirt Savaşı'nı kaybeden IV. Romanos Diogenes'i genel olarak tanıtmakta ve olayın karşı taraftan, yani Bizans'tan, görünüşünü özetlemektedir¹¹. Batı literatüründe Malazgirt Savaşı çok geniş bir yer tutarken¹² IV. Romanos Diogenes hakkında yapılmış bir monografi çalışması dahi yoktur. Bu durum Malazgirt Savaşı hakkında yapılacak değerlendirmeler açısından büyük bir eksikliklerdir.

Geçmişte büyük başarılarla imza atmış olan Bizans ordusunun Malazgirt'te neden ve nasıl böylesine büyük ve beklenmedik bir yenilgiye uğradığı hususu bugüne kadar tam olarak aydınlatılmamıştır¹³. Jean-Claude Cheynet, Bizans'ın Malazgirt'te aldığı yenilgiyi, Türklere karşı yürütülen askerî seferin başarısızlığı ile değil imparatorluk içindeki siyasî ve sosyal mücadelelerin ortaya çıkardığı kriz ile izah etmiştir. Bu iddiasını da Bizans ordusunun kayıpları konusunda bazı tahminlerle bulunarak kanıtlamaya çalışmıştır¹⁴. John Haldon, askerî tarih bakışıyla XI.

10 Pavlos Karolidis, *Romanos Diogenis*, çev. Kriton Dinçmen, İstanbul 1998; Semavi Eyice, *age.*; Ömer Faruk Uyanık, *Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes 1068-1071*, İstanbul 2020. Son çalışma yazarın Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlamış olduğu yüksek lisans tezi dayanamaktadır.

11 Eyice, *age.*, s. IX-X.

12 Bu konuda; Claude Cahen, Speros Vryonis Jr., Jean-Claude Cheynet, Carole Hillenbrand, John Haldon, David Nicolle, Brian Todd Carey ve Antonios Vratimos akla ilk gelen isimlerdir. Bu araştırmacıların eserlerinin tam künyesi Kaynaklar kısmında verilmiştir.

13 Bir Bizans Sanat Tarihçisi olarak Semavi Eyice bundan yaklaşık 50 yıl önce kaleme aldığı IV. Romanos Diogenes biyografisinde Malazgirt Savaşı hakkında orduların sayılarından güzergâhlarına, Bizans ordusunun lojistiğinden savaşın meydana geldiği yere ve tarihe, taktik bakımından İmparator'un savaş düzenine ve savaşta kaybedeceğini anladığında ordusunun büyük kuvveti ile Malazgirt Kalesi içine niçin çekilmeğe çalışmadığına kadar birçok problemin altını çizip bu sorunların çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu özellikleriyle gerçekten de ufuk açıcı bir eserdir. Eyice, *age.*, s. 33-62.

14 Jean-Claude Cheynet, "Manzikert: un desastre militaire?", *Byzantion*, 50 (1980), s. 410-438. Cheynet, daha sonra kaleme aldığı bir başka makalesinde ise Malazgirt Savaşı ile I. Haçlı Seferi arasındaki dönemde Küçük Asya'da Türklere karşı Bizans'ın direncini ele almıştır. Jean-Claude Cheynet, "La Résistance aux Turcs en Asie Mineure Entre Manzikert et La Première Croisade", *Mélanges Offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris 1998, s. 131-147. Cheynet, tarihçiler tarafından iddia

yüzyılın büyük kısmında -hatta Malazgirt Savaşı'nda bile- Bizans İmparatorluğu ordusunun hâlâ oldukça etkin, uyumlu ve disiplinli olduğunu; imparatorun başarılı bir komutan olarak savaş stratejilerini ve taktiklerini çok iyi bildiğini iddia etmiştir. Haldon, 1025-1071 yılları arasındaki Bizans İmparatorluğu'nun askeri başarılarını ele aldığı bu makalesinde, bu dönemin 650-720 ve 720-800 yıllarından daha başarılı, 900-950 yılları ile benzer ama 950-1025 döneminden daha başarısız olduğunu belirtmiştir. Bu varsayımdan yola çıkarak 1025-1071 döneminde yapılan askerî seferleri genel anlamda başarılı bulmakta ve Malazgirt Savaşı'nın kaybedilmesinin faturasını "hainlere" kesmektedir.¹⁵

Biz ise çalışmamızın odak noktasını oluşturan bu meseleyi farklı bir yol izleyerek 1 Ocak 1068'de imparator olan IV. Romanos Diogenes'in daha önceki hayatını takip etmek suretiyle açıklamaya çalışacağız. Bunun için de "XI. Yüzyıl Bunalımı"¹⁶ adıyla anılan ve sonunda IV. Romanos'a tahtın yolunu açan süreci kısaca

edildiği üzere Malazgirt Savaşı'ndan sonraki 10 yıl gibi kısa bir sürede Türklerin Küçük Asya'yı ele geçirdiklerini kabul etmeyip Türk akınları sırasında bile sonuçların tamamen olumsuz olmadığını düşünmektedir. Bizans tarih yazıcılığı 1071 sonrası İmparatorluğun doğu eyaletlerindeki durumu hakkında çok fazla bilgi vermemektedir. Bu konuda kurşun mühürlere bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Malazgirt Savaşı sonrası İmparatorluğun doğu eyaletlerinde yaşanan idari yapılanmadaki değişim hakkında bkz. Werner Seibt, "The Eastern Frontier of Byzantium in the Decennia After Manzikert- Can Seals Help Reconstruct Developments", *Studies in Byzantine Sigillography*, 12, Edited by Jean-Claude Cheynet and Claudia Sode, Berlin 2016, s. 25-32. Bu referanstan bizi haberdar ettiği için Dr. Nilgün Elam'a çok teşekkür ederiz. Bizans kaynaklarının doğu sınırındaki çöküşü görmezden gelmeleri tarih yazıcılığı geleneği açısından son derece anlaşılabilir bir durumdur.

- 15 Fakat burada kronolojik bir problem vardır: Eğer 1025-1071 yıllarındaki Bizans ordusunun performansı karşılaştırılacaksa, bu mukayese kendi öncesi veya sonrası ile olmalıdır. Attaleiates gibi, sivil idarenin en önemli temsilcisi Psellos, Nikephoros Bryennios dahi askeri harcamalarda yapılan kısıtlamalar sebebiyle Bizans'ın düştüğü zor durumdan bahsederken Haldon'un bu fikirlerinin fazlaca iyimser olduğunu düşünmekteyiz. Bizans askeri teşkilatı, IV. Romanos öncesi imparatorların yanlış politikaları ve bu politikalara tepki olarak generallerin isyanları sebebiyle ciddi anlamda bozulmuştu. John Haldon, "Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071", *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*, Atina 2003, s. 45-47.
- 16 Judith Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2010, s. 302-315. XI. yüzyıla damgasını vuran siyasi istikrarsızlık ve bunun getirdiği ekonomik bunalımın arkasında Komnenos ve Dukas aileleri arasındaki çekişme vardır. Bu kriz 1081 yılında iki rakip aileyi evlilik ittifakıyla birleştiren I. Aleksios'un tahtı zorla ele geçirmesiyle nispeten ortadan kalkmıştır. XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda kriz olmadığını düşünenler için ise bkz. Vryonis, Speros, Jr., "The Eleventh Century: was there a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed Forces", *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*, ed. V. Vlyssidou. Athens: National Hellenic Research Foundation, Atina 2003, s. 17-43; John Haldon, "Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071", s. 45-74.

aktarmamız gerekmektedir. Bu süreç esasen İmparator II. Basileios'un (976-1025) 15 Aralık 1025'te ölümüyle başlamıştır¹⁷. Onun ölümüyle orta Bizans döneminin zirvesi olarak kabul edilen istikrar devri sona ermiş, ülke sonu gelmez taht kavgalarına teslim olmuştur. IV. Romanos Diogenes'in imparator olduğu 1068 yılına kadar geçen 43 yıl içerisinde Bizans tahtına on farklı imparator/imparatoriçe geçmiştir¹⁸.

VIII. Konstantinos'un ölümünün ardından Zoe¹⁹, Theodora²⁰ ve Eudokia gibi kadınların İmparatorluk yönetiminde etkin olmaya başlaması bunalımı iyice derinleştirmiş, merkez bürokrasisindeki sivil-asker çekişmesi ise krizi daha da alevlendirmiştir. İmparatorluk dış tehditlere açık hale geldiği XI. yüzyıl boyunca; doğuda Ermeniler ve Selçuklu Türkleriyle, batıda Bulgarlar, Normanlar ve Papalıkla, kuzeyde Ruslar, Peçenekler, Kumanlar ve Uzlar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır²¹. Yüzyılın ilk yarısında Bulgaristan ve Ermenistan'ı ilhak eden

- 17 Georg Ostrogorsky bu dönemi "*Bizans kudretinin doruğa ulaştığı devre*" olarak tanımlar. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 276. Catherine Holmes ise; II. Basileios ile Herakleios'u birbirine eşit imparatorlar olarak görmüştür. Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005, s. 525. Çok ilginç bir şekilde aynı dönemselleştirme, Osmanlı Devleti'nin Karamanlıların topraklarını ele geçirdiği 1473-1474'te II. Mehmed'in ülkenin sınırlarını doğuda II. Basileios'un imparatorluğu ile neredeyse örtüşen hatta kadar uzattığı ve eskinin "*Bizans Anadolu'su*" üzerinde birliği sağladığı zaman yapılmıştır. Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, İstanbul 2019, s. 65.
- 18 II. Basileios'un ölümünden IV. Romanos'un imparator olmasına kadar geçen sürede sırasıyla şu imparatorlar/imparatoriçeler başa geçmiştir: VIII. Konstantinos (1025-1028), Zoe'nin ilk kocası III. Romanos Argiros (1028-1034), Zoe'nin ikinci kocası IV. Mikhail (1034-1041), Zoe'nin evlatlığı V. Mikhail (1041-1042), Zoe ve Theodora (1042), Zoe'nin üçüncü kocası IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055), Theodora (1055-1056), Theodora'nın kocası Yaşlı Mikhail (1056-1057), I. İsaakios Komnenos (1057-1059), X. Konstantinos Dukas (1059-1067). Bkz. Herrin, *a.g.e.*, s. 446-447. Anthony Kaldellis, bu imparatorlar içerisinde Konstantinos Monomakhos'u "*imparatorluğun sahip olduğu en yetenekli, çalışkan, becerikli ve insaflı hükümdarlarından biri*" olarak görür. İmparatorluğun aynı anda Normanlar, Peçenekler ve Selçuklular gibi üç "*tehlikeli*" düşman tarafından tehdit altında kalmasının Monomakhos'un suçu olmadığını belirtir. Konstantinos'un 1042-1055 yılları arasındaki 13 yıllık iktidarı kayda değer bir istikrarı işaret etmektedir. Anthony Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood, The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford 2017, s. 181.
- 19 Üç İmparatorla evlenen, bir de evlatlığına niyabet eden Zoe enteresan bir örnektir. Hatta ilk kocası III. Romanos Argiros'un ölümünde de parmağı olduğu düşünülmektedir.
- 20 Bu iki kız kardeşin 1034 ile 1056 yılları arasında Bizans siyasi tarihinde oynadıkları roller yarardan çok zarar getirmiştir. Bu durum sarayın askerî konularda çok az deneyimi olan, retorik ustası sivil memurlar sınıfının devletin dış politikasına yön vermesine imkân sağlamıştır.
- 21 Yukarıda bahsettiğimiz askerî strateji el kitapları böyle bir durumla karşılaşılmasını şiddetle tavsiye ederler.

Bizans ordusu, ikinci yarısından itibaren diğer rakiplerini durdurmakta başarısız olmuştur. Özellikle Selçuklu akınları İmparatorluk açısından son derece tahripkâr olmuştur. Bu dönemin pasif ve beceriksiz yöneticileri²² büyük askerî seferlere girişmek yerine diplomasiye öncelik verip imparatorluğun sınırlarını müttefik arayışına girerek güven altına almaya çalışmışlardır²³.

Romanos Diogenes için dönüm noktası hiç şüphesiz X. Konstantinos Dukas'ın (1059-1067) ölümüdür. X. Konstantinos ölmeden önce eşi İmparatoriçe Eudokia'dan kendisinden sonra bir daha evlenmeyeceğine dair ettiği yemini içeren bir belge almış ve bunun muhafazası için Patrik İoannes Ksiphilinos'u görevlendirmiştir. Ayrıca soylulardan, halefinin kendi çocukları arasından seçileceğine dair söz alarak hanedanlığını garanti altına almak istemiştir²⁴. Bu sözlerinin tutulmasının temini için, İmparatoriçe Eudokia, X. Konstantinos'un erkek kardeşi Sesar İoannes Dukas, İmparatorluk Sarayı'nda oldukça etkin olan Patrik İoannes Ksiphilinos ile birlikte görev alacaktı. Aslen Trabzonlu olan Patrik çok iyi bir eğitim almış, oldukça akıllı ve devlet işlerinde parlak bir kariyere sahipti. Dolayısıyla İmparator X. Konstantinos'a göre, İmparatoriçe Eudokia bu ekiple İmparatorluğu çok iyi bir şekilde yönetebilirdi²⁵. Ancak 21 Mayıs 1067'de öldüğünde çocukları çok küçük olduğundan yerine İmparatoriçe Eudokia naibe olarak geçmiştir²⁶.

İmparatoriçe Eudokia tahta çıktığında İtalya'da Normanlar, Balkanlar'da Peçenekler ve Uzlar, Doğu'da Selçuklu Türkleri imparatorluk üzerindeki baskılarını iyice artırmışlardı. Doğu'ya saldıran Türkler (Attaleiates'in tabiriyle Hunlar²⁷)

22 Örneğin X. Konstantinos Dukas danışmanlarının da etkisiyle, Konstantinopolis'ten ayrılmak ve orduyu bizzat komuta etmek konusunda hep isteksiz olmuştu. Sınır güvenliğine yönelik tehditlere karşı askerî güç kullanmak yerine müzakereyi yeğleyen bir anlayış benimsemişti. O, Konstantinopolis'ten sadece 1067 yılında başkentteki kamuoyu baskısıyla Selçuklulara karşı bir seferi yönetmek için çıkmıştır. Bkz. Michael Attaleiates, *The History*, Translated by Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis, Harvard 2012, s. 176-177; Kekaumenos, İmparator'a Konstantinopolis'ten çıkmamak için bu tavsiyeleri verenleri, bir başkasının yerini alma korkusuyla verdiklerini belirterek kınamaktadır. Cecaumenos, *Sovety i rasskazy Kekavmena, Sochinenie vizantiyskogo polkovodtsa IX veka*, ed. G. G. Litavrin, Moskova 1972, s. 296-298.

23 Carey vd., *Road to Manzikert*, s. 120.

24 İoannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2010, s. 120.

25 N. Oikonomidēs, "Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance", *Byzantion (Revue Internationale des Études Byzantines)*, XXI (1963), s. 102; Cheynet, "Manzikert", s. 412.

26 Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 33.

27 Dönemin en önemli kaynağı ve Malazgirt Savaşı'nın görgü şahidi Attaleiates, Selçuklu Türklerinden bahsederken hem klasik Persae hem de klasik olmayan Ounnoi ve Tourkoî; Peçenekler ve Uzlar'ı İskitler; Arapları Arapsi, Saracenoî, Persai şeklinde kaydeder. Attaleiates, *age.*, s. 186-303.

Mezopotamya'da görünmüşlerdi. Malatya yöresinde²⁸ ordugâh kurup Bizans birliklerini beklemişlerdi. Kızılırmak boyunca ilerleyerek Kayseri'ye akın etmişlerdi²⁹. Doğu sınırındaki tehdidin büyüklüğü açıkça ortadaydı³⁰. Saray çevresinde birçok kimse İmparatoriçe Eudokia'nın bu sıkışık durumda imparatorluğu tek başına yönetemeyeceğini, yeminini bozup evlenmek zorunda kalacağını düşünüyordu³¹. Özellikle Selçukluların her yıl Malatya, Kapadokya ve Kilikya üzerine düzenledikleri akınlar, Bizans'ı ciddi manada tedirgin etmekteydi. İmparatoriçenin tek başına bu sorunlarla baş etmesi oldukça güçlü. Dolayısıyla İmparatoriçe Eudokia'nın oğullarıyla birlikte elinde tuttuğu iktidarını sağlamlaştırmak, muhaliflerinden önce davranmak ve inisiyatifi ele almak zorundaydı. Bu düşünce senatörler arasında çok sayıda taraftar bulmaktaydı. Ancak Patriğin elindeki belge önemli bir engel teşkil ediyordu. İmparatoriçe Eudokia, yeğeni ile evleneceği vaadinde bulunarak Patrik İoannes Ksiphilinos'un desteğini sağlamış ve onun elindeki yemin belgesini ele geçirmiştir³². Böylece evlilik için önünde herhangi bir engel kalmamıştır.

Kaynağımızın son neşri ve çevirisi Anthony Kaldellis ve Dimitris Krallis tarafından büyük bir titizlikle yapılmasına rağmen ülkemizde Malazgirt Savaşı konusunda son zamanlarda yapılan bütün yayınlarda maalesef Bilge Umar'ın bazı hatalar barındıran Türkçe tercümesine atıf yapıldığı görülmektedir. Bu tercüme için bkz. Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge, İstanbul 2010.

- 28 İmparator Konstantinos Dukas zamanında Malatya surları yeniden inşa edilmiş ve Nikephoros Botaniates kumandasında bir ordu kente gönderilmiştir. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 163.
- 29 Andrew C. S. Peacock; XI. yüzyılda Kafkaslar ve Anadolu üzerine düzenlenen Selçuklu akınlarının karakterini anlamaya yönelik makalesinde bu akınların Bizans İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmaya yönelik olmadığını vurgulamıştır. Selçuklu Sultanlarının onurunu yüceltmeye yönelik ve daha sonraki dönemlerde Arapça ve Farsça kaleme alınan eserlerde, göçebe Türkmenlerin bu hareketleri, Selçuklu Devleti'nin ideal İslam hilafetinin bir uzantısı olması üzerine inşa edilmiştir. XI. yüzyılda Türkistan'dan gelen Selçuklu Türklerinin bu fetih hareketleriyle bölgenin demografik ve kültürel yapısında köklü değişimler meydana getirdiği açıktır. Andrew C. S. Peacock, "Nomadic Society and The Seljûq Campaigns in Caucasia", *Iran and Caucasus*, 9.2, Brill-Leiden (2005), s. 205. C. Toumanoff, Malazgirt Savaşı'nın ardında yatan sebepleri, XI. yüzyılda Kafkasya ve Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin doğasında aramak gerektiğini ifade eder. C. Toumanoff, "The Background to Manzikert", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London 1967, s. 411.
- 30 Attaleiates, *age.*, s. 168-171.
- 31 Eudokia Makrembolitissa, İmparator öldüğünde yaklaşık olarak 40 yaşlarındaydı. Akıllı, bilgili, hatta çağına göre oldukça eğitilmiş bir kadın olduğu rivayet edilmektedir. İmparatoriçe, Bizans tarihinde önemli bir yere sahip Patrik Mikhael Kerullarios'un (Patriklik dönemi: 1042-1059) da yeğenidir. Eyice, *age.*, s. 5-7. Dönemin tarih yazarları bu özelliklerine rağmen, Eudokia'nın İmparatorluğu kendi başına yönetemeyeceğini ifade ederek IV. Romanos ile evlenmesinin meşru zeminini oluşturmaya çalışmış olmalıdırlar.
- 32 Zonaras, *age.*, s. 121-124.

İmparatoriçe Eudokia evlilik için başka adayları da değerlendirmeye almış, ancak gerek parlak askerî kariyeri gerekse de o sırada Konstantinopolis'te bulunması nedeniyle Romanos Diogenes'te karar kılmıştır³³. Romanos Diogenes aslen Kapadokyalı olup³⁴ devrin kaynaklarının ifadesiyle kahramanlığı ile tanınmış asil ve şerefli bir soydan gelmekteydi. X. ve XI. yüzyıllarda bu aileden pek çok meşhur asker çıkmıştı. Babası Konstantinos Diogenes³⁵, İmparator III. Romanos'un kız kardeşinin kızıyla evlenmiştir³⁶. Dolayısıyla Romanos Diogenes'in adını dedesinin kardeşi İmparator III. Romanos'tan aldığı tahmin edilmektedir. Psellos, Konstantinos Diogenes'in III. Romanos'a karşı bir isyana kalkıştığını ve yakalanınca intihar ettiğini kaydetmektedir³⁷. Konstantinos Diogenes'in intihar mı ettiği yoksa suçlu bulunduktan sonra keşiş mi olduğu hususu tartışmalıdır. Her iki durumda da başarılı bir askerî kariyerden sonra gözden düştüğü kesindir. İmparator Romanos Argiros zamanında (1028-1034) ihtilal yapmakla suçlanan babası tutuklandıktan sonra ölmesi sebebiyle Diogenes'in kötü bir çocukluk dönemi geçirdiği tahmin edilebilir. Babası Konstantinos'un 1031 yılına tarihlendirebileceğimiz isyan teşeb-

33 İmparatorluğun içinde bulunduğu tehditler ile ancak askerî kabiliyeti yüksek bir İmparatorun başa çıkabileceği inancı yaygın olduğundan ilk olarak Nikephoros Botaniates'in adı gündeme geldi. Ancak Nikephoros o sırada başkentte değildi. Tehlikenin yakınlığı acilen tedbir alınmasını gerektirmekteydi ve bu dönemde Konstantinopolis'te bulunmak önemli bir tercih sebebiydi. At-taleiates, *age.*, s. 176-177.

34 Norman veya İtalyan bir şair tarafından 1088-1111 yılları arasında Normanların Güney İtalya'daki ve Robert Guiscard'ın savaşlarını anlatmak üzere yazılan *Gesta Roberti Wiscardi* adlı eser IV. Romanos Diogenes ve Malazgirt Savaşı hakkında başka kaynaklarda bulunmayan oldukça değerli bilgileri haizdir. Şair bu bilgileri muhtemelen savaşa katılan şövalyelerden öğrenmiştir. Destanda Romanos'un savaşta uyguladığı birtakım stratejiler ve esir düşen İmparator ile Sultan Alp Arslan arasında meydana gelen konuşma canlı bir şekilde anlatılır. Marguerite Mathieu, "Une Source Négligée de la Bataille de Manzikert: Les «Gesta Roberti Wiscardi» De Guillaume d'Apulie", *Byzantion*, XX, (1950), s. 89-103. Aynı yazar tarafından yapılan, kaynağın çeviri ve zengin yorumunu da içeren neşir için bkz. Guillaumue de Pouille, *La Geste de Robert Guiscard*, editör; çevirmen, önsöz ve önsöze giriş Marguerite Mathieu ile önsözü yazar M. H. Grégoire, Palermo 1961; *The Deeds of Robert Guiscard by William of Apulia*, Translated by G. A. Loud, Tarihsiz, s. 30-32; <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> (Erişim Tarihi: 21.05.2020). Bu kaynağın Malazgirt Savaşı açısından değerlendirmesi için bkz. Mustafa Daş, "Normanlar, "Gesta Roberti Wiscardi" ve Malazgirt Savaşı", *Tarih Dergisi*, 71 (2010/1), s. 83-90.

35 Skylitzes'in bildirdiğine göre, Balkanlarda çeşitli bölgelerde göre yapan Konstantinos Diogenes Bulgaristan'ın ilhakında yer almış ve sonraki süreçte Peçenek akınlarna karşı başarılı bir mücadele ortaya koymuştur. John Skylitzes: *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Translated by John Wortley, Cambridge 2010, s. 334-345 ve 351-352.

36 Romanos Diogenes'in annesinin adı kaynaklarda zikredilmemektedir.

37 *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara 1992, s. 261; Zonaras, *age.*, s. 122.

büsünün ardından X. Konstantinos (1059-1067) zamanına kadar geçen sürede Romanos Diogenes'in nerede olduğu ve neler yaptığı konusunda bilgilerimiz oldukça sınırlıdır.

Romanos Diogenes'in İmparatorluk öncesi kariyeri hakkındaki ilk bilgi Attaleiates'te yer almaktadır. Attaleiates, Romanos'un Tuna bölgesindeki şehirlerin yöneticisi olduğunu ve bu dönemde Sarmatlara karşı mücadele ettiğini bildirmektedir. Bu mücadeleler hayli çetin geçmiş olmalıdır. Öyle ki Romanos canını ancak Nikephoros Botaneiates'in yardımıyla kurtarabilmiştir³⁸. Ancak Attaleiates'in aynı paragrafta Romanos'un canını tehlikeye attığı için Sarmatların saygısını kazandığı ve ihtilal hazırlığı içinde olduğu sonraki süreçte onların desteğini beklediği yönündeki kaydı Romanos'un askerî açıdan düşmanlarını bile etkileyebilecek nitelikte olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Attaleiates'in anlatısında iki konu belirsizdir: Romanos hangi dönemde söz konusu görevi icra etmiştir ve Attaleiates'in genellikle Macarlara yönelik bir atf olarak kullandığı Sarmatlar ile kastedilen kimlerdir? Attaleiates'in Romanos'un canını Nikephoros'un yardımıyla kurtarabildiği yönündeki kaydı onun 1053 yılında Bizans ile Peçenekler arasında gerçekleşen son savaşta Nikephoros'un Bizans kuvvetlerini kurtarması ile ilgili uzun anlatısını³⁹ akla getirmektedir. Dolayısıyla burada sözü edilen düşmanlar Peçenekler olabilir⁴⁰. Alexandru Madgearu da bu iki olay arasında benzerlik görmekte ve Romanos'un Katephanos olduğuna dair yer bildirmeyen mühürler⁴¹ ile bağlantı kurarak kariyerinin erken dönemleri ile ilgili önemli bir iddia ileri sürmektedir. Ona göre Romanos 1053 yılında Dristra katephanosu olarak görev yapmıştır⁴². Bununla birlikte Romanos hakkındaki bu bilgi kabul edilirse onun sonraki süreçte neden âtil kaldığı ve uzun süre kaynaklarda adının anılmadığı konusu yeni bir belirsizlik olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun muhtemel sebebi Psellos'un da ifade

38 Attaleiates, *age.*, s. 176-179.

39 Attaleiates, *age.*, s. 68-75.

40 Romanos Diogenes'in tahta geçtikten sonra doğu seferlerinde Peçenekleri yardımcı birlik olarak kullanması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

41 'Ο ἄγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης. / Κύριε βοήθει Ῥωμανῶ βεστάρχη καὶ κατεπάνω τῷ Διογένηι. Mühür hakkında bkz. M. Jeffreys, vd. *Prosopography of the Byzantine World*, 2016, King's College London 2017: <http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/boulloterion/5290/> (Erişim Tarihi: 08.10.2020). Kekaumenos da Romanos'un evvelce katephanos olduğunu bildirmekte, ancak yer ve zaman belirtmemektedir. Cecaumenus, *age.*, s. 266.

42 Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill 2013, s. 66.

ettiği üzere, babasının isyan girişimi yüzünden uzun süre ihanet şüphesi ile takip edilmesi olabilir⁴³.

Skylitzes'in Zeyli'ne göre, Romanos Diogenes, X. Konstantinos tarafından Serdike Strategosluğuna/Dukluğuna atanmıştır. Buna karşın Romanos, protovestiarios unvanını (πρωτοβεστιάριος, imparatorun gardrobundan sorumlu görevli) talep etmiştir. Konstantinos ise böyle bir unvana layık görülmesi için öncelikle bazı başarılar kazanması gerektiği cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine Romanos görev yeri olan Serdike'ye gitmiş ve bölgede yağma yapan Peçeneklere karşı büyük bir zafer kazanmıştır⁴⁴. Çok sayıda Peçenek askerini öldürmüş ve hayatta kalan esirleri, öldürdüklerinin kelleleri ile birlikte başkente göndermiştir. Bunun ardından Konstantinos cesaretinin ve başarılarının bir karşılığı olarak ona istediği unvanı bahşetmiştir⁴⁵.

Attaleiates'in Türkçe tercümesindeki açıklama dipnotunda Bilge Umar kaynak belirtmeksizin, Romanos Diogenes'in Balkanlarda bulunduğu süre içinde Bulgaristan'ın son bağımsız kralı Ivan Vladislav'ın torunu Samouel Alousianos'un kız kardeşiyle evlilik yaptığını söylemiştir⁴⁶. Lakin bu evliliğin ne zaman yapıldığını ve bu kızın ismini bilmiyoruz. Romanos'un 1068 yılında İmparatoriçe Eudokia ile evlendiği kesin olduğuna göre, büyük ihtimalle ilk eşi bu tarihten önce ölmüş ya da müstakbel imparatorundan ayrılmak zorunda bırakılmıştır⁴⁷.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, İmparatorluk X. Konstantinos'un öldüğü sırada her devirden fazla, kuvvetli bir asker imparatora ihtiyaç duyuyordu. Romanos Diogenes de tıpkı babası gibi, X. Konstantinos'un ölümü üzerine devletin içine girdiği belirsizlikten faydalanarak tahtı ele geçirmek için teşebbüste bulunmuştur⁴⁸. X. Konstantinos'un 1067 Mayıs ayında ölümünün ardından kısa süre içerisinde etrafına asker toplayarak darbe teşebbüsünde bulunması Romanos'un

43 Psellos, *age.*, s. 261, dipnot 329.

44 Zonaras bu olayın Romanos'un Serdike Strategosu'nun emrinde bir subay iken gerçekleştiğini kaydetmektedir. Ancak esvapçıbaşı gibi önemli bir saray unvanının sıradan bir subaya verilmeyeceği açıktır. Dolayısıyla bu konuda Skilitzes'in Zeyli daha güvenilirirdir. Zonaras, *age.*, s. 122.

45 *Byzantium in the Time of Troubles, The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes*, s. 76-77. Romanos'u İmparatorluk tahtına aday kılan askerî başarıları bu kadar ile sınırlı olmasa gerekir. Ancak maalesef kaynaklar bu konuda başka bir ayrıntı sunmamaktadır.

46 Attaleiates, *Tarih*, s. 130.

47 III. Romanos Argiros da Zoe ile evleneceği sırada hâlihazırda evliydi. Ancak bir saray entrikasıyla eşinin onu hukuken boşaması sağlanmıştı. Bkz. Psellos, *age.*, s. 30-31.

48 Attaleiates, *age.*, s. 176-179.

Balkan halkları arasında saygın bir konumda olduğunu ve teşkilatçı bir yanının bulunduğunu göstermektedir. Darbe planlarını X. Konstantinos'un sağlığında yapmış olabileceğini ve imparatorun ölümünün onun işine yaradığını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Jean Claude Cheynet, Romanos'un Balkanlardan bir araya getirdiği birliklerin yanı sıra Kapadokya bölgesinde bulunan Ermenilerin desteğini de almayı arzula-
dığını ifade eder⁴⁹. Romanos'un, Kapadokyalı olması münasebetiyle, bu bölgede önemli bir nüfuzu olduğu açıktır. Romanos Diogenes'in, hanedanı ele geçirmek için girişeceği müdahalede Ermenilerin desteğine mutlak anlamda ihtiyacı vardı. Böylece Balkanlarda kazandığı başarılarla elde ettiği prestij ve soyunun dayandığı Kapadokya'nın desteği ile imparator olmayı ümit etmiştir.

Romanos planlarını uygulamaya geçmeden iktidar hevesi başkentteki idarecilerin kulağına gitmiş ve daha başlamadan engellenmiştir. Tutuklanarak Konstantinopolis'e götürülmüş ve orada yapılan mahkemede suçlu bulunarak sürgüne gönderilmesine hükmedilmiştir⁵⁰. İmparatoriçe Eudokia'nın evlenerek İmparatorluğu bu karanlık devreden çıkartmaya niyet etmesi işte tam da bu döneme denk gelmektedir. II. Basileios'un ölümünden sonra başa geçen yeteneksiz imparator ve imparatoriçelerin iç savaşlar, isyanlar, entrikalar ve dış tehditler karşısında çaresiz kalması imparatorluğun en iyi generallerinden biri olan ve Balkanlardaki başarılarıyla saray çevresinde haklı bir ün kazanan Romanos Diogenes'e (tıpkı III. yüzyıldaki yönetim krizinden sonra eyaletlerde yetişmiş asker kökenlilerin iş başına geçmesi gibi) iktidar kapılarını aralamıştır. İmparatoriçe Eudokia, affederek başkente getirttiği Romanos Diogenes ile 1 Ocak 1068'de evlenmiş ve onu iktidara getirmiştir⁵¹. İmparatoriçe Eudokia yaptığı bu evlilik yoluyla bir yandan imparatorluğa yönelik dış tehditlere karşı güçlü bir kurtarıcı bulmak, diğer yandan eski imparatorun kardeşi olan Sezar İoannes Dukas'ın tahtı ele geçirme çabalarına engel olmak istemişti⁵². Buna karşılık IV. Romanos Diogenes de çok arzu ettiği,

49 Cheynet, "Manzikert", s. 415-416.

50 Attaleiates, *Tarih*, s. 106-107; Attaleiates, *age*, s. 185; Zonaras, *age*, s. 123; Psellos, *age*, s. 261; *The Deeds of Robert Guiscard by William of Apulia*, Tarihsiz, s. 30-32.

51 Attaleiates, *age*, s. 178-181; Zonaras, *age*, s. 123-124.

52 Döneme ait bazı kaynaklarda geçen İmparatoriçenin yakışıklı bulup beğendiği için Diogenes ile evlendiği iddiası işin magazin tarafını yansıtmaktadır. Zonaras'a göre, İmparatoriçe Eudokia'nın Romanos ile ilişki kurması sefahate yahut şevhete düşkünlüğünden ziyade yetenekli ve enerjik bir komutan olmasından kaynaklanmaktaydı. Romanos'un yeteneklerinden istifade ederek hem iktidarını sağlamlaştıracak hem de "Barbar"ları durduracaktı. Zonaras, *age*, s. 122.

hatta yukarıda belirtildiği üzere, uğruna ölümü göze alarak komplo girişiminde bulunduğu imparatorluk makamını zahmetsizce ele geçirmeyi başarmıştı.

Yeni imparatorun çok şey bekliyordu: Bizans'ın karşı karşıya kaldığı tehlikeleri ortadan kaldıracak, çok kötü yönetilen devleti düzene sokacak, çökmüş durumda bulunan Romalıların "talihini ayağa kaldıracaktı"⁵³. O da omuzlarına yüklenen bu ağır sorumluluk karşısında rüştünü ispatlamak, sivil saray hiyerarşisinin askerî kesime ve şahsına yönelik kuşkularını gidermek, eski imparatorun kardeşi Sezar İoannes Dukas'ı⁵⁴ yanına alarak yerini sağlamlaştırmak kaygısına düşmüş bulunuyordu. İçinde bulunduğu bu durum onu, kendinden önceki imparatorun farklı olarak, askerî politikaları öncelleyen bir yönetim anlayışı benimsemeye zorluyordu.

IV. Romanos hedeflerine ulaşmak için kendisini ispatlamalıydı. Bunun yolu da Selçuklulara karşı kazanılacak nihaî zaferden geçiyordu. Ancak dönemin kaynaklarının görüş birliği içerisinde bildirdiğine göre IV. Romanos iktidarı ele aldığı İmparatorluk ordusunun hali perişandı. Askerlerin ücretleri uzun süredir ödenmiyordu. Öyle ki Attaleiates kısa süre önce Türklere karşı sevk edilmek üzere toplanan bir ordu için ödenen yetersiz ücretin komutanlar tarafından önceki borçlara sayıldığını ve askerlerin evlerine dağıldığını kaydetmektedir. Bir başka vesile ile askerlerin savaş atı, zırh, yay ve ok⁵⁵ gibi temel bir teçhizattan bile mahrum ol-

53 Attaleiates, *age.*, s. 176-177.

54 Dönem kaynaklarından anladığımıza göre, aslında Sezar İoannes Dukas, Romanos Diogenes'in saltanatını hiçbir zaman kabullenmek istememiştir. İoannes Dukas liderliğindeki Dukas ailesi, Romanos Diogenes'in zaferleri nedeniyle fazla popüler olması durumunda saf dışı bırakılmaktan korkuyorlardı. David Nicolle, *Malazgirt 1071*, çev. Özgür Kolçak, İstanbul 2013, s. 17; Jean-Claude Cheynet, *Bizans Dinyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, C II, çev. Aslı Bilge, İstanbul 2018, s. 61.

55 Roma geleneğine dayanan Bizans İmparatorluğu'nun askerî sistemi kendisini kuşatan ve tehdit eden milletlere karşı yüzyıllar içerisinde sürekli olarak güncellenmiştir. IV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Cermen tehdidine karşı paralı piyade lejyonların yerini ok ve mızrak kullanabilen süvariler almıştır. Roma İmparatoru Valens (Hâkimiyeti: 364-378) ile Vizigot Kralı Fritigern arasında meydana gelen ve İmparatorun ölümüyle neticelenen Edirne Savaşı'ndan (9 Ağustos 378) sonra ordu içerisinde süvari birliklerinin önemi artmıştır. Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284-1081*, Stanford University Press 1995, s. 11. VI. Leo, askerî stratejiye dair el kitabı niteliğindeki *Taktika* adlı eserinde Bizans ordusundaki okçu birliklerin eksikliğini Türkler karşısında önemli bir zaaf olarak görüyor ve şöyle yazıyordu: "Okçuluğun tamamıyla ihmal edilmesi ve Romalılar arasında artık kullanılmaz hale gelmesinden itibaren bugün mevcut olan başarısızlıkların gerçekleşmesi alınmış bir durum haline geldi". *The Taktika of Leo VI*, Text, Translation, and Commentary by George Dennis, Washington D.C. 2010, s. 84-85; John Haldon, *A Critical Commentary on The Taktika of Leo VI*, Takt. VI, 5.32-33 (τῆς γὰρ τοξείας παντελῶς ἀμεληθείσης καὶ διαπεσοῦσης ἐν τοῖς Ῥωμαίοις τὰ πολλὰ ὡς εἴωθε σφάλματα γίνεσθαι = The fact that archery has been completely neglected and fallen into disuse among the Romans has caused a great deal of harm nowadays. Bu bilgiyi paylaştığı

duklarını ifade etmektedir. Elbette ki bu durum İmparatorluk ordusunun moralini bozmakta ve düşmanlar karşısında etkisiz kalmalarına sebep olmaktadır. Özellikle Malatya ve Kayseri'ye kadar ulaşan Selçuklu akınları doğu sınırındaki birliklerin iyice hırpalanmasına yol açmıştır⁵⁶. Bu süreçte ordunun hedef birliğinden yoksun olduğu ve çoğu zaman kişisel hırsların öne çıktığı görülmektedir⁵⁷. Döneme tanıklık eden İoannes Zonaras ordunun içler acısı durumunu şöyle özetlemektedir⁵⁸:

“Anadolu’yu tahrip eden Barbarlar, Rum egemenliği altındaki ülkeyi viraneye çevirmeye ara vermiyorlardı ve ona her gün daha fazla zarar vermekte idiler. Çünkü söylemiş bulunduğum üzere, askerler azalmıştı ve İmparatorun [X. Konstantinos Dukas] tamahkârlığı yüzünden çile çekmekteydiler. Ve hâlâ orduda kalmış birileri var idiyse de bunlar dahi düşmanla çarpışmaya girmeye istekli değillerdi, çünkü zorunlu olan yiyecek istihkakından yoksun bulunuyorlardı.”

Görüldüğü üzere imparatorluğun doğu sınırı büyük bir tehditle karşı karşıya bulunuyordu⁵⁹. X. Konstantinos Dukas'ın cimriliği⁶⁰ ve sivil bürokrasinin etkisiyle

için Profesör John Haldon'a çok teşekkür ediyorum. Okçuların eksikliği sebebiyle XI. yüzyılda Selçuklu Türkleri Bizans'a karşı bariz bir üstünlük kurmuştur. Walter Emil Kaegi, “Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethine Okçuluğun Katkısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 16, Sayı:1 (2001), çev. Yusuf Ayönü, s. 241-244. Bu bağlamda, Malazgirt'teki Bizans yenilgisinin ardında, üzerinde fazla durulmayan ordularının oluşumunun da büyük etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Malazgirt Savaşı'nı anlamamızın yolu, biraz da geniş bir zaman dilimi çerçevesinden olaya bakmaktan geçmektedir.

56 Attaleiates, *age.*, s. 171-189.

57 IV. Romanos, Menbiç'i kuşattığı sırada Halep Emiri ile yapılan çatışmada muhafız kıtası geri çekilen askerlere yardım etmemiştir. Yine ertesi yıl gerçekleşen bir olayda Türkler ordugâha saldırdığı sırada Rum askerler zor durumda kalan Frank paralı askerlere yardım etmekten kaçınmıştır. Malazgirt Savaşı öncesinde de Magistros Basilakes ile Nikephoros Bryennios arasında benzer bir olay yaşanmıştır. Attaleiates bu yardımlaşma eksikliği sebebiyle Rumları “*korkak, adi ve sefil*” olarak nitelendirmiştir. Attaleiates, *age.*, s. 204-207, 230-233, 282-283.

58 Zonaras, *age.*, s. 121.

59 Nikephoros Bryennios Türklerin Bizans'tan korktuklarını ifade etmektedir: *Filbaki bidayette Rumlara karşı harbe girişmekten korkuyorlar, Nikephoros Fokas, Ioannes ve Porfirogenetos Basilios gibi yiğitlikleri dillere destan olan üç imparatorun sadece adını işittikleri zaman bile korkudan titriyorlardı: Rumlar da o eski fazilet ve kahramanlığın hâlâ yaşadığını zannediyorlardı*. Nikifor Vriennios (Νικήφορος Βρυέννιος), *Tarihî Hatıralar*, çev. Oktay Kazanlı, TTK. Kütüphanesi yayınlanmamış çeviri, s. 32; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2010, s. 43. Burada şöyle bir soru akla gelmektedir: Bryennios'un ifade ettiği gibi Türkler Bizans İmparatorlarından veya ordularından korkuyorlar mıydı? Gerçekten de Bryennios bu korkuyu nasıl bilebilirdi? Anlaşılan bu ifadeler -mezarlıktan geçenler ışık çalmak gibi- biraz da XI. yüzyılda Selçuklu Türklerinden korkan bir Bizanslının duygularını yansıtmaktadır.

60 Sivil partiye mensup biri olarak bilinen Mikhail Psellos dahi X. Konstantinos tarafından ordunun

orduyu ihmal etmesi, Anadolu'yu Selçuklu akınlarına açık hale getirmişti⁶¹. Psellos'a inanacak olursak I. İsaakios Komnenos (1057-1059) gibi imparatorlar bile daimî orduların ve sürekli savaşların uzun vadede devlet için çok masraflı olması gerçeğini kabul etmiş ve imparatorluk içinde sürekli bir ordu istihdam etmekten- se vasal ve komşu hükümdarların birliklerini kullanabileceği etkin bir dış politika yürütmüştü⁶².

Dolayısıyla IV. Romanos ilk iş olarak ordunun eksiklerini gidermeli ve savaş kabiliyetini artırmalıydı. İki aylık bir hazırlıktan sonra başta Kapadokya olmak üzere, ülkenin çeşitli bölgelerinden asker toplamış, Peçenek ve Rus paralı askerlerinin de dâhil olduğu bir ordu oluşturmuştur⁶³. Bizzat ordunun başına geçmiş ve 1068-1070 yılları arasında Anadolu'ya ve Suriye bölgesine yaptığı seferlerde küçük çaplı bazı başarılar elde etmiştir⁶⁴. Bu başarılar İmparatorluk ordusunun⁶⁵ ve Romanos Diogenes'in⁶⁶ özgüvenini yerine getirmiştir.

ihmal edilmesini eleştirmektedir: "...Onun [X. Konstantinos Dukas] fikrince, uluslararası sorunlar silâha sarılmakla değil, hediyeler ve dostluk için armağanlar göndermekle halledilirdi –iki sebepten ötürü: birincisi, imparatorluk gelirlerinin büyük bir kısmının böylece orduya sarf edilmesinden kaçınılabildi, ikincisi ise, kendi rahatı bozulmazdı. Aslında bu kararında çok hatalı idi. Çünkü askerî organizasyonumuz bozulunca, düşmanlarımızın kudreti arttı ve bize karşı daha saldırgan oldular. Tabii ki, imparatorlar böyle akılsızlıklar yapmamalı –tavsiyelerle kulak asmamak ve ileri görüşlü olmamak gibi demek istiyorum". Psellos, *age.*, s. 249.

- 61 X. Konstantinos Dukas'ın zamani dinsel baskıların da zirveye ulaştığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Speros Vryonis, Jr., "Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century", *Byzantine Institutions, Society and Culture*, I. Cilt, New York 1997, s. 302. Malazgirt Savaşı öncesinde Konstantinopolis Kilisesi ile Monofizit Süryani ve Ermeniler arasında yaşanan çatışma durumu tarafların zihinlerinde belirgin bir tahribata yol açmıştır. Dönemin hem Bizans hem de Ermeni-Süryani tanıklarında güven duygusunun tamamen ortadan kalktığını görmek mümkündür. Dolayısıyla Türk akınlarına Bizans merkezi yönetimi tarafından baskı uygulanan Ermeni ve Süryani gibi farklı Hıristiyan mezheplerine mensup halkın direnç göstermediği düşünülebilir. Hatta İmparator'un Malazgirt yolunda Sivas'taki Ermenilere karşı davranışları ve belki de bunun bir yansıması olarak savaş sırasında Ermeni birliklerinin kendilerine verilen emrin aksine muharebe alanını terk etmeleri de ekonomik, idarî ve mezhebi çekişmelerle ilgili olabilir. X. ve XI. yüzyıllarda Anadolu toplumunun Bizans yönetimiyle ilişkilerine dair bkz. Resul Ay, "Türk Fetihleri Arifesinde Anadolu Toplumunu: Bizans Emperyal Yönetiminin Sınırlarına Dair Bazı Gözlemler", *Prof. Dr. Özkan İzgi Armağanı*, Ankara 2011, s. 218-247.

62 Psellos, *age.*, s. 193.

63 Attaleiates, *age.*, s. 187 vd; Zonaras, *age.*, s. 125-131.

64 Haldon, "Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071", s. 50. Ayrıntılı bilgi için bk. Antonios Vratimos-Chatzopoulos, *The Two Expeditions of the Byzantine Emperor Romanos IV Diogenes in 1068 and 1069*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cardiff University, 2005.

65 *Böylece, bu hükümdarın egemenliği zamanında Rumlar cesaretlendiler, daha çok yiğitlik edindiler ve yeniden hasımlarıyla çatışmaya [boy ölçüşmeye] başladılar.* Attaleiates, *age.*, s. 218-219; Attaleiates, *Tarih*, s. 125.

66 *Şimdi, sadece kendi çevresinde bulunanlara karşı değil, imparatoriçenin kendisine karşı da daha da büyük kibirli-*

Çağdaş Bizans kaynaklarının, tahtını imparatoriçelere borçlu olan İmparatorlar hakkında ısrarla kaydettikleri bir olgu vardır; bu imparatorlar iktidarı tam olarak ellerine geçirene kadar uyumlu ve itaatkâr davranmış, kendilerinden emin oldukları an başı buyruk hareket etmeye başlamışlardır. Psellos, Attaleiates, Zonaras ve Skylitzes'in İmparatoriçe Zoe ile evlenen III. Romanos, IV. Mikhail ve Zoe'nin evlatlığı V. Mikhail ile ilgili kayıtları bu minvaldedir. Benzer ifadeler IV. Romanos için de söz konusudur. İmparatorluk öncesi hayatında babasının isyanı nedeniyle takibata maruz kalan ve nihayetinde kendisi de ölümü göze alarak isyan eden IV. Romanos'un "Hainlikten İmparatorluğa" geçişte yaşadığı talihsizlikler onun muhakeme yeteneğini sarsmış ve davranışlarını etkilemiş görünmektedir. İmparatorluk sarayındaki gelişmeler hakkındaki en önemli kaynağımız olan Psellos bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır: IV. Romanos kazandığı başarılarından cesaret alarak İmparatoriçeyi küçümsemeye, ona adeta bir savaş esiri gibi davranmaya başlamış, iktidarına ortak kabul etmemiş, devlet erkânını hakir görerek yapılan nasihatleri göz ardı etmiştir. Şüphe ile herkesi iktidarına yönelik bir tehdit olarak görmeye başlamıştır. Kendisinden şüphelendiği Psellos'u 1069 yılındaki seferine katılmaya zorlamış, Sezar İoannes Dukas'ı ise idam ettirmeye kalkışmış, sonrasında vazgeçerek ona ve oğullarına sadakat yemini ettirmekle yetinmiştir.⁶⁷

IV. Romanos'tan pek hazzetmeyen ve hatta isyanı sonrasında affedilmek yerine idam edilmesi gerektiğini ileri süren Psellos'un⁶⁸ ifadelerine elbette ki şüphe ile yaklaşmak gerekmektedir. Ancak sonraki döneme ait pek çok kaynakta da benzer ifadeler mevcuttur. Bizans tarih yazarlarının tipik davranışları üzerine yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre A) Müellif, anlatmış olduğu olaylardan ne kadar uzaksa eseri o kadar tarafsız ve dolayısıyla güvenilir olabilir. B) Eski kaynakların tekrarı intihal işareti olarak değil eserin doğruluğunun ve güvenilirliğinin bir kanıtı olarak ele alınmalıdır.⁶⁹ Dolayısıyla Psellos'un IV. Romanos hakkındaki kayıtlarının kendinden sonra gelen yazarlar tarafından onaylanması önemli bir işaret olacaktır.

likle davranış gösteriyordu; sanırdın ki büyük işler becermişti. Zonaras, *age.*, s. 128.

67 Psellos, *age.*, s. 261-264.

68 Psellos, *age.*, s. 261.

69 Ruth Macrides, "The Historian in the History", ed. C. N. Constantinides, *Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, s 207; Ingela Nilsson, "To Narrate the Events of the Past: on Byzantine Historians, and Historians on Byzantium", Ed. J. Burke, *Byzantine Narrative: Papers in Honour of Roger Scott*. Leiden, Boston 2006, s. 51-52.

İoannes Zonaras⁷⁰, IV. Romanos'un *tabiatı dolayısıyla gururlu ve boyun eğmez ruhta olduğunu, kısa bir süre için kendi kendine baskı yaparak imparatoriçenin isteklerine itaat ettiğini ve erk dizginlerini mutlak olarak kendi eline almak istediğini* kaydetmektedir. XIII. yüzyıl kaynaklarından Kyzikos Piskoposu Theodoros Skutariotes de benzer şekilde IV. Romanos'u *zalim, sefil, herkese şiddetli ve kibirli, sadece senatoya değil aynı zamanda kendi karısına da nefret dolu görünen biri* olarak tanımlamaktadır⁷¹. Keçiş Georgios'un *Vekayinamesine*⁷² zeyl yapan müellif ise IV. Romanos'un *etrafındakileri küçümseyen ve kibirli biri olduğunu, ancak İmparator olduktan sonra çok daha kibirli hâle geldiğini* kaydetmekte ve *düşüncesi dengesiz ve neredeyse herkesin ona karşı komplo kurduğunu düşünerek kendi halkı veya yabancı olsun herkesten şüpheleniyordu, bu nedenle çok can sıkıcı ve sertti ve sadece kendi idarecilerine değil, eşine ve üvey oğullarına da yabancılaştı* diyerek kendinden önce yazılanları onaylamaktadır⁷³. XII. yüzyıl tarihçilerinden Konstantinos Manasses'in çizdiği abartılı IV. Romanos portresi de çok farklı değildir. Manasses *küstah, gururlu, kibirli, bencil ve otoriter* biri olarak tanımladığı IV. Romanos hakkında şunları kaydetmektedir: *Daha sonra ergüwanî elbisesi nedeniyle son derece kibirli oldu ve Roma imparatoru olduğu için de zalimleşti. Dahası, dengesiz bir zihne ve değişken bir tavıra sahip oldu. Sanki komplocularmış ve sanki kendisini yakından takip ediyorlarmışçasına, kendisine yakın olan ya da olmayan herkese karşı şüphe ve güvensizlik içerisindeydi. Yalnızca kendi otoritesi altındakilere değil, karısına ve Doukas'ın çocuklarına karşı da ezici ve sert görünüyordu*⁷⁴.

Görüldüğü üzere, IV. Romanos tahta çıktıktan kısa süre sonra kendini tehdit altında hissetmeye başlamış, hemen herkesten şüphelenerek verilen tavsiyeleri dinlemez olmuş, düşünceleri dengesizleşmiş ve birbiriyle çelişen kararlar almaya

70 Zonaras, *age.*, s. 125.

71 Theodori Scutariotae, *Chronica*, Ed. Raimondo Tocci, De Gruyter, Berlin 2015, s. 177 [331, satır 5-6]; Antonios Vratimos, "Romanos IV. Diogenes' Attitude Towards His Troops", *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/2 (2019) s. 530-531.

72 Ayrıntılı bilgi için bk. Levent Kayapınar, "Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Ankara 2011, s. 159-160.

73 *Georgii Monachi, Dicti Hamartoli, Chronicon ab orbe condito ad annum p. chr. 842 et a diversis scriptoribus usq. ad ann. 1143 continuatum*, ed. E. de Muralt, St. Petersburg 1859, s. 887; Vratimos, "Romanos IV. Diogenes' Attitude Towards His Troops", s. 531.

74 Constantini Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, Ed. Immanuel Bekker, CSHB, Berlin 1837, s. 276-277 [saur 6517-6526], İngilizce tercüme: *The Chronicle of Constantine Manasses*, Translated with commentary and introduction by Linda Yuretich, Liverpool University Press, Liverpool 2018, s. 254; Antonios Vratimos, "Greek Secondary Sources on Romanos IV. Diogenes (1068-1071 A.D.)", *Byzantine-Slavic Readings II*, Nish, 2019, s. 144.

başlamıştır⁷⁵. Bütün bunların sonucunda iktidarını pekiştirmenin bir yolu olarak kendini Selçuklulara karşı kesin ve hızlı bir zafer kazanmak zorunda hissetmiştir. Bunu sağlamak için de geleneksel askerî stratejilere aykırı kararlar almıştır. Hâlbuki Roma dönemi askerî taktik kitapları geleneğinin bir temsilcisi olan Mavrikios askerî el kitabında Bizans'ın savaş taktikleri hakkında sağlam veriler sunmakta, başarılı komutanlar tarafından belirlenen doğru ve isabetli stratejik hamlelerin savaşların kazanılmasında asker sayısından ve onların göstereceği kahramanlık ile fedakârlıktan daha önemli olduğuna dikkat çekmektedir⁷⁶:

“Savaşlar, meslekten olmayan bazı kimselerin sandığı gibi, askerlerin çokluğuyla, gözü karalıkla veya doğrudan saldırmakla değil, Tanrı'nın inayeti, strateji ve beceriyle kazanılır. Strateji, fiili çatışmaya bile girmeden hedefe ulaşma fikriyle, düşmanı dize getirmek için yer ve zamandan yararlanır, sürprizlere ve çeşitli hilelere başvurur. Strateji hayatta kalmak için elzemdir, zeki ve yürekli generallere has bir özelliktir.”

IV. Romanos'un bu ruh hali gerek 1068-1069 yıllarındaki seferlerinde gerekse de 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'nda yaptığı stratejik hatalarda göze çarpmaktadır. 1068 yılındaki sefer için orduyu güçlendirmek isteyen İmparator yeterince hazırlık yapmamış⁷⁷ ve acele ile harekete geçmiştir. Bu sebeple savaş tecrübesi olmayan gençleri de orduya dâhil etmiştir⁷⁸. Hâlbuki Bilge (VI.) Leo'nun da bildirdiği üzere, *tecrübesiz askerler, ani ve beklenmedik çarpışmalar karşısında tamamen cahil ve kör olurlar ve savaşın zorluklarına katlanmadan çabucak kaçarlar*⁷⁹.

1068 yılındaki seferinde Selçukluların Niksar'a saldırdığı haberini alan IV. Romanos sekiz günlük bir takibin ardından düşmanı yakalamış, ancak bu süreçte orduyu yordduğu için görüş mesafesindeki Türk birliklerine saldıramamıştır⁸⁰. Hâlbuki Ke-

75 Malazgirt Savaşı esnasında IV. Romanos'un yanında bulunan Attaleiates, İmparatorun sergilediği istikrarsız görüntüye dair çarpıcı örnekler vermektedir. Bu dengesiz halin ordunun ona olan güvenini artırmadığı kesindir. Bkz. Attaleiates, *age.*, s. 232-241, 288-291.

76 Mavrikios, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, haz. George T. Dennis, Çeviren: Volkan Atmaca, İstanbul 2011, s. 46.

77 Attaleiates ordunun “*eski durumuna*” dönmesinin uzun zaman almasının beklendiğini belirterek IV. Romanos'un iki aylık bir hazırlığın ardından harekete geçmesini övgü dolu bir dille anlatmaktadır. Psellos ise yapılması gereken hazırlıklar ile ilgili IV. Romanos'a çeşitli tavsiyeler verdiğini, ancak dalkavukların görüşlerinin kabul edildiğini bildirmektedir. Attaleiates, *age.*, s. 186-189; Psellos, *age.*, s. 262.

78 Attaleiates, *age.*, s. 190-191 vd; Zonaras, *age.*, s. 125-131.

79 *The Taktika of Leo VI*, s. 104-105.

80 Buna karşın hiç beklemedikleri bir anda Bizans ordusunu karşılarında gören Türk askerleri kaçışa

kaumenos'un da bildirdiği üzere, böyle bir durumda düşmana fazla yaklaşımadan ordugâhın kurulması ve askerlerin dinlendirildikten sonra savaşılmaması gereklidir⁸¹. Bu olayın ardından güneye yönelerek Maraş'ta orduyu ikiye bölmüş ve savaş gücü yüksek olan birlikleri kendinden ayırmıştır. Attaleiates'in de vurguladığı üzere, bu hamlesiyle kendisini büyük bir tehlikeye atmıştır⁸².

IV. Romanos 1069 yılında Selçuklulara karşı düzenlediği ikinci seferde de yine önemli stratejik hatalar yapmıştır. Türk birliklerinin Kayseri civarında bulunduğunu öğrenen IV. Romanos hemen harekete geçmiş ve bir noktada ordugâh kurmuştur. Ancak Attaleiates'in aktardığına göre, IV. Romanos etrafı tepelerle çevrili bir ovada ordugâh kurmuş ve bu tepeler çok geçmeden Türkler tarafından ele geçirilince imparatorluk ordusu büyük bir tehlike altına girmiştir⁸³. Böyle bir durumda geleneksel strateji orduyu savunmasız bir durumda bırakmamak olmalıdır⁸⁴. Ordugâhın nerelerde ve nasıl kurulması ile ilgili verdiği nasihatlerde Kekaumenos *Eğer [çok sayıda] askeriniz varsa ordugâhınızı geniş ve göze çarpan bir yerde kurun, ancak küçük bir birliğe sahipseniz düşmanların sizi gözletmemesi ve aniden etrafınızı sarıp sizi mağlup etmemesi için gözlerden uzak, güvenli yerleri kullanın... Arazi elverdiği ölçüde ordunun güvenliğini sağlamaya çalışın, uzak-yakın fark etmeksizin sadece saldırı beklenen yerlere değil, beklenmeyen yerlere de nöbetçiler yerleştirin* diyerek, *o taraftan saldırı beklemiyordum* bahanesinin bedelinin ölüm olduğunu kaydetmektedir⁸⁵.

Yaptığı bu stratejik hatalara rağmen IV. Romanos 1068-1069 yıllarındaki seferlerinde mağlup olmamış ve hatta kısmî bir başarı sağlamıştır. Bundan cesaret alarak sivil aristokrasinin büyük tereddütlerine rağmen, doğuda büyük bir sefere çıkmaya karar vermiştir. Harekâtın askeri amacı Ahlat'ı ve Malazgirt'i ele geçirip Van Gölü yöresini ana üssü haline getirerek VII. yüzyılda Herakleios'un (610-641) Sasaneler'e karşı yaptığı gibi Fırat'ın güneyinden Selçuklu Sultanlığının kalbine inmekti. Siyasi hedef ise Selçuklu tehdidini ortadan kaldırıp Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerler de dâhil olmak üzere doğu sınırını güvenlik altına almak, kazanacağı zaferden alacağı güçle içerideki muhalifleri tasfiye edip Dukas Hanedanı yerine

koyulmuş ve bu süreçte bazı kayıplar vermiştir. Attaleiates, *age.*, s. 192-195; Zonaras, *age.*, s. 126.

81 Cecaumenus, *age.*, s. 160.

82 Attaleiates, *age.*, s. 194-199.

83 Attaleiates, *age.*, s. 228-231.

84 Bkz. *Three Byzantine Military Treatises*, Text, translation and notes by George T. Dennis, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1985, s. 154-157, 164-167.

85 Cecaumenus, *age.*, s. 138-140.

Diogenes Hanedanını kurmak⁸⁶. Asker kökenli bir imparator olarak Malazgirt'e Bizans ordusuna komuta eden IV. Romanos Diogenes'in Bizans savaş sanatının asırlık deneyimlere dayanan birikimini özümsemiş olduğuna kuşku yoktur⁸⁷. Buna karşın neticeleri itibarıyla hem kendisi hem de İmparatorluk için ölüm-kalım mücadelesine dönüşen Malazgirt Savaşı'nda çok büyük stratejik hatalar yapmıştır.

İmparator Malazgirt'te yaşanan hezimete giden yolda yaptığı hatalar ile askerlerin maneviyatını kırmıştır. İlk olarak güzergâh boyunca pek çok kez kendini ordugâhtan soyutlamış ve kendisi için hazırlanmış köşklerde ikamet etmiştir. Bu gibi tutumların seferin her türlü zorluğuna katlanan askerleri olumsuz etkilediği kesindir. Hatta IV. Romanos'un kendini ordunun geri kalanından ayrılp köşkte kaldığı bir gün kaldığı yer yanmış ve bu durum askerler tarafından seferin akabeti için kötü bir işaret olarak algılanmıştır⁸⁸. Tabii ki bu kehanetler savaşın kaybedilmesinden sonra yazan Attaleiates'e aittir. IV. Romanos'un güzergâh seçimi de son derece hatalıdır. Bir yıl önce Manuel Komnenos komutasındaki bir imparatorluk ordusu Sivas yakınlarında Selçuklu birlikleri tarafından mağlup edilmişti⁸⁹. IV. Romanos Malazgirt'e giden yolda Sivas'tan sonra önünde bulunan iki alternatif yoldan Bizans askerlerinin cesetlerinin hâlâ gözle görünür olduğu bu savaş meydanından geçeni tercih etmiştir. Bu durum askerlerin maneviyatını ve savaşma azmini kırmıştır⁹⁰. IV. Romanos savaş öncesinde bir Türk'ün yük hayvanını çalan askeri de

86 Paul Markham, "The Battle of Manzikert: Military Disaster or Political Failure?" (2005) *DeReMilitari.org*, <http://www.deremilitari.org/resources/articles/markham.htm> (Erişim tarihi: 28.05.2020); Carey, *Road to Manzikert*, s. 136.

87 İmparator I. Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnene babasına ithaf ettiği eserinde Bizans komutanlarının Türklerin savaş taktiklerini çok iyi bildiklerini ifade etmektedir: *O, [Aleksios Komnenos], birçok deneyimi olması dolayısıyla Türklerin savaşma düzeninin diğer uluslarınkinden farklı olduğunu biliyordu. Onlarda sağ kanat, sol kanat ve merkez birbirinden uzakta durur ve tabiri caizse, sıkı bir dizilişleri yoktur, saflar aralıktır; böylece onların sağ kanadına veya sol kanadına saldırıldığında kabul edilen savaş geleneğine göre gerek merkez gerekse de arkada duran ordunun geri kalam düşmanın üzerine çullanarak bir kasırga gibi düşmanı darmadağın ederler. Savaşta kullandıkları silahlara gelince, Keltlerin [Franklar] aksine mızrağı hiç mi hiç kullanmazlar, düşmanı tamamen sararlar ve oklarla vururlar, kendilerini uzaktan savunurlar. Bir Türk kovalamaya geçmişse, düşmanı ok atarak haklar; kendisi kovalanıyorsa okları sayesinde üstün gelir, bir ok fırlatılır ve ok uçarak ya ata ya da atlıya saplanır, ok çok güçlü bir şekilde gerilerek atılmışsa gövdeyi delip geçer. Türkler çok yetenekli okçulardır.* Anna Comnene, *The Alexiad*, çev. Elizabeth A. S. Dawes, Cambridge 2000, s. 281-282.

88 Attaleiates, *age.*, s. 264-267; Vratimos, "Romanos IV. Diogenes' Attitude Towards His Troops", s. 534.

89 Dönemin tarihçileri bu mağlubiyeti IV. Romanos'un Manuel Komnenos'a karşı duyduğu kıskançlık sebebiyle onun emrindeki orduyu ikiye bölüp bir kısmını Hierapolis'e göndermesine bağlamaktadır. Attaleiates, *age.*, s. 252-261; Bryennios, *age.*, s. 38-46; Zonaras, *age.*, s. 128-131.

90 Attaleiates, *age.*, s. 268-269.

ölçüsüz bir biçimde cezalandırmış ve bu askerin burnunun kesilmesine hükmetmiştir⁹¹.

IV. Romanos'un en büyük hatalarından biri Theodosiopolis'te [Erzurum] iken ordusunun Frank paralı askerlerin de bulunduğu savaş gücü yüksek olan kısmını Ioseph Tarkhaneioties'in komutasında Ahlat'a göndermesidir. Tarkhaneioties seçkin askerleri alarak Ahlat'a gitmiş ve savaş öncesinde IV. Romanos tarafından kendisine gönderilen yardım talebini görmezden gelerek⁹² yaşanan hezimetinde büyük bir rol oynamıştır⁹³. Psellos onun bu hatasını “*askerî bilgi bakımından cahil*” olmasına bağlamaktadır⁹⁴. Ancak İmparatorun bu hatası ordusunun kalabalıklığına ve kendisine çok fazla güvenmesinin yanı sıra kibrinden de kaynaklanmaktadır. IV. Romanos'un Malazgirt'te 1069 yılındaki seferde yaptığı hatayı tekrarlayarak aldığı yanlış istihbarat neticesinde ordugâhı uygun olmayan bir noktada kurduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi Attaleiates tarafından dolaylı olarak Sultan Alp Arslan tarafından gönderilen elçilerle gerçekleştirilen müzakerelerde dile getirilmektedir. İmparator elçilerin kabulü ile ilgili geleneksel stratejiye⁹⁵ aykırı biçimde gelen temsilcilere kibar davranmamış, kibir ile Sultanın ordugâh kurduğu alandan çekilmesini ve kendisinin o alanda ordugâh kurmasını barış için ön şart olarak sunmuştur. Elçiler ordugâhtan ayrıldıktan kısa süre sonra ise barış teklifini bir zaflık işareti olarak gören danışmanlarının tesiriyle hücum emri vermiştir⁹⁶.

Böylece Bizans İmparatorluğu'nun tarihinde özel bir kırılma noktası olan Malazgirt Savaşı başlamıştır. IV. Romanos çatışma esnasında bozgunun boyutunu artıran çok önemli stratejik hatalar yapmıştır. Onun savaşta ilk hatası savaşa bizzat dâhil olmasıdır. Psellos bu davranışın “kahramanlık” olarak değerlendirilebileceğini, ancak strateji kuralları dikkate alındığında, IV. Romanos'un *savaş hattından*

91 Attaleiates, *age.*, s. 278-279.

92 Ioseph Tarkhaneioties ve Malazgirt Savaşı'ndaki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Antonios Vratimos, “Joseph Tarchaneioties and the Battle of Manzikert AD 1071”, *Al-Masâq*, 32:2, s. 156-168.

93 Attaleiates, *age.*, s. 270 vd.

94 Psellos, *age.*, s. 265-266.

95 *Kuvvetlerimiz çok daha güçlü olsa bile düşmanımızın elçilerine saygısızlık etmek yanlıştır... Bu gözetilmedikçe, hiçbir milletin elçisi güvenliğinden emin olamayacak ve asla elçi olarak gelmeyecek ve her millet elçilik görevlerinin getirdiği birçok güzel neticeden mahrum kalacak.* *The Taktika of Leo VI*, s. 548-549; Vratimos, “Romanos IV. Diogenes' Attitude Towards His Troops”, s. 534-535.

96 Ayrıca geri dönüşte rahatsız edilmemeleri için elçilere Meryem Ana ikonasını vermiştir. Bu da bahsi geçen ikonayı zaferin simgesi olarak gören ordunun maneviyatını olumsuz etkileyen olaylardan biridir. Attaleiates, *age.*, s. 288-291.

uzak durması, ordunun bütünü harekâtını kontrol etmesi ve emri altındaki kumandanlara lüzumlu emirleri vermesi gerektiğini belirtmektedir⁹⁷. Ancak İmparator böyle yapmamış ve bu hatası onun düşmana esir düşmesine sebep olmuştur.

IV. Romanos'un çatışma esnasındaki ikinci hatası ise kesin ve hızlı bir zafer hedefiyle çatışma boyunca Türklerin uyguladığı geleneksel sahte ricat taktiğinin farkına varmamasıdır. Hâlbuki Bizans askerî strateji kitapları Türklerin sahte ricat taktikleri ile ilgili uyarılar ile doludur. Maurikios Türklerden bahsederken şu uyarıları yapmaktadır:

“[Türkler] uzun erimli savaşları, pusuları, düşmanlarını kuşatmayı, yalandan geri çekilip ani dönüşleri, kama biçimli dizilişleri, yani dağınık gruplar halinde dizilmeyi tercih ederler... Savaş için harekete geçtiklerinde, yapmanız gereken ilk şey gözcülerinizi belirli aralıklarla yerleştirip tetikte bekletmektir. Plan ve hazırlıklarınızı savaşın aleyhinize sonuçlanabileceğini düşünerek yapın. Acil durumda kullanmak için iyi bir savunma mevzii belirleyin... Kanatlarda çok sayıda becerikli asker bulundurun. Hücum kıtaları düşman kovalarken taarruzun heyecanına kapılmamalı ve savunma birliklerinden üç ya da dört ok menziline fazla uzaklaşmamalıdır. Mümkünse savaş hattını oluşturmak için, düşman pusularını perdeleyerek görmemizi engelleyecek orman, bataklık ya da çukurların bulunmadığı açık bir arazi arayın... Eğer savaş lehimize sonuçlanırsa, düşmanı kovalamakta acele edip dikkatsizce davranmayın. Çünkü bu millet, diğerleri gibi, ilk savaşta hüsrana uğrayınca mücadeleyi bırakmaz.”

Bilge Leo da Türklerin uyguladığı taktiğe dair benzer bir uyarıda bulunmaktadır:

“Her şeyden önce, rakipleriniz tarafından planlanan pusulara dikkat etmelisiniz⁹⁸. Düşmanın geri çekildiğini ve kaçtığını gördüğünüzde çok dikkatli olun. Onların peşinden koşmayın çünkü sizin için tuzaklar kurmuş olmaları muhtemeldir. Bilakis, zaferinizin kesinleştiğine dair kesin bilgiler alana kadar onları iyi bir düzende takip edin⁹⁹. Tuzaklara uygun yerlere götüren takipler konusunda dikkatli olmalıyız. Düşmana daha etkili bir şekilde saldırabilmesi için doğru zamanda geri dönmek iyi bir generalin özel bir niteliğidir¹⁰⁰.”

97 Psellos, *age.*, s. 266.

98 *The Taktika of Leo VI*, s. 273.

99 *The Taktika of Leo VI*, s. 293.

100 *The Taktika of Leo VI*, s. 545.

Sonuç olarak, Malazgirt Savaşının mağlup imparatoru IV. Romanos Diogenes'in savaştaki kararlarının sıhhatini anlamının yolu, onun imparator olmadan önceki hayatının gözden geçirilmesi ile mümkündür. Dolayısıyla bu makalede, Romanos'un Balkanlar'daki faaliyetlerine de temas ederek iki kanatlı Bizans kartalının batı kanadında yetişen bir strategosun imparator olma sürecini değerlendirmeye çalıştım. İmparator IV. Romanos Diogenes'i başa geçiren süreç, Anadolu'da Bizans'ı tehdit eden Selçuklu akınları kadar, Balkanlar'daki başarılarından kaynaklanmaktadır. Olağanüstü koşullarda imparatoriçe Eudokia ile evlenerek Bizans İmparatorluğunun başına geçen IV. Romanos Diogenes, XI. yüzyılın biriken askeri problemlerini çözmeye yönelik giriştiği seferlerden kısmi başarılar elde etmişse de 26 Ağustos 1071 tarihinde Selçuklu Sultanı Alp Arslan karşısında büyük bir hezimete uğramıştır. Balkanlarda ciddi başarılarla başlayan ve imparator olmasıyla zirveye çıkan askeri kariyeri Anadolu'nun doğusunda Malazgirt'te büyük bir felakete bitmiştir. Bu yenilgi Bizans açısından birikmiş askeri problemlerin iyice gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Hezimetin bütün suçu IV. Romanos Diogenes'e yüklenerek problemlerin üstü kapatılmaya çalışılmıştır. Neticede İmparator kaçınılmaz olan mutlak yenilginin sorumlusu değil kurbanı olmuştur. İyi donanımlı, eğitilmiş bir ordunun her zaman savaşı kazanacağı kesin değildir. VI. Leo'nun Taktika'sında işaret ettiği ve askeri konularda yazılan tüm Bizans metinlerinde belirtildiği üzere, iyi komutan ile kötü komutan arasındaki fark, iyi komutanın değişen şartlara uygun bir taktik belirleyebilmesi ve beklenmedik durumlarla başa çıkabilmesidir. IV. Romanos'un Malazgirt yenilgisinin ardında yatan en önemli faktörlerden biri de iyi bir komutanın vermesi gereken tepkileri verememiş olmasıdır. Seferde bizzat bulunan Attaleiates, objektif olmaktan uzaktır. Kaynağımız; imparatorluğu sırasında çok yakından hizmet ettiği ve devrildikten sonra şanını yüceltmeye çalıştığı IV. Romanos için tutkulu bir müdafî olarak olayları kaydetmiş ve onun stratejisini aklamaya çalışmıştır. Attaleiates'in düşüncesi, Romanos'un ordusunu bölüp, büyük bölümünü Ahlat'a gönderme kararının bu koşullar altında makul olduğunu ve yaşanan felaketin Trakhaniotes'in korkaklığı yüzünden ona katılmaması nedeniyle meydana geldiği yönündedir. Bizans kaynaklarının "kader ve Tanrının takdiri" ile izah etmeye çalıştığı bu yenilginin ardında yatan sebepler daha da karmaşıktır.

KAYNAKLAR

- Alican, Mustafa, *Malazgirt 1071*, İstanbul 2013.
- Anna Comnene, *The Alexiad*, Translated by Elizabeth A. S. Dawes, Cambridge 2000.
- Ay, Resul, “Türk Fetihleri Arifesinde Anadolu Toplumı: Bizans Emperyal Yönetiminin Sınırlarına Dair Bazı Gözlemler”, *Prof. Dr. Özkan İzgi Armağanı*, Ankara 2011, s. 218-247.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.
- Byzantium in the Time of Troubles, The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079)*. Eric McGeer-John Nesbitt, Brill 2020.
- Cahen, Claude, “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, çev. Zeynep Kerman, C 17 (1972), s. 77-100.
- Carey, Brian Todd, “Debacle at Manzikert, 1071: Prelude to the Crusades”, *Medieval History Magazine*, Issue 5 (January 2004), s. 16-23.
- Carey, Brian Todd, Joshua B. Allfree, John Cairns, *Road to Manzikert: Byzantine and Islamic Warfare 527-1071, Pen and Sword*, 2014.
- Cecaumenus, *Sovety i rasskazy Kekavmena, Sochinenie vizantiyskogo polkovodtsa IX veka*, Ed. G. G. Litavrin, Moskova 1972.
- Cheyne, Jean-Claude, “La Résistance aux Turcs en Asie Mineure Entre Manzikert et La Première Croisade”, *Mélanges Offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris 1998, s. 131-147.
- Cheyne, Jean-Claude, “Manzikert: un desastre militaire?”, *Byzantion*, 50 (1980), s. 410-438.
- Cheyne, Jean-Claude, *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, C II, çev. Aslı Bilge, İstanbul 2018.
- Constantini Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, Ed. Immanuel Bekker, CSHB, Berlin 1837, İngilizce tercüme: *The Chronicle of Constantine Manasses*, Translated with commentary and introduction by Linda Yuretich, Liverpool University Press, Liverpool 2018.
- Daş, Mustafa, “Normanlar, “Gesta Roberti Wiscardi” ve Malazgirt Savaşı”, *Tarih Dergisi*, 71 (2010/1), s. 83-90.

- Dirimtekin, Feridun, *Malazgirt Meydan Muharebesi*, İstanbul 1943.
- Eyice, Semavi, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, Ankara 1971.
- Gautier, Paul, “Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas”, *Revue des études byzantines*, Tome 24 (1966), s. 153-170.
- Georgii Monachi, Dicti Hamartoli, *Chronicon ab orbe condito ad annum p. chr. 842 et a diversis scriptoribus usq. ad ann. 1143 continuatum*, ed. E. de Muralt, St. Petersburg 1859.
- Guillamue de Pouille, *La Geste de Robert Guiscard*, editör, çevirmen, önsöz ve önsöze giriş Marguerite Mathieu ile önsözü yazan M. H. Grégoire, Palermo 1961.
- Haldon, John, “Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1071”, *The Empire in Crisis? Byzantium in the Eleventh Century (1025-1081)*, Ed. E. Chrysos, Atina 2003, s. 45-74.
- Haldon, John, *A Critical Commentary on The Taktika of Leo VI*, Washington D.C. 2014.
- Haldon, John, *The Byzantine Wars*, Stroud 2011.
- Haldon, John, Vince Gaffney, Georgios Theodoropoulos and Phil Murgatroyd, “Marching across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Manzikert Campaign”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 65/66 (2011-2012), s. 209-235.
- Herrin, Judith, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Koca-başoğlu, İstanbul 2010.
- Hillenbrand, Carole, *Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Morali, İstanbul 2015.
- Holmes, Catherine, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, çev. Faruk Sümer-Ali Sevim, Ankara 1971.
- Jeffreys, M., vd., *Prosopography of the Byzantine World*, 2016, King's College London 2017, <http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/boulloterion/5290/> (Erişim Tarihi: 08.10.2020).
- Kaegi, Walter Emil, “Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethine Okçuluğunun Katkısı”, çev. Yusuf Ayönü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 16/ S. 1 (2001), s. 239-253.

- Kafadar, Cemal, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, İstanbul 2019.
- Kaldellis, Anthony, *Streams of Gold, Rivers of Blood, The Rise and Fall of Byzantium, 955 A. D. to the First Crusade*, Oxford 2017.
- Karolidis, Pavlos, *Romanos Diogenis*, çev. Kriton Dinçmen, İstanbul 1998.
- Kayapınar, Levent, “Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Ankara 2011, s. 141-205.
- Kesik, Muharrem, *1071 Malazgirt*, İstanbul 2014.
- Laurent, J., *Byzance et les Turcs Seldjucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Nancy 1913.
- Macrides, Ruth, “The Historian in the History”. ed. C. N. Constantinides, *Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, s. 205-224.
- Madgearu, Alexandru, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, 2013.
- Markham, Paul, “The Battle of Manzikert: Military Disaster or Political Failure?” (2005), DeReMilitari.org, <http://www.deremilitari.org/resources/articles/markham.htm> (Erişim tarihi: 28.05.2020).
- Mathieu, Marguerite, “Une Source Négligée de la Bataille de Manzikert: Les «Gesta Roberti Wiscardi» De Guillaume d'Apulie”, *Byzantion*, XX, (1950), s. 89-103.
- Mavrikios, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, Hazırlayan: George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, İstanbul 2011.
- Michael Attaleiates, *The History*, Translated by Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis, Harvard 2012.
- Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, Ankara 1992.
- Nicolle, David, *Malazgirt 1071*, çev. Özgür Kolçak, İstanbul 2013.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2010.
- Nikifor Vriennios (Νικήφορος Βρυέννιος), *Tarihî Hatıralar*, çev. Oktay Kazanlı, TTK. Kütüphanesi Yayınlanmamış Çeviri.

- Nilsson, Ingela, “To Narrate the Events of the Past: on Byzantine Historians, and Historians on Byzantium”, Ed. J. Burke, *Byzantine Narrative: Papers in Honour of Roger Scott*, Leiden, Boston 2006, s. 47-58.
- Norwich, John Julius, *Byzantium: The Apogee*, 1992.
- Oikonomidēs, N., “Le serment de l’impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l’histoire dynastique de Byzance”, *Byzantion (Revue Internationale Des Études Byzantines) REB*, XXI, 1963, s. 101-128.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995.
- Peacock, Andrew C.S., “Nomadic Society and The Seljūq Campaigns in Caucasia”, *Iran and Caucasus*, 9.2, Brill, Leiden 2005, s. 205-230.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2016.
- Seibt, Werner, “The Eastern Frontier of Byzantium in the Decennia After Manzikert- Can Seals Help Reconstruct Develepments”, *Studies in Byzantine Sigillography*, 12, Edited by Jean-Claude Cheynet and Claudia Sode, Berlin 2016, s. 25-32.
- John Skylitzes: *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Translated by John Wortley, Cambridge 2010.
- Şeşen, Ramazan, “Alp Arslan’ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar”, *Türkiyat Mecmuası*, C 17 (1972), s. 101-112.
- The Deeds of Robert Guiscard by William of Apulia*, Translated by G. A. Loud, Tarih-siz, <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> (Erişim Tarihi: 21.05.2020).
- The Taktika of Leo VI*, Text, Translation, and Commentary by George Dennis, Washington DC 2010.
- Theodori Scutariotae, *Chronica*, Ed. Raimondo Tocci, De Gruyter, Berlin 2015.
- Three Byzantine Military Treatises*, Text, translation and notes by George T. Dennis, Dumbarton Oaks, Washington DC 1985.
- Toumanoff, C., “The Background to Manzikert”, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London 1967, s. 411-426.
- Treadgold, Warren, *Byzantium and Its Army, 284-1081*, Stanford University Press, 1995.

- Turan, Osman, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Uyanık, Ömer Faruk, *Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes 1068-1071*, İstanbul 2020.
- Vratimos, Antonios, “Greek Secondary Sources on Romanos IV. Diogenes (1068-1071 A.D.)”, *Byzantine-Slavic Readings II*, Nish 2019, s. 141-149.
- Vratimos, Antonios, “Joseph Tarchaneiotes and the Battle of Manzikert AD 1071”, *Al-Masāq*, 32:2, s. 1-13.
- Vratimos, Antonios, “Romanos IV. Diogenes’ Attitude Towards His Troops”, *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/2 (2019), s. 529-537.
- Vratimos, Antonios, *The Two Expeditions of the Byzantine Emperor Romanos IV Diogenes in 1068 and 1069*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cardiff University 2005.
- Vryonis, Speros, Jr., “Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century”, *Byzantine Institutions, Society and Culture, I. Cilt*, New York 1997, s. 159-175.
- Vryonis, Speros, Jr., “Malazgirt Savaşı’nın Tarihine Dair Kişisel Bir Değerlendirme”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/1 (2018), s. 283-298.
- Vryonis, Speros, Jr., “The Eleventh Century: was there a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed Forces”, *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025-1081)*, ed. V. Vlyssidou. Athens: National Hellenic Research Foundation, Atina 2003, s. 17-43.
- Vryonis, Speros, Jr., “The Greek and Arabic sources on the battle of Manzikert (1071 A.D.)”, *Byzantine Studies Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, ed. S. Vryonis, Jr, New York 1992, s. 125-140.

16. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa Ticari İlişkilerine ‘Yusufça Definesi’ Örneğinde Bir Bakış*

Zeliha Demirel Gökalp**

Öz

Bu makalenin konusunu Kocaeli'nin Kandıra İlçesi Yusufça Köyü'nde bulunmuş olan ve “Yusufça” olarak adlandırılmış define oluşturmaktadır. Definede toplam 154 adet altın, 2 adet gümüş sikke bulunur. Altın sikkelerin 98'si Osmanlı diğer 56'sı ise Avrupa sikkelerinden oluşmaktadır. Avrupa sikkeleri ile Osmanlı padişahlarının sikkeleri çağdaştır. Define kabaca 1462-1622 yılları arasına tarihlenen sikkelerden oluşan yaklaşık 160 yıllık bir birikimi göstermektedir. Bu çalışmanın amacı, 16. yüzyıla tarihlenen define ışığında söz konusu yüzyılda varlık göstermiş İmparatorluk/devletler/beyliklerin ticari faaliyetleri/ilişkileri üzerinden para dolaşımını tartışmaktadır. Bu nedenle de önce 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında ekonomi, pazar, ticaret, tüccar ve para konuları üzerinde durularak definede yer alan sikkeler tarihsel, bölgesel ve darphane işleyişleri ile birlikte ele alınmak istenmiştir. Makalede 16. yüzyıla tarihlenen, Osmanlı ve Avrupa sikkelerinden oluşan 154 altın 2 gümüş sikke içeren Yusufça Definesi örneğinden yola çıkarak, 16. yüzyılda uzun mesafeli ticarete altın sikkelerin yeri/dolaşımı, birikimin sahibi ve mesleği tartışılmıştır. Definedeki yabancı paraların temsil ettiği devletlere, altın paralarına ve darphanelerine değinilmiş, söz konusu devletler ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ilişkiler ve bu iki devletin sikkeleri tartışılmış, Yusufça Definesi, Anadolu ve Anadolu dışındaki çağdaş benzer define örnekleri ile karşılaştırılarak ayrıca değerlendirilmiştir. Şehirlerde ya da kırsalda daha büyük madeni paraların bir parçası olarak toprağa gömülü bulunan değerli madenden paralar; paraların bulunduğu yerleri, nasıl kullanılmış olabileceğini, madeni para üretimi ve insanların para kazanma düzeylerini açıklayabileceği ilişkin ipuçlarından

* Yusufça Definesi'nin ilk raporunu ihtiva eden bu çalışma 24-26 Ekim 2018 tarihleri arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinde gerçekleştirilen 22. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildiriminden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, zdgokalp@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4922-5003
DOI: 10.37879/belleten.2022.119
Makale Gönderim Tarihi: 18.12.2020 – Makale Kabul Tarihi: 02.08.2021

yola çıkarak, altın paranın nasıl ve kim tarafından kullanıldığı, define sahibi ve birikimi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sikke Definesi, Kandıra, Ticaret, Sultani, Düka, Para Dolaşımı.

Ottoman-European Trade Relations in the 16th Century: A Look at ‘Yusufça Hoard’ Example

Abstract

The subject of this article is the hoard found in Yusufça Village of Kandıra District of Kocaeli and named as “Yusufça Hoard”. There are 154 gold and 2 silver coins in the hoard. Of the gold coins, 98 are Ottoman and the other 56 are European coins. European coins and the coins of the Ottoman sultans are contemporary. The hoard shows an accumulation of approximately 160 years consisting of coins dated roughly between 1462-1622. The aim of this study is to discuss the circulation of money through the commercial activities / relations of the empires / states / principalities that existed in the aforementioned century in the light of hoard dating back to the 16th century. For this reason, it was aimed to deal with the historical, regional and mint operations of the coins in the hoard by focusing on the economy, market, trade, merchants and money issues in the 16th century Ottoman world. In the article, based on the example of the Yusufça Hoard consisting of 154 gold and 2 silver Ottoman and European coins dating to the 16th century, the place/ circulation of gold coins in long-distance trade in the 16th century, the owner of the accumulation and the profession are discussed. The states represented by the foreign currencies in the treasury, their gold coins and mints were mentioned, the relations between these states and the Ottoman Empire and the coins of these two states were discussed, The Yusufça Hoard has been evaluated separately by comparing it to contemporary similar hoard samples within and outside of Anatolia. Precious coins buried in the ground as part of larger coins in cities or the countryside; the location of the coins, how they could be used, the production of coins and the level of people earning money, how and by whom the gold coins were used, the hoard owner and accumulation were discussed.

Keywords: Coin Hoard, Kandıra, Trade, Sultani, Ducat, Monetary Circulation.

Giriş

*Madeni paralar ekonominin çarklarını çeviren yağdır
Zuijderduijn, Stapel ve Lucassen*

Bu araştırmanın konusunu Kocaeli'nin Kandıra İlçesi Yusufça Köyü'nde bulunmuş olan, müsadere yolu ile Kocaeli Müzesi'ne gelmiş ve “Yusufça” olarak adlandırılmış define oluşturmaktadır¹. Definde toplam 154 adet altın, 2 adet gümüş sikke bulunur. Altın sikkelerin 98'si Osmanlı diğer 56'sı ise Avrupa sikkelerinden oluşmaktadır. Avrupa sikkeleri ile Osmanlı padişahlarının sikkeleri çağdaştır (Tablo 3). Dolayısıyla define kabaca 1462-1622 yılları arasına tarihlenen sikkelerden oluşan yaklaşık 160 yıllık bir birikimi göstermektedir. 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen 1 adet ve 17. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen 4 adet Avrupa sikkesi dışında kalan sikkeler 16. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı da 16. yüzyıla tarihlenen define ışığında söz konusu yüzyılda varlık göstermiş İmparatorluk/devletler/beyliklerin ticari faaliyetleri üzerinden para dolaşımını tartışmaktadır.

Orta Çağ tarihinin en önemli olgulardan biri, Avrupa'nın farklı kültürel bölgelerini birbirine bağlamaya ve aralarındaki farklılıkları azaltmaya yardımcı olan *ticaret*. Ticarete de madeni paralar yakın zamana kadar en önemli değişim aracıydı. Avrupa'da 13. yüzyılda yeniden ortaya çıkan değerli altın sikkeler de tüccarlar ve diğer varlıklı bireyler için tercih edilen para birimiydi. Dolayısıyla şehirlerde ya da kırsalda belki de daha büyük madeni paraların bir parçası olarak toprağa gömülü bulunan değerli madenden paralar; bulunduğu yeri, nasıl kullanılmış olabileceği, madeni para üretimine ilişkin ipuçlarını, insanların para kazanma düzeylerini açıklayabileceği gibi elbette sahibinin hırsızlardan kurtarmayı başardığı birikimi hakkında da bilgi verir. Ayrıca devlet görevlilerinin, tüccarların ve sıradan insanların vergi ödemek veya toplamak, mal alıp satmak, ödemeler ve belki de ödüllendirilmeler için paraları kullanma derecesini, madeni paranın altın, gümüş, bakır olması ve ağırlıkları dikkate alınarak paranın nasıl ve kim tarafından kullanıldığına dair ipuçları da sağlar².

- 1 2018 yılında Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde gerçekleştirilen çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca kabul edilen 1805E127 nolu proje kapsamında desteklenmiştir. Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde desteklerini esirgemeyen, söz konusu tarihte Kocaeli Arkeoloji Müzesi Müdürü olan Rıdvan Gölcük'e ve Uzman Sanat Tarihçi Zuhâl Uykâl'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.
- 2 Jaco Zuijderduijn, Rombert Stapel ve Jan Lucassen, “Coin Production in the Low Countries”, *TSEG- The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 15/2-3 (2018), s. 69-88.

Bu makalede de 16. yüzyıla tarihlenen, Osmanlı ve Avrupa sikkelerinden oluşan 154 altın 2 gümüş sikke içeren Yusufça Definesi örneğinden yola çıkarak, 16 yüzyılda uzun mesafeli ticarete altın sikkelerin yeri/dolaşımı, birikimin sahibi ve mesleği tartışılmak istenmiştir. Bunun için önce definenin ele geçtiği Kandıra, 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında ekonomi, pazar, ticaret, tüccar ve para konuları üzerinde durulmuş sonra definede yer alan sikkeler tarihsel, bölgesel ve darphane işleyişleri ile beraber ele alınmıştır. Madeni para üretiminin egemen güçlere mahsus bir hak olduğunu düşünürsek, madeni paraların ticaret dengesindeki yeri, aşınma ve yıpranma payları, biriktirme yoluyla ortadan kalkabilecekleri ya da dolaşımda yeterli miktarda madeni para bulundurmamak gibi sorumluluklar da bu güçlerindedir. Dolayısıyla buradan da yola çıkarak definedeki yabancı paraların temsil ettiği devletlere, altın paralarına ve darphanelerine değinilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Yusufça Definesi, Anadolu ve Anadolu dışındaki çağdaş benzer define örnekleri ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Osmanlı ve Avrupa darphane sikkelerinin bilgileri Tablo 1 ve Tablo 2’de verilmiştir. Tablo 3’te çağdaş olan Osmanlı ve Avrupa sikkelerinin sayısal ve tarihsel olarak karşılaştırılması bulunmaktadır. Tablo 4 ve 5’te definede yer alan Osmanlı sikkelerinin, Tablo 6 ve 7’de ise Avrupa darphane sikkelerinin fotoğrafları yer almaktadır³.

1. Kocaeli/Kandıra

Definenin ele geçtiği Kandıra, 16. yüzyılın ilk çeyreğine H. 928 (1522) ait bir kunnamede Kocaeli Sancağı’na bağlı kazadır. Kocaeli (İzmit) 1337’lerde Osmanlı egemenliğine geçmiş ve Orhan Bey zamanında İzmit merkez olmak üzere bir sancak statüsüne kavuşmuştur⁴. Osmanlı Beyliği 1323 yılında Konuralp komutasında Kandıra üzerinden Kefken bölgesinde Karadeniz’e ulaşmıştır. 1337’de İzmit şehrinin ele geçirilmesiyle bölge Türkmenler tarafından hızla iskân edilmiştir. Türk hakimiyeti altında Rumlar ve az sayıda Yahudiler ile 16. yüzyılın sonlarından itibaren de Anadolu’nun çeşitli bölgelerinden ve İran’dan göç eden Ermeniler bölgede yeni ve ortak yaşam alanları oluşturmuştur. Bu oluşumda Kandıra’nın ilk Osmanlı fethinden itibaren hiç yabancı istilası görmeden günümüze kadar ulaş-

3 Tablo 1 ve 2’de numaraları yanında yıldız işaretli olan sikkelerin fotoğrafları Tablo 4, 5, 6 ve 7’de verilmiştir.

4 Emine Erdoğan Özünlü, “Kocaeli Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak: Derdest Defterleri”, *Uluslararası Kara Münsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, 2016, s. 375.

mış bir bölge olması dikkat çekicidir⁵. Kandıra'nın ilk dönem şer'iyye sicilleri yoktur. Ancak 16. ve 17. yüzyıllar boyunca İzmit bölgesinin kara ve deniz ticaretindeki konumu, başkente yakınlığı, verimli topraklar ve sık ormanlara sahip olması⁶, ekonomik ve sosyal olarak gelişmesi nedeniyle bölgeye ait seyahatnameler, tahrir⁷, avarız, derdest ve nüfus defterleri⁸ gibi önemli ve tarihi kaynaklar⁹ mevcuttur.

2. 16. yüzyıl/Osmanlı/Ekonomi/Pazar/Ticaret/Tüccar/Para

Ekonomi

16. yüzyıl Osmanlı toplumunda ekonomi temelde tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Yaklaşık %90'ı kırsal alanda yaşayan nüfus büyük oranda devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde ve aile işletmeleri çerçevesinde tarımla uğraşıyordu. Bununla beraber kırsal alanda yaşayan nüfusun küçümsemeyecek bir bölümünün de göçebe olarak yaşadığı ve tarımla uğraşmadığı da unutulmamalı. Toplam nüfusun yaklaşık %10 kadar bir bölümü de kentlerde oturan ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım dışı faaliyetlerle uğraşanlardı. Doğrudan üretimle uğraşan bu kesimlere ek olarak büyüklü küçüklü tüccarlar ve tefeciler kentlerdeki iktisadi faaliyetlerle uğraşan nüfusun diğer unsurlarını oluşturuyordu. Kentlerin çevresindeki köylerin kent ekonomisiyle bütünleşmiş olduğu da 16. yüzyılın bir gerçeğidir. Köylü haneleri pazardan herhangi bir mal almak eğiliminde

- 5 Atilla Çetin, Osmanlı Döneminde Kandıra Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Kandıra Sempozyumu ve Kandıra Kurultayı Bildirileri*, 2005, s. 43, 49; Oğuz Polatel, “Osmanlı Dönemi İzmit’in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, C 2, 2015, s. 891; Mustafa Hergüner, “Osmanlı'nın İlk Emir-i Svahili Karamürsel Bey'in Döneminde Anadolu Beylikleri ve Venedik, Ceneviz ve Bizans Denizcililiği'ne Bir Bakış”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, C 1, 2016, s. 239;
- 6 Mustafa Gürbüz Beydiz, “Osmanlı Dönemi Gemi Yapımında Ağaç Kullanımı”, *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, s. 2; İdris Bostan, “Osmanlı Tersaneleri ve Gemi Teknolojisi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*, (ed. Kazım Çeçen), Renk Ajans Basım Yayın Hizmetleri, İstanbul 1999, s. 324-325; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tollara Düşenler* (çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 167.
- 7 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 22.
- 8 Erdoğan Özünlü, agm., s. 375; Polatel, agm., s. 891.
- 9 16-17. yüzyıl Kocaeli Sancağı hakkında tahrir defterleri ve arşiv vesikaları için bk. Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994; Merve Çakır, *Osmanlı Şehir Tarihinin Arşiv Kaynakları: İzmit Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006; Erdoğan Özünlü agm., s. 375-380. Yavuz F. Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008; Gülgün Üçel-Aybet *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 586-588.

olmasa da ürününün belirli bir bölümünü pazara indirip satıyordu. Çünkü devlete vergisini para olarak ödemeliydi ancak vergiler aynı olarak da ödenebiliyordu¹⁰. 16. yüzyıl ekonomisinin büyük ölçüde tarıma dayanması ve halkın temel gıdasını oluşturması, tahıl üretiminin ve elbette vergilendirilmesinin son derece sıkı denetimini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Osmanlılarda vergiye bağlı tutulan iktisadi alanın ana açıdan tarımsal üretim olduğu söylenebilir¹¹. Büyük şehirlerin ve ordunun iaşesinin temin edilmesi, devletin vergi gelirinde azalma olmaması için söz konusu denetim oldukça önemliydi¹². Devlet ekonomik güç ve üretimde devamlılık için tumar sistemini uygulamış, ‘çift bozan vergisi’ ile reyanın toprağı bırakarak göç etmesini, kente giderek loncalara girmesini ya da farklı bir tumara geçmesini engellemeye çalışmıştır¹³.

Pazar

Yerleşik tarımla uğraşan kırsal nüfus ve göçebe olarak yaşayan nüfus da Anadolu'nun birçok yerinde düzenli olarak kurulan yerel pazarları kullanmaktaydı. Bu pazarlara gelen tüccarlar bir yandan reyanın ve sipahinin getirdiği hububat ve diğer tarımsal malları kentlerde satmak üzere toplarken, öte yanda da kentlerdeki zanaatkarların ürettiği mamul malları satışa sürmekteydiler. Osmanlı ülkesinden tarımsal ürünler ithal etmek isteyen Avrupalı tüccarlar da bu pazarların içinde daha büyük olanlara gelerek mal topluyorlardı. Kırsal alanlar ile kentler arasındaki yerel ticaret ve uzun mesafeli ticaretin önemli bir bölümü söz konusu bu pazarlar aracılığı ile gerçekleşiyor olmalıydı¹⁴.

Anadolu'da ve Balkanlarda yerel Pazar ve panayırların yaygın olduğunun üzerinde duran Faroqhi (1978), Osmanlı'da pazarların neden/nasıl ortaya çıktığının açıklanırken birçok öğenin hesaba katılması gerektiğini vurgular. Geleneksel tarım koşulları altında köylülerin satın alma gücü oldukça düşük olduğuna göre bunların tüketim mallarına olan talepleri en önemli öğe olarak kabul edilmeli. Elbette daha

10 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 33; Merry E. Wiesner-Hanks *Erken Modern Avrupa 1450-1789* (çev. Hamit Çalıskan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 302.

11 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2010, s. 361.

12 Eftal Ş. Batmaz, “XV. -XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 23/S. 36, (2004), s. 37.

13 Mustafa C. Uzun ve Bilge Afşar, “Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşım Çerçevesinde değerlendirilmesi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, (2019), s. 59.

14 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s. 38-39.

çok yönetici grubun çıkarları söz konusudur ve 16. yüzyılda yönetici grup, pazarların yerlerini ve buralarda gerçekleşecek ticaretin miktarını belirleyen merkezi idaredir¹⁵. Bazı dönemlerde önemli ticaret merkezlerinin hiçbir idari etkinliği olmayabilir ya da idari merkezler yakınındaki idari öneme sahip olmayan bir kasabaya ticari olarak bağımlı olabilir. Pazarlar söz konusu olduğunda belirli bir bölgenin idari etkinliğinin varlığı ya da yokluğu, ticari yerleşmelerin tiplerinin saptanmasında önemli bir öge olarak kabul edilebilir. Pazar yerlerinin sayısının arttığı yerlerde, köy pazarları genellikle merkezlerdekilere daha geç ortaya çıkmaktadır. Eğer pazarlar Hazine’ye veya tımar sipahilerine aynı olarak yapılan ödemelerin nakit paraya çevrildiği yerler ise her idari birimde en az bir pazarın bulunması beklenebilir¹⁶. Adapazarı-Kandıra yolu üzerinde yer alan Osmanlı menzil teşkilatı içinde ara durak noktası olarak da değerlendirilebilecek Araman (Kaymaz) 16. yüzyılda önemli bir ticaret ve tarım merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Yusufça’da bulunan definenin sahibinin de Araman Pazarı’nı (Ermeni Bazarı) kullanmış olması fikri yadsınmaz. Altın sikkelerin ihracatta ve birikimde kullanılmış olabileceği düşünüldüğünde, definedeki altın Osmanlı sikkeleri tüccar ve ailesinin yaptığı ithalat/ihracat ya da devlete vereceği vergi olarak birikmiş olmalı. Henüz kanıtlanmasa da 16. yüzyılda Anadolu’da nakit kullanımının önceki yıllara göre daha yaygın olması muhtemeldir. Söz konusu dönemde bölgelerarası ticaretin öneminin arttığı bilinmekte. Dolayısıyla kent ve köylerde, bağımsız zanaatkar ya da ücretli işçi olarak, tekstil, deri eşya, madeni eşya ya da besin maddesi üretiminde çalışanlara yapılan ödemelerin kısmen aynı, ama büyük ölçüde para-

- 15 Kanunnamelerde köylülerin mahsullerini en yakın pazara taşımaları gerektiği yer almaktadır. Osmanlı Devleti’nde bir pazarın ikamesi, ikame yeri ve buralarda yapılacak ticaretin miktarı merkezi idare tarafından fermanlarla belirlenirdi. Özer Küpeli, “Osmanlı Devleti’nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair”, *Osmanlı 3 İktisat*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 491.
- 16 Suraiya Faroqhi, “16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 1, 1978 (çev. Melek Eğilmez), s. 40,43-44,65.
- 17 Gülcan Memiş - Recep Yaşa, “Kandıra-Araman Köyü’nün Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildiriler*, C 1 (ed. H. Selvi - İ. Şirin - A. Yeşildal - R. Narin), Kocaeli 2018, s. 81-105; Enver Konukçu, “Akşakoca’nın Kandıra’dan Sonra Osmanlı Topraklarına Kattığı Hisar Ermeni Bazar mı? Yoksa Araman mı?”, *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 10/S. 2, (2008), s. 125-139.

sal olması beklenir¹⁸. Mukata¹⁹ ve bütçeler²⁰ nakit kullanımının tarihi kaynakları olarak değerlendirilirse bu bağlamda Yusufça Definesi de 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde parasal ödemelerin yaygınlaştığının nümizmatik/ arkeolojik kanıtıdır.

Ticaret

16. yüzyıldaki nüfus artışı ve yeni dünyadan gelen değerli madenler,²¹ hububat ve gıda fiyatlarında bir baskıya neden olmuştur. Osmanlı iç piyasasında da özellikle gıda maddelerindeki narh uygulaması tüccarların daha karlı buldukları dış satı-

- 18 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 361.
- 19 Osmanlı bütçesinde en önemli gelir kaynaklarından biri olan mukataalar, doğrudan devlet hazinesi için tahsil olunan ve padişah hasırlarını oluşturan gelirlerdendir. Mukataa aynı zamanda iltizam, kesim, maktu ve maktua kavramlarını da kapsamakta ve bedel, mali birim, yöntem götürü, sözleşme anlamında da kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA*, C 31, İstanbul, s. 129-132; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 4; Bilgin Aydın - Rifat Günalan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 109.
- 20 Osmanlılarda 16. ve 17. yüzyıllar arasında maliye bakanlığı durumundaki defterdarlık teşkilatı tarafından devletin senelik gelir ve gider cetvelleri hazırlanırdı. Bugünkü bütçelerden farklı olarak bunlar, aynı yıl içinde yapılan gelir tahsilatı ile bunlardan yapılan sarfiyatı yine sona eren yıl içinde tutulan muhasebe defterlerinden özetlenerek hazırlanırdı. Dolayısıyla Osmanlı bütçeleri, modern bütçelerden farklı olarak, ileriye değil, geçmişe atfedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun mali gücü hakkında değerli birer belgedirler. Bazı bütçeler, yalnız padişah hasırlarının gelirleriyle merkezi devlet idaresinin belirli masraflarını göstermekle değil, her vilayet için ayrı ayrı göstererek dirlik sahiplerinin adedini de vermiş olması açısından oldukça önemlidir. Ancak yine de 16.yüzyıla tarihlenen diğer bütçelerde ne eyalet ne de vakıflar gelirlerine rastlanmaktadır. 17.yüzyıl sonları ve 18.yüzyıl ortalarına kadar olan dönem, mali tarih araştırmaları açısından önceki dönemlere göre daha verimlidir. Bk. Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 41/S. 1-4 (1985), s. 389-414; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, C IV/ S. 7-8 (1967), s. 1. Ayrıca Osmanlı Devlet bütçeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Bütçesi", *İÜİFM Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, C 41/S. 1-4 (1985), s. 418; Ö. L. Barkan, "(H. 933 - 934) M. 1527 - 1528 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi Örneği", *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, C 1, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 2000, s. 254; Ö. L. Barkan, "954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 19/S. 1-4, (1957-58), s. 219-232. Bilinen en eski Osmanlı Devleti bütçesi için bk. Baki Çakır, "Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 47 (2016), s. 113-145.
- 21 Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistem I Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri* (çev. Latif Boyacı), Yarı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 63,94; Wiesner-Hanks agm., s. 285; "Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi", s. 106, 110-111; Ekrem Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağış Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi*, S. 56 (2006), s. 14; J. Nef, "Industrial Europe at the Time of the Reformation (ca. 1515--ca. 1540)", *Journal of Political Economy*, Vol. 49/ No. 1 (Feb., 1941), s. 1-40.

ma yönelmelerini sağlamış olmalıdır²². Bu görüş Mehmet Genç’in provizyonizm ilkesi ile çelişiyor gibi görünebilir. Ancak kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra tüccar elinde kalanı resmi gümrük izni ile götürebilirdi.²³ 1460-1560 yılları arasındaki fiyat değişimleri ve akçenin değer kaybı ile Narh uygulaması baskısındaki fiyat değişimleri dış ticaret baskısı ve ticari sınıfın dış ticarete yönelmek isteğini göstermektedir²⁴. Anadolu’da 16. yüzyıl boyunca yaşanan kentsel büyümenin iç ticaretin artışıyla bağlantılı olması beraberinde artan kentsel nüfusun da büyük kısmının geçimini ticaret ve zanaattan sağlamış olmasını getirmiştir.²⁵ 15. ve 16. yüzyılda Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu bölgeleriyle karşılaştırıldığında, Batı ve Orta Avrupa’nın Osmanlı dış ticareti içindeki yerinin sınırlı olduğu dikkati çeker. Ancak ve Karadeniz’in kuzeyindeki limanların sağladığı kolaylıklar ile deniz ulaştırıcılığı sayesinde, bu eksen üzerindeki ticaretin hızla geliştiği de bir gerçektir. Batı Avrupa ile ticarete Osmanlılar buğday, deri, ham ipek ve ipekli dokuma ihraç ediyor, yünlü dokuma, bir miktar ipekli dokuma ve diğer lüks üretim mallarını ithal ediyordu. İhracat ithalattan fazla olduğu için, aradaki fark batıdan doğuya doğru altın ve gümüş akımıyla karşılanıyordu²⁶. Dolayısıyla ‘Yusufça Definesi’ saray ve İstanbul’un iâşesini karşılayan tarım ve hayvancılığın yapıldığı İzmit ve çevresindeki verimli topraklarda Batı ile ticaretle uğraşan zengin tüccarların varlığının kanıtıdır.

10.-15. yüzyıllar arasında Dünya’da ticaret önemli bir noktaya ulaşmıştır. 16. yüzyılda milli gelir içinde ticaretin payını artırmaya başlayan devletler, artan fiyatlar ile merkantilizmin doğmasına neden olmuştur. Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda, Batı Avrupa’daki gibi ithal ikameci ya da merkantilizm tarzı bir dış ticaret politikası izlememiştir. Merkantilist düşünce ve uygulamalardan habersiz

22 C. Kallek, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 32, İstanbul 2006, s. 387-389, Kasım/2019 <https://islaman-siklopedisi.org.tr/narh#1>

23 Osmanlı iktisadi hayatı ile ilgili kararlarda etkili olmuş üç temel öge bulunmaktadır. Bunlar iâşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçiliktir. İâşe ilkesine dayanan ekonomi politikası, dış ticarete ihracatı zorlaştıran ve sınırlayan, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve özendiricidir. Provizyonizm ilkesi ve kademeli ihtiyaçlar hakkında detaylı bilgi için bk., Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, 2000, s. 41-44; Mehmet Genç, “Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 42 (2014), s. 9- 18.

24 Erkan Oflaz, *16. Yüzyıl Akdeniz Ticaretinde Hegemonya; Osmanlı-İspanya Rekabeti*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019, s. 35-36.

25 Suraiya Faroqhi, “16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Siyaset ve Sosyo-Ekonomik Değişim”, *Kanuni ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası* (ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 100.

26 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s. 67-69.

olmayan Osmanlı, halkın iase problemini çözmek ve refahını yükseltmek için yurt içinde mal arzı fazlalığı yaratmak istemiş bunun için de ithalatı serbest bırakırken, arzı yetersiz mal ve ürünlerin ihracatını da yasaklamıştır. İç pazarda üretim artışı sağlamak için düşük fiyat politikası da izlenmiştir. Çeşitli ülkelere dış ticarete tanınan imtiyazlar ve vergi indirimleri bu politika ile temelde tutarlı olmuştur²⁷.

Erken Osmanlı Dönemi'nde özellikle Doğu Akdeniz ticaretinde Ceneviz tüccarlarının Osmanlı ekonomisindeki rolü de unutulmamalı. Elbette Osmanlı padişahlarının Cenevizliler dışında ticaretle uğraşan Latin devletleriyle ticari ilişkileri geliştirmeye açık olmaları da bu ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur.²⁸ Batılı tüccarlar bu ticarete çeşitli ödeme yöntemleri kullanmışlardır. Bunlardan birincisi yanlarında getirdikleri nakit paradır ki bu para Türk akçesi ile değiştirilirdi. Bunun yanında alışverişin bir bölümü takas ile de yürütülebilmekteydi. Ancak söz konusu dönemde, Cenova öncülüğünde İtalyan bankacılığının gelişimi ile, ticari işlemlerde kredi mektubunun da kullanıldığı bilinmektedir.²⁹ Son yıllarda gerçekleştirilen arşiv (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şer'iyye Sicilleri, Floransa Devlet Arşivi, vb.), kronikler ve yayınlanmamış vesikalar gibi kaynakların araştırılması ve incelenmesi sonucu 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin özellikle İtalya ile ticari ilişkileri hakkında, Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılda ipek ve kumaş ticareti yapan çeşitli şirketler ya da İstanbul'dan Floransa'ya altın ve para akışı üzerine gibi önemli bilgilere ulaşılmaktadır³⁰.

Osmanlı Devleti 16. yüzyılda, coğrafi sınırlarını genişletmeyi sürdürürken yalnızca Avrupa'nın değil tüm Eski Dünya'nın en büyük ve en güçlü imparatorluklardan biri durumuna gelmişti. 16. yüzyıl aynı zamanda Osmanlı ve Avrupa tarihleri açısından köklü değişikliklere sebep olan siyasi, askerî, sosyal, ekonomik, kültürel ve düşünce olaylarının da meydana geldiği bir zaman dilimidir. Özellikle siyasi

27 Afşin Şahin - Sibel Cengiz, "16'ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İnan Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 1/S. 1, 2010, s. 79; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (5., 7., 9., 10., 12. bölümleri çev. Gökhan Aksay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 29-30.

28 Ceneviz ve diğer Latin tüccarlar aynı zamanda Osmanlı Devleti için mültezimlik yapmaktaydı. Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti* (çev. Ö. Akpınar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 131-133.

29 Fleet, *age.*, s. 18-19.

30 Mikail Acıpınar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa Akdeniz'de Diploması, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

parçalanma askeri ve ticari rekabetin önünü açmıştır³¹. Osmanlılar bir uluslararası ticaret düğümü kurarak, tüccar faaliyetlerinin uluslararasılaşmasına ve Avrupa’da kültürel bir canlanmaya katkıda bulunmuştur. Bu dönem için hem savaşçı hem de işbirlikçi olan Avrupa-Osmanlı ilişkileri ikiliğinin, kapitalizmin gelişmesinde önemli itici bir güç olduğu da savunulabilir³². ‘Yusufça Definesi’ndeki Kutsal Roma İmparatorluğu ve özellikle II Rudolf sikkeleri siyasi, askeri olayların ticareti ve tüccarların davranışını etkilemekle beraber ticaretin devam etmesini göstermesi açısından “hem savaşçı hem de işbirlikçi olan Avrupa-Osmanlı ilişkilerinin ikiliğini”ne iyi bir örnektir.

Tüccar

1453’ten önce Akdeniz havzasında ticaret genellikle Avrupa’nın üstünlüğünde yürümüştür. Her ne kadar Müslümanlar bu ticaretin dışında değilse de Hıristiyan ülkelerinde Müslümanların ticaret yapıp yerleşmesi mümkün görünmemektedir. Halbuki Geç Ortaçağda Venedikli ve Cenevizli tüccarların İskenderiye ve Halep gibi yerlerde oturduğu mahalleler olduğu bilinmektedir³³. 1453’ten sonra Osmanlı tüccarlarının Avrupa dünyasına girmeyi göze almaya başlamasıyla beraber, ticaretin öncülüğü Osmanlı İmparatorluğu’na geçmiştir. 16. yüzyılda sınırların genişlemesi ile Suriye ve Mısır’ın imparatorluğa katılmasından sonra, uzun mesafeli ticaretin ve ticaret yollarının denetiminin daha da önem kazandığı anlaşılmaktadır. Osmanlı’nın ülkesinde olmayan malları getirdikleri için, yabancı tüccarlara özel ilgi gösterdiği söylenebilir³⁴. 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara verilen ve daha sonra kapitülasyonlar olarak anılacak bu imtiyazlar, söz konusu kaygılardan kaynaklanıyor olmalıydı fakat ticareti üstlenenler nadiren Müslümanlar arasında çıkmıştır. Bu tüccarlar toplumsal bakımdan karmaşık imparatorluğun öteki kulları arasındadır: Ermeni Hıristiyanlar, Rum Ortodoks Hıristiyanlar³⁵ ve Museviler

31 Türkan Polatçı - Alican Batmaz, “Doğu-Batı İmajı Gölgesinde Konstantinopolis ve Beç: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg İlişkileri”, *Akademik Bakış*, C 6/S. 12(2013), s. 54; Mehmet Sinan Birdal, *Kutsal Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Küresel Emperyal İktidardan Mutlakiyetçi Devletlere* (çev. Barış Özkul), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 25.

32 Alexander Anievas - Kerem Nişancıoğlu, *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*, Pluto Press, London, 2015, s. 91, 120.

33 Avrupalı tüccarlar, Yakındoğu şehirlerindeki yerel yöneticilerden aldıkları imtiyazlarla yerel halktan ayrı, özel bölgelerde yaşıyorlardı. Wiesner-Hanks, agm., s. 28.

34 Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s. 88.

35 16-17. yüzyıllarda Batıda görülen Müslüman olmayan Osmanlı tüccarlar için bk. Lajos Gecsenyi, “Turkish Goods’ and ‘Greek Merchants’ in the Kingdom of Hungary 16th and 17th Cen-

aynı anda hem Osmanlı topraklarında dolaşabilme hem de Güney ve Batı Avrupa'nın liman kentleriyle karşılıklı alım satım ağları örgütleyebilme avantajlarından yararlanmışlardır³⁶. Osmanlı topraklarında ticaret yapan yabancı tacirler hakkında yapılmış araştırmalar olmasına karşın, “yurtdışındaki Osmanlılar” hakkında Arbel'in (1995)³⁷, Müslüman tüccarların oynadığı rol hakkında İnalçık (1960)³⁸, Turan (1968)³⁹, Kafadar (1986)⁴⁰, Atçıl'ın (2016) ve Osmanlı tüccarların erken modern çağda Venedik'teki varlıklarını birinci el kaynaklardan inceleyen Pedani'nin (2018)⁴¹ önemli çalışmaları dışında neredeyse bir çalışma mevcut değildir. Osmanlı seçkinlerinin, mallarını pazarlamak için imparatorluk dışına çıkan tebaaya yönelik tutumlarına ilişkin şu ana kadar ulaşılmış pek fazla kanıt olmaması da belirleyicidir⁴². 1521 ahidnamesi ile Venedikli tüccarlara başta İstanbul, Galata, Trabzon, Kefe, İskenderiye ve diğer Arabistan limanları olmak üzere bütün Osmanlı limanlarında serbestçe alışveriş yapma hakkı verilmişti. ‘Yusufça Definesi’ndeki yabancı sikke birikiminin ilk sahibi, bizzat Anadolu'ya gelip ticaret yapan ve altın sikkeyi bırakan yabancı tüccar da olabilir. Ancak bir süredir tarih yazımında, Müslüman tüccarların uluslararası ticareti iş edinmediği ya da dışında kaldığı savından vazgeçildiğini bilmekle beraber, fakat yine de çalışmaların hâlâ az/yetersiz olması ne-

turies”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60 (2007), s. 55-71; İsmail Hakkı Kadı, “Non-muslim Ottoman Merchants in Amsterdam”, *The Ottoman World* (Ed. Christine Woodhead), Routledge 2012, s. 276-288; Pach, Zsigmond Pál, “Hungary and the Levantine Trade in the mid 14th-17th Centuries”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60(2007), s. 9-31; Robert Mantran, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 69-82.

36 Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, (çev. Ülkün Tansel), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, 2014, s. 32-33.

37 Benjamin Arbeli *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, E. J. Brill, Leiden 1995.

38 Halil İnalçık, “Bursa and the Commerce of the Levant”, *Journal of Economic and Social History of the Orient* 3 (1960), s. 131-47.

39 Şerafettin Turan, “Venedik'te Türk Ticaret Merkezi. Fondaco dei Turchi”, *Belleten*, C XXII/S. 126(1968), s. 247-283.

40 Cemal Kafadar, “A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima”, *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), s.191-217. Türkçesi için bk. Cemal Kafadar, *Kim Varımış Biz Burada Yöğiken*, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s. 73-122

41 Maria Pia Pedani, “A Culture of Trust Ottoman Mercants and Venetian Notaries in the Early Modern Period”, *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age Essay on Economic and Social Connected History* (Ed. Anna Valerio), Venezia Edizioni Ca'Foscari-Digital Publishing, 2018, s. 31-47.

42 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (çev. Ayşe Berktaş), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 195.

deniyle Müslüman tüccarların Akdeniz ticaretindeki rolünü bilmiyoruz⁴³. Ancak yine de eski tarih yazımında, Erken Modern Çağ’da Osmanlı Müslümanlarının uluslararası ticaretle ilgilenmediklerini ve bunu tamamen Hıristiyan ve Yahudi tüccarlara bıraktıkları teorisine karşılık, Venedik arşiv belgelerinin farklı bir hikâye anlattığını da biliyoruz. Noter ve sigorta kayıtları gibi bu dönem kaynaklarında Venedik’teki Müslüman tüccarların varlığı, sayıları, adları, yaşadıkları yerler, sattıkları ve satın aldığı mallar, tercümanları ve onlara yardım eden aracılara hakkında bilgiler yer almaktadır⁴⁴.

Para

Osmanlı Devleti’nde ilk Osmanlı sultanlarından itibaren gümüş akçe darp edilmeye başlamıştır. Gümüş akçe Osmanlı para sisteminin temelini oluştururdu. Dolayısıyla mübadele aracı ve hesap birimi olarak geniş halk kitleleri tarafından kullanılmaktaydı. I. Murat döneminden itibaren basılan bakır mangırlarsa küçük alışverişlerde tedavül aracı ve yine hesap birimi olarak bozuk para ihtiyacını karşılamak için kullanılırdı.⁴⁵ 16. yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı sınırları içinde altın, gümüş ve bakır paralardan oluşan üçlü bir para sistemi uygulamaya girmiştir. Altın sikkeler mübadele aracı, hesap birimi, sermaye/varlık aracı olarak ve genellikle toplumun ekonomik ve sosyal statüsü yüksek ticaretle uğraşanlar ve bürokratlar tarafından kullanılırdı⁴⁶. Fatih Sultan Mehmet tarafından 1479’da bastırılan ve *sultani* adı verilen altın sikke sonrası 16. yüzyıla kadar Balkanlar ve Anadolu’da altın sultani ve gümüş akçeye dayalı bir para düzeni görülmüştür. Tüm imparatorluk düzeyinde tek Osmanlı sikkesi konuma gelen sultaninin ağırlığı ve ayarı, ülkelerarası ticarete temel ödeme aracı konumunda olan Venedik *dükasını*ne eşitlenmişti. 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde para kullanımının sadece kentli nüfusla sınırlı kalmadığı kırsal nüfusun önemli bir bölümünün de sikke kullanma-

43 Zahid Atçıl, “Osmanlı-Venedik İlişkileri ve Osmanlı Tüccarları” *Toplumsal Tarih*, S. 275, (2016), s. 38.

44 Pedani, “A Culture of Trust Ottoman Mercants and Venetian Notaries”, s. 31-32, 37; Maria Pia Pedani, “Ottoman Merchants in the Adriatic Trade and Smuggling”, *ACTA HISTRIAE* 16 (2008), s. 155-172.

45 Erdem, agm., s. 13. Osmanlı Devleti’nde ilk sikkenin ne zaman darp edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Günümüze gelen ilk sikkeler Orhan Gazi’ye aittir. Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 2, 1988-89, s. 224-227; Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C 1, Nilüfer Damalı Eğitim, Kültür ve Çevre Vakfı, İstanbul 2010, s. 64.

46 Tekin, Oğuz, “Osmanlı İmparatorluğunda Para”, *Osmanlı 3 İktisat* (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 171; Erdem, agm., s. 12-13.

ya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla zanaatkarların, tüccarların yanı sıra köylüler ve göçerler de para kullanıyorlardı.

Osmanlı yönetimi, çağdaşı birçok devlette olduğu gibi, yabancı sikkelerin tedavülüne izin veriyor, hatta bunu özendiriyordu. Yabancı sikkeler yerel piyasalarda tedavül eden madeni sikke miktarını arttırıyordu. Ayrıca yabancı sikkeler Osmanlı devleti için mali ve ekonomik nedenlerden ötürü önemli olan uzun mesafeli ticaretin gelişmesine de destek veriyordu⁴⁷. Hatta, bazı Avrupalı tüccarlar Avrupa darphanelerinde bastırdıkları yabancı sikkeleri Osmanlı pazarına getirip, kendilerine yapılacak ödemelerin de bu paralarla yapılmasını da istemişlerdir⁴⁸. Ancak Osmanlı devleti genellikle altın ve gümüşün ülkeden çıkışına karşı olmuş, tüccarın mal getirip mal ile geri dönmesini istemiştir. Dolayısıyla Osmanlı'nın resmi parasının yanında ticaret ve seyahat amacıyla ülkede tedavülde olan Venedik Dükası, Macar Kiremisi altını, Polonya Zolotası gibi yabancı devletlerin paraları serbestçe dolaşımdaydı⁴⁹. Bursa Kadı Sicilleri arasında bulunan tereke defterleri sayesinde de Fatih Sultan Mehmet, Bayezid II, Sultan Selim I ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde hazineye giren özellikle yabancı altın paralar hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1523-1524 mali yılında hazineye giren altın tahsilatının %52,9'unu yabancı altın sikkeler oluşturmaktadır.⁵⁰ 'Yusufça Definesi'ndeki Avrupa darphane sikkeleri de yabancı devletlerin paralarının Osmanlı'da serbest dolaşımının kanıtıdır.

3. 'Yusufça Definesi'

a. Osmanlı Sikkeleri

Yusufça Definesi'nde Sultan Selim I (1512-1520/H918-926), Sultan Süleyman I (1520-1566/H 926-974), Sultan Selim II (1512-1520/H 918-926), Sultan Murad III (1574-1595/H 982-1003), Sultan Mehmet III (1595-1603/H 1003-1012) dö-

47 Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 25, 57-58.

48 Erdem, agm., s. 16.

49 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 1, 1978, s. 10; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Para Politikası", *XIII. Türk Tarih Kongresi, III/III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 3.

50 Halil Sahillioğlu, *Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1958, s. 144.

nemlerine tarihlenen, 12 farklı darphanede⁵¹ basılmış 98 altın sikke bulunmaktadır (Tablo 1).

Osmanlı Devleti’nde ilk sikkenin Bursa’da darp edildiği ve sonra oğlu Süleyman Paŕa’nın onun adına İpsala’da sikke bastırđı bilinmektedir. I. Murad ve Yıldırım Bayezid’in ise sikkelerinin basım yeri yoktur. Ancak Yıldırım oğullarının Bursa, Amasya, Edirne, Serez ve Ayasuluk’ta sikke bastırması Erken Osmanlı’da adı geÇen kentlerde darp faaliyetlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılar hâkim oldukları topraklardaki darphanelerden de yararlanmış ve maden yataklarına yakın merkezlerde özellikle ticari ve idari önem arz eden ŕehirlerde yeni darphaneler kurmuşlardır. Bunların dıŕında Kıbrıs ve Tire’de Murad III döneminde olduğu üzere bozulmuş nakdin islahı amacıyla da darphane kurulmuş olabilir. Yani imparatorluk genişledikĐe darphanelerin sayısı da artmıştır. Ancak bu artış 16. yüzyılın sonunda duraklamıştır.⁵²

Osmanlı Devleti’nde 150 yıl süreyle kullanılan gümüş akĐe yerel ekonominin sürdürülebilmesi için yeterli olsa da Balkanlar, Akdeniz ve Ortadoğu’daki uzun mesafeli ticaret üzerinde etkili ve ticarete söz sahibi olabilmek için, uluslararası ticarete kabul görecekle bir para birimine ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Fatih Sultan Mehmet’in kararıyla Venedik düka altınları standartında *sultani* adıyla ilk Osmanlı altın sikkeleri basılmıştır. *Sultani* ya da *hasene-i sultaniye* adı verilen ilk altın sikkeler 1477 (H882) yılında İstanbul’da basılmıştır⁵³. AĞrlıkları ve altın içerikleri açısından sultanilerin dükadan ve Akdeniz çevresinde tedavüle olan diğer altın sikkelerden farkı yoktur. Miras tereke defterlerine göre Osmanlı’da kişilerin servetlerinin altın olarak sakladıklarını, 15. ve 16. yüzyıllarda Venedik dükası ve 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar eŕrefinin⁵⁴ en çok kullanılan yabancı altın sikkeler olduğunu söyleyebiliriz. Sultan Süleyman I’in hem karada hem denizde geniş çaplı fetihleri ve bu fetihlerin birçoğunun sebebinin ticaret yollarını denetim altına alın-

51 Osmanlı darphanelerin yönetim ve iŕletmesi için Bk., Ŗule Pfeiffer-Taŕ, “I. Selim’den I. Ahmed’e Kadarki Dönemde Osmanlı Devleti’nin Para Tarihi”, *BeÇin Definesi* (yay. haz. R. H. Ünal, F. Krinzinger, M. Alram ve Ŗ. Pfeiffer-Taŕ), C 1, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2015, s. 82-96.

52 Halil Sahillioğlu, “Darphane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 8, 1993, s. 501-505; Sahillioğlu, “Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar”, s. 241-245.

53 Atom Damalı, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C 1, Acar Basım ve Cilt Sanayi Tic. A.Ŗ., İstanbul 2010, s. 294.

54 *Eŕrefi*, 1425 yılında tedavüle giren düka ve florin ile aynı özellikleri taşıyan Memlük altın sikkelerine verilen isimdir. Bk., Jere L. Bacharach, “Mısır ve Suriye İslami Sikkelerini ‘Okumak’ (Osmanlı Dönemine Kadar)” *Altının İktidarı, İktidarın Altınları Yapı Kredi Altın Sikke Koleksiyonu* (ed. OĞuz Tekin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 77.

masıyla olan ilgisi⁵⁵ beraberinde Mısır, Şam Haleb ve Diyarbekir gibi eyaletlerinin fethi ile söz konusu eyaletlerin gelir fazlalarını altın olarak merkeze göndermeye başlamasıyla sultaninin önemi 16. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra yükselmiştir.⁵⁶

Yusufça Definesi'nde Sultan Selim I'in (1512-1520/H918-926), Serez darplı bir altın sikkesi yer almaktadır. Sultan Selim I dönemi darbedilen sikkelerde cülüs tarihi olan 918H esas alınmıştır. Definede Sultan. Süleyman I'in (1520-1566/H 926-974) 36 altın sikkesi bulunmaktadır. Sultan Süleyman I'in sikkelerinde cülüs tarihi yerine darp tarihlerinin konulduğu görülmektedir. Definedeki 926 tarihli sikkeler Bursa, Canca, Dımeşk Haleb, Konstantiniye ve Mısır darplıdır. Tüm Osmanlı sultanları arasında darphane çeşitliliği açısından Kanuni Sultan Süleyman dönemi en zengin dönemdir.⁵⁷ Definede de bu dönem 6 farklı darphane ile temsil edilmektedir. Definenin 15 sikkesini Sultan Selim II'in (1512-1520/H 918-926) 974 tarihli Cezayir, Haleb, Konstantiniye, Mısır, Sidrekapsi ve Siroz olmak üzere 6 farklı darphanede basılmış sultaniler oluşturmaktadır. Sultan Murad III'ün (1574-1595/H 982-1003) 20 yıl süren saltanatında 24 farklı Osmanlı darphanesinde altın sikke basılmıştır. Sultan Murad III'ün definedeki 44 sikkesi Amid, Bağdat, Canca, Dımeşk, Haleb, Konstantiniye, Mısır ve Sakız darplıdır ve 982 tarihini vermektedir. Sultan Mehmet III ise (1595-1603/H 1003-1012) Amid ve Halep darplı 1003 tarihli 2 sikke ile definede temsil edilmektedir.

Yusufça Definesi'nde bulunan Osmanlı ve Avrupa hükümdarları sikkeleri sayısal olarak karşılaştırıldığında (Tablo 3), 156 sikkeden 42'sinin Sultan Süleyman I dönemine ve 83'ünün ise Sultan Murad III dönemine tarihlendiği görülmektedir. Sultan Süleyman I dönemine denk gelen 42 sikkeden 6'sı Kutsal Roma İmparatorluğu darplıdır. Sultan Murad III dönemine bakıldığında ise 44 sikke Sultan Murad III ve 39 sikke Avrupa sikkeleri işaret etmektedir. Bu dönemde Kutsal Roma İmparatorluğu yanı sıra İtalya (Venedik), Polonya-Baltık Bölgesi (Polonya Krallığı ve Litvanya Prenslığı), Flemenk (Hollanda) ve Romanya (Transilvanya Prenslığı) hükümdarları sikkeleri dikkat çekmektedir.

55 Özer Küpeli, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir 2008, s. 395.

56 Ahmet Tabakoğlu, "Ortadoğuda ve Osmanlılarda Altın Para", *Altının İktidarı, İktidarın Altınları Yayı Kredi Altın Sikke Koleksiyonu*, (ed. Oğuz Tekin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 89-90.

57 Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yetmişin üzerinde darphanenin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Sahillioğlu, "Darphane", s. 502.

b. Avrupa Darplı Paralar

Yusufça Definesi’nde İtalya (Venedik, Parma Dükahığı), Kutsal Roma İmparatorluğu (Habsburg, Salzburg Başpiskoposluğu, Breslau Dükahığı, Köln Baş Piskoposluğu, Prusya Dükahığı, Saksonya Elektörlüğü), Polonya-Baltık Bölgesi (Polonya Krallığı ve Litvanya Prenslığı), Flemenk (Hollanda) ve Romanya (Transilvanya Prenslığı) devlet/bölgeleri olmak üzere toplam 58 sikke bulunmaktadır. Sikkelerin 56’sı altın ve 2’si gümüştür (Tablo 2).

İtalya

Yusufça Definesi’nde İtalyan devletlerinden Venedik Cumhuriyeti’ne ait 18 ve Parma Dükahığına ait 1 olmak üzere toplam 19 altın sikke bulunmaktadır. Sikkelerin hepsi düka olup 18’si Venedik ve 1’i Parma darplıdır. Venedik Cumhuriyeti’nden 1462-1471 tarihli Dük Cristoforo Mora’ya ait sikke aynı zamanda definedeki en erken tarihli sikkedir.

14. yüzyıl başından 15. yüzyılın ortalarına değin geçen zamanda İtalya’daki parçalanmış otorite, daha zayıf devletleri hakimiyeti altına alarak kuvvetli şehir devletlerine dönüşmüştür. Venedik, Cenova, Floransa ve Milano söz konusu şehir devletleridir. Venedik, Cenova ve Floransa denizcilik ve ticaret ile gelişmiştir. Özellikle Venedik ve Cenova Doğu Akdeniz ticaretini ele geçirek süratle zenginleşmiştir. 13. yüzyılın ortasından itibaren de Floransa ve Venedik Doğu ile yaptıkları ticarete kullanılmak üzere altın sikkeler basmışlardır. Floransa altın parasına florin, Venedik ise düka adını vermiştir. Florin ve dükanın basılmasından sonra, sadece gümüş paraların kullanıldığı 14. ve 15. yüzyıl Avrupası’nda yoğun olarak florin ve düka kullanılmaya başlamıştır.⁵⁸

Venedik, Orta Çağ’ın başlarında İtalya krallığından özerkti ve bu nedenle nispeten bağımsız bir gelişme geçirmiştir. İtalya’da hiçbir krala veya imparatora tabii olmamasına rağmen, Batılı krallar ve imparatorlar Venedik’in sikke basma hakkını ve basılan sikkelerin geçerliliğini doğrulayıp, kabul etmişlerdir. Venedik’in sikkelerinin kökenleri belirsizliğini korumakla beraber ilk sikke basma ayrıcalığını İtalyan Kralı Rudolf’dan (923-6) aldığı söylenebilir.⁵⁹ İlk altın sikke ise önce Floransa’da

58 Levent Kayapınar, “Geç Dönem Ortaçağ Avrupa Tarihi (1300-1453)”, *Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi* (ed. L. Kayapınar ve E. Afyoncu), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019a, s. 57-58.

59 William R. Day, Michael Matzke ve Andrea Saccoci, *Medieval European Coinage with a catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, 12 Italy (I) (Northern Italy)*, Cambridge University Press, 2016, s. 58-59.

1252'de basılmıştır. Dönemin diğer altın sikkelerden farklı olarak, bir yüzünde şehrin koruyucu azizi Vaftızci Yahya'nın ayakta figürü yer almaktaydı. 24 karat ve 3. 53 g. ağırlığındaki Floransa florinleri, kabul edildikten sonra hızlı bir şekilde yayılmış ve hatta yakın eyaletlerde ve daha sonra kuzey ve batı Avrupa'da benzer türlere ilham vermiştir. Venedik altın dükaları ise yaklaşık 30 yıl sonra 1285'te basılmıştır. İki şehir arasındaki rekabet düşünüldüğünde de elbette yeni basılan Venedik dükası florin kadar iyi hatta daha iyi olmalıydı. Bağımsız bir tip olarak da dükaların ön yüzünde mandorla içinde ayakta İsa figürü ve arka yüzlerinde ise Aziz Markos önünde diz çökmüş dük figürü yer alıyordu⁶⁰. İnce darp edilmiş, üzerinde Hıristiyan sembolizmine ait tasvirler içeren alçak kabartmalı Venedik sikkeler, Avrupa orta çağının tipik paralarıdır. Bronzdan ziyade demir kalıpların kullanılması, sikke üzerinde tek tek harf formları yer alması, önemli miktarda yazılı kanıtlarının bulunması bu sikkeleri antik sikkelerden ayıran özelliklerdir. Ortaçağ zengin Venedik yaşamının arşiv belgeleri, Venedik darphanesi ve sikkeleri hakkında bilgi edinilmesine de olanak verir.⁶¹ Söz konusu kayıtlarda Venedik'in ilk gerçek altın sikkesi olan düka'nın başlangıcı olarak Giovanni Dandola (1280-89) saltanatı vurgulanır. Dolayısıyla arşiv belgelerinde dükanın 1284 yılı Ekim ayında basılması kararı alındığı ve 1285 yılında basıldığı yönünde bilgiler yer alır.

Parma Dükalığı'na ait tek düka, Dük I. Ranuccio Farnese'ye (1592-1622) aittir. Parma Dükalığı 1545 yılında İtalya'da Milano Dükalığı'ndan ayrılarak ortaya çıkmıştır. Dükalık 1731 yılına değin Farnese ailesi yok olana kadar hüküm sürmeye devam etmiştir. Dükalık bu tarihten sonra Habsburglara ve 1748'de Bourbonlara geçmiştir⁶².

Kutsal Roma İmparatorluğu

'Yusufça Definesi'nde 21 adet Kutsal Roma İmparatorluğu sikkesi bulunmaktadır.

60 Richard Kelleher, "From the Commercial Revolution to the Black Death (c. 1150-150)", *Money and Coinage in the Middle Ages*, (ed. Roy Naismith), Brill, Leiden/Boston, 2018, s. 142,143; Lucia Travaini, "Coins and Identity: From Mint to Paradise", *Money and Coinage in the Middle Ages* (ed. Roy Naismith), Brill, Leiden/Boston 2018, s. 329-30.

61 Arapça kökenli bir terim olan *Zecca* olarak bilinen Venedik darphanesi hakkında bk. Alan Stahl, "Learning from the Zecca. The Medieval Mint of Venice as a Model for Pre-Modern Minting", *The Numismatic Chronicle* 17 (2011), s. 350; Alan Stahl, *The Mint of Venice in the Middle Ages*, The Johns Hopkins University Press, New York, 2000; Alan Stahl, "The venetian Mint in the Age of the Black death", *Material Culture and Cultural Materialisms in the Middle Ages and the Renaissance*, (ed. Curtis Perry), Arizona Studies in the Middle Ages and the Renaissance 5 Belgium 2001, s. 41-57.

62 Federica Dallasta, *Eredità di carta. Biblioteche private e circolazione libraria nella Parma Farnesiana (1545-1737)*, Milano, 2010, s. 206-207.

Bu sikkelerin 17’si Avusturya Hanedanı, 1’i Breslau Dükahğı, 1’i Köln Piskoposluğu, 1’i Prusya Dükahğı ve 1’i de Saksonya Elektörlüğü olmak üzere Almanya’ya aittir.

Kutsal Roma İmparatorluğu, en üst yöneticisi seçilmiş bir imparator olan ve bu imparatora karşı kişisel bir sadakat yükümlülüğü bulunan çeşitli unsurlardan oluşan bir siyasi birliktir. İmparatorluğun üyeleri Elektör Prensler, Prensler, Kontlar, Kilise Başrahipleri, Şövalyeler ve Şehir temsilcileridir. Kutsal Roma İmparatorluğu Avusturya, Hollanda, Almanya bölgeleri, İtalya’da bazı bölgeler ve İspanya’yı kapsıyordu⁶³. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun en büyük rakibi Habsburgların yönettiği Kutsal Roma İmparatorluğuna ‘Habsburg İmparatorluğu’ demek de yanlış olmaz. 962-1806 yılları arasına tarihlenen Kutsal Roma İmparatorluğu, açıkça tanımlanmış bir sınırı olan coğrafi bir varlıktan ziyade savaş, barış, din, diplomasi ve evliliğin birleştirdiği apolitik bir kavram olarak da düşünülebilir. Dolayısıyla imparatorluğun sikkelerinin yayıldığı zaman dilimi ve alanın kapsamı da bir o kadar genişdir. Benzer bu sikkelerin darphane sembolleri ve armaları da efsanelere göre değişiklik göstermektedir. Önceleri Kutsal Roma İmparatorluğunun tüm sikkeleri ‘Avusturya’ adı altında listelenirdi. Ancak söz konusu sikkeler coğrafi alanlara özgü tasarım da içerdiği için artık ‘Avusturya, Belçika, Bohemya, Macaristan-Transilvanya’ gibi başlıklar altında değerlendirilmektedir.

Definde Avusturya Hanedanı’ndan II. Ludwig (1516-1526), I. Ferdinand (1526-1564), II. Rudolf (1576-1612) ve III. Maximilian’ın (1590-1618) sikkeleri yer alır. Sikkelerin 1’i *gulden* ve 15’i *dükadır*. 15. yüzyılda Kutsal Roma İmparatorluğu’nun başlıca altın sikkesi, Floransa’dan çıkan florinlerin taklit edilmesi ile basılan *gulden*’di. 16. yüzyıla gelindiğinde brüt ağırlığı olan 3,28 gramı kaybedince gulden para birimi de işlevini kaybetmiştir. Definedeki tek gulden II. Ludwig dönemi 1521 tarihlidir. 1551 sonrası *guldene*, gümüş türlerinden ayırmak için *goldgulden* adı verilmiştir. İmparatorluğun ikinci altın para birimi *düka* tedavüle girmiş olsa bile *goldgulden* 17. yüzyıla kadar basılmıştır.

İlk kez 1284 yılında Venedik’te basılan *düka*’ın standardı (yani ağırlık ve inceliği) florin ile aynıydı. Dolayısıyla her iki madeni para da başlangıçta değer olarak eşitti. Florin taklitlerinin (*goldgulden*) aksine, dükanın inceliği hiç bozulmamıştır. Orta ve kuzey Avrupa’da düka ilk olarak 16. yüzyılın başında kullanılmaya başlamıştır. Kutsal Roma İmparatoru Maximilian döneminde, Avusturya para sis-

63 Yıldız, *age.*, s. 38, 48.

temine 1510'da bir kararnamesi ile düka dahil edilmiştir. I. Ferdinand ile düka 1527'den itibaren Avusturya topraklarındaki tek altın para olmuştur. 1559 tarihli İmparatorluk Paraları Kararnamesi ile de düka imparatorluk parası olarak da ilan edilmiştir. Düka'nın basıldığı en önemli alanlar Macaristan, Avusturya, kuzey Hollanda ve tabi Alman imparatorluğuydu.

Definedeki en erken tarihli Kutsal Roma İmparatorluğu sikkelerinden biri de Breslau Dükalığına (şimdi Wrocław kenti) ait 1 düka değerinde thaler'dir.⁶⁴ Ayrıca 1531 yılı tarihli sikke bu tipin oldukça nadir örneğidir. 1525-1701 tarihleri arasında varlık göstermiş Prusya Dükalığı'na ait 1 adet 1597 tarihli düka ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun son sikkesi de 1328-1803 yılları arasında varlık göstermiş Salzburg Başpiskoposluğuna ait 2 düka değerinde bir thalerdir. Başpiskopos Wolf Dietrich von Raitenau (1587-1612) dönemine ait sikke 1587-1597 yılı tarihlidir.

Yusufça Definesi'ndeki Kutsal Roma İmparatorluğu sikkelerinin basıldığı darphaneler Kremnica (8 adet), Tyrol/Hall (3 adet), Zwolle (2 adet), Prague (2 adet), Nagybanya (1 adet), Wrocław (1 adet), Prusya (1 adet) ve Salzburg'dur (1 adet).

Zengin altın yataklarıyla çevrili bir yerleşim yeri olan *Kremnica*'da darphane faaliyetine 1328'de Macar Kralı Charles Robert döneminde başlamıştır. Yaklaşık yedi yüzyıl boyunca faaliyet gösteren darphanede basılmaya başlanan 23 karatlık sikkeler Floransa'dan çıkan kalıpların taklidi olduğu için başlangıçta florin olarak daha sonra "ducat" ismiyle anılmıştır. 1370'lerin başından itibaren de sikke arka yüzünde Macar azizi Aziz Ladislav görülmeye başlamıştır. Definedeki 8 Kremnica darphane sikkesinin 6'sı II. Rudolf, 1'er tanesi II. Ludwig (1516-26) ve I. Ferdinand (1526-1564) dönemlerine aittir. Araştırmacıların mevcut tarihsel kayıtlardan yola çıkarak, tarih boyunca Kremnica darphanesinin yaklaşık 21,5 milyon ducat basıldığı fikrinde hemfikir olduğunu düşünecek olursak, definede diğerlerine göre fazla sayıda Kremnica darphane sikkesi olması olağan dışı değildir.

Günümüzde Avusturya sınırları için yer alan *Hall* darphanesi 1477-1806 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Hall 15. ve 16. yüzyılda Habsburg İmparatorluğunun en önemli şehirlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Avusturya Arşidükü II. Ferdinand'ın 1567 yılında eski darphaneyi Hasegg Kalesi'ne taşınmasıyla beraber

64 Tüm Avrupa'da eşzamanlı olarak görünmeyen ve başlangıçta büyük gümüş paralar olan thaler, 1484 yılında Hall'daki dük Sigmund tarafından basılan "Guldengroschen" olarak bilinen altın florinler ile eşdeğerdi. Bk. Katz, Victor, *Thousand Years of Bohemian Official Coinage (929-1929)*, Czechoslovak Numismatic Society, Prague 1929, s. 11.

emiyon hacmi artmıştır. Definedeki Hall darplı üç sikke de 1567 yılı sonrasında yani 1612-1618 yılları arasında tarihlenmektedir. Arka yüzde yer alan taçlı arma ve armanın üzerindeki haçlı glabus, Hall darphanesinin işaretidir.

Günümüz Hollanda sınırları içinde yer alan Zwolle kenti 1488’de Deventer ve Campen kentleriyle de parasal ittifak sürdürmekteydi. Aynı zamanda, bu küçük şehirler kendi belediyelerine ait sikkeler bastırmakta da özgürdüler. Deventer’in Parma tarafından 1587’de fethinden sonra, bu üç şehir arasındaki iş birliği ortadan kalkmıştır. Ancak Zwolle 1591’den 1657 yılına güvenli haklara dayanarak kentsel para basmaya devam etmiştir. Sikkeler Alman İmparatorluğu’nun imparatorları II. Rudolf (1592-1612), I. Matthias (1612-1619), II. Ferdinand (1619-1637) ve İmparator III. Ferdinand (1637-1657) adına basılmıştır. 1657’den darphanenin 1694’te kapanmasına kadar da Genel Devletler altında sikke üretimi devam etmiştir⁶⁵. Definedeki 2 adet Zwolle darplı sikke de II. Rudolf dönemine tarihlenmektedir.

Prag’da madeni para basma geleneği, en erken 10. yüzyılın ikinci yarısı ve 11. yüzyılın başlarına aittir. Hatta 1260’lı yılların başına tarihlenen tarihi belgelerde, Prag’ın Venedik gibi madeni para metalinin kalite kontrolüne hizmet verdiği de anlaşılmaktadır. 1290’lı yıllarda ise Prag, çok sayıda İtalyan kolonisinin yerleştiği yerel bir pazar kapsamında olağanüstü tüketim koşullarına sahip bir şehir olarak karşımıza çıkar. Ancak 1300’lü yıllara gelindiğinde Prag’da madeni para basımı sona erer. Fakat bu durum uzun sürmez ve Bohemya Krallığı’nın ilk altın sikkeleri 1325’te Prag’da basılmaya başlanır. Darphane 1539-1856 yılları arasında da hem altın hem gümüş sikkenin düzenli olarak basılmasına hizmet etmiştir⁶⁶. Yusufça Definesi’nde bulunan Prag darplı 2 sikke de II. Rudolf dönemine aittir.

Definede 1 sikke temsil edilen, Kutsal Roma İmparatorluğu Avusturya Hanedanlığı’nın son darphanesi Nagybanya’dır (Baia Mare). Bugün Romanya’nın Mamureş İli’nin başkenti olan Nagybanya’da (Baia Mare) 1338-1526 yılları arasında Macar Krallığına, daha sonra 1530-1851’de Habsburg İmparatorluğu’na, 1551-1660’ta Transilvanya Prenslığı’ne ve 1584-1585’te de Polonya Krallığına altın ve gümüş

65 U. Hagen-Janke ve R. Walburg, *Early Modern Gold Coins from Deutsche Bundesbank Collection*, Munich 1985, pl. 35.

66 Roman Zaoral, “Mining, Trading and Minting in Late Medieval Bohemia”, *From Ore to Money, Mining, Trading, Minting*, Proceedings of the Tallinn (2018) Conference (ed. G. Depuyot ve I. Leimus), Wetteren 2018, s. 80, 85.

paralar basılmıştır⁶⁷. Nagybanya (Baia Mare) darplı bir adet sikke de II. Rudolf dönemine aittir.

Wroclaw, Prusya ve Salzburg darplı sikkeler de definde l'er örnek ile temsil edilmektedir. Breslau (Wroclaw), günümüz Polonyası içinde yer alan Silezya Bölgesi'nin de başkentidir. Breslau, Macar monarşisinin 1526'da Osmanlıların eline geçmesiyle, Habsburgs'un hakimiyeti altına girmiştir. Prusya Dükalığı 1525-1701 tarihleri arasında ve Salzburg Başpiskoposluğu da 1328-1803 yılları arasında varlık göstermiştir.

Polonya- Baltık Bölgesi

Polonya Krallığı ve Litvanya Prenslığı

Polonya ve Osmanlı arasında ticari ilişkiler 1400'lü yıllara dayanmaktadır. Ancak tarihi ipek yolu ticaretinin Osmanlı-Polonya siyasi ve ticari ilişkilerini önemli bir rolü olduğu unutulmamalı. 1484 yılında II. Bayezid'in Boğdan liman kentlerinden bazılarını alması beraberinde 1489 yılında Lehistan'a (Polonya) ilk ticari ahidname verilmesini getirmiştir. 1552 yılında Kanuni döneminde yapılan Name-i Humayun ile Polonya'ya dostluk teminatı verilmesi⁶⁸, 1577 yılı tarihli III. Murad'ın Kral Stephan Bathory'ye gönderdiği bir diğer ahidname⁶⁹ definedeki Polonya sikkelerinin III. Murad dönemindeki artışını da açıklamaktadır.⁷⁰ Anlaşılan o ki Osmanlı-Polonya arasında gelişen siyasi ve ticari ilişkiler, karşılıklı gönderilen elçiler sayesinde sıcak tutulmuş ve bu yolla ticari alışveriş devam etmiştir⁷¹.

Doğu Avrupa ekonomi tarihçileri açısından Osmanlı arşivlerinin açılması, Transilvanya, Moldavya ve Kırım gümrük kayıtlarına ulaşılması, Karadeniz ve Baltık

67 Octavian Iliescu, *The History of Coins in Romania (cca. 1500 B. C. -2000)*, Editura Enciclopedica, Bucharest 2002, s. 133.

68 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 181, 480.

69 Ayşen Anadol (ed.), *Uzak Komşu Yakın Anılar Türkiye-Polonya İlişkilerinin 600. Yılı*, İstanbul 2014, s. 124, 129.

70 1577-1591 tarihli belgelerin içeriğini neredeyse tam anlamıyla tekrarlayan 1597 tarihli bir başka ahidnamede ithal madeni paralarda gümrüklerin arttırılması dikkat çekicidir. Polonya'dan gelen tüccarların mal yerine nakit getirmeleri gümrük gelirleri için ani kayıplara neden olmuş ve nakit para üzerinden vergi artırma fikrini gündeme getirmiştir. Dariusz Kolodziejczyk, "The Export of Silver Coin Through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade", *Turcica* 28 (1996), s. 110.

71 Jan Reychman, *Polonya ile Türkiye Arasındaki Diplomatik Münasebetlerin 550. Yıldönümü*, Ankara 1964, s. 12-13.

ticareti ile ilgili 16. yüzyıl uluslararası ticaret hacmi çalışmaları açısından oldukça önemlidir. Günümüzde Baltık ticareti hakkında çok şey biliniyor olsa da hala Karadeniz ticaretinin monografisi tartışılmaktadır. Osmanlı fetihlerinden sonra Karadeniz büyük bir kıtalararası ticaret yolu olma özelliğini yitirmiş olsa da bir dereceye kadar Ceneviz tüccarlarının yerini Polonya kralı ve padişah tebaasının aldığı söylenebilir. Araştırmalar Polonya Baltık ticaretinin değerini 16. yüzyıl ortalarında 1. 300. 000 florine olduğunu ve ihracat değerinin ithalatın değerinin neredeyse iki katı olduğu yönünde bilgi verir. Özellikle tahıl, odun ve et ihracatı, Polonya’nın batı ve kuzey sınırlarından sürekli nakit akışını gündeme getirmektedir. Polonya-Osmanlı ticaretinin bileşimine bakıldığında, Osmanlı’nın Polonya’ya ithalatının büyük oranda ipek, tekstil, tiftik, kuru üzüm gibi yerli Osmanlı ürünlerinden oluştuğu görülmektedir. Osmanlı topraklarına Polonya’nın ihracatı ise ağırlıklı olarak İngiliz kumaşı, Silezya bıçakları, Rus kürkü ve daha fazla gümüş para olmalıydı. Ancak bu gümüş sikkelerin sadece küçük bir kısmı gerçekten Polonya kökenliydi. Çünkü 14. yüzyılda Polonya Silezya’yı kaybedince altın çıkarılamamış aynı zamanda gümüş madenlerinin yerli üretimini, iç Pazar ihtiyaçları için bile yeterli olmadığı düşünüldüğünde Polonya’da, Macar altın florinleri Amerikan gümüşünden basılan Hollanda doları dolaşımdaydı.⁷²

Definde yer alan üç düka da Stephan Batory (1576-1586) dönemine aittir. Sikkeler, III. Murad’ın 1577 yılında Kral Stephan Bathory’ye gönderdiği ahidname sonrasına yani 1578 ve 1586 yıllarına tarihlenmektedir. Sikkeler Gdansk darphanesinde basılmıştır. Polonya’nın batısında Baltık Denizi kıyısında yer alan Gdansk, Kral Stephan Bathory’yi kral olarak tanımayan ve İmparator II. Maximilian’a sadakat ilan eden kent olarak bilinir. 1577 yılında Gdansk Polonya ordusu tarafından kuşatıldığında, şehir konseyi 1559’dan itibaren faaliyet göstermeyen darphaneyi 1573’te kısa süreliğine işler hale getirmiştir.⁷³

Hollanda

Yusufça Define’sinde 1586-1596 yılları arasına tarihlenen 8 düka bulunmaktadır. 16. yüzyıl gibi erken bir tarihte Doğu Akdeniz’de Hollanda gemilerinin ve tacirlerinin faaliyetleri bulunmaktaydı. Ancak söz konusu gemiler Osmanlı egemenliği altındaki bölgeler ile ticaret yapmak için İngiliz ya da Fransız bayrağı taşıyorlardı. İlk kez bilhassa Baltık deniz devletleri ile gerçekleştirilen ticati faaliyetlerde yeni so-

⁷² Kolodziejczyk, agm., s. 105-115.

⁷³ Dariusz F. Jasek, “The Gdansk (Danzig) 1577 Siege Gold Ducats”, *Coin Week* 7 (2017), s. 4.

runlar çıkınca, 16. yüzyılın son yirmi yılında Hollanda'da sikke baskın bir konuma gelmiştir. Dolayısıyla özellikle 1590'lı yıllardan sonra Hollanda eyaletleri ve Osmanlı arasındaki ticaret gelişmiştir. Ancak Hollandalılar 1612'de ahidnamelerini aldıktan sonra bağımsız ticaretlerini geliştirmişlerdir⁷⁴.

Aşağı Ülkelerinde ilk altın dükaları Nijmegen ve Batenburg gibi birkaç darphane tarafından piyasa sürülüyordu. Aslında bu dükalar da büyük ölçüde bozuk ya da hatalıydı. 1579'da İspanya'dan bağımsızlıklarını ilan eden Birleşik Krallık temsilcileri bu darphaneleri kapatmış ve yeni kurulan Cumhuriyette sikke darp edilmesinin durdurulması konusunda ısrar etmişlerdir. Cumhuriyet'in ilk altın dükaları 1583 yılında Hollanda eyaleti tarafından basılmıştır, ancak bunlar Macar tipi dükalardı. 1586'da Hollanda tipi ilk altın dükalar birkaç eyalette darp ediliyordu. Definedeki sikkeler de bu darphanelerden Gelderland, Utrecht, Holland ve Friesland darplıdır.

Hollanda altın dükaları darp edilmeye başladığı ilk yıllarından itibaren değişmeyen tasarımı nedeniyle özeldir. Hollanda altın dükalarının ön yüzünde sağda, sol elinde bir grup ok ve sağ elinde kılıç tutan bir şövalye bulunur. Ayrıca ön yüzde aynı zamanda sloganları olan "Birlik küçük şeyleri büyütüyor" Latince yazıt yer alır. Yazıtın son harfleri sikkenin basıldığı darphane işaretidir⁷⁵. Definede Macar tipinde basılan üç sikke de Friesland daphanesine aittir. Bunlardan 1588 yılı darplı sikke İspanyol Armadası'nın 1588'de Hollanda kıyılarında gerçekleşen savaşı kaybettiği yıl basıldığı için oldukça özeldir.

Transilvanya Prenslığı

Yusufoğlu Definesi'nde 1581-1593 yılları arasına tarihlenen Transilvanya Prenslığı'ne ait 7 adet düka bulunmaktadır. Sikkelerin hepsi Sigismund Bathory (1581-1602) dönemine aittir. Karpat havzasında yer alan Transilvanya Osmanlı tarihinde Erdel olarak bilinen Romanya'nın eyaletlerinden biridir. 1541'de Macaristan'ın başkenti Budin'i alan Osmanlılar Karpat havzasında güçlü ve kalıcı bir yer edinmiştir. Bu durum Macaristan Krallığı'nı da üç parçaya ayırmıştır: Habsburg Hanesi'nin yetki alanına giren Kuzey Macaristan, doğuda yeni bir devlet,

74 İsmail Hakkı Kadı, "Erken Modern Dönemde Hollanda'nın Levant ile Ticareti", *Sultanlar, Tüccarlar, Ressamlar Türk-Hollanda İlişkilerinin Başlangıcı* (Yay. haz. R. Barış Kıbrıs), Pera Müzesi, İstanbul, 2012, s. 37.

75 Dariusz F. Jasek, "World Coins-A History of the Netherlands Gold Ducat: As it Began", *Coin Week*, 26(2016), erişim: <https://coinweek.com/world-coins/world-gold-coins-2/world-coins-history-netherlands-gold-ducat-began/>

Transilvanya Prenslığı ve Osmanlı yönetimi altına giren Macaristan Krallığının orta ve güney kısımları.⁷⁶ Macar darphaneleri Habsburg Macaristan’ında ya da Transilvanya’da kalmıştı. Transilvanya Prenslığı’nin kurulması, kısa sürede altın sikkelerinin darbinda yeni bir çeşitlilik getirmişti, ancak Transilvanya dükaları, Macar dükkânları ile aynı para standardında basılmıştır⁷⁷.

Transilvanya 1541’de Sultan Süleyman tarafından *harağgüzar* yani daha güçlü durumdaki bir devlete dış işlerinde bağımlı olan ve düzenli “korunma” vergisi ödeyen, iç işlerinde kısmen serbest durumdaki bir prenslik haline getirilmiştir. Transilvanya ve Osmanlı ticari ilişkileri ile ilgili 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın sonlarına kadar bilgilerin detaylarına da ulaşılabilir⁷⁸. Tarıma ve hayvancılığa elverişli geniş arazileri sayesinde Transilvanya gümrük kayıtlarına göre işlenmemiş metal, bakır, parşömen, kurutulmuş meyve ihraç ederken, baharat, halı/kilim⁷⁹ ve diğer tekstil malzemeleri ithalat ürünleri arasında yer almaktadır.

Sibiu, Braşov, Mediaş, Bistrita, Sighişoaro gibi şehirleri Transilvanya ekonomisinin önemli ticaret noktalarıdır⁸⁰. Sibua aynı zamanda özellikle Venedik senatosu para politikasında gümüş, altın ile değiştirilecekse büyük oranda tercih edilen de bir yoldur⁸¹. Macaristan’ın kıymetli madenlerinin basıldığı darphaneler Habsburg Macaristanı ya da Transilvanya Prenslığı sınırları içindeydi. Sibiu’da bu şehirlerden biridir. Definedeki 4 düka Sibiu (Hermannstadt) ve 3 düka da Nagybanya (Baia Mare) darphanedir. Sibiu darphanesi, 1336-1528’de Macar krallığı ve 1540-1709’da Transilvanya Prenslığı adına altın ve gümüş sikkeler darp etmiştir⁸².

76 Osmanlı denetimindeki bölgede altın ve gümüş yataklarının bulunmağı için, Macaristan’da altın sultanilerin basılamamıştır. Balkanlarda basılan akçe ve sultaniler Macaristan’da tedavül ediliyordu. Ancak yine de bölgede Avrupa devletlerinin sikkelerinin dolaşımı yaygındı. Bk. Tabakoğlu agm., s. 94.

77 Janos Buza, “The Exchange Rates of the Hungarian and Turkish Ducats in the Mid-16th Century”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, 60/1, (2007), s. 34.

78 M. Guboglu, “Osmanlı Padişahları Tarafından Transilvanya’ya Verilen Ahidnameler, Kapitülasyonlar 1541-1690”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, TTK Basımevi, Ankara 1981, s. 1725-1734.

79 Levent Boz, “Romanya’nın Transilvanya Bölgesi Protestan Kilislerine Halı Bağışlama Geleneği”, *Vakıflar Dergisi*, 42 (2014), s. 82.

80 P. Engel, *The Realm of St. Stephen, A History of Medieval Hungary 895-1526*, New York 2001, s. 114; L. Radvan, *At Europe’s Borders, Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Brill Press, USA 2010, s. 84.

81 Ian Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages*, V. 3, Stuttgart 2005, s. 953.

82 Iliescu, *age.*, s. 137.

4. Yusufça Definesi'nin Benzer Define Buluntuları ile Karşılaştırılması

Define buluntularından yola çıkarak, madeni paranın dolaşımını tek bir bölgede incelemek nümizmatik materyalin hatalı ve güvenilir yorumlanmasına yol açabilir. Dolayısıyla önce definenin bulunduğu ülke/bölge içinde diğer benzer define buluntuları ile kıyaslamak ve sonra da definede sikkeleri bulunan İmparatorluk/Devlet/Prenslik/Dükalık gibi definenin bulunduğu bölgenin/yerin dışındaki diğer yerleşimlerdeki sirkülasyon ortamına atuf yapılması önem taşımaktadır. Söz konusu kıyaslama yapılırken diğer define buluntularında da Yusufça Definesi örneğindeki gibi *sultani*, *düka* birimlerinin olmasına, Osmanlı ve Avrupa darph örneklerin çağdaş ve benzer olmasına dikkat edilmiştir. Ancak ne yazık ki Türkiye'de yayınlı benzer define buluntusu örneğini tespit edilememiştir.

2000 yılında Beçin kazılarında bulunan 1 adet sultani, 48. 848 adet akçe ve 842 adet gümüş Avrupa parasından oluşan "Beçin Definesi"⁸³, Türkiye'de karşılaştırılabilecek tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Beçin Definesi'ndeki madeni paraların değeri Yusufça Definesi örneği ile örtüşmemektedir. Ayrıca Beçin Definesi'ndeki Avrupa darph sikkeler (Kutsal Roma İmparatorluğu, Fransa, İsviçre, İtalya, İspanya, Hollanda, Polonya, İngiltere, Rusya, Transilvanya, Ragusa) 1355 yılı ile başlar ve 1608 yılında son bulur. Bunun yanında definede Osmanlı ve Avrupa darph sikkeler dışında, Kırım Tatarları ve Safavi sikkeleri de yer almaktadır. Dolayısıyla Beçin definesi zamansal konumu ile de Yusufça definesi örneği ile uyumamaktadır.

Beçin Definesi'nden iki yıl sonra 2002'de Romanya'nın Moldova sınırına yakın bir şehir olan Iași'de (Yaş), 14. 206 adet sikkeden oluşan bir başka büyük define bulunmuştur⁸⁴. 16-17. yüzyıla tarihlenen definede Kutsal Roma İmparatorluğu, Polonya, Osmanlı İmparatorluğu, Transilvanya, Riga, Rusya, İsviçre ve Moldova gibi ülkelerin sikkeleri yer almakla birlikte, Yusufça Definesi örneğinde olduğu üzere yine altın sikke sultani ya da düka yer almaz. Definedeki etkileyici para sayısına rağmen, ticari değerinin o oranda olmadığı da söyleyebiliriz. Yine de bu örnekler 16-17. yüzyılda bölgede ekonomik olaylar için önemli kanıtlardır.

83 R. H. Ünal, F. Krinzing, M. Alram ve Ş. Pfeiffer Taş (yay. haz.), *Beçin Definesi*, C 1-2, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2015; Pfeiffer-Taş ve Nikolaos Schindel, "The Beçin Coin Hoard and Ottoman Monetary History in the Late 16th/Early 17th Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 56, (2013), s. 1-18.

84 Lucian Munteanu, "Preliminary Data About the Coin Hoard of Iași-2002", *The Great Medieval Coin Hoard of Iași* (ed. Virgil Mihailescu-Birliba; trans. Adrian Poruciuc ve Norbent Poruciuc), Institutul European Press, Iași, 2006, s. 433-474.

Balkanlarda bulunmuş yaygın birçok Erken Orta Çağ tarihlenen define buluntularına ulaşmak mümkün, ancak Yusufça Definesi örneğindeki gibi *sultani* ve *düka* gibi birimleri, Osmanlı ve Avrupa darph örneklerin çağdaşları olan define sayısı çok sınırlıdır. Hırvatistan’da Zagreb bölgesinde bir yerleşim olan Opanitec’te bulunmuş “Opatinec Definesi” bunlardan biridir⁸⁵. 1973 yılında Opanitec’de bulunan ve 15-16 yüzyıla tarihlenen define yüzlerce sayıda altın ve gümüş sikkeden oluşmaktaydı. Ancak ne yazık ki define dağılmış ve bugün sadece 18 adet sikke kalmış. Bu sikkelerin 3’i Venedik dükası, 1’i Macaristan florini ve 14’ü 1520-1566 yıllarına tarihlenen Osmanlı akçesidir. Define dağılmış olduğu için karşılaştırma mümkün değildir. Bir diğer define de yine Hırvatistan’da bulunmuştur. 16. yüzyıla tarihlenen ve Svinjarevci’de 1881’de ele geçen defineden günümüze 48 altın, 55 gümüş, 4 gümüş florin ve 50 küçük birimli sikke gelmiştir⁸⁶. Osmanlı sikkeleri I. Beyazıt (1 akçe), I. Selim (3 akçe) ve Sultan Süleyman (54 akçe) sikkelerini içerir. Diğer sikkeler Avusturya ve Almanya başta olmak üzere Orta Avrupa ülkelerinden gelir.

Benzer ve yine dağılmış bir define Macaristan’da Bodrogolaszi’de 1990 yılında bulunmuştur⁸⁷. 15-16. yüzyıla tarihlenen yaklaşık 135 altın sikkeden sadece 73’ü günümüze ulaşmıştır. Definenin bulunduğu Macaristan’ın kuzeydoğu bölgesi 16. yüzyılda Macar ve Habsburg krallarının siyasal savaşları ve Osmanlı akınları arasında kalmış bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Define 118 yıllık bir birikimi (1438-1556) göstermektedir. Definede Macaristan, Avusturya, Salzburg Piskoposluğu, Polonya ve Breslau Dükalığı altın sikkeleri bulunmaktadır. “Yusufça Definesi” örneğinden farkı Bodrogolaszi’de bulunan definede Osmanlı sikkelerinin yer almasıdır. Karşılaştırma olarak seçilmesinin nedeni ise Yusufça Definesi örneği Osmanlı altın sikkeleri yanında Osmanlı olmayan altın sikkeleri içerir, Bodrogolaszi definesinde de Macar altın sikkeleri yanında Macar olmayan sikkelerin yüksek oranda yer alması benzerdir. Ancak bu define buluntularının gerçek verileri yansıtmadığı da göz ardı edilmemelidir. Çünkü söz konusu definelerin büyük parçaları ya bulunduğu zaman ya da sonrasında dağılmış/kaybolmuş olarak kayıtlara geçilmiştir. Ancak buna rağmen Osmanlı altın sikkesi sultani’nin Macaristan üzerinden

85 Ivan Mirnik ve Muhamed Ždralović, “O skupnom nalazu zlatnog I srebrnog novca 15. 16. stolieca kod Opatinca”, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3/8 (1975) s. 119-132, pl. 1.

86 Ivan Mirnik ve Muhamed Ždralović, “Skupni nalazi novca iz Hrvatske XIV. Sukupni Nalaz Zlatnog I Srebrnog Novca 16. St. iz Svinjarevaca”, *VAMZ*, 3. /XXXIX (2006), s. 217-256.

87 Zsolt D. Nagy, Zoltan May ve Kristian Fintor, “Archaeometric Investigation of the Hoard from Bodrogolaszi, Hungary”, *Star: Science & Technology of Archaeological Research* 1(2015), s. 89-98.

batıya taşınmasının da bir anlamı olmamalı. Çünkü bu durum bölgedeki Osmanlı hakimiyeti dışındaki bölgelerde anlaşmazlık yaratabilirdi. Ancak yine de sultani Macaristan'dan batıya gitmedi sonucu doğurmamalı, çünkü barışçıl olmayan dönemlerde bile para akışının durmadığını biliyoruz. Macaristan ve ötesinde sultanı'nın az görülmesinin nedeni, Osmanlı altınlarının bazılarının şüphesiz diğer madeni paraların basımı için hammadde görevi görmesi için eritilmiş olabileceğidir.⁸⁸ Bölgede çok sayıda İtalyan sikkelerinin ele geçmesi de çok şaşırtıcı değildir. Çünkü Macaristan 14. ve 16. yüzyıllar boyunca İtalya'dan ve Alman topraklarından çok sayıda tüccara, zanaatkara ve uzman işçilere kapısını açmış, Ortaçağdan Modern Çağa değin ekonomik ve ticari yapısını değiştirmemiştir.

Romanya'nın bir parçası olan Kuzey Dobruja ve Bulgaristan'ın bir parçası olan Güney Dobruja'dan oluşan Dobruja Bölgesi'nde de 16-17. yüzyıllara tarihlenen birçok define bulunmuştur. 15.-19. yüzyıllar arasında Dobrudja toprakları Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetindeydi. Osmanlı padişahları Dobrudja'nın stratejik, ekonomik ve askeri önemini anlayarak, burada son derece önemli bir kale de yaratmıştır. Bölge özellikle Avrupa ve Osmanlı'nın Ortaçağda kara, deniz ve akarsu yolları ile uluslararası ticarete bulunduğu nokta olarak dikkat çekicidir. Dobruja aynı zamanda 16-17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olarak İstanbul'u dünyanın farklı köşelerine bağlayan bir bölgeydi⁸⁹. Bu bölgede bulunan Babadağ, Eforie Sud I ve Eforie Sud II, Cotu Vaii ve Silistra definelerinden yola çıkarak bazı genellemeler yapmak mümkün görünmektedir. Söz konusu definelerde Osmanlı sikkeleri bulunmaz, ancak ortak noktaları neredeyse tümünde İspanya, Polonya, Hollanda, İtalya ve Kutsal Roma İmparatorluğu gümüş sikkelerinin bir arada bulunmasıdır. Biliyoruz ki İspanyol gümüş sikkeleri ilk kez 16. yüzyılın ortalarında Romanya'ya girmiştir. Velter ve Custerea'ya (2007) göre özellikle Polonya ve Batı Avrupa madeni paraları, Doğu Slav topraklarından Romanya ve Osmanlı İmparatorluğuna, Ukrayna'daki Ermeni tüccarlar tarafından taşınmıştır. Mevcut veriler Eflak (Wallachia) ve Osmanlı İmparatorluğu bölgelerinde Polonya madeni paralarının sayısının düşük olduğunu göstermektedir. Yusufça Definesi'nde de Polonya ve Baltık bölgesi sikkeleri sayısı 3 Polonya dükası ile sınırlıdır. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın başlarında, İki Romen beyliği Eflak ve Moldavya, sırasıyla kendi madeni paralarını basmayı bırakmışlardır. Bu nedenle Romen

⁸⁸ Buza, agm., 51.

⁸⁹ Anna-Maria Velter ve Gabriel Custerea, "Medieval Coins Hoards from the 16th-17th Century Found in Dobrudja", *Coin Hoards of Dobrudja I*, (ed. G. Custerea, M. Dima, G. Talmatchi ve A. M. Velter), Costanta 2007, s. 114-293.

devletleri yalnızca dolaşımdaki yabancı paralara güvenmek zorunda kalmışlardır. 16. yüzyıl boyunca da Eflak kuzeydeki komşularından ziyade daha çok Osmanlı etkisi altına girmiştir. 1501-1580 yılları arasındaki dönemde de Eflak Moldovya’ya kıyasla ödemelerde neredeyse tamamen Osmanlı para birimini kullanmıştır. Bölgede bulunan 1517-1599 yıllarına tarihlenen “Şotanga Definesi” Romanya topraklarında Orta Avrupa, Polonya ve Osmanlı paralarının dolaşımını kanıtlar. Buna karşın bölgede 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında, Osmanlı sikkelerinde önemli bir azalma, Macar ve Polonya-Litvanya sikkelerinde önemli artışa da tanık oluyoruz⁹⁰. 1550 yılından sonra altın ve gümüş rezervinin büyümesi Batı’dan Osmanlı İmparatorluğuna çok fazla sayıda bu madenlerden üretilen paranın akmasına neden olmuştur. Özellikle Yeni Dünya’dan gelen gümüş, genel olarak Avrupa’nın ticaretini ve özellikle Levant ile ticareti finanse etmek için hayati bir kaynaktı. Osmanlı İmparatorluğu da yüksek değerli paraların en büyük tüketicisiydi. Avrupa sikkelerinin imparatorlukta hızlıca yayılmasındaki en önemli faktörde 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında imparatorlukta vuku bulan nakit eksikliği ve gümüş sikke devalüasyonudur⁹¹. Akçenin istikrarsızlığı ve nakit eksikliğinin Avrupa paraları ile telafi edilmesi Osmanlı İmparatorluğu pazarında Hollanda, İspanya, Polonya gümüşlerinin yoğun dolaşımını beraberinde getirmişti. Dolayısıyla Dobruja Bölgesi’ndeki definelerde Osmanlı sikkelerinin bulunmaması şaşırtıcı değildir. Yine Velter ve Custerea (2007) mevcut yayınlı define buluntularını dikkate alarak 16-17. yüzyıllarda Balkanlar’da, Batı’da ve Anadolu’nun merkezinde, Suriye ve Mısır’da, Afrika’nın Kuzey Batı’sında İspanya’nın Amerikan getirdiği gümüşten üretilen gümüş paraların dolaşımında olduğunu; Venedik dükası ve Macar dükası gibi altın sikkelerin ise çoğunlukla Balkanlar’da dolaşımında olduğunu vurgulamaktadır. Ancak “Yusufça Definesi”ndeki altın sikkeler bunun aksini söylemektedir.

5. Yusufça Definesi’nin Sahibi Hakkında Yorumlar

Definedeki Osmanlı ve yüksek oranda yabancı sikkelerin varlığından yola çıkarak, makale içinde yer verilen yorumlar şu şekilde toparlanabilir:

- 1521 ahidnamesi ile Venedikli tüccarlara başta İstanbul, Galata, Trabzon, Kefe, İskenderiye ve diğer Arabistan limanları olmak üzere bütün Osmanlı limanlarında serbestçe alışveriş yapma hakkı verilmişti. Bu imtiyazlar daha

90 Blasko, Marius, “An Early Seventeenth Century Hoard Discovered in Dolj County”, *Revista de Cercetari Arheologice si Numismatice* 3, (2017), s. 381

91 Velter ve Custerea, agm., s. 292.

sonra başka tüccarlara da verildi. Definedeki yabancı sikke birikiminin ilk sahibi, bizzat Anadolu'ya gelip ticaret yapan ve altın sikkeyi bırakan yabancı tüccar da olabilir.

- Yusufça Definesi'nin ele geçtiği Kandıra Kocaeli'nin ilçelerinden biridir ve Kocaeli'nin merkez ilçesi İzmit'in de (Nikomedia) tarihi MÖ 700'lı yıllara kadar inmektedir. Nikomedia Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan deniz yolu ve Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'yu Avrupa'ya bağlayan kara yolunun geçiş noktası olması nedeniyle Osmanlı Dönemi'nde de konumu itibariyle İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan ana yol güzergahı üzerinde oluşu açısından önemlidir. Başkent'in kendi nüfusunu doyurmaya yeterli olmayacak halkın iâşe temini başta padişah olmak üzere devlet yetkililerinin sorumluluğundaydı. Gerek hububatın gerekse diğer iâşe ürünlerinin denizyoluyla nakli, karayoluna göre daha ucuz ve daha güvenliydi. Dolayısıyla İstanbul'un iâşesinde de Marmara'da ve Karadeniz'de bulunan limanların büyük önemi vardı. Özellikle de hava şartlarının müsait olmadığı zamanlarda gemilerin sığınabileceği liman ve iskeleleri açısından. İstanbul'un tahıl, demir ve benzeri mallarının uzak mesafelerden ve genellikle deniz yoluyla başkente ulaşımının kolaylığı, kömür, tomruk gibi ihtiyaçlarının Kerpe'den sağlandığı, günümüzde Kandıra bezi olarak adlandırılan kumaşlardan dikilen para kesesi, gemi yelkeni; aydınlatma ve gemi inşasında kullanılan keten tohumlarından elde edilen bezir yağının asırlardır ihraç edildiği düşünüldüğünde ve Osmanlı İmparatorluğunda altın sikkelerin tüccarlar tarafından da kullanıldığı dikkate alındığında, Kandıra'nın Yusufça Köyü'nde bulunan definenin sahibi, Kandıra'da yaşayan bir tüccar ve mirasçısı olmalıydı.
- Tarımsal üretimden gelen gıda maddeleri ile hammaddelerini kaza merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak kasaba esnafının tekelindeydi. Yurt içi gereksinimlerin tümü karşılandıktan sonra fazla kalan emtia varsa, onun ihraç edilmesine izin verilirdi⁹². Osmanlı İmparatorluğu'nda 1470'lerde, basılmaya başlayan altın *sultani*, uluslararası ticaret de dahil olmak üzere aynı zamanda hazinede depolanması için de kullanılıyordu. Dolayısıyla definedeki altın Osmanlı sikkeleri tüccar ve ailesinin yaptığı ithalat/ihraacat ya da devlete vereceği vergi olarak da birikmiş olabilir.

92 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Değerlendirme

Osmanlılar ve Venedikliler 15. yüzyıl ile 18. yüzyıl başlarında sık sık savaşımlı olmaları da Osmanlılara, Avrupa hakkında en güvenilir bilgileri Venedik sağlamıştır. Venedikli tüccarlar ve politikacılar Osmanlılardan elde ettikleri çıkarları muhafaza edebilmek için vezirlerle iyi ilişkiler içinde olmuşlar, hatta gerektiğinde Osmanlılar için aracılık yapmışlardır. Bu durum genişleyen Osmanlı dünyasının başlıca kentlerinde Venedik’in ticari koloniler kurmasını sağlamakla kalmamış, Osmanlı tebaasının da Venedik’te koloniler oluşturmasının yolunu açmıştır⁹³.

Venedik Senatosu, ticari zarara uğrama kaygısı ve İtalya içindeki düşmanlara karşı duyulan korkudan dolayı, genelde bağlaşıklarını Osmanlı donamasıyla bir an önce kapışmaya teşvik etmiş, çatışmanın çabucak ve sağa sola bulaşmadan son bulmasını umut etmişti. Ayrıca mali ve ticari çıkarların baskısı, Venediklileri düşmanla hemen pazarlığa oturmaya ve çoğu kez donanmaları daha çatışma halindeyken bile, tüccarlarını Osmanlı limanlarına ve art bölgelerine göndermeye zorluyordu. Osmanlı tüccarları Venedik’te, Venedikliler de İstanbul, Halep ve İskenderiye’de işlerine devam ediyorlardı⁹⁴.

15 Eylül 1574’te II. Selim’in vefatından sonra tahta III. Murat geçmiş ve 1575 yılının Ağustos ayında Venedik’le yapılan barış anlaşmasını yenilemişti. 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başı arasında, Venedik-Osmanlı arasındaki siyasi amaçlı misyonlar azalsa da bunun tersine ticari ilişkileri artmıştır⁹⁵ 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Venedik, Osmanlı Devleti’nde ticaret hacmi en geniş olan devletti. Mısır ve Suriye’deki baharat ticaretini de eline geçiren Venedik, Osmanlı limanlarına yüklü, işlemeli kadife, züccaciye, kâğıt gibi işlenmiş sanayi ürünleri getiriyor, burarlardan baharat, ipek, yün, pamuk ipliği, deri, ecza maddeleri alıp götürüyordu⁹⁶.

93 Andrea Fara, “Italian Merchants in the Kingdom of Hungary in the Late Middle Ages and Early Modern Period (XIIIth-XVIth Centuries)”, *Italy and Europe’s Eastern Border (1204-1669)*, Peter Lang GmbH, Main, 2012, s. 131; Yusuf Yıldız, *Osmanlı-Habsburg İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 57; Goffman, *age.*, s. 164.

94 Goffman, *age.*, s. 193.

95 Maria Pia Pedani, *Osmanlı Padişahının Adına İstanbul’un Fethinden Girit Savaşı’na Venedik’e Gönderilen Osmanlılar* (çev. Elis Yıldırım, Ed. Nevin Özkan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 146. Ayrıca Venedik Devlet Arşivi’ndeki yayımlanmış bazı Türk belgeleri için bk. M. T. Gökbilgin, “Venedik Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler”, *Belgeler*, C V-VIII/S. 9-12, (Ankara 1968-1971), s. 39-54.

96 Turan, *agm.*, s. 254; Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa*, Ankara, 1983, s. 3.

Yusufça Definesi'nde Dük Cristoforo Moro'ya ait 1462-1471 tarihli sikke sonrası Dük Andrea Gritti'ye kadar yani 1523'e kadar Venedik darplı başka sikke bulunmaz. 1537-1540 yılları arasındaki Osmanlı Venedik Savaşı Akdeniz ticaretinde Alman tüccarları harekete geçirmiş olmalı. Ancak definedeki Kutsal Roma İmparatorluğuna ait en erken tarihli sikkeler de söz konusu savaştan önceye yani 1521 ve 1531 yıllarına tarihlenir. Dolayısıyla Alman tüccarlar Osmanlı Venedik savaşından önce de Akdeniz ticaretinde yer almaya başlamış olmalıdır. Ya da söz konusu Kutsal Roma İmparatorluğu sikkeleri 14. ve 16. yüzyıl arasında İtalya'dan Alman topraklarına giden İtalyan tüccar ve iş adamları yoluyla Anadolu'ya gelmiş de olabilir. Definedeki 1545 yılı sonrası Venedik sikkelerindeki artış ise 1540, 1567, 1575 ve 1595 yıllarındaki Ahidnameler⁹⁷ ile ilişkilendirilebilir.

Osmanlıların Habsburg politikalarının II. Mehmet (1451-1481) zamanında belirlendiği, ancak Osmanlı-Habsburg ilişkilerinin II. Bayezid'in iktidarında başladığı söylenebilir. Diplomatik ilişkiler ise ilk kez Sultan Süleyman devrinde Macaristan meselesiyle somut bir şekil almaya başlamıştır⁹⁸. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun güneydoğu Avrupa'daki askeri ilerlemesi Osmanlı sultanı ve Habsburg imparatorunu karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı Habsburg rekabeti iki imparatorluk arasında olduğu kadar iki büyük din, iki kültür kısacası iki ayrı dünyanın da karşılaşması ve çatışması olarak tanımlanabilir⁹⁹.

Osmanlılarla Habsburglar arasındaki ilk yazılı anlaşma da 1547 tarihli ahidname-i'dir¹⁰⁰. Anlaşmada, iki tarafın tüccarları kanunnamelerde belirtilen vergilerini verdikten sonra rahatça ticaret yapabilecekleri, canları ve mallarına dokunulmayacağı bilgileri yer almaktadır. 'Yusufça Definesi'ndeki en erken Habsburg sikkeleri 1521 (Tablo 2, kat. no. 20) ve 1531 (Tablo 2, kat. no. 37) yılına tarihlenmektedir. Dolayısıyla 1547 yılı öncesine dayanan uluslararası ticaret konulu sorunlar ahidname-i gerekli kılmıştır. Definedeki 1552 tarihli sikke, 1550-1580 yılları arası tarihli Budin kanunnamelerinde ve gümrük bedeli listelerinde görülen ve ahid-

97 Ahidnameler için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidname", *DİA*, C 1, İstanbul 1988, s. 536-539; Meryem Kaçan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnameleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 32-36.

98 Yıldız, *age.*, s. 43, 146-147.

99 Ergün Özsoy, *Akdeniz'de Osmanlılar ve Habsburglar 1550-1660: Siyaset-Ticaret-Ziyaret*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s. 17.

100 Petritsch, Ernst Dieter, "Haraç mı Onursal-Hediye mi? XVI. Yüzyıl İkinci Yarısı Osmanlı-Habsburg İlişkileri Hakkında Bir Değerlendirme" (çev. Ergün Özsoy), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, (2015), s. 265-266.

namelerde yer alan hükümlerden yola çıkarak, Osmanlı ve Habsburg arasında Venedik üzerinden yürütülen ticari faaliyetlerin 1547 yılı sonrası da devam ettiğini göstermektedir¹⁰¹. Definde 1552-1593 yılları arasına tarihlenen sikkeler, 1547-1593 yılları arasında Osmanlı ve Habsburg arasında gerçekleşen barış anlaşmaları ve Türk elçilik heyetinin Habsburg topraklarında görülmesi gibi itidalli ilişkinin de kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Wallerstein (2015, s. 106) tarihsel yüzyıllar ile kronolojik yüzyılların her zaman aynı olmak zorunda olmadığını kabul ederek, 16. yüzyıl Fernand Braudel’in yargısı ile yani 1450’den başlayarak 1640’lara kadar devam eden zaman dilimi içinde değerlendirir. Söz konusu yıllar 1450’li yıllarda Almanya’da baskı tekniğinin icat edilmesi ile matbaanın toplumsal değişim aracı olarak etkisi, 1453’te II. Mehmed’in Konstantinopolis’i fethi, yine 1453’te Fransa ve İngiltere arasındaki 100 yıl savaşlarının bitmesi, artan nüfus, ılıman iklim, Kuzey İtalya, Doğu Elbe, Polonya, Kuzeybatı-Orta ve Doğu Avrupa ve Yeni Dünya’nın belli bölümlerinin Avrupa dünya ekonomisi içine girmesi ile karakterize edilebilir. ‘Yusufça Definesi’ndeki birikim de kabaca 1462-1622 yılları arasına tarihlenmektedir. Dolayısıyla makalenin metninde de “16. yüzyıl” söz konusu yıllar içinde değerlendirilmiştir.

14.-15. yüzyıllarda Müslümanların, Yahudilerin ve Bizanslıların Macaristan Krallığı’nın ekonomik yaşamından aşamalı olarak dışlanmaları, İtalyan ve Alman tüccarların bölgedeki ekonomik faaliyetlerini artmıştır. Macaristan, İtalyan Yarımadası ve Kutsal Roma İmparatorluğu bölgeleri ile ilişkilerini her anlamda özellikle de ticaretle korunmuştur. İtalya’dan (Floransa, Toskana, Venedik ve Ceno’adan) ve Alman topraklarından (Nürnberg, Hamburg ve Bamberg’den) çok sayıda finansal temsilci, tüccar, zanaatkâr Macaristan’a gelmiştir. Bölgedeki 16. yüzyıla tarihlenen define buluntuları da bunu desteklemektedir¹⁰². 16. yüzyılda bölgedeki Osmanlı fetihlerinin yaşamın her alanında bir kaosa neden olduğu görüşüne katılmayan Szelenyi¹⁰³, yaygın görüşün aksine, bölgede Osmanlı medeniyeti ve idaresinin bir ilerlemeyi temsil ettiğine inanmaktadır. Ona göre Osmanlı “barbarlığı” olarak nitelendirilenin aksine, hoşgörü, kentleşme, ticaret, üretim, devlet idaresi veya askeri teknoloji açısından Macar koşullarından daha ileride olduğunu, tarım alanlarında yani ovalarda Osmanlı yönetiminin, ikinci serflik ve feodaliz-

101 Özsoy, *agt.*, s. 3, 16, 170-171, 181; Sahillioğlu, *agm.*, s. 9, 12.

102 Fara, *agm.*, s. 119.

103 Balazs A. Szelenyi, “The Dynamics of Urban Development: Towns in Sixteenth and Seventeenth-Century Hungary”, *The American Review*, (April) 2004, s. 380-82.

min kurumsal özelliklerini ortadan kaldırdığını savunur. Bölgedeki ticari yoğunluk, potansiyeli ve yabancı tüccarlar (“Yunan” ve “Levanten” olarak adlandırılan özellikle oryantal ticarete katılan yabancı tüccarlar) hakkında detaylar içeren Sibiü gümrük kayıtları da 16. yüzyılın ortalarında bölgenin siyasi ve ekonomik durumundaki hızlı değişimlere rağmen ticari değişimin devam ettiğini göstermesi açısından da önemlidir. Çünkü kayıtlar, Ortaçağ ticaretinin Budin’in Osmanlı fethi nedeniyle çökmüş olduğu savından başka bir hikaye anlatmaktadır. Dolayısıyla bu değişikliklere rağmen ticaret, kendi koşullarını yaratarak devam etmiştir. Yani askeri ve siyasi olaylar ticareti ve tüccarların davranışını etkilemiş olabilir ama ticaret devam etmiştir.

Venedik dönem kaynaklarından Osmanlı tebaası ile Hıristiyan tüccarlar arasındaki sıkı bağlantıların varlığı da anlaşılabilir. Örneğin Venedikli bir tüccar, Müslüman bir tüccara Venedik’te sahip olduğu kredilerle ödünç para verebilirdi. Noter kayıtları ayrıca Hıristiyanların bir Müslüman adına hareket edebileceğini, ticaretinde ona yardım edebileceğini ve hatta aynı işi paylaşabileceğini de göstermektedir. 1416’dan beri ahidnamelerin iki ülke arasında ticaret yapan Osmanlı ve Venedikli tüccarlar için karşılıklı haklar oluşturması, 1453 anlaşmasında, Osmanlı tüccarlarının Venedikliler ile aynı gümrük vergilerini ödemek zorunda olmaları zaten iki ülkenin tüccarlarını pazarda aynı değere sahip olmalarını birlikte getirmiştir. Macaristan sınırının güneyinde bulunan ve bölgenin henüz Osmanlı hakimiyetine girmeden önceye tarihlenen birlikte bulunmuş İtalyan dükaları ve Osmanlı altın paraları da İtalyan tüccarlar sayesinde dolaşımda olmalıdır. Ayrıca madeni para bulguları, kuzey İtalya’da ticari temasları olan güney Alman tüccarların Osmanlı altın sikkelerine yabancı olmadığını da göstermektedir¹⁰⁴.

Sonuç

Bu araştırmanın konusunu oluşturan “Yusufça Definesi”, Kocaeli’nin Kandıra İlçesi Yusufça Köyü’nde ele geçmiştir. Definede 1462-1622 yılları arasına tarihlenen sikkelerden oluşan toplam 154 adet altın, 2 adet gümüş sikke bulunur. Altın sikkelerin 98’si Osmanlı diğer 56’sı ise Avrupa sikkelerinden oluşmaktadır. Avrupa sikkeleri ile Osmanlı padişahlarının sikkeleri çağdaştır. 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen 1 adet ve 17. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen 4 adet Avrupa sikkesi dışında kalan sikkeler 16. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu çalışmada 16. yüzyıla tarihlenen Osmanlı ve Avrupa sikkelerinden oluşan Yusufça Definesi örneğinden

¹⁰⁴ Buza, agm., s. 24.

yola çıkararak, 16. yüzyılda uzun mesafeli ticarete altın sikkelerin yeri/dolaşımı, birikimin sahibi ve mesleği tartışılmıştır.

16. yüzyıl Osmanlı toplumunda ekonomi tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Yerleşik tarımla uğraşan kırsal nüfus ve göçebe olarak yaşayan nüfus da Anadolu'nun birçok yerinde düzenli olarak kurulan yerel pazarları kullanmaktaydı. Osmanlı ülkesinden tarımsal ürünler ithal etmek isteyen Avrupalı tüccarlar da bu pazarların içinde daha büyük olanlara gelerek mal toplayabiliyordu. Kırsal alanlar ile kentler arasındaki yerel ticaret ve uzun mesafeli ticaretin önemli bir bölümü söz konusu bu pazarlar aracılığı ile gerçekleşiyor olmalıydı. Merkezi idare, 16. yüzyılda pazarların yerlerini ve buralarda gerçekleşecek ticaretin miktarını belirlemekteydi. Eğer pazarlar Hazine'ye veya tımar sipahilerine aynı olarak yapılan ödemelerin nakit paraya çevrildiği yerler ise, her idari birimde en az bir pazarın bulunmasını beklemek yanlış olmaz. Dolayısıyla Adapazarı-Kandıra yolu üzerinde yer alan Osmanlı menzil teşkilatı içinde ara durak noktası olarak da değerlendirilebilecek Araman'ı (Kaymaz) 16. yüzyılda önemli bir ticaret ve tarım merkezi olarak ele alırsak, Yusufça'da bulunan definenin sahibinin de Araman Pazarı'nı kullanmış olması fikrini ileri sürebiliriz. 16. yüzyılda Anadolu'da nakit kullanımının önceki yıllara göre daha yaygın olduğu ve söz konusu dönemde bölgelerarası ticaretin öneminin de arttığı düşünülürse, ödemelerin kısmen aynı, ama büyük oranda parasal olduğu vurgulanabilir ki, Yusufça Definesi'de, 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde parasal ödemelerin yaygınlaştığının bir kanıtıdır. Bu bağlamda Yusufça Definesi, saray ve İstanbul'un iâşesini karşılayan tarım ve hayvancılığın yapıldığı İzmit ve çevresindeki verimli topraklarda Batı ile ticaretle uğraşan zengin tüccarların varlığının kanıtı olarak da ele alınabilir.

16. yüzyıl, Osmanlı ve Avrupa tarihleri açısından siyasi, askeri, sosyal, ekonomik, kültürel ve düşünce gibi köklü değişikliklerin meydana geldiği bir zaman dilimidir. Özellikle de siyasi parçalanma askeri ve ticari rekabetin önünü açmıştır. Osmanlılar da tüccar faaliyetlerinin uluslararasılaşmasına ve Avrupa'da kültürel bir canlanmaya katkıda bulunmuştur. Yusufça Definesi'ndeki yabancı sikke birikiminin ilk sahibi, bizzat Anadolu'ya gelip ticaret yapan ve altın sikkeyi bırakan yabancı tüccar da olabilir. Osmanlı İmparatorluğunda altın sikkelerin tüccarlar tarafından da kullanıldığı dikkate alındığında, Kandıra'nın Yusufça Köyü'nde bulunan definenin sahibi, Kandıra'da yaşayan bir tüccar ve mirasçısı olabilir. Definedeki altın Osmanlı sikkeleri tüccar ve ailesinin yaptığı ithalat/ihraacat ya da devlete vereceği vergi olarak da birikmiş olabilir. Osmanlı yönetimi, çağdaşı birçok devlet-

te olduğu gibi, yabancı sikkelerin tedavülüne izin veriyordu. Dolayısıyla Osmanlı'nın resmi parasının yanında ticaret ve seyahat amacıyla ülkede tedavülde olan Venedik Dükası, Macar Kiremisi altını, Polonya Zolotası gibi yabancı devletlerin paraları serbestçe dolaşımdaydı. 'Yusufça Definesi'ndeki Avrupa darplı sikkeler de yabancı devletlerin paralarının Osmanlı'da serbest dolaşımının kanıtı olarak değerlendirilmiştir.

Yusufça definesi Anadolu ve Anadolu dışında benzer define buluntuları karşılaştırılmak istenmiştir. Bu karşılaştırmada diğer define buluntularında da Yusufça Definesi örneğindeki gibi *sultani*, *dika* birimlerinin olmasına, Osmanlı ve Avrupa darplı örneklerin çağdaş ve benzer olmasına dikkat edilmiştir. Ancak ne yazık ki Türkiye'de yayınlı benzer define buluntusu örneğini tespit edilememiştir. Balkanlarda bulunmuş yayınlı birçok Erken Ortaçağ tarihlenen define buluntularına ulaşmak mümkün, ancak Yusufça Definesi örneğindeki gibi *sultani* ve *dika* gibi birimleri, Osmanlı ve Avrupa darplı örneklerin çağdaşları olan define sayısının çok sınırlı olduğu görülmüştür. Bu defineler de dağılmış olduğu için sağlıklı karşılaştırma mümkün olmamıştır.

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Osmanlı Devleti'nde ticaret hacmi en geniş olan devlet Venedik'ti. Definedeki 1462-1595 yılları arasına tarihlenen altın sikkeler, 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başı arasında, Venedik-Osmanlı arasındaki siyasi amaçlı misyonlar azalsa da bunun tersine ticari ilişkileri devam ettirdiğini/arttığını göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğunun güneydoğu Avrupa'daki 16. yüzyılda askeri ilerlemesi, Osmanlı ve Habsburg imparatorunu karşı karşıya getirmiştir. Definede 1552-1593 yılları arasına tarihlenen sikkeler, 1547-1593 yılları arasında Osmanlı ve Habsburg arasında gerçekleşen barış anlaşmaları ve Türk elçilik heyetinin Habsburg topraklarında görülmesi gibi ilişkilerin kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde 1552 yılında Kanuni döneminde yapılan Name-i Humayun ile Polonya'ya dostluk teminatı verilmesi, 1577 yılı tarihli III. Murad'ın Kral Stephan Bathory'ye gönderdiği bir diğer ahidname definedeki Polonya sikkelerinin III. Murad dönemindeki artışını açıklamaktadır.

16.yüzyıl ekonomik yaşamı ile ilgili bilgilerin varlığı madeni para buluntuları ile karşılaştırıldığında, sayıca tutarlı değildir. Bunun en önemli sebebi elbette günümüz yaşayan şehirlerdeki sistematik ve geniş arkeolojik kazıların eksikliği, insani ve maddi nedenlerdir. Dolayısıyla 16-17. yüzyılda hala ekonominin belirgin ve gerçek bir imajına sahip olamamamızın ana nedeni, madeni para buluntu kayıtlarının eksikliği olarak da açıklanabilir. Dolayısıyla yapılmaya çalışılan değerlendirmelerin kısmi ve göreceli olduğu da göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKLAR

- Acıpınar, Mikail, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa Akdeniz’de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Anadol, Ayşen (ed.), *Uzak Komşu Yakın Anılar Türkiye-Polonya İlişkilerininin 600.Yılı*, İstanbul 2014.
- Anievas Alexander - Kerem Nişancıoğlu, *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*, Pluto Press, London 2015.
- Arbel, Benjamin, *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, E. J. Brill, Leiden 1995.
- Atçıl, Zahid, “Osmanlı-Venedik İlişkileri ve Osmanlı Tüccarları” *Toplumsal Tarih*, 275(2016), s. 36-40.
- Bacharach, Jere, L., “Mısır ve Suriye İslami Sikkelerini ‘Okumak’ (Osmanlı Dönemine Kadar)” *Altının İktidarı, İktidarın Altınları Yapı Kredi Altın Sikke Koleksiyonu*, (ed. Oğuz Tekin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 69-77.
- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa*, Ankara 1983.
- Batmaz, Eftal Ş., “XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti’nde Tahl Üretimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 23/S. 36, (2004), s. 35-41.
- Beydiz, Mustafa Gürbüz, “Osmanlı Dönemi Gemi Yapımında Ağaç Kullanımı”, *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, s. 1-11.
- Aydın, Bilgin - Günalan, Rıfat, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- Barkan, Ö. L., “(H. 933- 934) M. 1527- 1528 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi Örneği”, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, C 1, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 2000, s. 251-329.
- Barkan, Ö. L., “954-955 (1547-1548) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 19/S.1-4, (1957-58), s. 219-232.

- Birdal, Mehmet Sinan, *Kutsal Roma İmparatorluğu ve Osmanlı Küresel Emperyal İktidardan Mutlakiyetçi Devletlere* (çev. Barış Özkul), İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Blanchard, Ian, Mining, *Metallurgy and Minting in the Middle Ages V. 3*, Stuttgart, 2005.
- Blasko, Marius, “An Early Seventeenth Century Hoard Discovered in Dolj County”, *Revista de Cercetari Arheologice si Numismatice* 3, (2017), s. 380-399.
- Bostan, İdris, “Osmanlı Tersaneleri ve Gemi Teknolojisi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16.Yüzyıl Teknolojisi*, (ed. Kazım Çeçen), Renk Ajans Basım Yayın Hizmetleri, İstanbul 1999, s .313-335.
- Boz, Levent, “Romanya'nın Transilvanya Bölgesi Protestan Kilselerine Halı Bağışlama Geleneği”, *Vakıflar Dergisi*, S. 42, (2014), s. 81-87.
- Buza, Janos, “The Exchange Rates of the Hungarian and Turkish Ducats in the Mid-16th Century”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 60/1(2007), s. 33-54.
- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Çakır, Baki, “Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 47, (2016), s. 113-145.
- Çakır, Merve, *Osmanlı Şehir Tarihinin Arşiv Kaynakları: İzmit Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Çetin, Atilla, “Osmanlı Döneminde Kandıra Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Kandıra Sempozyumu ve Kandıra Kurultayını Bildirileri*, 2005, s. 4-73.
- Dallasta, Federica, *Eredità di carta. Biblioteche private e circolazione libraria nella Parma Farnesiana (1545-1737)*, Milano 2010.
- Damalı, Atom, *Osmanlı Sikkeleri Tarihi*, C 1, Acar Basım ve Cilt Sanayi Tic. A.Ş., İstanbul 2010.
- Day, William R., Michael Matzke ve Andrea Saccocci, *Medieval European Coinage with a catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, 12 Italy (I) (Northern Italy)*, Cambridge University Press, 2016.
- Engel, P., *The Realm of St. Stephen, A History of Medieval Hungary 895-1526*, New York 2001.

- Erdem, Ekrem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, *Bankacılar Dergisi*, S. 56, (2006), s. 10-27.
- Erdoğan Özünlü, Emine, “Kocaeli Tarihi Açısından Önemli Bir Kaynak: Derdest Defterleri”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, 2016, s. 375-380.
- Fleet, Kate, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti* (çev. Ö. Akpınar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Fara, Andrea, “Italian Merchants in the Kingdom of Hungary in the Late Middle Ages and Early Modern Period (XIIIth-XVIth Centuries)”, *Italy and Europe’s Eastern Border (1204-1669)*, Peter Lang GmbH, Main 2012, s. 119-133
- Faroqhi, Suraiya, “16.Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Men-teşe)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 1(1978) (çev. Melek Eğilmez), s. 39-85.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Faroqhi, Suraiya, “16.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Siyaset ve Sosyo-Ekonomik Değişim”, *Kanuni ve Çağın Yeniçağda Osmanlı Dünyası* (ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 92-114.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya* (çev. Ayşe Berktaş), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yollara Düşenler* (çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- Gecsenyi, Lajos, “‘Turkish Goods’ and ‘Greek Merchants’ in the Kingdom of Hungary 16th and 17th Centuries”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60 (2007), s. 55-71.
- Genç, Mehmet, “Mukataa”, *DİA*, C 31, İstanbul 2006, s. 129-132.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, 2000.
- Genç, Mehmet, “Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi* 42 (2014), s. 9-18.

- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Goffman, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700* (çev. Ülkün Tansel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Gökbilgin, M. T., “Venedik Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler”, *Belgeler*, C V-VIII/S. 9-12, (1968-1971), s. 39-54.
- Guboglu, M., “Osmanlı Padisahları Tarafından Transilvanya’ya Verilen Ahidnameler, Kapitülasyonlar 1541-1690”, *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C II, TTK Basımevi, Ankara 1981, s. 1725-1734.
- Güneş, Ahmet, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.
- Hagen-Janke, U. - R. Walburg, *Early Modern Gold Coins from Deutsche Bundesbank Collection*, Munich 1985.
- Hergüner, Mustafa, “Osmanlı’nın İlk Emir-i Svahili Karamürsel Bey’in Döneminde Anadolu Beylikleri ve Venedik, Ceneviz ve Bizans Denizciliği’ne Bir Bakış”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, C 1, 2016, s. 236-253.
- Iliescu, Octavian, *The History of Coins in Romania (cca.1500 B.C.-2000)*, Editura Enciclopedica, Bucharest 2002.
- İnalçık, Halil, “Bursa and the Commerce of the Levant”, *Journal of Economic and Social History of the Orient* 3(1960), s. 131-47.
- Jasek, Dariusz F., “The Gdansk (Danzig) 1577 Siege Gold Ducats”, *Coin Week* 7, (2017), s. 1-4
- Jasek, Dariusz F.,” World Coins-A History of the Netherlands Gold Ducat: As it Began”, *Coin Week*, 26(2016), erişim: <https://coinweek.com/world-coins/world-gold-coins-2/world-coins-history-netherlands-gold-ducat-began/>
- Kaçan, Meryem, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnameleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- Kadı, İsmail Hakkı, “Erken Modern Dönemde Hollanda’nın Levant ile Ticareti”,

Sultanlar, Tüccarlar, Ressamlar Türk-Hollanda İlişkilerinin Başlangıcı (Yay. haz. R. Barış Kıbrıs), Pera Müzesi, İstanbul 2012, s. 37-45.

Kadı, İsmail Hakkı, "Non-muslim Ottoman Merchants in Amsterdam", *The Ottoman World* (ed. Christine Woodhead), Routledge, 2012, s. 276-288.

Kafadar, Cemal, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies*, 10, (1986), s. 191-217.

Kafadar, Cemal, *Kim Varımiş Biz Burada Yöğiken*, Metis Yayınları, İstanbul 2009.

Kallek C., *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 32, 2006, s. 387-389, İstanbul, Kasım/2019
<https://islamansiklopedisi.org.tr/narh#1>

Katz, Victor, *Thousand Years of Bohemian Official Coinage (929-1929)*, Czechoslovak Numismatical Society, Prague 1929.

Kayapınar, Levent, "Geç Dönem Ortaçağ Avrupa Tarihi (1300-1453)", *Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Tarihi*, (ed. L.Kayapınar - E. Afyoncu), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019a, s. 52-76.

Kelleher, Richard, "From the Commercial Revolution to the Black Death (c.1150-150)", *Money and Coinage in the Middle Ages* (ed. Roy Naismith), Brill, Leiden/Boston 2018, s. 121-150.

Kolodziejczyk, Dariusz, "The Export of Silver Coin Through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade", *Turcica* 28, (1996), s. 105-116.

Konukçu, Enver, "Akçakoca'nın Kadıra'dan Sonra Osmanlı Topraklarına Kattığı Hisar Ermeni Bazar mı? Yoksa Araman mı? *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 10/S. 2, (2008), s.125-139.

Küpelî, Özer, "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair", *Osmanlı 3 İktisat*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 490-497.

Küpelî, Özer, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar)", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir 2008, s.391-405.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Ahidname", *DİA*, C I, İstanbul 1988, s. 535-540.

Mantran, Robert, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1995.

- Memiş Gülcan - Recep Yaşa, “Kandıra-Araman Köyü’nün Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildiriler*, C 1, (ed. H. Selvi, İ. Şirin, A. Yeşildal ve R. Narin), Kocaeli 2018, s. 81-105.
- Mirnik, Ivan ve Muhamed Ždralović, “O skupnom nalazu zlatnog I srebrnog novca 15. 16.stolieca kod Opatinca”, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3/8, (1975) s. 119-132.
- Mirnik, Ivan - Muhamed Ždralović, “Skupni nalazi novca iz Hrvatske XIV. Sukupni Nalaz Zlatnog I Srebrnog Novca 16. St. iz Svinjarevaca”, *VAMZ*, 3./XXXIX (2006), s. 217–256.
- Munteanu, Lucian, “Preliminary Data About the Coin Hoard of Iași-2002”, *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, (ed. Virgil Mihailescu-Birliba; trans. Adrian Poruciu ve Norbent Poruciu), Institutul European Press, Iași 2006, s. 433-474.
- Nagy, Zsolt D. - Zoltan May - Kristian Fintor, “Archaeometric Investigation of the Hoard from Bodrogolaszi, Hungary”, *Star: Science & Technology of Archaeological Research* 1(2015), s. 89-98.
- Nef, J., “Industrial Europe at the Time of the Reformation (ca. 1515-ca. 1540)”, *Journal of Political Economy*, Vol. 49/No. 1 (Feb., 1941), s. 1-40.
- Oflaz, Erkan, *16.Yüzyıl Akdeniz Ticaretinde Hegemonya; Osmanlı-İspanya Rekabeti*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2019.
- Özsoy, Ergün, *Akdeniz’de Osmanlılar ve Habsburglar 1550-1660: Siyaset-Ticaret-Ziyaret*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.
- Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Para Politikası”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, III/III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 2-10.
- Pach, Zsigmond Pal, “Hungary and the Levantine Trade in the mid 14th-17th Centuries”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60, (2007), s. 9-31.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I* (5., 7., 9., 10., 12.bö-lümleri çev. Gökhan Aksay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

- Pedani, Maria Pia, *Osmanlı Padişahının Adına İstanbul’un Fethinden Girit Savaşı’na Venedik’e Gönderilen Osmanlılar*, (çev. Elis Yıldırım, ed. Nevin Özkan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- Pedani, Maria Pia, “Ottoman Merchants in the Adriatic Trade and Smuggling”, *ACTA HISTRIAE* 16, (2008), s. 155-172.
- Pedani, Maria Pia, “A Culture of Trust Ottoman Mercants and Venetian Notaries in the Early Modern Period”, *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age Essay on Economic and Social Connected History* (ed. Anna Valerio), Venezia Edizioni Ca’Foscari-Digital Publishing 2018, s. 31-47.
- Petritsch, Ernst Dieter, “Haraç mı Onursal-Hediye mi? XVI. Yüzyıl İkinci Yarısı Osmanlı-Habsburg İlişkileri Hakkında Bir Değerlendirme” (çev. Ergün Özsoy), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, (2015), s. 261-274.
- Pfeiffer-Taş, Şule - Nikolaos Schindel, “The Beçin Coin Hoard and Ottoman Monetary History in the Late 16th/Early 17th Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 56, (2013), s. 1-18.
- Pfeiffer-Taş, Şule, “I. Selim’den I. Ahmed’e Kadarki Dönemde Osmanlı Devleti’nin Para Tarihi”, *Beçin Definesi*, C 1, (Yay. haz. R. H. Ünal-F. Krinzinger-M. Alram -Ş. Pfeiffer-Taş), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2015, s.65-108.
- Polatçı, Türkan - Alican Batmaz, “Doğu-Batı İmajı Gölgesinde Konstantinopolis ve Beç: XVI.ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg İlişkileri”, *Akademik Bakış*, C.6/S.12, 2013, s. 51-80.
- Polatel, Oğuz, “Osmanlı Dönemi İzmit’in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, C 2, 2015, s. 891-923.
- Radvan, L., *At Europe’s Borders, Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Brill Press, USA 2010.
- Reychman, Jan, *Polonya ile Türkiye Arasındaki Diplomatik Münasebetlerin 550. Yıldönümü*, Ankara 1964.
- Sahillioğlu, Halil, *Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul 1958.
- Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, C IV/S. 7-8, (1967), s. 1-33.

- Sahillioğlu, Halil, “Akçe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 2, 1989, s. 224-227.
- Sahillioğlu, Halil, “Darphane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 8, 1993, s. 501-505.
- Sahillioğlu Halil, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 1, 1978, s. 1-38.
- Sahillioğlu, Halil, “1524-1525 Bütçesi”, *İÜİFM Ömer Lütü Barkan’a Armağan*, C 41 / S. 1-4 (1985), s. 415-447.
- Stahl, Alan, “Learning from the Zecca. The Medieval Mint of Venice as a Model for Pre-Modern Minting”, *The Numismatic Chronicle* 17 (2011), s. 347-354.
- Stahl, Alan, *The Mint of Venice in the Middle Ages*, The Johns Hopkins University Press, New York 2000.
- Stahl, Alan, “The Venetian Mint in the Age of the Black death”, *Material Culture and Cultural Materialisms in the Middle Ages and the Renaissance*, (Ed. Curtis Perry), Arizona Studies in the Middle Ages and the Renaissance 5 Belgium 2001, s. 41-57.
- Szelenyi, Balazs A., “The Dynamics of Urban Development: Towns in Sixteenth and Seventeenth-Century Hungary”, *The American Review*, (April) 2004, s. 360-386.
- Şahin Afşin - Sibel Cengiz, “16’ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İnan Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri”, *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 1 /S.1, 2010, s. 69-82.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Ortadoğuda ve Osmanlılarda Altın Para”, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları Yapı Kredi Altın Sikke Koleksiyonu* (ed. Oğuz Tekin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 79-114.
- Tabakoğlu, Ahmet, “XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 41 /S. 1-4 (1985), s. 389-414.
- Tekin, Oğuz, “Osmanlı İmparatorluğunda Para”, *Osmanlı 3 İktisat* (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 169-179.
- Turan, Şerafettin, “Venedik’te Türk Ticaret Merkezi. Fondaco dei Turchi”, *Belle-ten*, C XXII/S. 126(1968), s. 247-283.
- Travaini, Lucia, “Coins and Identity: From Mint to Paradise”, *Money and Coinage in the Middle Ages* (Ed. Roy Naismith), Brill, Leiden/Boston 2018, s. 320-349.
- Bulleten, Nisan 2022, Cilt: 86/Sayı: 305; 119-176

- Ulugün, Yavuz F., *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit 2008.
- Uzun, Mustafa C. - Afşar, Bilge, “Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşım Çerçevesinde değerlendirilmesi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, (2019), s.54-93.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II-III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Üçel-Aybet, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Ünal, H. Ü. - Krinzing, F. - Alram, M. - Ş. Pfeiffer-Taş (Yay. haz.), *Beçin Definesi 1-2*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2015.
- Wallerstein, Immanuel, *Modern Dünya Sistem I Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri* (çev. Latif Boyacı), Yarı Yayınları, İstanbul 2015.
- Wiesner-Hanks, Merry E., *Erken Modern Avrupa 1450-1789* (çev. Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Velter Anna-Maria ve Gabriel Custerea, “Medieval Coins Hoards from the 16th-17th Century Found in Dobrudja”, *Coin Hoards of Dobrudja I* (ed. G. Custurea, M.Dima, G. Talmatchi ve A. M. Velter), Costanta 2007, s. 114-293.
- Yıldız, Yusuf, *Osmanlı-Habsburg İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Zaoral, Roman, “Mining, Trading and Minting in Late Medieval Bohemia”, *From Ore to Money, Mining, Trading, Minting*, Proceedings of the Tallinn (2018) Conference (ed. G. Depeyrot - I. Leimus), Wetteren 2018, s. 79-98.
- Jaco Zuijderduijn, Rombert Stapel ve Jan Lucassen, “Coin Production in the Low Countries”, *TSEG- The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 15/2-3, (2018), s. 69-88.

EKLER**Tablo 1:** Osmanlı İmparatorluğu Sikkeleri

Osmanlı İmparatorluğu								
No	Müz. Env. No.	Padişah	Tip	Darphane	Tarih	Çap	Ağırlık	Toplam
1*	2680	Sultan Selim I 1512-1520 (H 918-926)	Sultani	Serez	918	19	3,5	1
2*	2695	Sultan Süleyman I 1520-1566 (H 926-974)	Sultani	Bursa	926	20	3,5	36
3	2696		Sultani	Bursa	926	20	3,5	
4	2723		Sultani	Bursa	926	21	3,5	
5*	2697		Sultani	Canca	926	20	3,5	
6*	2729		Sultani	Cezayir	926	18	3,6	
7*	2718		Sultani	Dınişk	926	20	3,4	
8	2719		Sultani	Dınişk	926	20	3,4	
9*	2720		Sultani	Haleb	926	20	3,5	
10	2721		Sultani	Haleb	926	20	3,5	
11	2722		Sultani	Haleb	926	21	3,5	
12*	2724		Sultani	Konstanti- niye	926	20	3,5	
13	2725		Sultani	Konstanti- niye	926	20	3,5	
14	2726		Sultani	Konstanti- niye	926	20	3,5	
15	2727		Sultani	Konstanti- niye	926	19	3,5	
16	2728		Sultani	Konstanti- niye	926	19	3,5	
17	2730		Sultani	Mısır	926	21	3,5	
18*	2698		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
19	2699	Sultani	Mısır	926	19	3,5		

20	2700		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
21	2701		Sultani	Mısır	926	19	3,5	
22	2702		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
23	2703		Sultani	Mısır	926	19	3,5	
24	2704		Sultani	Mısır	926	19	3,5	
25	2705		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
26	2706		Sultani	Mısır	926	19	3,5	
27	2707		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
28	2708		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
29	2709		Sultani	Mısır	926	19	3,5	
30	2710		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
31	2711		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
32	2712		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
33	2713		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
34	2714		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
35	2715		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
36	2716		Sultani	Mısır	926	20	3,5	
37	2717	Sultani	Mısır	926	20	3,5		
38*	2694	Sultan Selim II 1566-1574 (H 974-982)	Sultani	Cezayir	974	19	3,5	15
39*	2683		Sultani	Haleb	974	19	3,5	
40	2684		Sultani	Haleb	974	20	3,5	
41*	2692		Sultani	Konstanti- niye	974	18	3,5	
42*	2679		Sultani	Mısır	974	19	3,5	
43	2685		Sultani	Mısır	974	19	3,5	
44	2686		Sultani	Mısır	974	20	3,5	
45	2687		Sultani	Mısır	974	20	3,5	
46	2688		Sultani	Mısır	974	20	3,5	
47	2689		Sultani	Mısır	974	20	3,5	
48	2690		Sultani	Mısır	974	22	3,5	
49	2691		Sultani	Mısır	974	19	3,5	

50*	2681		Sultani	Sidrekapsi	974	20	3,5	
51	2682		Sultani	Sidrekapsi	974	20	3,5	
52*	2693		Sultani	Siroz (Serez)	974	19	3,5	
53*	2731	Sutan Murad III 1574-1595 (H 982-1003)	Sultani	Amid	982	21	3,5	44
54*	2766		Sultani	Bağdat	982	20	3,5	
55	2767		Sultani	Bağdat	982	21	3,5	
56	2768		Sultani	Bağdat	982	20	3,5	
57*	2775		Sultani	Canca	982	20	3,5	
58	2776		Sultani	Canca	982	18	3,5	
59	2732		Sultani	Dımışk	982	19	3,5	
60*	2733		Sultani	Dımışk	982	20	3,5	
61	2773		Sultani	Haleb	982	20	3,5	
62*	2774		Sultani	Haleb	982	20	3,5	
63	2734		Sultani	Konstanti- niye	982	21	3,5	
64	2735		Sultani	Konstanti- niye	982	19	3,5	
65*	2736		Sultani	Konstanti- niye	982	19	3,5	
66	2737		Sultani	Konstanti- niye	982	19	3,5	
67	2738		Sultani	Konstanti- niye	982	19	3,5	
68	2739		Sultani	Konstanti- niye	982	19	3,5	
69*	2741		Sultani	Mısır	982	20	3,6	
70	2742		Sultani	Mısır	982	21	3,5	
71	2743		Sultani	Mısır	982	20	3,5	
72	2744		Sultani	Mısır	982	20	3,5	
73	2745	Sultani	Mısır	982	21	3,5		
74	2746	Sultani	Mısır	982	19	3,5		
75	2747	Sultani	Mısır	982	20	3,5		

Osmanlı-Avrupa Ticari İlişkilerine 'Yusuŕça Definesi' Örneğinde Bir Bakış 167

76	2748		Sultani	Mısır	982	19	3,5			
77	2749		Sultani	Mısır	982	18	3,5			
78	2750		Sultani	Mısır	982	19	3,5			
79	2751		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
80	2752		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
81	2753		Sultani	Mısır	982	21	3,5			
82	2754		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
83	2755		Sultani	Mısır	982	19	3,5			
84	2756		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
85	2757		Sultani	Mısır	982	19	3,5			
86	2758		Sultani	Mısır	982	19	3,5			
87	2759		Sultani	Mısır	982	19	3,5			
88	2760		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
89	2761		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
90	2762		Sultani	Mısır	982	21	3,5			
91	2763		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
92	2764		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
93	2765		Sultani	Mısır	982	20	3,5			
94	2740		Sultani	Sakız	982	20	3,4			
95	2769		Sultani	Sakız	982	20	3,5			
96*	2770		Sultani	Sakız	982	20	3,5			
97*	2771		Sultan Mehmet III 1595-1603 (H 1003-1012)	Sultani	Amid	1003	22		3,5	2
98*	2772			Sultani	Haleb	1003	19		3,5	
	Toplam									98

Tablo 2: Avrupa Devletleri Sikkeleri

No	Müz. Env. No.	Devlet ya da Bölge	Hanedan	Hükümdar	Darphane	Tip	Emisyon Yılı	Çap	Ağırlık
1*	2787	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Cristoforo Mora	Venedik	Duka	1462-71	21	3,5
2*	2789	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Andrea Gritti	Venedik	Duka	1523-38	21	3,5
3*	2791	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Francesco Donato	Venedik	Duka	1545-53	21	3,4
4*	2788	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Francesco Venier	Venedik	Duka	1554-56	21	3,5
5*	2779	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Girolamo Priuli	Venedik	Duka	1559-67	20	3,5
6	2783	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Girolamo Priuli	Venedik	Duka	1559-67	20	3,5
7	2791	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Girolamo Priuli	Venedik	Duka	1559-67	20	3,4
8*	2790	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Pietro Loredon	Venedik	Duka	1567-79	21	3,5
9	2784	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Pietro Loredon	Venedik	Duka	1567-79	20	3,5
10*	2786	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Alvise Moccegino	Venedik	Duka	1570-77	21	3,5
11	2777	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Alvise I Moccegino	Venedik	Duka	1570-77	20	3,5
12	2778	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Alvise I Moccegino	Venedik	Duka	1570-77	20	3,5
13	2793	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Alvise I Moccegino	Venedik	Duka	1570-77	20	3,5
14	2794	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Alvise I Moccegino	Venedik	Duka	1570-77	20	3,5
15	2782	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Niccolo de Ponte	Venedik	Duka	1578-85	20	3,5
16*	2785	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Niccolo de Ponte	Venedik	Duka	1578-85	20	3,5
17*	2780	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Pasquale Cicogna	Venedik	Duka	1585-95	20	3,5

18	2781	İtalya	Venedik Cumhuriyeti	Paşgiale Cicogna	Venedik	Duka	1585-95	20	3,5
19*	2816	İtalya	Parma Dükahğı	I. Ranuccio Far- nese	Parma	Duka	1592-22	21	3,5
20*	2828	Avusturya	Habsburg	II.Ludwing	Kremnica	Gulden	1521	22	3,5
21*	2825	Avusturya	Habsburg	I.Ferdinad	Kremnica	Duka	1552	22	3,5
22	2827	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Kremnica	Duka	1582	22	3,5
23	2831	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Kremnica	Duka	1585	22	3,5
24	2824	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Kremnica	Duka	1587	22	3,5
25*	2829	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Kremnica	Duka	1587	22	3,5
26	2826	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Kremnica	Duka	1590	22	3,5
27	2832	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Kremnica	Duka	1593	22	3,5
28*	2830	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Nagybanya	Duka	1584	22	3,5
29*	2808	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Prag	Duka	1589	22	3,5
30	2809	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Prag	Duka	1590	23	3,5
31*	2810	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Zwolle	Duka	1600	23	3,4
32	2806	Avusturya	Habsburg	II.Rudolf	Zwoll	Duka	1600	21	3,5
33*	2821	Avusturya	Habsburg	III.Maximilian	Hall	Duka	1612- 1618	22	3,5
34	2823	Avusturya	Habsburg	III.Maximilian	Hall	Duka	1612- 1618	22	3,5
35	2822	Avusturya	Habsburg	III.Maximilian	Hall	Duka	1612- 1618	21	3,5

36*	2807	Avusturya	Salzburg Başpiskoposluğu	Wolf Dietrich von Raitenau	Salzburg	2 Duka	1587-97	25	7
37*	2795	Silezya	Breslau Dükalığı		Breslau	Duka	1531	21	3,5
38*	2833	Almanya	Köln Baş Piskoposluğu	IV.Friedrich	Deutz	Thaler	1563	40	27
39*	2805	Almanya	Prusya Dükalığı	Georg Friedrich	Prusya	Duka	1597	22	3,5
40*	2834	Almanya	Saksonya Elektörlüğü	I. August	Dresden	Thaler	1569	40	27,5
41*	2797	Polonya-Baltık Bölgesi	Polonya Krallığı ve Litvanya Prenslığı	Stephan Batory	Gdansk	Duka	1578	22	3,5
42	2796	Polonya-Baltık Bölgesi	Polonya Krallığı ve Litvanya Prenslığı	Stephan Batory	Gdansk	Duka	1586	22	3,5
43	2798	Polonya-Baltık Bölgesi	Polonya Krallığı ve Litvanya Prenslığı	Stephan Batory	Gdansk	Duka	1586	22	3,5
44*	2803	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Gelderland	Duka	1586	23	3,5
45	2800	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Gelderland	Duka	1587	22	3,5
46	2802	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Gelderland	Duka	1595	22	3,5
47*	2813	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Friesland	Duka	1588	22	3,5
48	2814	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Friesland	Duka	1588	22	3,5

49	2815	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Friesland	Duka	1588	22	3,5
50*	2801	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Holland	Duka	1595	22	3,5
51	2799	Flemenk (Aşağı Ülkeler)	Hollanda	Morris	Utrech	Duka	1596	22	3,5
52*	2817	Romanya	Transilvanya Prensligi	Sigismund Bathory	Sibiu/Hermannstadt	Duka	1582	22	3,4
53	2820	Romanya	Transilvanya Prensligi	Sigismund Bathory	Sibiu/Hermannstadt	Duka	1582	23	3,4
54	2818	Romanya	Transilvanya Prensligi	Sigismund Bathory	Sibiu/Hermannstadt	Duka	1585	22	3,4
55	2819	Romanya	Transilvanya Prensligi	Sigismund Bathory	Sibiu/Hermannstadt	Duka	1591	22	3,4
56*	2804	Romanya	Transilvanya Prensligi	Sigismund Bathory	Baia Mare/Nagybanya	Duka	1591	22	3,4
57	2812	Romanya	Transilvanya Prensligi	Sigismund Bathory	Baia Mare/Nagybanya	Duka	1592	22	3,5
58	2811	Romanya	Transilvanya Prensligi	Sigismund Bathory	Baia Mare/Nagybanya	Duka	1593	23	3,5

Osmanlı İmp.	İtalya	Avusturya	Silezya	Almanya	Polonya Baltık Bölgesi	Flemenk (Asağı Ülkeler)	Romanya	Toplam
Padişahlar	Venedik Cumhuriyeti	Habsburg	Berlins Dükaliği	Köln Başpiskoposluğu	Polonya Krallığı ve Litvanya Prensligi	Hollanda	Transilvanya Prensligi	1
II. Mehmet (1482-1482)	Cristoforo Mora (1487-1)							
II. Bayezid (1481-1512)								
Sultan Selim I (1512-1520)	Andrea Gritti (1520-1566)							2
Sultan Süleyman I (1520-1566)	Francesco Donato (1545-53)	II. Ludwig (1521)	Breslau Dükaliği (1531)	IV. Friedrich (1563)				42
II. Süleyman (1566-1574)	Francesco Venter (1554-56)	1 adet	1 adet	1 adet				
Sultan Selim II (1566-1574)	Girolamo Priulli (1559-67)	3 adet						19
	Pietro Lorelon (1567-79)	2 adet		Wolf Dietrich von Raitenau (1597-97)				
Sultan Murad III (1574-1594)	Alessandro Mocenigo (1577-77)	5 adet						83
	Niccolò de Ponte (1578-85)	2 adet						
	Paquale Cicogna (1585-95)	2 adet						
Sultan Mehmet III (1595-1603)	I. Ranuccio Farnese (1592-22)	2 adet						6
	1 adet			Georg Friedrich (1597)				
Sultana Ahmed I (1603-1617)		III. Maximilian (1613-1619)						3
Toplam								156

Tablo 3: Yusufça Definesi'ndeki Osmanlı ve Avrupa Sikkelerinin Sayısal ve Tarihsel Olarak Karşılaştırılması

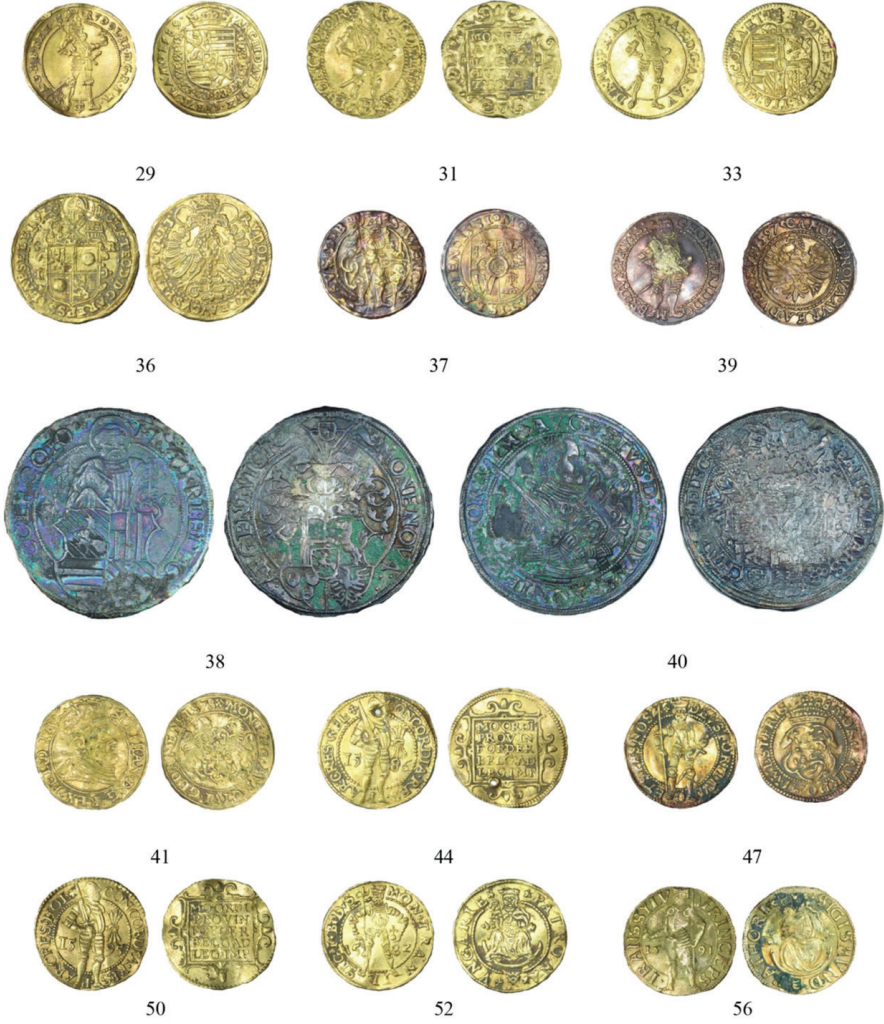
Resim 1: Osmanlı Sikkeleri

Resim 2: Osmanlı Sikkeleri

Resim 3: Avrupa Devletleri Sikkeleri

Resim 4: Avrupa Devletleri Sikkeleri

Selef-Halef İki Vak'anüvîs Sa'dullah Enverî ve Halil Nûrî'nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme

Hüseyin Sarıkaya*

Öz

Tereke kayıtları, Osmanlı sosyo-kültürel ve ekonomik tarihine ait kıymetli kaynaklar arasında yer alır. Bu kayıtlar tutuldukları devrin toplumsal tabakalarına, aile yapılanmasına, şahısların gelir düzeylerine, emtia türlerine ve bunların kıymetlerine ışık tutmaktadır. İşte bu çalışma, 18. yüzyılın sonlarına doğru sırasıyla vak'anüvîslük makamına tayin edilmiş iki Osmanlı müellifi ve devlet adamı Sa'dullah Enverî ile Halil Nûrî efendilerin malvarlıklarını tereke kayıtları üzerinden tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, ilk olarak, müelliflerin hayat hikâyelerine genel hatlarıyla değindikten sonra, iki müellife ait tereke kayıtlarının şekli hususiyetlerini ele aldık. Ardından tereke verileri ışığında müelliflerin aile efradı, vekil ve vasileri, menkul ve gayr-i menkul malvarlıklarını konu edindik. Çalışmanın son kısmında terekelerin taksimi ve servetlerin dönemsel açıdan iktisadî tahlillerine eğildik. Kayıtların tutulma sebepleri, kayıt işlemlerine nezaret eden görevliler, yazım usulü ve kâtiplerin imlâ hataları, vekil ve vasilerin hukuki konumları, müelliflerin servetlerine ait ayrıntılı veriler, her iki müellifin malvarlıklarının kendi yaşadıkları dönem standartlarına göre ekonomik açıdan konumu ve günümüz iktisadî şartlarıyla mukayesesi gibi meseleler çerçevesinde mezkûr konu başlıklarını etraflıca ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Vak'anüvîs, Sa'dullah Enverî, Halil Nûrî, Tereke, Guruş, Akçe.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, huseyin.sarikaya@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-9398-1295
DOI: 10.37879/belleten.2022.177
Makale Gönderim Tarihi: 20.01.2021 – Makale Kabul Tarihi: 24.05.2021

The Estates of Sa'dullah Enverî and Khalîl Nûrî, The Predecessor and Successor Chroniclers A Comparative Study

Abstract

The Estate registers (*Tereke*) are one of the important sources concerning Ottoman socio-cultural and economic history. These records shed light on social stratum, family structures, amount of personal income, types and values of commodities in the relevant period. This study aims to analyze the property of the chroniclers and statesmen Sa'dullah Enverî and Khalîl Nûrî, who were successively appointed to the chronicler-post in the later XVIIIth century, through the estate registers. I firstly mention both authors' biography and examine the character of the estate records concerning the authors. Then, from many aspects, I evaluate their family members, attorneys, trustees and properties. In the final chapter, I focus on the distribution of the estates and periodically economic analyses of the writers' affluence. What is more to all the items elaborated above, I deepen the subject with extras such as motives for record-keeping, supervising clerks, writing methodology and spelling mistakes of scribes, official positions of attorneys and trustees, comprehensive statistics related to the estates and properties, worth of the assets in their lifetimes including specific comparisons with modern-day conditions.

Keywords: Chronicler (Waq'anüvis), Sa'dullah Enverî, Khalîl Nûrî, The Estate Registers, The Ottoman Piastre (Kurus), The Ottoman Traditional Silver Currency (Akche).

Giriş

Miras, vefat eden kişinin geride bıraktığı mal veya eşyaların genel adıdır. Miras üzerinde hukukî ve şahsî hakların mevcudiyeti, İslam hukukunun bu konuya ehemmiyet vermesine¹ ve ilgili meseleleri *İlmü'l-Ferâiz* başlığı altında ele almasına vesile olmuştur². Söz konusu husus Osmanlı hukuk sisteminde *muhallefât*, *metrûkât*,

1 Belhac el-Arabî, *Ahkâmü't-terikât ve'l-mevârîs 'ulâ dav'î kânûnî'l-üsretî'l-cedîd*, Dârü's-Sekâfe, Amman 2009, s. 29-37; Abdüsselam Arı, *İslâm Miras Hukuku*, Pınar Yayınları, İstanbul 2018, s. 15, 25; Hamza Aktan, "Miras", *İslam Ansiklopedisi*, C 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 143-145.

2 Bu ilim sahası etrafında teşekkül eden hacimli literatüre dair tespitler için bkz. Abdurrahman Yazıcı, "Üç Ferâiz Metni Çerçevesinde Gelişen Mütעהhirin Dönemi Ferâiz Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 11/S. 22 (2013), s. 147-192; Abdurrahman Yazıcı, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde İslâm Miras Hukuku Çalışmaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.

kısmet, tereke vb. kavramlar adı altında çeşitli muamelelere konu olarak kayıt altına alınmıştır. Bu muamelelerden neşet eden tereke kayıtları ise, vefat eden bir şahsın geride bıraktığı şahsî servetini oluşturan her türlü mal ve eşyaların bilgilerini içeren mahkeme tutanaklarıdır. Bu kayıtlar ölen kişiye ait malların ayrıntılı dökümüne (malların miktarları, muhammen bedelleri veya satışla belirlenmiş kıymetleri vb. nitelikleri), tereke yekûnundan yapılan çeşitli masraf ve harcama kalemlerine, son olarak da kalan miktarın İslam miras hukuku çerçevesinde vârislere taksimine dair bilgileri ihtiva eder. Lakin vefat eden şahsın ölümünden evvelki muhtemel bazı tasarrufları, terekenin tahrir ve taksiminde oluşabilen ihmâl veya suiistimaller vb. hususlardan ötürü bu kayıtların kişisel serveti ne derece yansıttığı konusunda farklı görüş ve değerlendirmeler de ortaya atılmıştır³. Muhtemel eksiklikleriyle birlikte bu kayıtlar, gerek kişisel servetin araştırılmasında, gerekse ait oldukları dönemin sosyo-ekonomik durumunun incelemesinde başvurulan kaynakların başında gelir⁴. Zengin içeriği ve ehemmiyeti bakımından muhtelif araştırmaların konusu olan bu kayıtlar özelinde hacimli bir literatür de teşekkül etmiştir⁵. Bu sahaya dikkatleri çeken öncü araştırmalar İnalçık⁶ ve Fekete’ye⁷ aittir. Fakat Barkan’ın ken-

22 (2013), s. 309-328; Ali Bardakoğlu, “Ferâiz”, *İslam Ansiklopedisi*, C 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 362-363.

- 3 Konuyla ilgili ayrıntılar için bk. Ömer L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, C 3/S. 5-6 (1966), s. 75; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 73-79. Christoph K. Neumann, “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8 (2009), s. 16.
- 4 Terekelerde zikredilen eşyaların ne derece kayda girdiği sorusunu net bir şekilde yanıtlamak mümkün değilse de, “meksûr”, “müsta‘mel”, “bir mikdâr”, “köhne”, “birkaç” gibi sıradan malların vasıflarını dahi belirten kelimelerin kayıtlarda yer alması, terekeleri kaydeden görevlilerin tespit ettikleri hemen her türdeki eşyaların tahriri ve kaydı konusunda titiz davranmaya çalıştıklarına da işaret etmektedir (Bozkurt, *agt.*, s. 38).
- 5 Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 11/S. 22 (2013), s. 193-229; Orlin Sabev, “Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi-Bildiriler*, Korza Yayıncılık, İstanbul 2012, C I, s. 259-272.
- 6 Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 15/S. 1-4 (1953), s. 51-75.
- 7 Fekete Lajos, “Egy Vidéki Török úr Otthona a XVI. Században”, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, C 15/S. 1-2 (1959), s. 87-106. Bu makale iki ayrı Türkçe tercümeyle konu olmuştur. Bk. Lajos Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, çev. Sadrettin Karatay, *Bellelen*, C 29/S. 116 (1965), s. 615-638; Lajos Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi”, çev. M. Tayyib Gökbilgin, *Bellelen*, C 43/S. 170 (1979), s.

disinden sonraki araştırmalar için örnek teşkil eden Edirne Askerî Kassamlığı'na dair çalışması⁸ ilk kapsamlı akademik inceleme hüviyetindedir. 1985'ten sonra hayli artış gösteren bu sahadaki araştırmalar içerisinde özellikle Said Öztürk ile Fatih Bozkurt'un doktora tezleri dikkatleri çekmektedir⁹.

Bu çalışma, Osmanlı vak'anüvislerinden Sa'dullah Enverî (ö. 1209/1794) ve halefi olarak bu makama tayin edilen Halil Nûrî'nin (ö. 1213/1799) miras kayıtlarını mukayeseli olarak konu edinmeyi ve tereke çalışmalarına mütevazı bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Çalışmada Sa'dullah Enverî¹⁰ ve Halil Nûrî'ye¹¹ ait esas tereke kayıtlarını merkeze almakla beraber, bu kayıtlardan sonra tutulmuş zeyl tutanaklarına da müracaat ettik¹². Ayrıca, iki müellifin miraslarını anlaşılır kılmak adına, Kısmet-i Askerî Mahkemesi'nce 1209-1213 (1794-1799) yılları arasında tutulan çok sayıda tereke defterini¹³ inceleyerek, yer yer iki müellifin miras kayıtlarıyla mukayeselerde bulunduk. Böylece yüzyılın son beş yılında tutulmuş terekelerden hareketle bir yandan Osmanlı askerî sınıfından vefat etmiş şahısların sosyo-ekonomik durumlarını genel hatlarıyla görmeye, diğer yandan yaşadıkları dönemin maddî kültürü içerisinde iki müellifin yaşam tarzlarını netleştirmeye çalıştık.

A. İki Müellif

1. Sa'dullah Enverî

Aslen Trabzonlu olan Sa'dullah Efendi'nin 1735-36 tarihinde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. İstanbul'da eğitim alan müellif, hâcegânlık rütbesine ulaşın-

457-480.

- 8 Ömer L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C 3/S. 5-6 (1966), s. 1-479.
- 9 Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri -Sosyo-Ekonomik Tahlil-*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- 10 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri (=KMŞS), nr. 654, vr. 103b-106a.
- 11 KMŞS, nr. 710, vr. 67a-68b.
- 12 Enverî Efendi'nin terekesine ait bazı muameleler ve zeyiller için bk. KMŞS, nr. 655, vr. 47b; nr. 660, vr. 38a; nr. 669, vr. 11b; nr. 687, vr. 21b-22a; nr. 689, vr. 11b; nr. 696, vr. 108a; nr. 706, vr. 42b-43a. Nûrî Bey'in zeyli için bkz. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Sicilleri (=EHMS), nr. 270, s. 29-30.
- 13 KMŞS, nr. 653, 654, 660, 661, 667, 669, 670, 672, 673, 676, 679, 684, 687, 689, 691, 694, 696, 700, 701, 704, 705, 706, 707, 708, 710.

ca, Enverî mahlasını aldı. 1768-1774 Osmanlı-Rus harbi sırasında vak'anüvîslik vazifesine tayin edilerek sefere katıldı (1182/1769). Daha sonra 1190-1197 (1776-1783), 1201-1204 (1787-1790), 1206-1207 (1791-1793) ve M 1209 - 13 R 1209 (Ağustos 1794- 8 Kasım 1794) tarihleri arasında dört defa daha bu vazifeye getirildi. Bu vazifeleri sırasında kaleme aldığı hadiseleri bir araya getirdiği *Târîh*'ini 3 cilt olarak tasarladı. Bu mühim vazifesinin yanında Teşrifatçılık, Tezkirecilik, Cebeci Kâtibliği, Küçük Evkaf Muhasebeciliği, Divan Divitdarlığı, Ganem Mukataacılığı, Süvari Mukabeleciliği, Çavuşbaşılık Vekâleti gibi görevleri de ifa etti. Vefat ettiği sırada vak'anüvîslik ile birlikte Anadolu Muhasebeciliği uhdesindeydi. 18. yüzyılın güçlü kalemlerinden olan müellif, III. Selim'e islahat layihası sunan fikir adamları içerisinde de yer almıştır¹⁴.

2. Halîl Nûrî

İstanbul'da doğup büyümüş ve haccân sınıfı içerisinde yetişmiş olan Nûrî Efendi, Mart-Ağustos 1755 tarihleri arasında üç ay Sadrazamlık yapan Abdullah Nâilî Paşa'nın torunudur. Baş-mukataacılık payesiyle (1774) haccân sınıfına adım atan müellif, Amedî Vekâleti, Ulufeciyan-ı Yesâr Kitâbeti, Silahdâr Kitâbeti, Top Arabacıları Kitâbeti ve ikişer defa da Maliye Tezkireciliği ve Küçük Tezkirecilik gibi vazifelerde bulundu. 1794-1799 yılları arasında ise, vak'anüvîslik görevini yürüttü. Bu vazifesi sırasında kaleme aldığı *Târîh*'ini 6 cilt üzere tertip etti. Eserinin beş cildini tarihî hadiselerle ayırdı. Dördüncü cildinde ise III. Selim döneminde çıkarılan çeşitli nizamname ve kanunnamelere yer verdi. Vak'anüvîsliğinin yanında müellifin icra ettiği son vazifesi Küçük Tezkirecilik'tir. Tarihçiliğinin yanında şair ve edip yönleri de bulunan Halîl Nûrî, Ebû Yakub Sekkâkî'ye ait *Miftâhu'l-Ulûm*'un Arapça belâgat ilmine dair üçüncü bölümünün muhtasarı olarak Celâleddin Hatîb Muhammed el-Kazvîni tarafından kaleme alınan *Telhîsu'l-Miftâh*'ı, *Matla'u'n-Nûr* adıyla tercüme etmiştir. Ayrıca oğlu Mehmed Nebîl ile birlikte çeşitli şiir ve gazel-

14 Enverî ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları-I", *Belgeler*, C 20/S. 2 (1999), s. 122-124; Muharrem Saffet Çalışkan, (*Vekâyi'nüvis*) *Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188 / 1768-1774)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. X-XXXV; Hikmet Çiçek, (*Vekâyi'nüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihinin II. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1187-1197/ 1774-1783)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018, s. 9-17, 41-42, 115-236; Ü. Filiz Bayram, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 31-68, 88-117; s. X; Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. XII.

ler kaleme almıştır. Dönemin önde gelen yazarları arasında bulunan müellif, III. Selim'in takdirini de kazanmıştır¹⁵.

B. İki Tereke

1. Kayıtların Şekli Hususiyetleri ve Tutulma Nedenleri

Müelliflerin malvarlıklarına dair ayrıntılara geçmeden evvel, gerek şekil hususiyetleri gerekse hangi sebeplerle bu kayıtların tutulduklarını irdelemeye çalışacağız.

Enverî Efendi'nin terekesi Rumeli Kazaskeri Hayrullah Efendi'nin ilgili mahkemeye kadı (*askerî kassâm*) olarak tayin ettiği Hafız Ali Efendi gözetiminde¹⁶ 25 CA 1209 (18 Aralık 1794) tarihinde Şehrî Ali adında bir kâtip tarafından; Nûrî Efendi'nin tereke kaydı ise Rumeli Kazaskeri Ömer Hulusi Efendi'nin mahkeme kadısı tayin ettiği Ahmed Arif Efendi¹⁷ nezaretinde 25 Z 1213 (30 Mayıs 1799) tarihinde el-Hâc İbrahim adında bir kâtip tarafından tutulmuştur¹⁸.

15 Halil Nûrî hakkında ayrıca bk. Afyoncu, agm. s. 142-143; Mehmet İpşirli, "Halil Nûrî", *İslam Ansiklopedisi*, C 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 321-323; Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 5-35; Hüseyin Sarıkaya, "Vakanüvis Halil Nûrî Bey ve *Târîh*'inin Neşri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51 (2018), s. 419-457.

16 KMŞS, nr. 661, vr. 1b.

17 KMŞS, nr. 704, vr. 1b.

18 Tereke kayıtlarında bu türden kâtiplerin ismini tespit etmenin araştırmacılar için önemli bir kolaylık sağladığına burada işaret etmemiz gerekiyor. Vefat eden bir şahsın terekesine ait kayıdn sağ veya sol kenarlarında ismi bulunan kâtibin tespiti, esas tereke kaydından sonraki tarihlerde tutulan zeyillerini takip etmemizde ve seri bir taramaya tabi tutmamızda büyük kolaylık sağlamaktadır. Zira bir şahsın terekesini yazan kâtibin ismi, ilk kayıttan sonraki tarihlerde tutulan zeyl kayıtlarında da muhakkak yer almaktadır. Eğer zeyl kaydı başka bir kâtip tarafından kaleme alınmaya başlamışsa, gerek vefat eden kişinin evvelki kayıtlarının tutulduğu tarihlere işaret edilmekte gerekse bu kayıtların daha önceden hangi kâtiplerin elinden çıktığı zikredilmektedir. Bu durum defterlerin kendi içinde bir indeks mantığına sahip olduğunu da göstermektedir. Örneğin Reisülküttâb Mehmed Raşid Efendi'nin Üsküdar-Kuzguncuk'taki sahilhanesinde bulunan eşyalarına ait kıymetlerin kaydedildiği 27 L 1212 (14 Nisan 1798) tarihli tereke kaydı (KMŞS, nr. 700, vr. 82a-84a) Mahkeme Baş Kâtibi Seyyid Mehmed Efendi (KMŞS, nr. 698, vr. 149a) tarafından tutulmuştur. Esas terekenin tespit ve taksim işlemleri (3 S 1213 / 17 Temmuz 1798) söz konusu olduğunda ise terekenin kayıt altına alınması vazifesi aynı kâtime havale edilmiştir (KMŞS, nr. 706, vr. 35a-43a). Yine Çömlekçi Seyyid Hüseyin Beşe'nin KMŞS, nr. 700, vr. 113b'de yer alan zeyl kaydında, terekesinin ilk tutulduğu tarih (1201/1787) ile 1206 (1791) ve 1210'daki (1796) diğer zeyl tarihlerine ve bu kayıtları tutan kâtiplerin isimlerine sırasıyla kenar notunda (Mahmud ve Silahşör-zâde) kısaca işaret edildikten sonra, 5 M 1213 (19 Haziran 1798) tarihli zeylin ayrıntılarına geçilmiştir. Bu kayıdn ise el-Hâc Abdî adında bir kâtibin elinden çıktığı yine kenar notuyla gösterilmiştir.

İki müteveffanın tereke kayıtları ile alakalı bir diğer husus yazı stili ve hesaplama şeklidir. Enverî Efendi'nin terekasını kaydeden Şehrî Ali rik'a, Nûrî Bey'in miras kaydını tertip eden el-Hâc İbrahim ise ta'lik hattını tercih etmiştir. Her iki müellifin tereke kaydında önce kendilerinin kimlik bilgileri ile mirastan hakkı olan aile efradı ve vekiller-vasîler zikredilmiş, sonrasında malların dökümü yapılmıştır. Terekelerin gider kalemleri aktarıldıktan sonra mirasların taksim bilgileri verilmiş ve son olarak da şerh kayıtları düşülmüştür. Enverî'nin tereke kaydında, sahip olduğu kitapların sayımı akabinde kıymet toplamları yazılmış, ardından diğer malvarlığının nakdî değerlerine yer verilmiştir. Eşya ve muhammen nakdî kıymet dökümlerinin tamamlanmasından sonra kitap ve diğer emtianın parasal bedellerine ait toplam tutar kaydedilmiştir¹⁹. Nûrî Efendi'nin terekasında ise kıymetleri kaydedilen kitapların altında bu şekilde bir ara toplam verilmemiş, diğer malvarlığı ile beraber yazılmıştır. Enverî Efendi'nin mallarının kaydı akçe üzerinden hesaplanmış; ihrâcât kısmında (masraflar, harçlar, borçlar vs) önce akçe hesabı güruşa çevrilmiş ve ardından gelen bölümlerde de hesaplamalar güruş²⁰ üzerinden yapılmıştır. Nûrî Efendi'nin kaydı ise baştan sona güruş hesabıyla tutulmuştur²¹.

- 19 Dönemin kısmet-i askeriye sicilleri içerisinde örneğin sâbık Mekke Kadısı Hayyât-zade Mahmud (KMŞS, nr. 670, vr. 23b-24b), sâbık Şeyhulislam İbrahim Efendi'nin oğlu mevâlî kadılarında Osman Ataullah (KMŞS, nr. 687, vr. 4b-8b), Silah Kalemi hulefalarından Ali (KMŞS, nr. 704, vr. 22a-b) ve İstanbul Kadısı Naibi Kastamonulu Seyyid Ahmed (KMŞS, nr. 684, vr. 50a-51a) efendilerin tereke kayıtlarında kitap ve diğer emtianın hesapları ayrı bölümler halinde kayıt altına alınmıştır. Bu durum, ihrâcât kısmında *tertibîyye-i kütüb* veya *dellâlîyye-i kütüb* gibi işlem masraflarının neden ayrı ayrı kalemler halinde gösterildiğine de açıklık getirmektedir.
- 20 Güruş, 20 Ekim 1719'da Osmanlı topraklarında tedavüle girmiş; 120 akçe ve 40 pâreye (3 akçe = 1 pâre; 40 pâre = 1 güruş; 1 güruş = 120 akçe) denk gelecek kıymette basılmıştır (Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul'da Doğan Bir İstanbul Sikkesi: Kuruş (Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Güruşunun Ortaya Çıkış Hikayesi)", *Osmanlı İstanbulu VI - VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecen vd., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 399-415; Ali Akyıldız, "Para", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2007, C 34, s. 164). Para birimleri arasındaki bu ölçülerin her iki müellifin vefat ettikleri tarihlerde de (1794-1799) aynı kaldığı görülmektedir. Ayrıca 1209-1211 (1794-97) yıllarına ait sicillerde genel olarak akçe hesabının ağırlıkta olduğu; lakin yüzyılın sonuna doğru terekelerin tutulması sırasında güruş hesabının daha çok tercih edildiği de dikkatimizi çeken bir diğer husustur. Osmanlı'da sahafık kurumu üzerine kıymetli bir çalışma hazırlayan Erünsal'ın tespitleri dikkatimizi çeken mezkûr hususu destekler niteliktedir. Erünsal, XVIII. asrın sonlarına kadar terekelerdeki para birimlerinin akçe olarak kaydedildiğini, XIX. yüzyıl başlarında akçe-güruş karışık olarak yazıldığını; fakat daha sonraki devirlerde güruş hesabının yazılarda daha çok ağırlık kazandığını ifade etmektedir (bk. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Sahafık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 323).
- 21 Dönemin diğer kayıtlarında da farklı para birimleri üzerinden hesaplamaların yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Eyüp Kadısı Abdullah (KMŞS, nr. 653, vr. 51a-52a) ve Ayasofya Cami Kayyım-başısı el-Hâc Hasan (KMŞS, nr. 673, vr. 49b-50a) efendiler ile Sadrazam İzzet Mehmed Paşa'nın Kahveci-başısı Ahmed (KMŞS, nr. 667, vr. 13b) ve Yeniçeri Ocağı On Yedinci

Kâtiplerin imlâ konusundaki dikkat ve hassasiyetleri önem arz eden bir başka husustur. Zira oldukça spesifik bir emtia olarak değerlendirilebilecek malların isimlerini kesin olarak tespit edebilmek, dönemin maddî kültürüne ve kullanılan tabirlere aşina olmanın yanı sıra kâtiplerin imlâ bilgilerine ve yazım kabiliyetlerine de bağlıdır. Bu noktada Enverî'nin tereke kaydını tutan Şehrî Ali'nin başarılı olduğunu söylemek zordur. Zira metinde yer alan hâcegân ve hânım ifadeleri “hı”nın noktasız haliyle (حواجكان، حانم), Bahâeddîn el-Âmilî'nin Arap edebiyatına dair meşhur eseri *Keşkül* metinde Keşlûl (كشلول), meşhur *Siyer* müellifi Halebî'nin ismi Çelebi (جلبي), İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Muğni'l-Lebîb* adlı eseri Muğni'l-Lebîb (لبيت), Nev'î-zâde Atâyî'nin *Hamse* adlı eseri “hı”nın noktasız haliyle (حمسه), Zeynî-zâde'nin isim kısmında -zâde ibaresindeki “z” harfi noktasız olarak “r”, Muhibbî'nin *Hulâsâtü'l-Eser* adlı kitabı “hı” ve “kapalı te”nin noktasız haliyle (حلاصه), Târih-i Subhî'nin yazımında yine “hı”nın noktasız haliyle “تاریح”, Kâzerûnî'nin *Şerhu'l-Mûcez* adlı eseri “Şerhu Mûzec (موزج)”, Nevevî'nin *Hilyetü'l-Ebrâr* adlı eserinin adı “ha”nın noktalı haliyle “خلية”, İbn Ebî Hacâle'nin *Sikkerdânü's-Sultân* adlı eserinin ismi “Şekkerdân (شكردان)”, çarşeb ifadesi “صارشب”, bir tür kumaş adı olan muhabethâne ifadesi “محبثانه” şeklinde yazılmıştır. Yine *tapkür* kelimesinin yazılışında bu türden dikkatsizliklerin bariz bir örneği görülmektedir. Kâtip metin içinde bazı yerlerde “tapkür”, bazı yerlerde ise “tapkûn” şeklinde yazmıştır²². Nûrî Efendi'nin tereke kâtibi el-Hâc İbrahim'in hâcegân ibaresini noktasız olarak حواجگان, sahiplik

Bölük yoldaşlarından Fazlullah (KMŞS, nr. 708, vr. 69b-70a) ağaların tereke kayıtları Enverî Efendi'nin kaydına benzer şekilde *akçe/meblağ* hesabıyla tutulmuşken; Anadolu kadılarında Batumlu Mustafa Hulusi Efendi'nin (KMŞS, nr. 672, vr. 10a), Hafız Hayrullah Efendi'nin kızı Nefise Hanım'ın (KMŞS, nr. 679, vr. 68a-69a), Duhancı İskeçeli Süleyman Ağa'nın (KMŞS, nr. 691, vr. 23a-25a) ve Kudatdan Şeyh-zâde Mahmud Şakir Efendi'nin (KMŞS, nr. 707, vr. 30b) terekeleri ise Nûrî Efendi'nin tereke kaydına benzer şekilde *guruş* hesabı usulü üzere tutulmuştur. Bu hesapların yanında örneğin Duhancı Abram veled-i Ovennes'in (KMŞS, nr. 660, vr. 33a-b), Tunus Ocağı neferatından Mehmed b. Said'in (KMŞS, nr. 669, vr. 61a), Kaşıkçı el-Hâc Mustafa Ağa'nın (KMŞS, nr. 689, vr. 13b-14a), Tekneci Ali Ağa'nın (KMŞS, nr. 701, vr. 36a) ve Trablus Ocağı neferlerinden Seyyid İbrahim'in (KMŞS, nr. 694, vr. 84a) terekeleri ise *pâre* hesabıyla kaydedilmiştir. Kayıtların farklı para birimleri üzerinden tutulmasında iki muhtemel sebebin var olduğunu düşünüyoruz. Her bir terekenin tespitinden önce Kismet-i Askerî Mahkemesi'nin bu nakit cinslerinden hangisinin esas alınacağını belirlemesi ve bu karar doğrultusunda mirasların kayıt altına alınması ihtimallerden biridir. Terekelerin hesap ve kayıtları sırasında kâtiplerin te-davüldeki bu para birimlerinden herhangi birini tercih etmelerine müsaade edilmiş olması da bir diğer ihtimaldir.

22 Kelimenin doğru okunuşu “tapkür”dur. Zira Moğolcadan dilimize giren kelimeler arasında “sıra, bağ, eğer üzerinden aşılarak bağlanan kolan” anlamlarına gelen “dapkur” şeklinde bir kelime vardır ve *tapkür* da Anadolu ağzında dapkürün küçük bir değişikliğe uğramış halidir (Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 17 (1972), s. 222-223).

anlamına gelen zevî ibaresini yine noktasız olarak دوی, Târîh-i Peçuvî ibaresini noktasız olarak تاریخ حوی, sevâyî (سوائی) ifadesini sad (ص) harfiyle savâyî (صوائی) ve 'inâyetli ibaresini farklı bir imlâ ile عبايتلى şeklinde yazmış olmasının dışında pek fazla yazım hatası yapmadığı görülmektedir.

Şekil ve dil özelliklerinin yanında ele alacağımız bir diğer konu, mirasların sayım ve intikal işlemlerine Kısmet-i Askerî Mahkemesi'nin neden müdahil olduğu ve kayıt altına aldığıdır. Osmanlı miras hukuku uygulamalarında kural olarak her vefat eden kişinin terekesi resmî makamlarca tutulmamıştır. Mahkeme kanalıyla terekenin tespit ve taksim işlemlerinin gerçekleştirilebilmesi birtakım sebeplere bağlıydı. Varislerin talebi, mirasçılar arasında reşit olmayan ve hakları bizzat devlet tarafından koruma altına alınması gereken kişilerin bulunması, mirasçılar arasında farklı şehirlerde mukim kişilerin yer alması, borçlu olarak vefat durumunda alacaklıların mahkemeye başvurması, tereke sahibinin vasiyette bulunmuş olması gibi etkenler öne çıkan sebeplerdendir²³. Dolayısıyla bu mezkûr saiklerin tespiti, aynı zamanda miras işlemlerinin kaydedilme gerekçelerini de açıklayacak mahiyettedir.

Enverî ve Nûrî'nin miras işlemlerine ilgili mahkemenin nezaret etmesi ve kayıt altına almasında yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden bir veya birkaçının etkili olduğunu ifade edebiliriz. Bu manada aklımıza gelen ilk sebep, her iki merhumun mirasçıları arasında rüştüne erişmemiş yetimlerin (sağır/e) varlığıdır. Enverî'nin 6 evladından 5'i; Nûrî'nin de 2 evladından 1'i bu kategoridedir. Dolayısıyla bu mirasların paylaşımında adaleti temin etme ve küçük çocukların haklarını koruma saikleri, hem tereke kaydının tutulmasını hem de yetimler için vasilerin atanmasını hukukî açıdan zorunlu hale getirmiştir. Diğer muhtemel sebep ise alacaklıların talebidir. Zira Nûrî Efendi'nin borçları malvarlığını aşmıştır. Yine sarraf Yafedsar veled-i Ovanis, Enverî Efendi'nin Karaferye'deki mukataa iltizamından 6000 guruşluk alacağı olduğu iddiasıyla, müellifin terekesinin tutulmasından kısa bir süre önce konuyu mahkemeye taşımıştır²⁴. Bunların yanında miras taksimi için varislerin mahkemeye başvurmuş olmaları da bir diğer olası sebeptir.

2. Aile Efradı ve Mirasçılar

Enverî Efendi'nin aile efradına dair en kapsamlı ve güvenilir bilgiler, tereke ka-

23 "Osmanlı Kânûn-nâmeleri", *Millî Tettebuhlar Mecmuası*, C 1/3 (Temmuz-Ağustos 1331), s. 541; Öztürk, *age.*, s. 26, 74-75; Bozkurt, *agt.*, s. 131-134, 160-161, 206-207; Barkan, *agm.*, s. 2.

24 KMŞS, nr. 655, vr. 47b.

yıtları esas alınmak suretiyle ilk defa bu çalışmada ortaya konulmuştur²⁵. Halil Nürî'nin ailesi daha önce kaleme aldığımız bir araştırmada genel hatlarıyla tespit edilmekle birlikte²⁶, bu çalışmamızda ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Enverî Efendi'nin babası el-Hâc İbrahim'dir. Müellifin ikisi *ümm-i veled*²⁷ olmak üzere 4 hanımı vardır. Bu eşlerinden 6 çocuğu dünyaya gelmiştir. Hür eşlerinden birisi Ayşe Hatun bt. Abdullah'tır. Diğerleri ise Şerife Hatice Hatun bt. el-Hâc Ahmed'dir. Bu ikinci eşinin “Şerife” ve bu hanımdan dünyaya gelen çocuklarının da (Mehmed Saîd ve Mehmed Yahya) “Seyyid” olarak kayıtlarda zikredilmesi, Hatice Hatun'un Hz. Peygamber'in (s.a.s.) soyundan geldiğine işaret etmektedir²⁸. Ümm-i veledleri ise Nâzende Hatun bt. Abdullah ile müelliften önce vefat etmiş olan Müşrif Hatun bt. Abdullah'tır. Gerek kendi gerekse baba nispetlerinden her

25 Enverî'nin ailesiyle alakalı ilk bilgiler M. Saffet Çalışkan tarafından verilmiş (Çalışkan, *agt.*, s. XV) ve tespitleri daha sonraki araştırmacılar tarafından da hemen hemen benzer bilgilerle tekrar edilmiştir (Bayram, *agt.*, s. 46; Çiçek, *agt.*, s. 14-15). Araştırmacıların evlatları arasında isimlerini zikrettikleri kişiler Seyyid Yahya, Ali Rıza ve Abdullah Behcet'tir. Hanımları ve kızları hakkında ise herhangi bir bilgi araştırmalarda nakledilmemiştir.

26 Sarıkaya, *agm.*, s. 429-431.

27 İslam hukukuna göre efendisinden çocuk doğurmuş olan bir carie *ümm-i veled* olur. Ümm-i veledler bir başkasına satılmaz ve eğer ki, efendisi hayatta iken bir mükâtebe veya başka vesilelerle kendisini özgür kılmamışsa, efendisinin vefatı sonrasında hürriyetine kavuşur. Ümm-i veledin özgürlüğüne kavuşması efendisinin bıraktığı mirasın üçte biri dışında tutulmak suretiyle gerçekleşir ve dolayısıyla efendisinin borcuna karşılık olarak diğer mirasçılar tarafından satılamazlar (Geniş bilgi için bk. Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Kütübü'l-Mebûât*, Matba'atü's-Sa'âde, Kahire 1324, C VII, s. 149-166). Fakat ümm-i veledler ölen efendisinin mirasından pay alamazlar. Zira Hanefilere göre mirasçılar ashâb-ı ferâiz, asabeler ve zev'il-erhâm olmak üzere üç sınıfa ayrılır (Serahsî, *age.*, C XXIX, s. 138; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dimeşki İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr âla'd-Dürri'l-muhtâr Şerhi Tenviri'l-ebâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcüd - Ali Muhammed Mu'avvaz, Dârü'l-Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1423, C X, s. 491-497). Ümm-i veledler ise bu üç sınıfın içerisinde zikredilmemiş -bazı farklılıklarla birlikte- müdebber veya mükâtebe köleye benzetilmiştir. Yani efendisinin vefatı sırasında tam olarak kölelikten kurtulmuş değildir. Kölenin bir mal sahibi olma yetkisinin olmaması ve köleliğin de irse mani olması hasebiyle henüz efendisinin vefatı sırasında özgürlüğüne kavuşamamış mükâtebe veya müdebber köleye kıyasla ümm-i veledler de efendisine mirasçı olamazlar (İbn Âbidin, *age.*, C X, s. 503; Molla Husrev, *Düerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1978, C II, s. 6; Hamza Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul 2008, s. 57). Muhtemelen ümm-i veledin özgürlüğüne kavuşması, terekenin taksimi sırasında en büyük kazancı sayılmıştır. Ayrıca çocuk veya çocuklarının mirastan pay hakkına sahip olması, ümm-i veledin ileride yaşayabileceği maddî-manevî sıkıntı veya mağduriyetleri büyük ölçüde önleyebileceği kanaati de bu tür bir uygulamaya gidilmesine vesile olmuştur.

28 Seyyid/e ve şerif/e kavramlarının tarihsel süreçte kullanımlarına dair ayrıntılar için bkz. Mustafa S. Küçükbaşçı, “Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, *Osmanlı Araştırmaları (Prof. Dr. Muammer Kemal Özerin Hatıra Sayısı-I)*, S. 33 (2009), s. 87-129.

iki ümm-i veledin Müslüman oldukları anlaşılmaktadır²⁹.

Şerife Hatice Hatun'dan olma iki küçük yaştaki evladı Seyyid Mehmed Saîd ile Seyyid Mehmed Yahya'dır. Seyyid Mehmed Saîd, babasından 3 ay³⁰; Seyyid Mehmed Yahya ise yaklaşık 3 yıl sonra vefat etmiştir³¹. Saîd'in terekesindeki malvarlığı 8478,5 guruş 30 meblağ/akçe olarak hesaplanmış ve 965 guruşluk masraf kalemleri çıkarıldıktan sonra geri kalan miktar annesi (1/6) ve erkek kardeşi (5/6) arasında pay edilmiştir. Seyyid Yahya'nın terekesindeki malvarlığı ise 23.204 guruşa tekabül etmiş ve 1770 guruşluk masraf ile harçların (techiz/tekin, müteveffanın hadimine yolluk, dellaliye vs.) çıkarılmasının ardından, hayatta olan annesi ve baba-bir kız kardeşine (Saliha Hanım) 1/6'şar, baba-bir iki erkek kardeşine (Abdullah Behcet ve Ali Rıza) ise 1/3'er oranında mirası paylaştırılmıştır. Seyyid Yahya'nın evli olmaması ve erkek kardeşinin kendisinden önce vefat etmesinden dolayı, baba-bir erkek ve kız kardeşlerinin de mirasından pay sahibi olduklarını görmekteyiz.

Enverî Efendi'nin ümm-i veledlerinden birisi olan Nazende Hatun'dan Abdullah Behcet adında erkek ve Ümmü Gülsüm adında kız olmak üzere iki; Enverî Efendi'den önce vefat etmiş olan diğer ümm-i veledi Müşrife Hatun'dan ise Ali Rıza adında tek çocuğu vardır. Bu çocukların tümü küçük yaştadır. Nazende Hatun ile kızı Ümmü Gülsüm, Enverî Efendi'den muhtemelen 2 yıl sonra vefat etmiştir. Kız kardeşinin terekesinden 6895,5 guruş, annesinin mirasından ise 1401,5 guruş 27 akçe³² Abdullah Behcet'e miras kalmıştır³³.

29 Osmanlılarda İslamiyet'i seçen köle ve cariyeler, müslümanlara uygun isimler alırdı. Baba adları ise Allah'ın isimlerinden birinin başına "Kul" anlamına gelen "Abd" kelimesinin eklenmesi suretiyle *Abdullah*, *Abdülvahab*, *Abdülmennan* vb. şeklinde anılırdı. Resmî belgelerde de baba adları bu şekilde kaydedilirdi (Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, İFAV Yayınları, İstanbul 1998, s. 149).

30 KMŞS, nr. 660, vr. 38a.

31 KMŞS, nr. 696, vr. 108a. Hikmet Çiçek, bu çocuğun Enverî Efendi'den kısa bir süre önce vefat ettiğini ifade etmekte (Çiçek, *agt.*, s. 14) ve görüşünü bir arşiv belgesine (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HH), nr. 178/7870) dayandırmaktadır. İlgili arşiv kaydında geçen "*Enverî Efendi bundan akdem vefât etdikde, mahlûl olan ze'âmeti bâ-hatt-ı hümayûn üç nefer evlâdına ihsân-ı hümayûnları buyurulmuşıdı. el-Hâletü hâzihî merkûmından Seyyid Yahyâ fevt olup, hissesi...*" cümlesine dikkat edildiğinde, oğul Seyyid Yahya'nın müelliften sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır.

32 Ümm-i veled olan Nazende Hatun'un diğer varisler gibi eşinin mirasından pay alamadığı halde, vefatı sırasında terekesinde tespit edilen malvarlığı (masraflar hariç 1797 guruş 27 akçe), olası bir mağduriyet yaşamaması adına vefat etmeden önce Enverî Efendi'nin kendisine bir miktar emtiayı hibe ettiği ihtimalini de akla getirmektedir.

33 KMŞS, nr. 687, vr. 21b; nr. 689, vr. 11b.

Diğer müellifimiz Halil Nûrî Bey ise, Nâilî Abdullah Paşa'nın torunu, Feyzullah Şakir Efendi'nin oğlu ve dönemin Şeyhülislamı el-Hâc Mustafa Aşir Efendi'nin damadıdır. Köklü bir aileden gelen müellifin ailesindeki fert sayısı ise Enverî'ye kıyasla daha azdır. Tereke kaydına göre kendisine mirasçı olan aile bireyleri arasında tek eşi ve 2 çocuğunun hayatta olduğu görülmektedir. Hanımın ismi Ümmü'l-Es'âr Esmâ Hanım'dır³⁴. Reşit olan evladı müderrislik ve kadılık vazifelerinde bulunmuş, aynı zamanda da bir *Dîvân* kaleme almış olan Mehmed Nebil Efendi'dir³⁵. Küçük yaştaki evladı ise kız olup, ismi Fatımatü'z-Zehrâ'dır (Bkz. Ek-1).

3. Vekiller ve Vasîler

XVIII. asrın ortalarından itibaren tereke kayıtlarında iki yeni uygulama hayata geçirilir. Bunlardan birisi mutat rükünlerin (varisler, emtia verileri, gider kalemleri, taksimât) akabinde mirasla alakalı çeşitli hususları içeren *ibrâ*, *şerh* veya *muamele* kayıtlarıdır. Diğeri ise *vekil* ve *vasî*lerin mukaddime kısmında zikredilmesidir. Vekiller reşit yaştaki, vasîler ise küçük yaştaki mirasçıların mahkeme nezdindeki temsilcisidir. Bu kişiler bir yandan mahkemelerin iş yükünü azaltmakta, diğer yandan da mahkeme işlemlerini takipte varislere yardımcı olmaktadır. Nezaret ettikleri meselenin ehemmiyetinden dolayı dürüst ve ehil olmalarına önem verilmekte ve genellikle yakın akrabalar arasından seçilmekteydiler³⁶.

İki müellifin tereke kayıtlarına baktığımızda yukarıda zikrettiğimiz unsurları muhtevi vekil ve vasîler ile karşılaşmaktayız. Enverî'nin varislerinden Ayşe Hatun'un vekili Mehmed Sadık Ağa b. Ali, Şerife Hatice Hatun'un vekili Mahmud Efendi b. Ali, Saliha Hanım'ın vekili ise zevci zeamet sahibi olan Mehmed Raşid Bey'dir. Şerife Hatun'un vekili sonradan değişmiş ve küçük mirasçıların vasîsi olan zeamet sahibi Ahmed Ağa tayin edilmiştir³⁷. Aynı şekilde Ayşe Hatun'un vekili de değişmiş ve yerine küçük çocukların mürebbileri olan Mahmud Efendi tayin edilmiştir.

34 Eşinin ismi esas tereke kaydında sadece Ümmü'l-Esmâ olarak geçmektedir. Lakin EHMS, nr. 270, s. 29'daki kayıta bu ismine "Es'âr" kelimesi de eklenmiştir.

35 Yasemin Aktaş, *Mehmed Nebil ve Dîvânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 1-97; Ali Emre Özyıldırım, "Bir Mecmûa Üç Kuşak: Vakanüvis Halil Nuri Bey'in Oğlu ve Şeref Hanım'ın Babası Nebil Bey'in Şahsî Mecmûasından Hareketle Aile Bağlarından Şiir Ağlarına", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 3/S. 4 (2019), s. 257-302.

36 Tereke kayıtlarının tarihsel süreçte geçirdiği değişim ve gelişim süreçlerine dair ayrıntılı bilgiler için bkz. Bozkurt, *agt.*, s. 41-43, 51-64. Tereke defterlerindeki kayıtların düzeni ve muhtevası, İslam miras hukukunun ilkeleri yanında dönemin şartları doğrultusunda tertip usulleri için bkz. Barkan, *agm.*, s. 74-76; Öztürk, *age.*, s 76-77.

37 KMŞS, nr. 669, vr. 11b.

Mahmud Efendi'nin vekillik ve mürebbîlik vazifelerinin yanında zaman zaman küçük çocukların malvarlıklarının denetlenmesi için mahkeme nezdinde başvuruda bulunan kişiler arasında zikredildiğini zeyl kayıtlarından tespit etmekteyiz³⁸. Halil Nûrî Efendi'nin mirasçılarında eşi Ümmü'l-Esmâ ile Mehmed Nebîl Beyefendi'nin tayin ettikleri vekilleri ise tek bir kişi olup, ismi İsmail Eslem b. Abdullah Efendi'dir³⁹.

Enverî Efendi'nin küçük çocuklarının vasîsi Dergâh-ı âli gediklilerinden zeamet sahibi Ahmed Ağa'dır. Bu zat, Enverî Efendi'nin anne-bir kardeşi ve *vasî-yi muhtâr*⁴⁰. Nûrî Efendi'nin küçük evladının vasîsi ise, aynı zamanda annesi olan Ümmü'l-Esmâ Hanım'dır. Tereke kaydında Ümmü'l-Esmâ Hanım'ın vasî-yi muhtâr şeklinde tavsif edilmemesi, onun *vasî-yi mansûb*⁴¹ olduğuna delalet eder.

4. Malvarlıkları

a. Gayr-i Menkûller

Nûrî Efendi'nin tereke kaydında vefat ettiği sırada ikamet ettiği mahallin Hacı Hanı (Hobyar) ile Dâye Hatun mahallelerinin keşiştiği bir noktada olduğu belirtilmektedir⁴². Enverî Efendi'nin ise Sultanahmed Camii yakınlarındaki Kabasakal Mahallesi'nde mukim olduğu anlaşılmaktadır⁴³.

38 KMŞS, nr. 687, vr. 21b; nr. 706, vr. 42b.

39 Vekilin tam künyesi Evkaf Sicil kaydında zikredilmiştir (EHMS, nr. 270, s. 29).

40 Yaygın olmamakla birlikte bazı tereke sahipleri daha hayatta iken küçük çocukları için vasî tayin ederdi. Bu şekilde tayin edilen kişiler *vasî-yi muhtâr* olarak tanımlanmıştır (Barkan, agm., s. 19). Vasî-yi muhtâr Ahmed Ağa, küçük çocukların işlemlerini mahkeme nezdinde takip etmenin yanında, belirli periyotlarla bu varislere ait mallar -ki bunlar genellikle nakit türündendir- üzerindeki tüm muameleleri yine ilgili mahkemeye sunmuştur. Nitekim 1 R 1209 - 29 C 1211 (26 Ekim 1794-30 Aralık 1796) tarihleri arasındaki 27 aylık süreçte Abdullah Behcet, Ali Rıza Molla ve Seyyid Yahya'ya (KMŞS, nr. 687, vr. 21b-22a); 1 B 1211 - 29 C 1213 (31 Aralık 1796-8 Aralık 1798) tarihleri arasındaki 24 aylık süreçte de Abdullah Behcet ile Ali Rıza Molla'ya (KMŞS, nr. 706, vr. 42b-43a) ait emtianın Ahmed Ağa tarafından ne şekilde idare edildiği Kısmet-i Askerî Mahkemesi'nce denetlenmiştir.

41 Bu tür vasîler mahkeme tarafından atanan kişilerdir (*Türk Hukuk Lügati*, nşr. Türk Hukuk Kurumu, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s. 354).

42 Halil Nûrî'nin ilk tereke kaydında ikamet mahalli Dâye Hatun Mahallesi olarak kaydedilmişken, *Evkâf Sicilî*'nde burası Hoca Hanı yakınlarındaki Hobyar Mahallesi olarak yazılmıştır (EHMS, nr. 270, s. 29). Farklı kaydedilen her iki mahalle, aslında birbirleriyle komşudur. Halil Nûrî'nin vefat ettiği sırada oturduğu ev muhtemelen bu iki mahallenin sınır noktasında bulunmaktaydı. Dolayısıyla da kayıtlarda iki farklı ikamet mahallinin yazılmasına sebebiyet vermişti.

43 Her iki zatın ikamet mahalli Sultanahmed Camii'ne yakın kuzey ve güney muhitlerde yer almaktadır ki, bu mahaller genellikle devlet adamlarının sakin olduğu yerlerdi (bkz. Bozkurt, *agt.*, s. 241).

Her iki müteveffanın yaşadıkları mahalleleri bu şekilde netleşmekle beraber, ikamet ettikleri evlerin kendi şahıslarına ait olduğunu gösteren herhangi bir belge veya bilgi mevcut değildir. Yine tereke kayıtlarında başka gayr-i menkûlleri hakkında da kesin bir veri kaydedilmemiştir. Bununla birlikte her iki müellifin hayatta iken tasarruf hakkına sahip oldukları vakıf mülkleri dikkatimizi çekmektedir. Bu mülkler tasarruf hakları kendilerine ait olan ve evlatlarına eşit paylarda intikal eden *icâreteynli* vakıf mülkleridir⁴⁴. Enverî Efendi'nin bu türden iki mülk üzerinde kullanım hakkının bulunduğu dair bilgileri 660 ve 669 numaralı defterlerdeki zeyl kayıtlarından; Nuri Bey'in icareteynli vakıf mülküne dair bilgilerini ise Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesi'nin 270 numaralı sicilindeki ilgili kayıtlar ile esas tereke kaydının sonlarında yer alan Emirgan'daki sahilhaneye ait bilgiden hareketle tespit edebiliyoruz.

Enverî Efendi'nin oğlu Mehmed Said'in vefatı dolayısıyla tutulan terekede, müellifin hayatta iken yarı hissesi eşlerinden Ayşe Hatun'da diğer yarı hissesi de kendi tasarrufunda bulunan Üsküdar Sırayalılar'daki vakıf sahilhanesinden bahsedilmektedir⁴⁵. 6 çocuğuna eşit olarak intikal eden sahilhanede tasarruf hakkı bulunan Mehmed Said'in hissesi, çocukların vasîsi Ahmed Ağa aracılığıyla Enverî Efendi'nin eşlerinden Ayşe Hatun'a 1860 gurus karşılığında devredilmiştir. Bu ferağ kaydından anlaşılacağı üzere, Enverî Efendi vefat ettiğinde icareteyn suretiyle tasarruf bedeli (mu'accel) 22.320 gurus olan sahilhanenin yarı hissesine (11.160 gurus) maliktir. Müellifin ikinci vakıf mülküne dair tasarruf kaydı, yine Mehmed

44 Özellikle işletilemeyecek derecede harap olmaya yüz tutan vakıf mülklerinin icâre-i vâhide üzere kiralama usulünde değişikliğe gidilmiş ve vakıf mülklerinin işletilmesinde XVII. yüzyıl başlarından itibaren icareteyn usulü kiralama yaygınlaşmıştır. Bu usul çerçevesinde kiracı bir defaya mahsus olmak üzere ilgili emlak değerinin en az yarısına tekabül eden meblağı vakfın mütevellisine peşin olarak vermekte (*icâre-i mu'accelle*), daha sonra ise cüzi bir miktarı aylık veya yıllık olarak (*icâre-i mü'eccele*) ödemekteydi. Bu mülklerin tasarruf ve ferağ hakkı, vefat eden kişinin borçlu olup olmamasına bakılmaksızın, hayatta olan erkek ve kız çocuklarına eşit bir şekilde intikal etmekteydi (Hayrât ve Müberrâta Dâ'ir, *Düstûr*, C I/I (1 CA 1284), s. 232-236; Nazif Öztürk, *Türk Yemleyme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 251-256; Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 36-246; Ramazan Pantuk, "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 48 (2017), s. 75-104). Dolayısıyla bu mülkler, bir bakıma kişilerin hayatta iken kendisi ve vefatlarından sonra da çocukları adına bir yatırım/teminat aracı olarak telakki edilmekteydi. Diğer yandan İstanbul sur içi ve dışında ev/konak satın alabilmenin maddi açıdan külfetini ve emlakler açısından vakıfların İstanbul sahilinde geniş bir sahaya yayılmış olduklarını hesaba katarsak, icareteyn usulü ile vakıf mülklerinin tasarruf hakkına sahip olmak, şehir sakinleri için daha makul bir çözüm gibi gözükmemektedir.

45 KMŞS, nr. 660, vr. 38a.

Said’in vefatı dolayısıyla zikredilmiştir⁴⁶. Bu mülk (1 bab kebir menzil), Kabasakal Mahallesi’nde bulunan ve müellifin hayatta iken ikamet ettiği icareteynli vakıf menzildir. Hisseli olan vakıf menzilinün tasarruf hakkı ise üç şahsın elindedir. 6 hissesi Enverî’ye, 8 hissesi eşlerinden Ayşe Hatun’a ve 2 hissesi ise vasî-yi muhtâr Ahmed Ağa’ya aittir. Mehmed Said’in vefatından sonra bu ev, her bir sehmi 1875 guruş kabul edilerek, 30.000 guruşa bir başka şahsa devredilmiştir⁴⁷. Bu durum, Enverî Efendi’nin menzil üzerinde tasarruf hakkı olan hisse bedelinin 11.250 guruşa tekabül ettiğini göstermektedir. Zikrettiğimiz ferağ kayıtları çerçevesinde, müellifin hayatta iken kullanım hakkına sahip olduğu iki vakıf müsakkafatının 22.410 guruşluk bir maddi değeri olduğunu, diğer bir ifadeyle kıymetli bir yatırımı yansıttığını ifade edebiliriz.

Halil Nûrî Bey’in çocuklarına intikal eden vakıf mülklerinden bir kısmı esas tereke kaydında yer alırken diğer kısmı zeyl kayıtlarında geçmektedir. Esas miras kaydının sonlarında “Mirgûn nâm mahalde vâki‘ sâhil-hânede mevcûde mefrûşât ve iki kıt’a kayık semenlerinden ba‘de ihrâci’r-resm ber-mûceb-i defter-i *Haremeyn*...” şeklinde geçen ibare, Nûrî Bey’in Emirgan’da bir vakıf sahilhanesinin icareteynli tasarruf hakkını elinde bulundurduğuna işaret etmektedir⁴⁸. Yalıdaki eşya bedellerini kayıta görmekle beraber (566 guruş), yalının büyüklüğü veya tasarruf hisse bedeli hakkında şu an için elimizde ayrıntılı bir veri bulunmamaktadır. Müellifin tasarrufunda bulunan diğer vakıf müsakkafatı ise Hacı Hanı (Hobyar Mahallesi) yakınlarında büyük bir konağın müstemilatına eklenen ve konağın yarı hissesine tekabül eden 6 bab menzildir. Çocuklarına intikal eden bu mülklerden 3 bab menzil yıllık 1000, 2 bab menzil aylık 30’ar, 1 bab menzil de aylık 90 akçe icare-i mü’ecceleli olarak işlem görmüştür. 4’ü Darüssade Ağası nezaretinde idare edilen Gazi Mustafa, Ayşe Sultan ile Gazi İbrahim Paşa’ya, 1’i Babüssaade Ağası nezaretindeki Sadrazam İbrahim Paşa’ya, 1’i de reisülküttâbların nezareti altında

46 KMŞS, nr. 669, vr. 11b.

47 Bu işlem sırasında hayatta olan Abdullah Behcet, Ali Rıza, Ümmü Gülsüm, Seyyid Yahya’nın hisselerine düşen toplam 7500 guruştan 120 guruşluk mahkeme masrafı vasî tarafından çıkarılmış, ardından elde kalan 7380 guruşun üzerine yetimlerin diğer mallarından 620 guruş eklenmiş ve Haseki Mustafa Ağa’nın zevcesine borç olarak verilmiştir (KMŞS, nr. 669, vr. 11b). Elbette bu verilen borç, vasînin yaptığı diğer işlemlerde olduğu gibi, yetimler için gelir getiren türden bir istikrazdır.

48 Franz Babinger, Nûrî Bey’in vefat ettiği sırada Boğaziçi’ndeki yalısında bulunduğunu zikretmektedir (Franz Babinger, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 351). Fakat tereke kaydından da anlaşılacağı üzere Nûrî Bey, sur içindeki hanesinde bulunduğu sıralarda vefat etmiştir. Ayrıca Boğaziçi’ndeki yalı da kendi şahsî malı olmayıp, sadece geniş tasarruf hakkını elinde bulundurduğu bir vakıf mülküdür

Halil Nûrî Bey'in dedesi Sadrazam Nailî Abdullah Paşa'ya ait vakıf mülkleridir. Fakat konağa dâhil olan bu akârât zaman içerisinde yıkılmaya yüz tutmuştur. Çocuklarından Fatmatü'z-Zehra'nın ihtiyaçları ve ilgili akârın ekonomik açıdan zarara uğramasından ötürü⁴⁹, 5 M 1214 (9 Haziran 1799) tarihinde 3 bab menzilin 1/4'er hissesi ile diğer 3 bab menzilin bütün hisselerinin bir başkasına devri için mahkemeden izin talep edilmiş ve bu talep de uygun görülmüştür. Ferağ yoluyla satıştan elde edilecek paranın yine küçük kızın ihtiyaçlarını karşılayacak bir gelire dönüşmesi için kullanılacağı da (î'mâl ü istirbâh) ayrıca vurgulanmıştır⁵⁰. Burada rayiç bedelleri zikredilmeyen; fakat hatırı sayılır bir meblağa tekabül ettiğini tahmin ettiğimiz 6 bab menzil ile Emirgan'daki yalının tasarruf haklarını Nûrî Efendi'nin kısmen intikal yoluyla, kısmen de kendi kazancı karşılığında aldığını söyleyebiliriz.

b. Menkul Kıymetler

Kitaplar

Osmanlı ulema ve müelliflerinden merhum zatların terekelerinde menkul mallar arasında ilk dikkat çeken grubun başında kitaplar gelmektedir. Bu kitapların türü vefat eden şahısların ilmî açıdan hangi alanlara ilgi duyduklarına ve dönemin kitap kültürüne ışık tutabilmektedir.

Hâcegân sınıfında bulunan ve birer *Târîh* kaleme alan vak'anüvis Enverî ve Nûrî'nin terekelerindeki malvarlıklarının ilk kısmı kitaplara ayrılmıştır. Enverî Efendi'nin 7'si 2'şer, 1'i 3 ciltten müteşekkil olmak üzere 199⁵¹; Halil Nûrî Efendi'nin ise 4'ü 2'şer cilt, toplamı 5 cilt olan 3 vakanüvis tarihi (Raşid, Subhî ve İzzî), 6'sı rub'u (1/4) kalmış eser olmak üzere 42 kitaba malik olduğu kaydedilmiştir⁵². Fakat kitapların sayısını etkileyecek bir başka husus daha kayıtlarda dikkatimizi

49 Varislerin icareteynli olarak kendi tasarruflarına intikal eden; fakat yıkılmaya yüz tutmuş veya geliri giderine kifayet etmeyen vakıf akârının rayiç fiyat (bedel-i misl) üzerinden mahkeme kadısı ve mütevellinin onayı ile vasi veya vekil tarafından bir başkasına devri vakfa ait hukuki işlemler içerisinde caiz görülmüştür. Küçük yaştaki mirasçıların nafakalarının teminine öncelik tanınması ve bunun zaruret mesabesinde kabul edilmesi, bu cevazın arka plandaki ana sebebini teşkil etmektedir (Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1307, s. 109-111).

50 EHMS, nr. 270, s. 29-30.

51 KMŞS, nr. 654, vr. 103b-104a; nr. 660, vr. 38a. Kitaplar arasında 1 adet dağınık evrak (evrâk-ı perişân) kaydedilmiştir. Bir eser hüviyeti olmadığından bu evrakları kitapların sayısal kısmına dâhil etmedik.

52 KMŞS, nr. 710, vr. 67a-b.

çekmektedir ki, bu da bazı eser isimlerinin üst veya yan kısımlarında çeşitli rakamlarla birlikte yer alan *alayı*⁵³ ibaresidir. Bu ibarenin varlığı müelliflere ait kitaplardan bir kısmının ismen kayda geçirilmediğine ve toplu bir şekilde satışa sunulduğuna işaret etmektedir. Sa'dullah Enverî'nin kitap kayıtları içerisinde 23 eserin yanındaki bu ibarenin altında sayıları 92'ye ulaşan bir kitap yekûnu ortaya çıkmaktadır. 16 eserin yanında yine aynı ibare bulunmakla birlikte herhangi bir rakam kaydedilmemiştir⁵⁴. Elimizdeki bu kayıtların kısmen sınırlı verileri ile Enverî Efendi'nin ismi kaydedilmiş 199 eserin yanında 92 kitaba daha malik olduğunu ve kitaplarının toplamda 291 cilde ulaştığını söyleyebiliriz ki, bu rakam müellifin toplam malvarlığı kalemleri içerisinde sayısal açıdan %22'ye tekabül etmektedir. Nûrî Efendi'nin tereke kaydında yer alan 2 eserin isminin ardına iliştirilen 'alayı' ibaresinin arkasında da benzer şekilde herhangi bir rakamsal veri yer almamıştır. Dolayısıyla müellifin sahip olduğu eserlerin sayısında yukarıda zikrettiğimiz ve sayısal olarak malvarlığının %5'ini oluşturan 42 rakamının üzerinde kaç kitabın daha eklenebileceğine ve bu eserlerin hangi ilim sahasına ait olabileceğine dair kesin bir hüküm vermek mümkün gözüküyor.

Müelliflerin sahip oldukları kitap adedinin ardından bu eserlerin hangi ilim dallarına ait oldukları, bunların oranları ve ortaklık arz eden yönleri gibi hususları irdelleyebiliriz. Sa'dullah Enverî ile Halîl Nûrî'nin sahip oldukları benzer isimli eserler, ilk mukayese edeceğimiz husustur. *Kur'ân-ı Kerîm*'lerle birlikte benzer isimdeki 15

53 Tereke kayıtlarında genellikle değerli görülen kitaplar ayrı ayrı fiyatlandırmaya tabi tutulur, diğerlerinin fiyatı ise birkaç kitap bir araya getirilmek suretiyle toptan (*alayı*) belirlenirdi. Bir araya getirilerek müzayedeye sunulan veya fiyatları toptan takdir edilen bu tür eserlerden sadece en üstte bulunan kitabın ismi tereke kaydında yer alırdı. Bu türden kitapların 'alayı' olarak kabulünde iki husus etkili olmaktadır. Birincisi bu eserlerin ciltlerinin bozuk ve kalitesiz olması, evrakın perişan halde ve dağınık bulunması, nadir eserler mesabesinde yer almaması, tezhipsiz olmaları, yazılarının dağınıklığı gibi fizikî hususlardı. İkinci sebep ise kitapların tertibinde itinalı davranılmaması, kimlik tespitleri müşkül olan eserlerin teşhisinde kâtiplerin zorlanmalarıydı (Erünsal, *age.*, s. 324-326). Fakat isimleri bu şekilde kaydedilmeyen eserlerin, her zaman kıymetsiz olduklarını da düşünmemek gerekiyor. Nitekim bu hususla alakalı İbnülemin'in kişisel gözlem ve tespitleri için bk. İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, C II, s. 816-817.

54 Bu durum özelinde iki ihtimal akla gelmektedir. Birinci ve bizce kuvvetli olanı, ismi kaydedilmiş eserin yanında başka kitap/kitapların müzayedeye konu olmamasıdır. İkinci ve zayıf olan ihtimal ise, kitapların altına veya ilişiğine yerleştirilen diğer eserlere ait sayıların görevliler tarafından gizlenmiş olmasıdır. Enverî Efendi'nin kitap tertibi ile satış işlemlerinin sekiz (8) gün gibi geniş bir zamana yayılması (KMŞS, nr. 654, vr. 105b) ve ilgili görevlilerin kitapların tertip ve tasnifi için bu süreyi daha uygun kullanmaları gerektiğine dair varsayımımızı dikkate aldığımızda, birinci ihtimalin daha kuvvetli düşünüyoruz.

yazma eser her iki müellifin kitaplığında mevcuttur⁵⁵. Bu eserlerden 5'i tarih, 3'ü edebiyat, 2'si lügat ve 3 tanesi de diğer sahalara (biyografi, İslam hukuku, tefsir) aittir. Tarih sahasına ait eserlerin büyük kısmını vak'anüvis tarihleri (Raşid, Subhî, Na'îmâ) teşkil ederken, edebiyat sahasına ait eserleri Hâfız Şîrâzî'nin *Dîvân*'ı, Meydânî'nin *Mecma'ü'l-Emsâl*'i ve Şem'î'nin *Şerh-i Gülîstân*'ı oluşturmaktadır. Bu eserlerin yanında dinî ilimlere ait Kâdi Beyzâvî'nin *Tefsîr*'ine, Süyûtî'nin *Câmi'ü's-Sağîr*'ine ve Osmanlı hukuk sistemini önemli ölçüde etkileyen Molla Hüsrev'in *Dürrer* ve *Gurer*'ine her iki müellifin başucu kitapları olarak şahsî kütüphanelerinde yer ayırdıklarını görmekteyiz.

Müelliflerin şahsî kütüphanelerindeki eserleri konuları açısından tasnif ettiğimizde, gerek Enverî gerekse Nûrî'nin daha çok edebiyat ve tarih kitaplarına ilgi duyduklarını söyleyebiliriz. Enverî 44 adet edebî, 31 adet tarihî; Nûrî Efendi ise 13 adet tarihî, 11 adet edebî esere kitaplığında yer ayırmıştır. Bunların yanında Arapça gramer (13), hadis (15), sözlük (9), tasavvuf (15), tefsir (13), tıp (7), fıkıh (7), kelam (7), coğrafya (2), astronomi (2), zooloji (1), İslam ahlakı (2), mantık (2) gibi çeşitli sahalara ait eserlerle Enverî Efendi'nin orta düzey sayabileceğimiz bir kütüphaneye sahip olduğu anlaşılmaktadır⁵⁶. Bunlar içerisinde en fazla maddî kıymeti olan kitap Ahmed el-Kastallânî'nin *Mevâhibü'l-Ledüniyye* adlı siyerle alakalı eseridir (67.800 akçe = 565 guruş). Maddî kıymeti açısından bu kitabı, müellifin kaleminden çıkmış olan *Târîh-i Enverî*'nin bir nüshası (410 guruş), Beyzâvî'nin hâşiyesi olan ve Şeyh-zâde Muhyiddin el-Kocavî'ye ait *Hâşîye 'ulâ Envârî't-tenzîl*'i (321 guruş) ile Gazzâlî'nin 2 ciltten müteşekkil *İhyâ'ü Ulûmi'd-dîn*'i (252 guruş) takip etmektedir. Halil Nûrî ise tarih ve edebiyat sahası dışında lügat (5), fıkıh (2), tıp (2), hadis, coğrafya ve tefsir (1'er adet) gibi alanlara ait eserleri kitaplığında bulundurmıştır. Sahip olduğu bütün bu te'lifatlar içerisinde en fazla kıymet 2 ciltlik

55 Osmanlı coğrafyasında kalem ehlinin çoğunlukla elleri altında bulunan *mecmua* ve *münşe'ât*lardan her iki merhumun kitaplığında ismen benzerlik arz eden 5'er adedinin yer aldığı tespit ediyoruz. Fakat bu eserlerin içerikleri veya aynı eserler olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi sahibi değiliz. Dolayısıyla da bu mecmuaları ismen ortaklık arz eden eserler kategorisinde değerlendirmiyoruz.

56 Sahip olduğu kitapların sayısı açısından Enverî'nin orta düzeyde kabul edebileceğimiz bir kitaplığa sahip olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Osmanlı toplumunda çoğunlukla ulema sınıfının kitap sahibi olduğu ve daha çok dinî muhtevalı eserlerin okunduğuna dair tezleri dikkate aldığımızda (Orlin Sabev, "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, C IV, s. 1809-1815; Fahri Sakal, "Osmanlı Ailesinde Kitap", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C XI, s. 732-737) müellifin kitaplığındaki tarih ve edebiyat sahasına ait teliflerin kıymeti haiz olduğuna da işaret etmek gerekiyor.

Vankuh lügatine biçilmiştir (69 guruş). Bu lügati maddî kıymet yönüyle Farsça bir lügat olduğu anlaşılan *Ferheng* (59,5) ile bir adet Mushaf-ı şerîf (58 guruş) takip etmektedir.

Müelliflerin sahip oldukları kitapların, malvarlıkları içerisinde tekabül ettiği parasal değerlere dair tespitlerimiz ile bu konuya nihayet verelim. Enverî'nin kitaplarına takdir edilen muhammen bedel 5029 guruş 18 pâre (603.535 akçe) olup tüm malvarlığının %8'ini teşkil ederken; Nûrî Bey'in kitaplarına ait tahminî kıymet 639 guruş 20 pâre (76.740 akçe) olup toplam malvarlığının %3'ünü kapsamaktadır. Her iki müellifin kitaplarına takdir edilen nakdî bedeller açısından bir mukayesede bulunduğumuzda, Enverî Efendi'nin kitaplarındaki eserlerin Halil Nûrî'nin kitaplarına kıyasen daha nadir eser mesabesinde bulunduğunu belirtebiliriz. Ayrıca halefine kıyasla kitaplara daha fazla merakı olduğu anlaşılan Enverî Efendi'nin şahsî kütüphanesi gerek sayısal gerekse ilmî saha çeşitliliği yönüyle de ağır basmaktadır.

Ev Eşyaları ve Mefruşat/Mensucat

Müelliflerin gayr-i menkul ve kitaplarına dair verilerin ardından diğer şahsî eşyalarıyla alakalı değerlendirmelerimize geçebiliriz. Ele alacağımız ilk konu ev-içi eşyalardır. Her iki müellifin bu gruptaki ev eşyalarını aydınlatma-ısıtma, mutfak, mefruşat, mensucat, kişisel bakım/temizlik ve diğerleri şeklinde temel olarak 6 grupta toplayabiliriz.

Enverî Efendi'nin ev eşyalarının sayısal olarak en büyük dilimini mefruşat türü emtia (%43) teşkil ederken, Nûrî Efendi'nin ev eşyası kalemlerinin sayıca en fazlası mutfak araç-gereçleridir (%48). Mutfak eşyaları Enverî'nin ev ürünleri içerisinde sayısal olarak ikinci (%28), Nûrî'nin mefruşat takımları ise ev eşyaları içerisinde sayısal açıdan ikinci (%30) sırada gelmektedir. Dolayısıyla her iki merhumun mutfak ve mefruşat ürünlerinin, ev içi eşyaların %70'inden fazlasına tekabül ettiğini ifade edebiliriz. Enverî'ye ait ev eşyalarının nakdî açıdan %65'ini (7694 guruş 47 akçe), Nûrî'nin ise %54'ünü (2154 guruş 5 akçe) teşkil eden mefruşat ve mutfak araçları, sayısal yoğunluğunun yanında parasal açıdan da hane içi ma'mulâtın en geniş dilimini teşkil etmektedir. Bunların yanında bir bakıma evin tefrişine de katkısı olan; fakat daha çok dokuma türü eşyaları teşkil eden mensucat ürünleri de her iki müellifin hane içinde sıklıkla kullandıkları diğer bir meta grubudur. Enverî'nin ev eşyaları içerisinde %13'lük sayısal, %17'lik nakdî payı olan bu emtia, Nûrî Efendi'nin %6'lık niceliksel, %31'lik de parasal paya sahiptir.

Aydınlatma ve ısıtma ürünlerinden mangal ve mangal tahtası, şamdan, fener, kömür ve mangal tepsi; temizlik malzemelerinden abdest leğeni, futa, havlu, berber takımı, ibrik ve tarak; mefruşat emtiasından minder, buhurdan, pencere ve kapı perdesi, makad, seccade, kürk/yorgan ambarı, yastık ve yorgan; mensucattan bohça, çitari ve sevâyî; mutfak malzemelerinden çay ibriği, evânî nühasiye, fincan, havan, yaldızlı ibrik ve leğen, kahve ibriği, kâse, tabak, kavanoz, kepçe, sini, tepsi ve tombak zarfı gibi mamulât, her iki müteveffanın ev eşyaları arasında benzerlik arz eden ürünlerdir ki, bu ürünlerin ihtiyaçlar açısından kullanım yoğunluğunu da ortaya koymaktadır. Bunların yanında aydınlatma-ısıtmada Nûrî Efendi'nin 15, Enverî Efendi'nin 10; temizlik malzemelerinde Nûrî'nin 10, Enverî'nin 9; mefruşatta her ikisinin 14'er; mensucatta Nûrî'nin 9, Enverî'nin 31; mutfak emtiasında Nûrî'nin 33; Enverî'nin 29 ürün kalemine sahip oldukları ve Nûrî Efendi'nin aydınlatma-ısıtma ile mutfak ürünlerinde; Enverî Efendi'nin ise mensucat eşyasında daha fazla ürün çeşidine malik olduğunu veya bu yönlerde tercihlerinin ağır bastığını söyleyebiliriz. Müelliflerin sahip oldukları hane-içi ürünler içerisinde sandalye, frengî ocak, şerbet güğümü, satranç takımı, burun taşı, sım saat gibi emtiası ile Enverî Efendi; kağıt cüzdanı, çalar saat, tatlı hokkası, iftariye tabağı, keçe koltuk, burun taşı, avîze vb. farklı ürünleri ile Nûrî Efendi dikkat çekmektedir.

Tereke kayıtlarında malzemelerin üretim yerleri çoğunlukla zikredilmemiştir. Fakat bazı ürünlerin yanlarında nereden geldiklerine de işaret edilmiştir. Bu ürünlerin bir kısmının devlet sınırları içinden, bazısının ise yurtdışından⁵⁷ geldiği anlaşılmaktadır. Enverî Efendi'nin ev eşyaları içerisinde 1 adet Lehkari (Lehistan) şilte, 1 adet Frengî ocak, Hindîçin'den 1 adet kâse ve 8 adet tabak, Çin'den 3 adet tabak ve 2 adet kâse; Nûrî Efendi'nin hane içi eşyaları içerisinde ise 1 adet Horasan işi kese, 2 adet Tebrizî güğüm, Beçkarî (Viyana) malzemelerden 1 kavanoz, 6 tabak ve 1 kâse, Çin'den 1 tencere, 1 adet Lehkarî haşâ ithal ürünler sınıfına girmektedir. Bunların yanında ülke içi ticarî faaliyetler neticesinde İstanbul dışından gelen ve genellikle mefruşat ve mensucat grubuna giren ürünler de mevcuttur. Enverî'nin Mısır işi 2 adet futa'sı, Kıbriskârî 3 makad, 4 perde, 14 yastık ve 1 yorganı, Hata-yîşi 2 bohça, 1 sofra peşkiri ve 1 keremsûd'u ile Sakızkârî 1 adet hatayî'si; Nûrî'nin ise Mısır işi 1 adet futası bu grup emtia içerisinde yer alır. İthal ürünler sayısal açıdan Enverî'nin malvarlığının %1,2'sini; Nûrî Bey'in %1,6'sını; nakdî kıymetleri

57 Yarım milyonu aşan nüfusuyla 18. yüzyıl İstanbul'una ait gümrüklerde çeşitli işlemlere tabi tutulan emtîanın çeşitleri ve nerelerden İstanbul'a geldiklerine dair tablolar, değerlendirmeler ve ayrıntılar için bk. Saim Çağrı Kocakaplan, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 179-237.

açısından Enverî'nin %0,11'ini; Nûrî'nin ise %0,79'unu teşkil etmektedir. Bu veriler her iki müellifin tercihlerini daha çok yerli ürünlerden yana kullandıklarına; lakin mefruşat grubuna giren bazı ithal ürünleri de tükettiklerine işaret etmektedir.

Her iki merhumun sahip oldukları ev eşyalarının ürün miktarı içerisinde çoğunluğu, nakdî bedellerinin de yüksek olacağı anlamı taşımamaktadır. Bu malların parasal kıymetlerinin daha düşük seviyede kalması, gerek maliyet gerekse müşterinin erişimi açısından kolay elde edilebilen ürünler olmasıyla alakalıdır. Nitekim adetleri açısından her iki müellifin servet dağılımları içerisinde %59'luk bir dilime sahip olan hane emtiası, maddî kıymet açısından %23-24 bandından yukarıya çıkamamıştır (Bk. Ek 2 ve Ek 3).

Giyim-Kuşam Eşyaları

Enverî Efendi'nin terekesini oluşturan mal ve eşyaları içinde adet olarak yaklaşık %9'unu, parasal kıymet olarak ise %18'ini (10.500,1 guruş); Nûrî Efendi'nin ise adet olarak %15'ini, nakdî kıymet bakımından %46'sını (9122 guruş) giyim-kuşam eşyaları teşkil etmektedir. Her iki müellifin kıyafetleri kişisel tercihlerini ve dönemin giyim-kuşam kültürünü yansıtan ve temel ihtiyaçların başında gelen görece geniş bir mal grubundan müteşekkildir. Burada dikkatimizi çeken husus, Nûrî Efendi'nin terekesinde kayıtlı malvarlığı içerisinde giyim eşyalarının nakdî açıdan en büyük grubu oluşturmasıdır. Tereke defterinde kayıtlı servetin gerek nakdî gerekse sayısal açıdan Nuri Efendi'nin Enverî'ye nispetle daha çok tercihini bu eşyalardan yana kullandığını söyleyebiliriz.

Müelliflerin giyim tercihlerinin başında son derece değerli kürk çeşitleri gelmektedir. Nûrî Bey'in giyim eşyalarının nakdî açıdan yaklaşık %69'u (6272 guruş), adet açısından ise %19'u (26 adet) kürk çeşitlerinden müteşekkildir. Diğer yandan toplam serveti içerisinde sayısal ve nakdî oranlamada üçüncü sırada yer alan bu eşya grubu içerisinde de Enverî'nin en fazla tercih ettiği giyim eşyası kürklerdir. 117 adet giyim eşyasının 24'ünü (%20), 10.500,1 guruş değerindeki kıyafetlerin 7995 guruşunu (%76) kürkler oluşturmaktadır. Her iki müellifin kullandığı kürkler içerisinde sincap, tabak, semmur, sibir, kakum, karsak, zağara, nâfe, biniş, yatak, kubûr elma, kafa kontoş, karakulak, cebe, vaşak, sebz, sof kaplı gibi kürk türleri dikkati çekmektedir.

Anterî, başlık, biniş, cübbe, çakşır, mest, destar, don, gömlek, ihram, kaftan, kaput, kavuk, kerrake, kürk ve şal gibi giyim eşyaları her iki müellifin gardırobunda yer alırken, Nûrî Efendi'nin altlık, çevre, ferace, kemer, kürk kabı ve kesesi, papuç,

şemsiyelik, tulum ve uçkur; Enverî'nin ise gaşiye, içlik, kaftan, kebe, makreme gibi giyim eşyalarını da kullandıkları görülmektedir. İki merhumun giyim eşyalarının genel karakteristiği soğuğa dayanıklı ve aynı zamanda da süslü bir tüketim kültürünü yansıtmaktadır. Bu eşya grubuna ait ithal ürünler içerisinde Enverî ve Nûrî'nin 1 adet sibir kürk ile 1 adet Çin malı cübbesi; Enverî'nin ise 1 adet Hindîşi gezî ile 1 adet sibir kürkü kayıtlara yansımıştır.

Hayvanat ve Raht Takımları

Enverî Efendi'nin toplam servetinin yaklaşık %2'sini, Nûrî Bey'in %4'ünü hayvanlar ve raht takımları teşkil etmektedir. Enverî Efendi'nin sahip olduğu bu eşya grubu içerisinde kula bargir, doru at, inek, dizgin, tapkur, kolan, eğer, başlık örtüsü, eğer örtüsü, rikab ve kamçı yer alırken; Nûrî Efendi'nin doru at, doru ve kula bargir (2 adet), hilalî raht, eğer örtüsü, rikab eğeri ve tapkur'a sahip olduğunu tespit edebiliyoruz. Nûrî Efendi'nin 1 adet hilalî raht takımı en yüksek nakdî bedele (270 guruş) sahipken, Enverî'nin 1 adet doru atı en çok paha biçilen (325 guruş) kıymetli hayvanı olmuştur ki, raht takımlarının hemen hepsi de bu doruya tahsis edilmiştir.

Yazı Takımları

Her iki müellif, aynı zamanda Osmanlı bürokrasisi içerisinde kalem ehli olarak hizmet vermiştir. Haliyle sahip oldukları malvarlıkları içerisinde yazı takımlarının küçük de olsa bir hacmi bulunmaktadır. Bu eşya grubu, Enverî Efendi'nin malvarlığında sayısal açıdan %3, nakdî olarak %1'ine (761 guruş); Nûrî Efendi'nin serveti içerisinde adet olarak %3'üne, parasal kıymet açısından da %2,5'ine (624 guruş) tekabül etmektedir. Yazı takımları içerisinde kalemtraş, rikdan, hokka, süngerlik ve divit her iki müellifin kullandığı benzer emtiayı teşkil etmektedir. Nûrî Efendi'nin evrak, fıstıkî kâğıt, yazı tepsisi, mühürlük, geçme kalem, yelpaze, kalem ve makas gibi ürün çeşitliliği açısından Enverî'ye nispetle daha fazla yazı takımına sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Enverî'nin yazı takımları içerisinde önemli bir yeri bulunan divitin sayıca daha fazla olduğunu (25 adet) ve her iki müellifin yazı ekipmanlarından en yüksek meblağın divitlere (1252,025 guruş) ait olduğunu ifade edebiliriz. Yazı takımı içerisinde ithal olduğu görülen tek ürün ise Enverî'ye ait olan ve 2,5 guruşluk kıymeti bulunan 1 adet Çinişi fağfur hokkadır.

Silah Takımları

Yazı takımları gibi eşya yelpazesi içerisinde mütevazı bir yere sahip olan bir diğer eşya grubunu ise silah takımları teşkil etmektedir. Her iki müellifin malvarlıkları içerisinde yaklaşık %1'e ulaşan bu emtiada Enverî Efendi'nin toplamda 16'ya ulaşan debbus, gaddare, kılıç, balta, piştov, tüfenk, tüfenk iskemlesi vardır. Nûrî Bey'in ise ok, yay, kubur, gaddare, dürbün ve hançer (toplamda 11 adet) gibi daha çok dekoratif mahiyete sahip olduğunu düşündüğümüz eşyası mevcuttur. Nûrî Efendi'ye nispetle Enverî'nin daha fazla sayıda silah takımına sahip olmasında iki ihtimal akla gelmektedir. Birincisi vakanüvislik görevlerinin bir kısmını aktif olarak cephede geçirmesi ve 1768-74 ile 1787-92 gibi yüzyılın iki büyük savaşına katılmasıdır. İkinci ihtimal ise müellifin silahlara olan merakıdır.

Tütün Takımları

Müelliflerin malik oldukları eşyalardan bir diğer grup tütün mamulleridir⁵⁸. Nûrî Efendi'nin malvarlığı içerisinde gerek sayısal (%14) gerekse nakdî kıymet (%7 / 1325 guruş) bakımından üçüncü sırada gelen tütün takımları; Enverî Efendi'nin servetinde rakamsal ve parasal olarak %2'lik bir dilimle daha gerilerde, yani beşinci sırada yer almaktadır. Her iki merhum tütün kullanmakla birlikte, Nûrî Bey'in tütün tüketimine ilişkin malzemelere yaptığı harcamaların daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Tütün ürünleri içerisinde duhan, duhan bohçası/kavanozu, nargile ve çubuk ortak öğeleri teşkil etmektedir. Bunlar haricinde Nûrî Efendi'nin 14 Yemenişi enfiye, 6 Saksonya başlıklı çubuk, 1 Saksonyaisi nargile şişe, tonbak, çubuk kesesi, tombaki, enfiye şişesi, duhan tablası gibi yerli ve ithal tütün takımlarına da sahip olduğunu görmekteyiz. Her iki merhumun ellerindeki tütün takımları içerisinde en yüksek sayı ve nakdî kıymet çubuklara aittir (toplam 51 adet-1884,5 guruş).

58 Anavatanı Güney Amerika olan ve kıtanın keşfinden sonra Avrupa'ya getirilen (15. yüzyıl sonları) tütün, Osmanlı topraklarına da kısa sürede ulaşmıştır. 1609'dan itibaren çeşitli gerekçelerle yasaklanan tütün mamulleri, Şeyhulislam Bahâî Efendi'nin mubah olduğuna dair fetvasıyla bir taraftan fikhî tartışmaları alevlendirmiş, bir taraftan da zamanla üretimi yaygın ürünler içerisine girmiştir. İki vak'anüvisin yaşadığı yüzyılın sonlarına doğru ise İstanbul civarı, Marmara ve Ege bölgesi tütün üretim merkezleri haline gelmiştir (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 2-24, 38-39).

Nukûd ve Ziyinet Eşyaları

Nakit ve ziyinet eşyaları, Nûrî Efendi'nin servetinde %5'lik bir oranla (942,5 guruş) nispeten küçük bir dilime denk gelir. 105 kıyyelik 525 guruş değerinde 5 adet İstanbul zer-i mahbubu; 35,25 kıyyelik 43,5 guruş değerinde 5 adet İstanbul rub'ıyyesi; 28,5 guruş değerinde 1 rub' ve pâre'si; çeyreklik 1 Süleymanî kutusu; incili altın harçlı 130,5 guruş kıymetinde 1 adet Felemenk tespihi; 150 guruşluk 1 adet altın kutusu; 5 adet 11 guruşluk Felemenk tespihi ve 1 adet saat kösteği ile beraber 40 guruşluk altın tespihi müellifin ziyinet ve nakit emtiasını oluşturmaktadır.

Nûrî Efendi'nin malvarlığındaki durumun aksine, 22.844 guruşa varan kıymetiyle bu eşya kalemi Enverî Efendi'nin malvarlığında ciddi bir paya (%39) sahiptir. Üstelik bu rakama küçük çocuklarına ulaştırması kaydıyla (hibe usulü üzere)⁵⁹ sarraf Ovanis'e emanet ettiği ve terekasının sonundaki şerh kaydında nakdî bedelleri kaydedilmemiş olan 2 altın kuşak, 5 elmalı zümrüt askı, 1 çiçek, 2 iğne ile 1 elmalı kutu gibi değerli ziyinet eşyaları da dâhil değildir. Parasal miktarını tespit edebildiğimiz 1500 guruş nakit, 10 guruş 1 simli zincir, sarraf Ovanis'ten 11.700 guruşluk ve Haremeyn Evkafı Ruznamçe Kalemi'nden 11.119 guruşluk nakit alacak⁶⁰ ile oğullarından Mehmed Said'e hibe ettiği anlaşılan⁶¹ 15 guruş değerindeki 1 adet altın tespih Enverî'nin nakit ve ziyinet eşyalarını teşkil etmektedir.

Diğer Mallar

Enverî Efendi'nin servet dağılımının parasal açıdan %5'ini (2840,68 guruş), Nûrî Efendi'nin %9'unu (1831,5 guruş) teşkil eden diğer emtia içerisinde her iki müellifin sahilhanelerindeki sayım sonunda nakdî karşılıkları yazılan; fakat türleri

59 İslam hukukunda genellikle alım-satım işlemlerinde karşımıza çıkan *hibe* usulünün tereke kayıtlarında da yer aldığı görülmektedir. Sicillerde hibeye konu olan mallar çoğunlukla gayrimenkuller; cariyeye veya köleler, ziyinet eşyaları ile nakit paralardan oluşmaktadır. Bu türden eşyalar aile fertleri dışında başka insanlara bağışlandığı gibi eş veya çocuklara da hibe edilmekteydi. Bazen çeşitli eşyaların nafaka olarak özellikle küçük yaşta çocukların eğitim, giyim-kuşam, iâşe vb. ihtiyaçlarına harcanmak üzere nafaka usulüyle bırakıldığı da olurdu (Bozkurt, *agt.*, s. 17-20; Öztürk, *age.*, s. 232-233).

60 3 Ra 1210 (17 Eylül 1795) tarihli zeyl kaydına göre (KMŞS, nr. 669, vr. 11b) bu alacağın varislerine ulaşmış, 292 guruşu sarraf Yafedsar ile 100 guruşu kürkçü Sava'nın alacağına ödenmiş, lüzumu görülen 407 guruşluk vergiler düşüldükten sonra geri kalan 10.320 guruş mirasçılar arasında taksim edilmiştir. Enverî'nin zevcesi Aşşe Hatuna 645, Abdullah Behcet ve Ali Rıza'ya 1806'şar, Ümmü Gülsüm ve Saliha hanımlara 903'er guruş verilmiş; vefat eden Mehmed Said'in hissesi de 1/6'sı annesine, 5/6'sı ise kardeşi Seyyid Yahya'ya ilave edilerek Şerife Hanıma 946, Seyyid Yahya'ya ise 3311 guruş olacak şekilde pay edilmiştir.

61 KMŞS, nr. 660, vr. 38a.

kaydedilmemiş olan eşyalar ile yukarıda zikrettiğimiz mal kalemleri kategorisine dahil edemediğimiz ürünler bulunmaktadır. Enverî Efendi'nin 61 guruşluk 1 hinto arabası, 2,93 guruşluk 1 mişrebesi, 15 guruşluk 1 kayak takımı, 492,75 guruşluk yiyecek-içeceği (çay, şeker, üzüm, baharat, reçel, pirinç, sadeyağ, zeytinyağı vs.) ile Üsküdar Sırayahılar'daki sahilhanesinde tespit edilen 2269 guruşluk emtiası⁶²; Nûrî Efendi'nin 3,5 guruşluk asası, 2 baş 1150 guruş kıymet biçilen zenci ve Çerkez cariyeleri, 3 guruşluk 3 adet panzehir ve kutusu, 1 guruşluk ecza kutusu, 19 guruşluk kayak takımı 89 guruşluk yiyecek-içeceği (pastırma sucuk, kuş üzümü, pirinç, yağ, un, nişasta, bulgur vs. zahire) ile Sarıyer Emirgan'daki sahilhanesinde mevcut 566 guruşluk emtiası bu grupta değerlendirilebileceğimiz ürünlerdir.

Bu gruptaki emtia içerisinde Enverî'nin sahip olduğu ve genellikle elçilik vazifesindeki kişilerin kullanımına tahsis edilen 1 hinto arabası ile 1 kayak takımı dikkati çeken araç-gereçlerdendir. Yine 18. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul'a göç eden bazı Kırmılılar ve Buharalıların etkisiyle başkentte kullanımı yaygın hale gelen içeceklerden çay ve çay takımı da⁶³ (çay, şeker, çay ibriği) müellifin mutfağındaki yiyecek-içeceklerin başında gelmektedir. 19 guruşluk kayak takımı, 4 guruşluk ilaç malzemeleri ile 1150 guruş kıymet biçilen zenci ve beyaz cariyeler de Nûrî Efendi'nin lüks yaşamına görece ışık tutmaktadır.

5. İhrâcât ve Taksîmât

Tereke kayıtlarında miras taksiminden önce bir *ihracât* kısmı bulunurdu. Bu kısımdaki kayıta techiz-tekfin masrafları, varsa ödenmemiş müeccel mehir, borçlar, servetin 1/3'ünü geçmeyen vasiyet ve iskât-ı salât gibi vefat edenin yerine getiremediği bazı dinî vecibeler için yapılan hayrî ödemeler yer alırdı. Aynı zamanda sarrafiye, dellaliye, tertib-i kütüb, resm-i kismet gibi işlem ücretleri ile mahkeme masraf bedelleri kaydedilirdi. Ardından kalan meblağ (sahhu'l-bâkî) belirlenir ve mirasçılar arasında pay edilirdi.

Enverî Efendi'nin esas tereke kaydında 12.577 guruş, zeyl kaydında ise 137 guruş⁶⁴ olmak üzere toplam 12.714 guruş değerinde çeşitli kalemlerden oluşan masrafla-

62 Enverî'nin terekesi sonundaki şerh kaydında 1 baş beyaz cariyesinden bahsedilmektedir. Cariyenin miras taksimine konu edilmediğinden ve evlatlarına bağışlanmak üzere sarraf Ovanis'e emanet edildiğinden ne kadar nakdî bir bedeli olduğunu tespit edemiyoruz.

63 Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılın Çayı Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021, s. 43-48.

64 KMŞS, nr. 660, vr. 38a.

rın kaydedildiği bir ihrâcât kısmı yer almaktadır. İhrâcât kalemleri içerisinde 500 guruş tekfin işlemlerine; 4171,5 guruş fakirlere verilmek üzere Enverî'nin vasiyet ettiği kimse ve yerlere; 150 guruş hanımları Hatice ve Ayşe'nin mehirlerine; 669 guruş dellaliyye⁶⁵ ücretine; 16,5 guruş 8 gün boyunca sürmüş olan sarrafıye ve tertib-i kütüb işlemlerine; 863,5 guruş işlemleri yürüten ilgili mahkemeye; 343,5 guruş ise sair kalemlere ödenmiştir. Müellifin hayatta iken Karaferye'deki mukataasının ilzam işleminden 6000 guruş borçlu kaldığı sarraf Yafedsar veled-i Ovanis'e Enverî'nin mirasçıları tarafından sulh yoluyla 5900 guruş⁶⁶, diğer alacaklı kazancı Mustafa Ağa'ya da 100 guruş verilmiştir. Esas tereke kaydında mahkemeye ödenen işlem ücretlerinden *resm-i kismet* (806,5 guruş) ve *kaydıyye-i defter* (40 guruş) miktarları ayrı ayrı kaydedilmişken, zeyl terekesinde bu iki ödeme (17 guruş) tek kalemde yazılmıştır. İlk kayıta tahsil edilen mahkeme masraflarının mirasın 0,023'üne⁶⁷ tekabül ettiğini dikkate aldığımızda, zeyl kaydındaki 17 guruşluk mahkeme masrafının yaklaşık 15,5 guruşunun *resm-i kismet'e*, 1,5 guruşunun *kaydıyye-i defter* masrafına ait olduğunu ve bu masraf kalemine ayrılan miktarın ise genelde mahkemelere ödenen oranın içerisinde kaldığını ifade edebiliriz.

Nûrî Bey'in terekesinin ihrâcât kısmı Enverî'ninkine kıyasla daha yüzeysel verilerle kaydedilmiştir. “Techîz-tekfin ve iskât-ı salât, ta'mîr-i kabr ve berây-ı vasiyyet” adlı altında 787 guruş, “dellâliyye-i eşyâ ve kütüb ve sarrafıyye ve tertib ve çilingîr” adlı

65 Mirasın satış işlemlerine nezaret eden dellallara ödenen *resm-i dellâliyye*, genellikle 0,021 oranında tahsil edilmiştir (Bozkurt, *agt.*, s. 140-141). Enverî Efendi'nin terekesinden ödenen dellâliyye ücreti, malvarlığının yaklaşık 0,019'una tekabül etmektedir.

66 KMŞS, nr. 655, vr. 47b. 15 CA 1209 (8 Aralık 1794) tarihli ve Enverî'nin tereke işlemlerinden 10 gün önce mahkemeye intikal eden bu kayda göre, Enverî Efendi hayatta iken berâti ile mutasarrıf olduğu Karaferye'deki (Yunanistan) mukataasına ait 1209 senesi gelirini Sarraf Yafedsar'a ilzam etmiş, O da peşin olarak 6000 guruşu Enverî Efendi'ye vermiştir. Enverî Efendi parayı aldıktan sonra, Karaferye'deki eltilizam gelir hakkını devredemeden vefat etmiş, vefatıyla birlikte de mukataa başkasına verilmiştir. Bunun üzerine Yafedsar, merhumun terekesinden bu meblağın verilmesi için mahkemeye başvurmuş ve Yafedsar'ın alacak iddiasının doğruluğu varisler tarafından da kabul edilmiştir. Mahmud b. Ali, Hasan Ağa b. Ahmed'in şahadetleri ve mahkeme kanalıyla, Enverî'nin çocukları ile Yafedsar 5900 guruş olarak borcun ödenmesi konusunda anlaşmış ve 25 CA 1209'daki (18 Aralık 1794) işlemlerin tamamlanmasının ardından bu borç ilgili alacaklıya ödenmiştir.

67 *Resm-i kismet* oranları dönemlerine göre binde 15 ila 25 akçe arasında değişkenlik arz eden bir grafik izlemiştir (“Osmânî Kânûn-nâmeleri”, *Millî Tetebbu'lar Mecmuası* C 1/2 (Mayıs-Haziran 1331), s. 325-326; 1/3 (Temmuz-Ağustos 1331), s. 541; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kânûnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015, C X, s. 420; C XI, s. 311-312). Abdurrahman Vefik'in ilk *resm-i kismet* miktarını 30 akçe olarak verdiği ve bu verginin ihdasının II. Bayezid devrinde oluştuğunu ifade ettiği hatalı bilgiler için bk. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kāvâ'idî*, C II, Matba'a-i Kader, İstanbul 1330, s. 371-376).

altında 347, "kaydiyye-i defter" adı altında ise 15 guruşluk bir gider (toplam 1149 guruş) kaydedilmiştir. Mahkeme ve yardımcı birimlerine ödenen işlem ücretleri (362 guruş), müellifin toplam malvarlığının 0,018'lik dilimine denk gelmektedir.

Enverî Efendi'nin ilk miras sayımında, borçları başta olmak üzere ilgili masrafları terekесinden ödenebilmiş ve arta kalan 21.964 guruş 9 pâre mirasçuları arasında pay edilebilmiştir. 2745 guruş 62 akçe Enverî Efendi'nin iki hanımına (Ayşe ve Şerife Hatice) verilmiştir. Geri kalan miktarın 15.374 guruş 112 akçesi dört erkek çocuk, 3843 guruş 88 akçesi iki kız çocuk arasında taksim edilmiştir. Zeyl terekесinde ise masrafların çıkarılmasından arta kalan meblağın (443 guruş) 69 guruş 78 akçesi eşlerine, 380 guruş 24 akçesi dört erkek evladına, 85 guruş 6 akçesi ise iki kız çocuğuna pay edilmiştir. Eşlerin mirastaki hakları, mirasın 1/8'ine (%12,5) denk gelmektedir. Erkek çocukların mirastaki hakları, Enverî Efendi'nin zevcelerinin taksimi yapıldıktan sonra kalan miktarın 1/5'ine, kız çocuklarınkı ise 1/10'una tekabül etmektedir. Erkek çocukların mirastan aldıkları pay, mirastan arta toplam miktarın %70'ini, erkek-kız çocuklar arasındaki taksim edilen miktarın %80'ini oluştururken; kız çocuklarınkı toplam miktarın %17,5'ine, evlatlar arasında pay edilen miktarın %20'sine denk gelmektedir.

Nûrî Efendi'nin aşırı borçları, çocuklarına ve eşine bir miras taksiminin yapılmasını engellemiştir. Yorgancı, kumaşçı, kürkcü, çukacı, bakraççı, terzi, kalfa, tabip gibi müslim ve gayr-i müslim esnaf ve zanaatkârlara 28.135,5 guruş, eşi Ümmü'l-Esmâ Hanım'a 1500 guruşluk mehir ve oğlu Nebil Efendi'ye kefillik sebebiyle (bi-tarıki'z-zamân) 2500 guruşluk borcu ile birlikte toplam 32.135,5 guruş borcu olduğu görülmektedir. Mahkeme, müellifin elde kalan mirası ile alacaklarının talep ettikleri meblağları mukayese etmiş ve borç miktarlarında %57,2 oranında bir indirim yapılmasına karar vermiştir⁶⁸. Böylece 18.383 guruş, borç miktarlarına

68 Terekelerde bu tür durumlara sıkça rastlanılmaktadır. Mahkeme, alacaklıları razı etmek suretiyle vefat eden kişinin borçlarından belirli oranlarda indirimlere gitme ve istikrazları bu yolla (bi-tarıki'l-guremâ) kapatma inisiyatifini zaman zaman kullanmıştır. Örneğin KMŞS, nr. 653, vr. 68a'da kaydı bulunan Tatar Ağaları'ndan Mustafa'nın mirasından %17'lik; KMŞS, nr. 654, vr. 95a-b'de kaydı zikredilen Zeytûni Molla Hüseyin'in terekесinden %43'lük; KMŞS, nr. 660, vr. 10a'da kaydı bulunan Medine Kadısı Hamdullah Bey'in Kethudası Halil Efendi'nin mirasından %30'lük; KMŞS, nr. 661, vr. 8a-b'de kaydı yer alan Cebehâne-i Âmire kethüdalarından Mehmed Ağa'nın mirasından %73'lük; KMŞS, nr. 673, vr. 15b-16a'da kaydı bulunan Gürcü asıllı Malkon oğlu Serkiz'in terekесinden %84'lük; KMŞS, nr. 676, vr. 36b-37a'da kaydı bulunan kuruyemişçi Seyyid Mehmed Yazıcı'nın mirasından %8,1'lik; KMŞS, nr. 696, vr. 63b'de kaydı yer alan Zaîm Ali Ağa'nın mirasından %8,5'lik; KMŞS, nr. 700, vr. 37a-b'da kaydı bulunan Beksimedci-baş Seyyid Mehmed Ağa'nın mirasından %79,4'lük; KMŞS, nr. 704, vr. 11a-b'de kaydı bulunan Silahşör-i Şehriyari'den Seyyid Mehmed Memiş Ağa'nın terekесinden %55,6'lık; KMŞS, nr. 705

göre alacaklılara dağıtılmıştır⁶⁹. Dolayısıyla Nûrî Efendi'nin nakdî açıdan büyük bir meblağa tekabül eden terekesinden mirasçılarına pay edilecek bir miktar kalmamıştır.

6. Dönemsel Açıdan Servetlerin İktisadî Tahlili

Vefat eden kişi veya kişilerin yaşadıkları dönemde malvarlıklarının hangi kategoride (zengin-fakir-orta halli vs.) ele alınabileceği, alım gücü değeri ve günümüz tedavüldeki para birimi açısından mukayesesı gibi hususlar incelenen terekeyi daha anlaşılabilir kılabilmemiz adına önem arz eden kıstaslardandır. Bu çalışmada iki müellifin malvarlıklarını detaylı bir iktisadî tahlilden geçirdiğimiz iddiasında olmamakla beraber, servetleri ekonomik açıdan bir değerlendirmeye tabi tutmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Enverî Efendi'nin esas terekesi ile zeyl kayıtlarına göre kitaplar ve menkul eşyalarının kıymeti 35.221 guruş 9 pâredir. Esas terekesindeki şerh kaydına göre 11.119 guruş Haremeyn Ruznamçe Kalemi ile 11.700 guruş Sarraf Ovanis'ten alacağı vardır. Evlatlarına hibe ettiği eşyalar içerisinde kıymetini tespit edebildiğimiz 15 gurusluk 1 altın tespihin yanında, şerh kaydında adetleri zikredilmiş; fakat parasal değerleri kaydedilmemiş 2 altın kuşak, 5 elmalı zümrüt askı, 1 çiçek, 2 iğne ve 1 elmalı kutu gibi ziyet eşyaları ile 1 adet beyaz cariyesi mevcuttur. Bunların yanında icareteyn usulüyle tasarruf hakkına sahip olduğu vakıf mülklerinin ferağ bedelleri 22.410 guruşa tekabül etmektedir. Buna göre Enverî'nin serveti 80.465 guruş 9 pâreyi ve kıymetleri kaydedilmemiş bazı ziyet eşyaları ile 1 adet cariyeyi muhtevidir.

Nûrî Efendi'nin esas tereke kaydına göre kitap ve menkul eşyalarının toplam bedeli 19.532 guruştur. Bunun yanında kıymetlerini tespit edemediğimiz; fakat hatırı

numaralı defterde tek kaydın sahibi olan Fetva Emını Osman Efendi'nin oğlu sabık Rumeli Kazaskeri Abdullah Efendi'nin terekesinden %15'lik, KMŞS, nr. 707, vr. 14b-15a'da kaydı bulunan Kazancı Ali Ağa'nın mirasından %2'lik ve KMŞS, nr. 708, vr. 56b-57b'de kaydı bulunan Mısır Çarşısı aktarlarından Mustafa Ağa'nın terekesinden %29,2'lik bir indirim yapılarak alacaklılar arasında borçları oranında pay edilmiştir.

69 Bu borçlulardan başka Avusturya'da elçilik görevinde bulunan İbrahim Afif Efendi de müelliften 4000 guruş alacağı olduğu iddiası ve vekili Mehmed Nedim Efendi aracılığıyla mahkemeye başvurmuştur. Abdurrahman Ağa b. Süleyman ve Mustafa Ağa b. Mustafa'nın şahitliği doğrultusunda tarafları dinleyen mahkeme 28 R 1214 (29 Eylül 1799) tarihinde ilgili borcun ödenmesine karar vermiştir (KMŞS, nr. 724, vr. 46a). Müellifin terekesi bu tarihten önce tespit edildiği ve terekeden elde kalan miktar borçları ölçüğünde diğer alacaklılara dağıldığı için, bu istikrazın ödenmesi muhtemelen mirasçıların üzerine kalmıştır.

sayılır bir meblağa ulaştığını tahmin ettiğimiz icareteyn usulü üzere tasarruf hakkının bulunduğu 6 bab menzili ile Emirgan'daki yalısını servetine dâhil edebiliriz.

İki müellifin tespit edebildiğimiz nakdî servetlerini vefat ettikleri dönemde vasıflı ve düz inşaat işçisi ücretleri ile bazı temel gıda maddesi fiyatları açısından bir değerlendirmeye tabi tutabiliriz. 1794-1799 yılları arasında vasıflı inşaat işçisinin günlük ortalama kazancı 146,5 akçeye; vasıfsız inşaat işçisinin günlük ortalama kazancı ise 80,4 akçeye denk gelmektedir⁷⁰. Buna göre Enverî Efendi'nin nakdî açıdan serveti 65.910 vasıflı işçinin, 120.097 düz inşaat işçisinin; Nûrî Efendi'nin serveti ise 15.998 kalifiye işçinin, 29.152 vasıfsız inşaat işçisinin günlük kazancına eşittir. Diğer açıdan Enverî'nin servet meblağı 1 vasıflı inşaat ustasının yaklaşık 180, vasıfsız 1 inşaat işçisinin 329; Nûrî Efendi'nin nakdî açıdan serveti ise 1 vasıflı inşaat ustasının 33,2; düz 1 inşaat işçisinin 60,6 yıllık kazancına denk gelmektedir.

Bu dönem aralığında (1794-1799) fiyatlarını tespit ettiğimiz bazı temel gıda maddelerinden ortalama 252 gram ekmeğe 3 akçeye; 1,282 kg koyun eti 41,4 akçeye; 1,282 litre zeytinyağı ise 89,25 akçeye satışa sunulmuştur⁷¹. Buna göre 18. yüzyılın sonlarında Enverî Efendi'nin nakdî servetiyle 252 gramlık 3.218.609 adet ekmeğe; 299.223,8 kg koyun eti; 138.799,2 litre zeytinyağı, Nûrî Efendi'nin nakdî malvarlığı ile 252 gramlık 781.280 adet ekmeğe; 72.633,1 kg koyun eti; 33.691,4 litre zeytinyağı alınabileceğini ifade edebiliriz.

Müelliflerin dönemin servet dağılımındaki konumlarını takdir edebilmek için, Enverî Efendi'nin vefat yılı ile (CA 1209/Aralık 1794) Nûrî Efendi'nin vefat yılı (Z 1213/Mayıs 1799) arasındaki 4 yıllık süreçte Kısmet-i Askerî Mahkemesi'ne ait 25 sicil⁷² içerisinde kaydı bulunan 5502 askerî sınıfa mensup merhumun terekelerini inceledik. 500 guruşun altındaki (500<) servet sahiplerini *fakir*, 500-1500 guruş arasındakileri *orta halli*, 1500-9999 guruş arasındakileri *zengin*, 10.000 guruş ve üzerindeki ise *elit-zengin* olarak tasnif ettik⁷³. Buna göre gerek Enverî

70 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2000, s. 72.

71 Salih Aynural, *Selîm III Döneminde İstanbul'da İktisadî Hayat (1789-1807)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989, s. 143, 147, 151.

72 KMŞS, nr. 653, 654, 660, 661, 667, 669, 670, 672, 673, 676, 679, 684, 687, 689, 691, 694, 696, 700, 701, 704, 705, 706, 707, 708, 710.

73 Tereke kayıtları üzerine hazırladığı doktora çalışmasında Bozkurt, (Bozkurt, *agt.*, s. 92-102) dönemin mehir, ev fiyatları, işçi ücretleri vb. kazanç vasıtalarını mukayese ederek 1785-1875 yılları arasındaki dönemde 20 yıllık aralar ile zenginlik ölçütlerine dair bazı önemli tahminlerde bulunmuştur. 1785-86 yılında servet toplamları açısından 420 guruş aşşağını fakir, 420-1000 arasında

gerekse Nürî'nin taksim ve ihrâcât muamelelerine konu edilmeden hesaplanmış malvarlıkları dönemin askerî zümresi içerisinde sayısal açıdan %4,8'ine (269 kişi)⁷⁴; servet toplamları açısından ise %52,8'ine (7.930.508,365 guruş) denk gelen *elit-zenginler* sınıfına dâhil olduğunu söyleyebiliriz.

18. yüzyılın sonlarına doğru iki müellife ait servetlerin tereke kayıtlarında tespit edebildiğimiz nakdî karşılıkları ve bu miktarların askerî sınıfın malvarlıkları içerisindeki mevkiini bu şekilde tespit edebiliyoruz. Bu noktada bir başka konuya cevap arayacağız: Müelliflerin nakdî bedelleri kayıtlara yansıyan servetleri bugün bizler için ne anlam ifade etmektedir? Diğer bir ifadeyle malvarlıkları günümüz para rayıcı açısından hangi miktara tekabül eder? Bu meselenin cevabını bulabilmek için ilk olarak müelliflerin guruş açısından malvarlıklarının 1284'ten 19. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı ve Akdeniz pazarlarında muteber meskûkâtlardan biri kabul edilen ve ağırlığı, saf altın ayarı ile şekli neredeyse hiçbir değişikliğe uğramayan Venedik Dukası (Yıldız Altını)⁷⁵ karşılığını; ardından da günümüz gram altın fiyatı (Ocak-Aralık 2021) ortalamasından hareketle Türk Lirası karşılığını tespit etmeye çalışacağız. Enverî ve Nürî'nin vefat ettikleri tarih aralığında (1209-1214) 3,54 gramlık 1 Yıldız altını 7 guruş üzerinden işlem görmüştür⁷⁶. Enverî'nin 80.465 guruş 9 pâreye denk gelen serveti yaklaşık 11.495; Nürî'nin 19.532 guruş-

orta halli, 1000 guruş üzerini zengin olarak tasnif ederken; 1805-06 yılında ise 700 guruş aşağısını fakir, 700-1750 arasında orta halli, 1750 guruş üzerini ise zengin olarak tespit etmiştir. Biz de 1794-1799 yılları arasındaki servetlerin tasnifinde, Bozkurt'un tespit ettiği bu tarihlerdeki (1785-1805) rakamsal sınır verilerine kıyasta bulunarak 500 guruş ve katlarını zenginlik ölçütü olarak kabul ettik. Bu sınırlamadaki temel gayemiz Enverî ve Nürî'nin servet toplamlarının dönemsel açıdan aşağı-yukarı hangi sınıfa dâhil olduğunu göstermektir.

- 74 Geri kalan askerî zümreden terekelerini incelediğimiz ve servet toplamları 7.078.001,71 guruş tekabül eden 5233 müteveffanın %44,8'i *fakir* (2465 kişi), %26,2'si *orta halli* (1447 kişi) ve %24'ü ise (1321 kişi) *zengin* sınıfına girmektedir.
- 75 Venedik Dukası'nın basımına ilk olarak 30 Ekim 1284 tarihinde Kırklar Meclisi'nin fermanyıla karar verilmişse de Mart 1285'te darbedilmeye başlanmıştır. Ortalama 3,54 gram ağırlığa sahip bu paranın özellikle Doğu Akdeniz ve Osmanlı pazarında muteber kabul edilmesinde iki önemli etken vardır. Birincisi, duka içindeki altın saflık derecesinin %99,47 oranında olması, ikincisi ise bu ayarın yüzyıllar boyunca korunmasıdır. XVII. yüzyıldan itibaren bu sikke, Osmanlı coğrafyasında "Yıldız Altını" olarak da anılmıştır (Alan M. Stahl, "Ducat", *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, ed. Christopher Collins, Oxford University Press, New York 2003, C V, s. 111-1112; Herbert E. Ives, *The Venetian Gold Ducat and Its Imitations*, The American Numismatic Society, New York 1954, s. 5-8; Halil Sahillioğlu, "Altın", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1989, C 2, s. 533-534).
- 76 1209-1214 (1794-1799) yılları arasında Yıldız altınının arşiv kayıtlarına yansıyan rayiç bedelleri için bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emîrî Sultan Selim III (AE.SSLM.III), nr. 203/12114, 281/16261; Hatt-ı Hümayun (HH), nr. 207/10883; Cevdet Darphane (C.DRB), nr. 58/2896; Cevdet Maliye (C.ML), nr. 71/3252.

luk nakdî malvarlığı da takribî 2790,2 adet Yıldız altına tekabül etmektedir. Bir başka ifadeyle Enverî Efendi'nin 40.692,3 gram altına; Nûrî Efendi'nin ise 9877,3 gram altına denk gelen bir malvarlığı söz konusudur. Borsa İstanbul Kıymetli Madenler ve Kıymetli Taşlar Piyasası verilerine göre 1 Ocak 2021-31 Aralık 2021 tarihleri arasındaki gram altın ortalaması 515,82 TL'dir⁷⁷. Bu hesaplardan yola çıktığımızda, tereke kayıtlarına yansıyan miktarlar bağlamında, Enverî Efendi'nin serveti günümüz rayicinde takriben 20.989.902,186 TL'ye; Nûrî Efendi'nin serveti ise aşağı yukarı 5.094.908,886 TL'ye tekabül ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Genellikle kaleme aldıkları *Târîh* kitapları üzerinden tanıdığımız iki vak'anüvîsin tereke kayıtlarını inceleyen bu çalışma, müelliflerin hayat hikâyelerine farklı bir açıdan bakmamızı sağlamıştır. Her iki müellifin aile efradı, sahip oldukları eşyaların tür ve kıymetleri, bu eşyalar özelindeki tercihleri ile malvarlıklarının gerek dönemleri gerekse günümüz rayiç değerleri açısından ne anlam ifade edebileceği gibi hususlar bu araştırmanın çıktılarını teşkil eder.

Sade bir Osmanlı ailesinin ferdi olarak dünyaya gelen Enverî Efendi yoğun bir iş hayatı ve görece başarılı bir kariyer geçirmiştir. Devlet kadrolarında atandığı çeşitli görevler, katıldığı savaşlar, vak'anüvîsliği ve bu vazifesi sırasında kaleme aldığı hacimli eseri bu yoğun mesainin yansımalarıdır. 2'si ümm-i veled olmak üzere 4 eşi ve 6 çocuğu ile geniş aile reisi olan müellif, Osmanlı toplumunda az sayıda rastladığımız çok eşliliği tercih etmiştir. Ayrıca onun hür hanımlar ile yaptığı evlilikleri de dikkat çekicidir. Tereke verileri eşlerinden Ayşe Hatun'un zengin bir hanım olduğuna, Hatice Hatun'un da Hz. Peygamber (s.a.s.) soyundan geldiğine işaret etmektedir. Müellifin 6 evladından 5'i küçük olup, rüştüne ulaşmış tek çocuğu ise Ayşe Hatun'dan olma Saliha Hanım'dır, yani kızdır. Bu durum onun uzun yıllar tek hanımla evli kalıp, sonraları diğer evliliğini gerçekleştirdiğini göstermektedir. Ayrıca bir erkek evlat sahibi olma arzusu, kendisini ikinci evliliğe ve bu arada cariyelerinden çocuk sahibi olmaya sevk etmesi de kuvvetle muhtemeldir. Fakat müellifin bu geniş ailesi kısa zaman aralıklarında vuku bulan vefatlar ile sarsılmıştır. Aile, önce ümm-i veledlerden Müşrif Hatun'u, ardından hane reisini kaybetmiştir. Müellifin ölümünü takip eden 3 yılda ise diğer ümm-i veledi Nazende Hatun,

77 Borsa İstanbul Kıymetli Madenler ve Kıymetli Taşlar Piyasası Verileri: <https://www.borsais-tanbul.com/tr/sayfa/312/veriler-kiymetli-madenler-ve-kiymetli-taslar-piyasasi> (Erişim 3 Ocak 2022).

çocuklarından Seyyid Mehmed Said, Seyyid Yahya, Ümmü Gülsüm vefat etmiş ve 11 kişilik geniş ailenin fert sayısı yarıdan fazla azalmıştır.

Köklü bir Osmanlı ailesinin ferdi olan ve çeşitli devlet bürolarında görev almış diğer vak'anüvîs Halil Nûrî Efendi ise tek eşliliği tercih etmiştir. O, 1798-1800 yılları arasında Şeyhülislam olarak görev yapmış Mustafa Aşir Efendi'nin kızı Ümmü'l-Esmâ Hanım ile evlenmiştir. Vefat ettiği sırada bu evlilikten doğan 2 çocuğunun hayatta oldukları kayıtlara yansımıştır. Çocuklarından kız olan Fatımatü'z-Zehra, müellifin vefatına yakın bir dönemde dünyaya gelmiştir.

Tereke kayıtlarından her iki müellife ait şahsî gayr-i menkullerin olmadığı tespit edilmiştir. Fakat her ikisinin icareteynli vakaf mülkleri üzerinde sahip oldukları tasarruf hisseleri, nakdî açıdan hatırı sayılır bir yatırımı yansıtmaktadır. Bu mülkler kendileri ve evlatları adına bir yatırım aracı olmanın yanında, yaşamlarını sürdürdükleri meskenler olarak da düşünülebilir. Geniş tasarruf hakları ellerinde olan bu mülkler, her iki müellifin günlük yaşam tarzları ve standartları hakkında da önemli ipuçları sağlamaktadır. Gerek Halil Nûrî gerekse Enverî efendilerin sur içindeki evlerini kışlık, sur dışındaki sahilhanelerini ise yazlık meskenleri olarak kullandıklarını söylememiz mümkündür.

Müelliflerin sahip olduğu menkul kıymetler içerisinde kitaplar önem arz eder. Aklı ve dinî ilimler alanına ait çeşitli te'lifatı toplayarak orta düzey bir kitaplık teşkil eden vak'anüvîsler, şahsî kütüphanelerinde daha çok Tarih ve Edebiyat sahasına özgü eserlere yer vermişlerdir. Nûrî Efendi'nin kitaplığına kıyasla Enverî'nin şahsî kütüphanesindeki kitaplar hem sayıca daha fazladır hem de ilgili buldukları ilim sahaları açısından daha mütenevidir.

Vak'anüvîslerin diğer menkul emtiasını zinet/nakit, mutfak, ev eşyaları, silah, tü-tün, raht ve yazı takımları teşkil etmektedir. Bu geniş araç-gereç kalemlerinden sayıca en büyük dilim hane-içi eşyalara aittir. Ev emtiası içerisinde ise müelliflerin daha çok mutfak ve mefruşat türünden ürünleri kullanmış oldukları görülmektedir. Fakat hane-içi emtianın sayısal çokluğu nakdî kıymet karşılığı ile ters orantılıdır. Sayısal açıdan iki müellifin servetlerinin %59'unu teşkil eden ev araç-gereçleri, nakdî açıdan %24-25 bandında kalmıştır.

Müelliflerin giyim eşyaları konusundaki tercihleri de irdelenmeye değer bir husustur. Nûrî Efendi'nin en çok harcama yaptığı eşyaların başında giyim-kuşam eşyaları, özellikle de değerli kürkler gelmektedir. Parasal açıdan servetinin en büyük dilimi (%46) bu emtiadan oluşan müellifin sahip olduğu kürklerin nakdî kıy-

meti (6272 guruş) giyim eşyaları içinde %70, toplam malvarlığı içerisinde ise %32 gibi büyük bir paya sahiptir. Müellifin giyim-kuşam alışverişi konusunda muhtemelen aşırıya varan tutkusu, alacaklılarının büyük bir kısmının tekstil esnafından oluşmasına sebebiyet vermiştir. Enverî Efendi'nin de sahip olduğu giyim-kuşam ürünlerinin önemli kısmı kürklerden müteşekkildir. Fakat bu eşya grubu, toplam servetini içerisinde yaklaşık %18'lik payı ile daha gerilerde (üçüncü sırada) yer almaktadır.

Raht, yazı ve silah araç-gereçleri gibi diğer ürün kalemleri, müelliflerin servetleri içerisinde ortalamanın altındaki rakamlardan müteşekkildir. Bu emtialar içerisinde dikkatimizi çeken eşya grubu ise tütün takımlarıdır. Bu takımların bir eşya kalemi oluşturacak meblağ ve miktara ulaşması (Nûrî'nin %7, Enverî'nin %2) her iki müellifin, özellikle de Nûrî Efendi'nin, tütün alışkanlığının varlığına işaret etmektedir.

Nakit ve ziynet eşyalarının Enverî Efendi'nin malvarlığı içerisindeki büyüklüğü (22.844 guruş - %39), Nûrî Efendi'nin malvarlığı dâhilindeki payı (942,5 guruş - %5) ile mukayese edildiğinde, Enverî'nin ziynet ve nakit yatırımına daha çok önem verdiğini söyleyebiliriz. Özellikle 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kapital birikimin azalmaya başladığı bir ortamda⁷⁸ Enverî Efendi'nin bu yatırım aracını daha çok tercih etmesi ilgi çekicidir.

Müelliflerin ihrâcât ve taksîmât muamelelerine konu olmadan tespit edilmiş malvarlıkları her ikisinin zenginliğine işaret etmektedir. Enverî'nin 80.465 guruşa, Nûrî'nin 19.532 guruşa tekabül eden ve terekelerinde bedelleri kaydedilmemiş olmakla birlikte hatırı sayılır bir meblağa ulaşacağını tahmin ettiğimiz bazı emtiaları bu zenginliklerinin birer göstergesidir. Müelliflerin servetlerini 18. yüzyılın sonlarına doğru (1794-99) terekeleri tutulan diğer askerî zümre erbabının malvarlıklarına ekonomik açıdan kıyasladığımızda, iki vak'anüvîsi dönemin *elit-zenginleri* içerisinde değerlendirebiliriz. Günümüz para rayicinde Enverî'nin yaklaşık 20.989.902 TL, Nûrî'nin 5.094.908 TL'ye denk gelen zenginlikleri, bugünkü iktisadî şartlar içerisinde de büyük bir malvarlığını ifade eder. Enverî Efendi arkada bıraktığı servetiyle önemli ölçüde aile efradının geleceğini teminat altına alabilmiştir. Nûrî Efendi'nin tereke sayımıyla tespit edilen malvarlığının tamamı ise, belirli oranlarla alacaklılar arasında pay edilmiş ve bu noktada mirasçılara pek bir şey bırakamamıştır. Fakat zengin ve köklü bir aile ferdi olması, eşi vesilesiyle akrabalık bağı kurduğu kişilerin konumları ve geniş tasarruf hakkına sahip olduğu icare-

78 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s. 233-235.

teynli vakıf mülklerine ait mu'accel kıymetlerin yüksek bir değer taşıması ihtimali gibi hususiyetlerinin de gözden kaçırılmaması gerekiyor. Müellifin bu hususiyetleri, geride bıraktığı ailesinin hayat standartlarını ve konforlarını temin edebilecek belirli oranda bir birikim veya yatırıma hayatta iken sahip olabildiğini mümkün kılacak niteliktedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

BOA, Hattı Hümayun (HH), nr. 178/7870, 207/10883

BOA, Ali Emîrî Sultan Selim III (AE.SSLM.III), nr. 203/12114, 281/16261

BOA, Cevdet Darphane (C.DRB), nr. 58/2896

BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr. 71/3252.

Evkâf-ı Hümayûn Müfettişliği Sicilleri, nr. 270.

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 653, 654, 655, 660, 661, 667, 669, 670, 672, 673, 676, 679, 684, 687, 689, 691, 694, 696, 698, 700, 701, 704, 705, 706, 707, 708, 710, 724.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, “Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları-I”, *Belgeler*, C 20/S. 2 (1999), s. 77-155.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, C 10, 11, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015.

Aktan, Hamza, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul 2008.

Aktan, Hamza, “Miras”, *İslam Ansiklopedisi*, C 30, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara 2005, s. 143-145.

Aktaş, Yasemin, *Mehmed Nebil ve Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

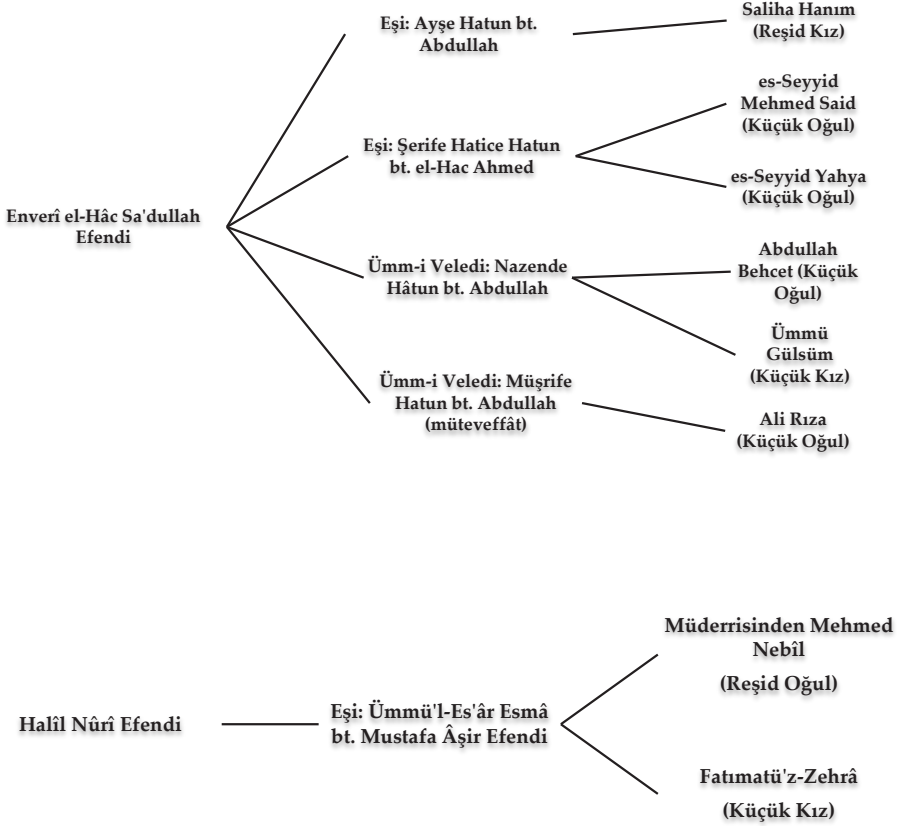
Akyıldız, Ali, “Para”, *İslam Ansiklopedisi*, C 34, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara 2007, s. 163-166.

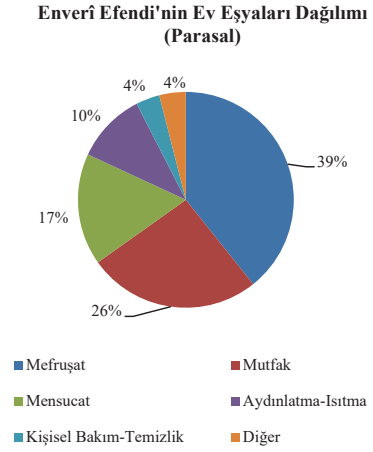
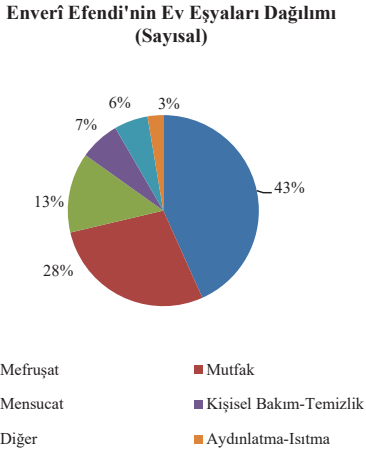
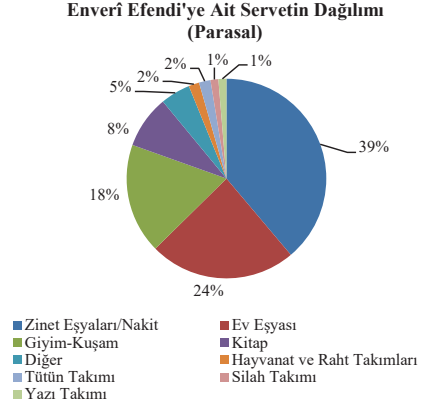
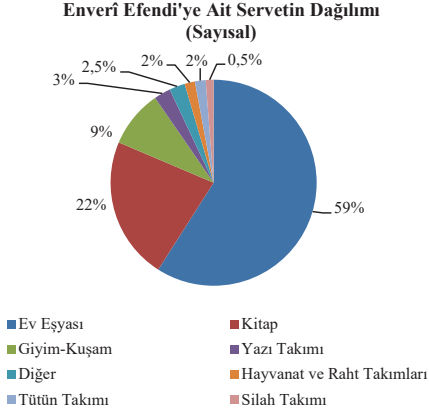
- el-Arabî, Belhac, *Ahkâmü't-terikât ve'l-mevâris 'ulâ dav'i kânûnî'l-üsreti'l-cedîd*, Dârü's-Sekâfe, Amman 2009.
- Arı, Abdüsselam, *İslâm Miras Hukuku*, Pınar Yayınları, İstanbul 2018.
- Aynural, Salih, *Selîm III Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989.
- Bardakoğlu, Ali, "Ferâiz", *İslam Ansiklopedisi*, C 12, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara 1995, s. 362-363.
- Barkan, Ömer L., "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C 3/S. 5-6 (1966), s. 1-479.
- Bayram, Ü. Filiz, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Borsa İstanbul Kıymetli Madenler ve Kıymetli Taşlar Piyasası Verileri*: <https://borsaistanbul.com/tr/sayfa/484/veri-sorgulama> (Erişim 3 Ocak 2022).
- Bozkurt, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 11/S. 22 (2013), s. 193-229.
- Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, "İstanbul'da Doğan Bir İstanbul Sikkesi: Kuruş (Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruluşunun Ortaya Çıkış Hikayesi)", *Osmanlı İstanbulu VI - VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecen vd., 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 399-415.
- Çağman, Ergin, *III. Selim'e Sunulan İslahat Layihaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- Çalışkan, Muharrem Saffet, *(Vekâyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1188-1188 / 1768-1774)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Çiçek, Hikmet, *(Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1187-1197 / 1774-1783)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018.

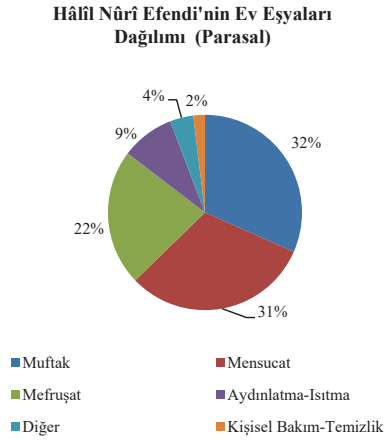
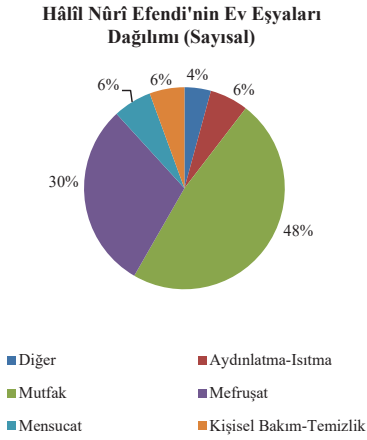
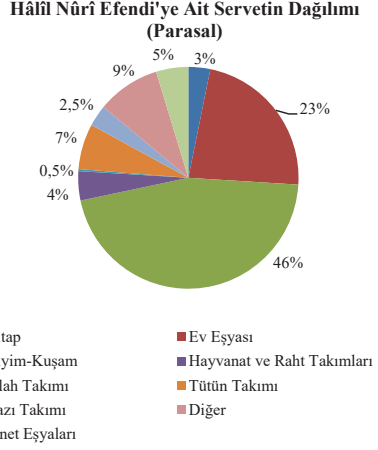
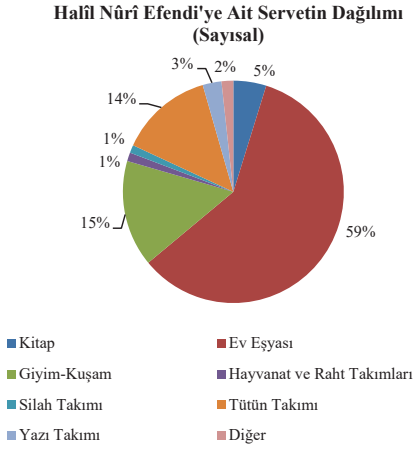
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlıda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Fekete, Lajos, “Egy Vidéki Török úr Otthona a XVI. Században”, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, C 15/S. 1-2 (1959), s. 87-106.
- Fekete, Lajos, “XVI. Yüzyılda Taşraı Bir Türk Efendisinin Evi”, çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, C 29/S. 116 (1965), s. 615-638.
- Fekete, Lajos, “XVI. Yüzyılda Taşraı Bir Türk Efendi Evi”, çev. M. Tayyib Gök-bilgin, *Belleten*, C 43/S. 170 (1979), s. 457-480.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- “Hayrât ve Müberrâta DâİR”, *Düstûr*, C I/I (1 CA 1284), s. 232-236.
- Hilmi, Ömer, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1307.
- Ives, Herbert E., *The Venetian Gold Ducat and Its Imitations*, The American Numismatic Society, New York 1954.
- İbn Abidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımeşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ala'd-Dürri'l-muhtâr Şerhi Tenwîri'l-epsâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaz, C 10, Dârü'l-Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1423.
- İnâl, İbnü'l-Emîn Mahmud Kemâl, *Son Asır Türk Şairleri*, C 2, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.
- İnalcık, Halil, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 15/S. 1-4 (1953), s. 51-75.
- İpşirli, Mehmet, “Halil Nûri”, *İslam Ansiklopedisi*, C 15, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara 1997, s. 321-323.
- Kaya, Süleyman, *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.
- Kocakaplan, Saim Çağrı, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- Küçükaşçı, Mustafa S., “Tarihî Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, *Osmanlı Araştırmaları (Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-I)*, S. 33 (2009), s. 87-129.
- Kuzucu, Kemalettin, *Bin Yılın Çayı Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021.

- Molla Husrev, *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, C 2, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1978.
- Neumann, Christoph K., "Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Osmanlı Meta Evreninden Örnek Vakalar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8 (2009), s. 7-47.
- "Osmânlı Kânûn-nâmeleri", *Milli Tettebular Mecmuası*, C 1/2 (Mayıs-Haziran 1331), s. 305-348.
- "Osmânlı Kânûn-nâmeleri", *Milli Tettebular Mecmuası*, C 1/3 (Temmuz-Ağustos 1331), s. 497-544.
- Öğreten, Ahmet, *Nizam-ı Cedide Dair Askeri Layihalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1307.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Öztürk, Said, *Askeri Kâsama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri -Sosyo-Ekonomik Tahlil-*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- Özyıldırım, Ali Emre, "Bir Mecmûa Üç Kuşak: Vakanüvis Halil Nuri Bey'in Oğlu ve Şeref Hanım'ın Babası Nebil Bey'in Şahsî Mecmûasından Hareketle Aile Bağlarından Şiir Ağlarına", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 3/S. 4 (2019), s. 257-302
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2000.
- Pantuk, Ramazan, "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 48 (2017), s. 75-104.
- Sabev, Orlin, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi-Bildiriler*, C I, Korza Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 259-272.
- Sabev, Orlin, "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler*, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1809-1855.

- Sahillioğlu, Halil, “Altun”, *İslam Ansiklopedisi*, C 2, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara 1989, s. 532-536.
- Sakal, Fahri, “Osmanlı Ailesinde Kitap”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 732-739.
- Sarıkaya, Hüseyin, “Vakanüvis Halil Nürî Bey ve *Târîh*’inin Neşri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51 (2018), s. 419-457.
- Serahsî, Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Kitâbü’l-Mebsût*, C 7, 29, Matba’atü’s-Sa’âde, Kahire 1324.
- Stahl, Alan M., “Ducat”, *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, ed. Christopher Collins, C V, Oxford University Press, New York 2003, s. 111-1112.
- Tuna, Osman Nedim, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 17 (1972), s. 209-250.
- Türk Hukuk Lûgatı*, nşr. Türk Hukuk Kurumu, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991.
- Vak’anüvis Halil Nuri Bey, *Nürî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Vefik, Abdurrahman: *Tekâlif Kavâ’idi*, C 2, Matba’a-i Kader, İstanbul 1330.
- Yazıcı, Abdurrahman, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde İslâm Miras Hukuku Çalışmaları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 22 (2013), s. 309-328.
- Yazıcı, Abdurrahman, “Üç Ferâiz Metni Çerçevesinde Gelişen Müteahhirîn Dönemi Ferâiz Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 11/S. 22 (2013), s. 147-192.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

EKLER**Ek 1:** Enverî ve Halîl Nûrî Efendilerin Aile Şemaları

Ek 2: Sa'dullah Enverî Efendi'nin Servetine Dair Bazı Ölçekler

Ek 3: Halil Nûrî Efendi’nin Servetine Dair Bazı Ölçekler

Osmanlı Devleti'nde Bir İngiliz Sermaye Girişimi: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî

Mehmet Çetin*

Öz

Uluslararası ticaret ve yabancı sermaye yatırımları kapitalizmin çevre ülkelere başlıca yayılma kanallarındandır. Sanayi Devrimi'ni tamamlamış olan İngiltere'nin Kıta Avrupası'nda korumacı dış ticaret politikaları ile karşılaşması onu hammadde ve pazar ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla dünyanın diğer bölgelerine sevk etmiştir. Osmanlı Devleti de sahip olduğu zengin doğal kaynaklar ve geliştirilmeye açık ulaşım vasıtaları ile hammadde ve pazar ihtiyacındaki gelişmiş ülkeler için cazip bir yatırım alanı olmuştur. İngiliz sermayedarların Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri yabancı sermaye yatırımları 1838 sonrası sürecin önemli bir bileşenidir. Özellikle Kırım Savaşı'nı takip eden dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti'nde birçok farklı alanda yatırım girişimlerinde bulunmuştur. Bu girişimlerden bir tanesi de Londra'da kurularak Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinde şubeler açan Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'dir. Şirket, Amerikan İç Savaşı süresince uluslararası piyasalarda ortaya çıkan pamuk kıtlığı, fiyat artışları ve yüksek karlılık nedeniyle Osmanlı topraklarında pamuk üretimini teşvik etmek amacıyla kurulmuşsa da uzun vadeli bir girişime dönüşmemiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen farklı bir yabancı sermaye girişiminin iktisadi ve tarihsel arka planının detaylandırılması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda dönemin arşiv kaynaklarından ve gazetelerden istifade ederek Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin kuruluşu, faaliyet alanları ve faaliyetlerine neden son verdiği araştırılmaktadır. Çalışmanın bulguları ucu 1866 Paniği'ne uzanan birtakım ilişkileri ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Charles Lafitte and Co., yabancı sermaye yatırımı, pamuk.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İzmir/
TÜRKİYE, mehmet.cetin@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6954-0908
DOI: 10.37879/belleten.2022.219
Makale Gönderim Tarihi: 27.04.2021 – Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

An English Capital Initiative in the Ottoman Empire: The Ottoman Financial Association (*Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî*)

Abstract

International trade and foreign capital investments are the main spreading channels of capitalist system to the periphery. Having completed the Industrial Revolution, the encounter of England with the protectionist foreign trade policies in Continental Europe has directed it to the other parts of the world in order to meet its raw material and market needs. The Ottoman Empire with its rich natural resources and transportation facilities open to development, has become an attractive investment area for developed countries in need of raw materials and markets. Foreign capital investments made by English capitalists in the Ottoman Empire are an important component of the post-1838 period. Especially in the period following the Crimean War, England made investment initiatives in many different areas in the Ottoman Empire. One of these initiatives is the Ottoman Financial Association which was established in London and opened branches in different cities of the Ottoman Empire. Although the company was established to encourage cotton production in Ottoman lands due to the cotton shortage, price increases and high profitability that emerged in the international markets during the American Civil War, it did not turn into a long-term venture. In this study it is aimed to detail the economic and historical background of a different foreign capital initiative carried out in the Ottoman Empire. In this context, its establishment process, activities and the reasons of termination of its activities are investigated using the archival sources and newspapers of the period. The findings of the study reveal some relations extending to the Panic of 1866.

Keywords: The Ottoman Empire, Ottoman Financial Association, Charles Lafitte and Co., Foreign capital investment, cotton.

Giriş

Batılı ülkeler ile Osmanlı Devleti arasındaki iktisadî ilişkilerin belirgin bir gelişmişlik düzeyine ulaşması 19. yüzyıla rastlamaktadır. 19. yüzyıl öncesinde iki taraf arasındaki ticari faaliyetlerin hacmi oldukça düşük olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya yönelik iktisat politikası da iç ve dış siyasi politikaları ile iç içedir¹. İkili ilişkilerin gelişmesinde Sanayi Devrimi önemli bir kırılma noktasını teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti sahip olduğu doğal kaynaklar, yeterli bir iç pazar ve belirli bir

1 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500 – 1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 210; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 238.

alım gücüne sahip nüfusuyla sanayileşmek için gerekli ön koşullara sahip olmasına rağmen politik ve sosyal engeller nedeniyle bunu başaramamıştır ve Klasik Dönem'in ekonomik yapısı, kökeni 16-17. yüzyıla kadar giden sorunların eşliğinde ve kapitalizmin etkisi altında hızla çözülmüştür. Öte yandan Sanayi Devrimi, askeri, ekonomik ve ideolojik olarak kitlesel ölçekte sınai mal üretme kapasitesine sahip ülkelerle birincil mal üreten ülkeler arasında hiyerarşik bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır². 19. yüzyılın ilk yarısında genişleyen ikili ticari ilişkileri, yüzyılın ikinci yarısında diğer çevre ülkelerinde de yaşandığı üzere Osmanlı ekonomisinde de dış ticaret açıkları eşliğinde kar ve faiz aktarımı üzerinden işleyen bir sermayesizleşme süreci izlemiştir³.

1850'li yıllara kadar hammadde ile mamul mal değiş tokuşuna dayalı olarak gelişen bütünleşme süreci, bu dönemden itibaren başlayan yabancı sermaye akımları ile yeni bir aşamaya geçmiştir⁴. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde serbest ticareti empoze eden ikili ticaret anlaşmaları, Batılı ülkelere karşı sınai ve ticari bir bağımlılık yaratmışken; vergi kaynaklarında yaşanan aşınma ve giderek artan dış ticaret açığının Batılı ülkelere yapılan borçlarla finanse edilmesi de malî bir bağımlılığa neden olmuştur⁵. 1840-1870 döneminde Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkeler ile olan ticareti beş kat artmasına rağmen, altyapı eksiklikleri ticaretin potansiyel düzeyine ulaşmasını engellemiştir. Bunun üzerine yabancı sermaye, yeni yollar açmak, demiryolu ve limanlar inşa etmek üzere Osmanlı topraklarına giriş yapmıştır⁶.

Özellikle Kırım Savaşı öncesinde dış ticaretin hızla gelişmesi, savaş süresince müttefik askerlerin Osmanlı topraklarındaki yaşam biçimleri ve bu bağlamda Avrupa ile temasların yoğunlaşması, yeni üretim ve tüketim tarzları ile birlikte yeni iktisadî tercihler ortaya çıkarmıştır. Bu tercihler Avrupa finans kapitalinin Osmanlı'ya akı-

2 Tefvik Güran, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 191; Pamuk, *age.*, s. 193.

3 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 5.

4 Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, İktisat Tarihi Özel Sayısı (1978), s. 131.

5 Edward Clark, *Osmanlı Sanayi Devrimi, Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanhoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 467; Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 81.

6 Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye*, Hil Yayınları, İstanbul 2008, s. 91.

şını hızlandırmıştır⁷. Merkezi bürokrasinin güçsüzlüğü, yüzyıllardır devam eden mali krizin ve bütçe açıklarının önüne geçilememiş olması, Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerinin merkezi bürokrasi üzerindeki baskılarının da yol göstericiliğindedir. Dış borçlanma şeklinde gerçekleşecek uluslararası fon akımlarını başlatmıştır⁸. Osmanlı Devleti'nde serbest ticaret politikasını yürüten zihniyet, yabancı sermaye ve dış borç gibi dış ekonomik ilişkilerde liberal bir politika benimsemiştir⁹. Özellikle Tanzimat sonrası süreçte sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle yabancı sermayeyi teşvik edici bazı teşebbüslerde bulunulmuş; hükûmete karşı üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirmemelerine rağmen sermayeyi ürkütmemek için haklarında kanuni işlem yapılmasından imtina edilmiştir¹⁰.

1863 yılından 1875 yılındaki moratoryum ilanına kadar geçen sürede Osmanlı topraklarında kurulan yabancı sermayeli finans kurumlarının sayısı hızla artış göstermiştir¹¹. Bu kurumlar Avrupa finans kapitalinin Osmanlı Devleti'ne akışında bir tür aracılık rolü üstlenmiştir. Osmanlı Devleti, zengin doğal kaynakları ile madencilik, sanayi, ticaret, bankacılık, sigortacılık, demiryolu, liman ve tramvay inşaatı gibi sermaye yatırımı alanlarında ucuz işgücü, sağlanacak imtiyazlar ve kâr garantileri anlamında Batılı sermayedarlar için oldukça cazip bir yatırım alanı olmuştur¹². Teşkil edilen anonim şirketler daha ziyade Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine nüfuz etme kanalı niteliğinde olsa da yabancı şirketlere verilen imtiyazlar, bankacılık ve sigortacılık gibi alanlarda bir takım modern tekniklerin transferine ve doğrudan yatırımlar vasıtasıyla tarımda kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasına, sanayi ve madencilik alanlarında bir takım gelişmelerin ortaya çıkmasına ve Avrupa pazarlarındaki değişikliklere bağlı olarak ticari yapının dönüşmesine de yol açmıştır¹³.

7 Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 101-107.

8 Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye", s. 139.

9 Geyikdağı, *age.*, s. 200-207.

10 Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2001, s. 28.

11 Erol Ortabağ, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2018, s. 42.

12 Donald C Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi Dıyunu Umumiye*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979, s. VI.

13 Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2015, s. 465.; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 57.; Akyıldız, *age.*, s. 58.

Aslen bir finansal kuruluş olan Şirket-i Maliyet-i Mahdude-i Osmanî de 1860'lı yılların başlarında Osmanlı Devleti'nde pamuk üretimini desteklemek ve bu doğrultuda küçük üreticilere kredi desteği vermek amacıyla kurulmuş İngiliz menşeli bir şirkettir. İstanbul ve İzmir gibi önemli Osmanlı ticaret ve finans merkezlerinde şubeler açan şirket, Amerikan İç Savaşı'nı müteakip pamuk fiyatlarında yaşanan düşüşlerin ardından başka bir şirket tarafından devralınmıştır¹⁴. Literatürde Şirket-i Maliye-i Mahdude-i Osmanî'ye ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır. Üstelik bazı metinlerde şirketin ismi başka şirketlerin ismi ile karıştırılmaktadır¹⁵. Bu çalışmada hem literatürdeki boşluğun doldurulması hem de şirketin kuruluş ve işleyişi üzerinden Batı sermayesinin Osmanlı topraklarındaki farklı bir deneyiminin aydınlatılması amaçlanmaktadır. Takip eden bölümde öncelikle şirketin kuruluşuna ve faaliyet alanlarına ilişkin bilgiler verilecektir. Akabinde şirketin faaliyetlerine son vermesine ve devredilmesine uzanan süreçte meydana gelen gelişmeler ortaya konulacaktır. Son bölümde ise değerlendirme yer almaktadır.

1. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Kuruluşuna Temel Teşkil Eden Gelişmeler

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, 1864 yılı Şubat ayında kurulmuştur. Firmanın kuruluşuna zemin teşkil eden ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin küresel kapitalist sisteme entegrasyonu açısından da önemli olan bazı finansal ve ticari gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle 1860'lı yılların başları ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ticareti, Amerikan İç Savaşı'nın ticaret saptırıcı etkisine bağlı olarak hızla genişlemiş; ilk demiryolu hattının açılması ile birlikte ticari tarımın, Batılı sanayilerin artan taleplerini karşılama kapasitesi de artış göstermiştir. Artan ticaret, finansal imkânların geliştirilmesi gerekliliğini de beraberinde getirmiştir¹⁶. Islahat Fermanı'nın ilgili hükümlerinde parasal istikrarsızlığa son vermek, devletin kredibilitasını temin etmek, yeraltı ve üstü zenginliklerinin işletilebilmesi amacıyla gerekli kaynağı tedarik edecek banka ve benzeri kurumlar teşkil etmek, zirai ürünlerin nakli amacıyla demiryolları inşa etmek ve ziraat ve ticaretin gelişimi için

14 Geyikdağı, *age.*, s. 100.

15 16 Safer 1282/11 Temmuz 1865 tarih ve 196 Sayılı *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis* Gazetesi'nde Şirket-i Maliye-i Osmanî'nin Osmanlı Devleti adına 2.200.000 Osmanlı Lirası borçlanmasına izin verildiği ifade edilmekle birlikte gerçekte borçlanma yetkisi verilen şirketin Şirket-i Umumiye-i Osmanî olduğu anlaşılmaktadır.

16 Christopher Clay, *Gold for the Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I. B. Tauris Publishers, London-New York 2000, s. 100.

Avrupa sermayesinden yararlanmak gibi yabancı sermaye ile işbirliğinin amaçlandığına dair ifadeler yer almaktadır¹⁷.

Batılı devletlerin Osmanlı nezdindeki temsilcileri de yayınladıkları raporlarla Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu doğal kaynaklar ve ekonomik potansiyel hakkındaki olumlu izlenimlerini bağlı buldukları ülkelere aktararak; Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlamda sahip olduğu cazibeyi vurgulamışlardır. Bunlardan David Urquhart İngiltere'yi temsilen elçilik görevlisi olarak geldiği Osmanlı Devleti'nin ticari imkânlarını araştırmak için geziler yapmış ve 1833 yılında yayımlandığı "Turkey and It's Resources" isimli kitabında Osmanlı topraklarının üç bin millik sahil şeridi, 1.3 milyon km² arazi, her türlü ürünün yetiştirilmesine uygun iklim ve zengin toprağı, ulaştırma anlamında rakipsiz olanakları, bol miktarda orman ve yer altı kaynakları, emeğin ucuzluğu, ticaretin ve sınai faaliyetlerin serbestliği ve İngiliz malların piyasalardaki egemenliği ile hem İngiliz hükûmetinin hem de İngiliz tüketicisinin var olmak istediği özelliklere sahip olduğunu ifade etmiştir¹⁸.

Keza Şirket-i Maliye-i Mahdüde-i Osmanî yöneticilerinden Lewis Farley, 1862 tarihli "The Resources of Turkey" isimli çalışmasında sermaye yatırımları için kârlı alanları belirtmekte ve özellikle demiryolları ile sahile giden yollardaki verimli arazilerde yapılacak ipek ve pamuk yetiştiriciliğine vurgu yapmaktadır¹⁹. Farley, "Banking in Turkey" isimli eserinde ise yabancı sermaye ile kurulacak şube bankacılığının, sahip olduğu geniş araziye rağmen her türlü etkin mekanizasyondan mahrum olan üretici güçler için girişim kolaylığı sağlama anlamında en gerekli ve pratik araç olacağını belirtmektedir. Farley'e göre şube bankacılığının birkaç büyük şehir ile sınırlı kalmaması, Osmanlı coğrafyası boyunca genişletilmesi gerekmektedir. Fakat özellikle İzmir ve hinterlandı bu konuda bazı özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. İzmir'de bankacılık faaliyetleri, sermaye yetersizliği nedeniyle ticaretin gereksinimlerine yanıt verememektedir. Batı Anadolu'nun mali durumunu nitelendiren anarşi, yabancı şirketlerin bölgede uzun vadeli girişimlerde bulunmasını riskli hale getirmektedir. Üretim dönemleri ile ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı dönemler arasında piyasadaki para miktarındaki farklılıklar, kurlar üzerinde neden olduğu dalgalanmalar ile piyasada istikrarsızlığa neden olabilmektedir. Üstelik bu

17 Eldem, Edhem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", *European Review*, C 13/S. 3 (2005), s. 432-435.

18 David Urquhart, *Turkey and Its Resources: It's Municipal Organization and Free Trade*, Saunders and Otley, London 1833, s. 216.

19 James Lewis Farley, *The Resources of Turkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Longman, Green 1862.

bölge hem Anadolu'nun en verimli bölgesidir hem de bölgedeki Hristiyan nüfus kararlı bir biçimde artmaktadır. Bu bölge üzerinden gerçekleşen ticarete konu olan mal çeşitliliği bankacılık işlemlerini karlı hale getirebilecektir²⁰.

İngiliz yabancı sermayesinin sanayi mal üretimi için ihtiyaç duyduğu hammaddeleri temin etme konusunda Osmanlı topraklarında yatırım yapmasında Amerikan İç Savaşı önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Önceki dönemde İngiltere'nin Osmanlı'dan yaptığı ithalatın esas kalemleri büyük ölçüde Batı Anadolu'dan temin edilen kök boya, üzüm, afyon ve pamuktan oluşmaktadır. Zamanla daha ucuz ve kaliteli ABD üretimi pamuk, Osmanlı pamuğunun yerini almıştır. Bununla birlikte Osmanlı pamuğu, İngiliz tekstil endüstrisi için önemini kısmen korumuş ve İngiliz sanayisinin ihtiyaç duyduğu bol ve ucuz pamuğun temini amacıyla 1857 yılında Manchester Pamuk Tedarik Birliği (Manchester Cotton Supply Association)'nin kurulmasının ardından Batı Anadolu'daki pamuk üretim koşulları araştırılmaya başlanmıştır. İç Savaş'ın başlaması ile birlikte ABD'den İngiltere'ye ham pamuk sevkiyatı kesilmiş ve buna bağlı olarak ham pamuk fiyatları hızla artmıştır. İngiltere için Amerikan ticaretinin kesilmesi Batı Anadolu'da pamuk üretiminin karlılığını artırmış; pamuk fiyat endeksi 1845-49 döneminde 100 iken 1860-64 döneminde 442'ye kadar yükselmiştir. İngilizler bir yandan propaganda ve hükümet üzerindeki etkileri bir yandan da kurdukları şirketler ile bölgedeki pamuk üretimini geliştirme konusunda fiili girişimlerde bulunmuşlardır²¹.

Cerîde-i Havâdis gazetesi de 1861 yılından itibaren Osmanlı topraklarında Amerikan pamuğu ile rekabet etme fikrini yaymaya başlamıştır. Bu anlamda gazetesinin birçok nüshasında pamuk ekimini teşvik eden haberler yayınlanmıştır. Örnek niteliğindeki bir haberde pamuk mahsulünün ihracatı sayesinde Mısır'ın dış ticaretinin fazla verdiği, İngiltere ve Fransa'nın duyduğu yoğun ihtiyaçtan ayrı olarak Süveyş Kanalı vasıtasıyla Hint ve Çin taraflarına da pamuk gönderildiği ve bu ticaretin kazanımlarının Mısır halkının refahını büyük ölçüde arttırdığı bildirilmektedir²². Benzer şekilde bir nüshada da Osmanlı topraklarında pamuk ekimine yönelik tecrübelerin başarıyla gerçekleştiği ve bu nedenle hükümetin çiftçiye pamuk tohumu dağıtacağı ve pamuk temizleme makineleri de mevcut olduğun-

20 James Lewis Farley, *Banking in Turkey*, Spottiswoode and Co., London 1863, s. 6-7, 20, 23.; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 65.

21 Kurmuş, *age.*, s. 60-65.; Kasaba, *age.*, s. 77-79.

22 Kasaba, *age.*, s. 61.; *Cerîde-i Havâdis*, S. 1174, 23 Receb 1280/3 Ocak 1864.

dan mahsulün daha artacağıının beklendiği ifade edilmiştir²³. Hükûmetin toprak, vergi, tohum ve ithal araç gereç konusundaki girişimleri yetersiz kalınca İngiliz kapitalistleri özellikle Batı Anadolu'da olmak üzere pamuk tarımını geliştirmek ve yaygınlaştırmak için şirketler kurmaya başlamışlardır²⁴. Bu girişimler kısa vadede sonuç vermiştir²⁵. Osmanlı topraklarındaki pamuk ekim sahaları ve ham pamuk üretim miktarı gerçekleştirilen girişimler neticesinde hızla artmıştır. Bu noktada özellikle İzmir, Balıkesir, Adana, Maraş, Halep ve Makedonya bölgesindeki artış dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nde pamuk ekimine doğru bu kitlesel yöneliş önemli bir sıkıntıyı da beraberinde getirmiştir. Pamuk ekiminin getirisinin yüksek olması çiftçinin arpa, buğday ve mısır ekmekten vazgeçerek pamuk tarımına yönelmesine yol açmış, bu da takip eden senelerde zahire sıkıntısının baş göstermesine neden olmuştur²⁶.

2. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Sermaye ve Teşkilat Yapısı

25 Şubat 1864 tarihinde tescil edilen Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Londra'daki faaliyetlerine 1 Haziran 1864 tarihinde başladığı, İzmir şubesinin Ağustos 1864'te ve İstanbul şubesinin de Eylül 1864'te açıldığı bilinmektedir²⁷. Şirketin ana sözleşmesinde (prospectus) dünya üzerinde Osmanlı Devleti'nin sunduğu kadar karlı ve güvenli başka bir yatırım alanının bulunmadığı, Osmanlı hükûmetinin iç kesimlerden kıylara demiryolları ve kervan yolları gibi bayındırlık işlerine yoğunlaştığı, böylece ipek ve pamuk ekiminin geliştirilmesi, madencilik faaliyetleri, bataklık alanların kurutulması, ihracatın, deniz ve kara taşımacılığının geliştirilmesinin amaçlandığı fakat bu amaçlar için ülkenin sermaye kaynaklarının yetersiz olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kitlesel teşebbüslerin gerçekleştirilebileceği etkin bir mekanizasyon da söz konusu değildir. Şirket yönetiminin hedefi; Osmanlı topraklarındaki bayındırlık işlerinin doğrudan yürütülmesinden ziyade ülkenin farklı bölgelerinde yararsız bir biçimde istiflenmiş muazzam kaynakları, ticaret ve tarımın gelişmesi için sevk edecek kamu işlerine aracılık etmektir. Ayrıca faiz oran-

23 *Ceride-i Havâdis* S. 1194, 16 Zilhicce 1280/23 Mayıs 1864.

24 Kasaba, *age.*, s. 64-65.

25 Bk. Ek 1: İngiliz Dış İşleri'nin, görevlendirdiği konsololar vasıtasıyla Osmanlı idaresinde yer alan bölgelerdeki pamuk üretim koşullarına ilişkin hazırlattığı rapor özeti

26 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 44, 24 Cemaziyelahir 1281/24 Kasım 1864.

27 *The London Standard*, S. 12656, 2 Mart 1865, s. 2; Mr. Finlay, "Joint Stock Companies", *House of Commons Parliamentary Papers Online*, 1864, s. 180; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865.

larının yüksekliği ve parasal koşullar, özellikle İstanbul, İzmir, Halep, Yafa, Bursa, Beyrut ve Rodos'ta banka şubelerinin tesisini gerekli kılmaktadır. Şirket, yabancı sermaye ve girişimine dayalı şube bankacılığına ilişkin gereksinimleri karşılamayı da hedeflemektedir²⁸. Ana sözleşme çok geniş bir faaliyet yelpazesi sunuyor olsa da şirketin asıl amacının pamuk üretimini geliştirmek olduğu ve küresel piyasalarda yaşanan pamuk kıtlığından istifade etmek istediği anlaşılmaktadır²⁹.

Şirket'in kuruluş fermanı, 21 Ağustos 1864 tarihli *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanmıştır. Ferman'da merkezi Londra'da bulunan sarraflık cemiyeti yöneticilerinden Farley tarafından İstanbul'da bir şube ve Osmanlı Devleti'nin diğer büyük şehirlerinde İstanbul'daki şubeye bağlı başka şubeler açılması için izin talep edildiği bildirilmiştir. Bu talep, Osmanlı hükûmeti tarafından onaylanmıştır. Ferman'da ayrıca sarraflık ve ticaret faaliyetlerini genişleterek ülkenin zenginliğini artıracak bu gibi girişimlerin takdir edildiği, Farley'in talebinin herhangi bir tekel imtiyazı olmadığı, kurulacak Şirket'in Osmanlı Devleti'nin hüküm ve kanunları ile faaliyet alanlarıyla ilgili nizamnamelere tabi olacağı belirtilmiştir. Ayrıca İstanbul şubesinin ve ona bağlı şubelerin Hazine ve müşterilerle olan ilişkilerinde ve bu ilişkilerden doğacak adli olaylarda müstakil olup Londra'daki merkeze müracaat zorunluluğunun olmadığı ve şirket nizamnamesinde bir değişiklik olduğunda öncelikle Osmanlı hükûmetine bilgi verileceği vurgulanmıştır³⁰.

Bununla birlikte Farley, sonradan yaptığı açıklamada mevcut ticaret hakları dolayısıyla Şirket'in Sultan'ın dominyonlarında şube açmak için herhangi bir ferman yahut iradeye ihtiyacını olmadığını ifade etmiştir³¹. Fakat ilan edilecek bir ferman sayesinde şirketin statüsüne zarar verilmeksizin Maliye Nezareti ile daha samimi ilişkilerin kurulabileceği ve ön yargıların aşılacağı düşünülmüş ve Şirketin kurucu belgesi, Maliye Bakanı Kani Paşa'ya da iletilmiştir. Kani Paşa kurucu belgenin tamamen değiştirilerek; kurumun asıl merkezinin İstanbul olmasını ve bir

28 *The Evening Herald*, S. 2023, 12 Şubat 1864, s. 1.

29 *Ceride-i Havâdis*, S. 1184, 5 Şevval 1280/14 Mart 1864; *The Commercial Daily List*, 12 Şubat 1864, s. 5.

30 *Takvîm-i Vekâyi*, S. 765, 10 Rebiülahir 1281/12 Eylül 1864, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbî Kalemî, Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM.), 310/17, 26 Rebiülevvel 1281/28 Eylül 1864; BOA, Sadâret Mektûbî Kalemî, Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MVL.), 877/55., 27 Receb 1283/5 Aralık 1866.

31 1842/43'te İzmir'de izinsiz bir biçimde faaliyete başlayan İzmir Bankası'nın kapatıldığı göz önünde bulundurulduğunda Farley'in bu söyleminin bir hüsn-ü zan izlenimi uyandırdığı ifade edilebilir. (Bk. Hüseyin Al, "Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Banka: İzmir Bankası", *Active Bankacılık ve Finans Makaleleri-1*, Alkım Ltd, Şti. (2000), İstanbul, s. 95-102.)

Türk Anonim Şirketi olmasını istemişse de yönetimin ısrarlı itirazları neticesinde Şirket, İngiliz yöneticilerin kontrolünde olan bir İngiliz firması olma kimliğini muhafaza etmiştir. Dönem itibariyle Osmanlı Devleti'nde Kanunname-i Ticaret'te limited şirket tanımlanmamış olmakla birlikte ilan edilen fermanla Şirket'in mevcut düzenlemelere aykırı herhangi bir maddesinin bulunmadığı onaylanmış ve böylece rakip şirketlerin Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'ye karşı resmi olarak tanınmaması durumunda güvenilir olacağı yönündeki ithamları engellendiği gibi İstanbul ve İzmir'deki Türk ve Ermeni tebaasının şirket hisselerine yoğun bir talep göstermesi sağlanmıştır³².

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Londra merkezli bir şirket olup her biri 50'er poundluk 20 bin hisseden oluşan 1 milyon pound sermaye ile teşkil edilmiştir³³. Şirket sermayesinin 10 bin hisseden oluşan 500 bin poundluk kısmı İngiltere'de diğer 10 bin hisse ise Osmanlı Devleti'nde ihraç edilmiştir³⁴. İlk basım 10 bin hisse için talep esnasında uygulamada hisse başına 1 pound depozito ve 4 pound hisse şeklinde olmuş ve müteakip çağrılar da hisse başına 5 poundu aşmamıştır³⁵. Şirket ilki en geç 10 Ağustos 1864, ikincisi en geç 27 Nisan 1865, üçüncüsü en geç 30 Kasım 1865 ve son olarak tasfiye sürecinde olmasına rağmen yarısı 26 Ekim 1866 ve diğer yarısı da 21 Aralık 1866'da ödenmek üzere dört defa hisse başına 5 pound ödeme çağrısında bulunmuş böylece hisse başına ödenmiş sermaye miktarı 25 pounda ulaşmıştır. Bununla birlikte ödeme günü geçmiş taksitler için de gazetelerde ilanlar verilmiş ve bunlardan birinde 20 Kasım 1865 tarihine kadar ödeme günü geçmiş olan taksitler nedeniyle biriken borçların tamamının ödenmesi gerektiği ve ödenmemesi durumunda Şirket Nizamnamesi'nin 33-39 maddeleri gereğince hissedarların tasarruf ettikleri hisselerin şirket tarafından zapt edileceği ilan edilmiştir³⁶.

30 Ağustos 1864 tarihli olağanüstü toplantıda Şirket tüzüğünde bir takım deği-

32 *The Evening Herald*, S. 2219, 29 Eylül 1864, s. 5; *The London Morning Post*, S. 28319, 20 Eylül 1864, s. 2.

33 *Cerîde-i Havâdis*, S. 1184, 5 Şevval 1280/14 Mart 1864; *The Commercial Daily List*, 12 Şubat 1864, s. 5.

34 *Journal de Constantinople*, S. 4470, 13 Eylül 1864, s. 854.

35 *The Commercial Daily List*, 12 Şubat 1864, s. 5.

36 *The Commercial Daily List*, 19 Temmuz 1864, s. 3; *The Commercial Daily List*, 9 Kasım 1865, s. 4; *The Evening Herald*, S. 2385, 7 Nisan 1865, s. 8; *The London Express*, S. 6008, 8 Kasım 1865, s. 3; *The London Daily News*, S. 6099, 22 Kasım 1865, s. 7. *The London Daily News*, S. 6366, 29 Eylül 1866, s. 6.

şikliklere gidilerek; ihraç edilecek yeni hisseleri mevcut hissedarlara arz etmeye zorlayan 7'nci madde baştan düzenlenmiş ve şirket yöneticileri sermaye artırım konusunda yetkilendirilmiştir. Böylece toplantıda alınan karar ile şirket sermayesinin ihraç edilecek 20 bin yeni hisse ile 1 milyon pounddan 2 milyon pounda çıkartılmasına karar verilmiştir. Başkan Kitson, menkul kıymetler yasası gereğince şirketin ilk ihraç kaydının üzerinden 12 ay geçmeden ikinci bir hisse ihracında bulunamayacağını fakat Osmanlı topraklarındaki dostlarının tahsis edilecek hisseleri hemen temin etmek konusunda çok hevesli olduklarını ve bu talebi karşılamanın tek yolunun ise şirketin yeni hisseler ihraç ederek nominal sermayeyi arttırması olduğunu ifade etmiştir. Tüyük değişikliği ile Osmanlı Devleti'ne yönelik hisse ihracında serbestlik sağlanmıştır. Yeni ihraç edilecek hisseler öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki yatırımcılara tahsis edilecektir. Kitson, Sultan'ın kendisinin dahi hissedar olmak istediğini ve bunun tebaasını da teşvik edeceğini belirtmiştir. Böylece sermaye artırım talebinin asıl amacının yöneticilerin Osmanlı Devleti'ndeki yandaşlarının acil hisse talebini yerine getirmek olduğu anlaşılmaktadır³⁷.

Şirketin teşkilat ve yönetim yapısına bakıldığında; İstanbul'daki temsilcisi ve yönetim organizasyonundan sorumlu olan kişi Lewis Farley'dir. Şirketin İstanbul'da açılacak şubesi Etienne Mavrogordato ve İzmir'de kurulacak diğer şubesi ise bir banker grubu tarafından idare edilmektedir³⁸. İzmir şubesi İstanbul şubesinden daha önce açılmış olmasına rağmen İzmir'de şube teşkiline ilişkin izin, İstanbul şubesinden daha sonra alınmıştır. Tıngırzade Apik Efendi, İzmir Valiliği'ne yazdığı yazı ile daha önce şirketin Osmanlı topraklarında faaliyete geçmesine izin veren fermanla belirtilen koşullar altında ve İstanbul'daki şube gibi alım ve satım yapmak üzere bir şube açılmasına izin verilmesini talep etmiş ve talebi uygun görülmüştür³⁹. Journal de Constantinople'ün 13 Eylül 1864 tarihli ve 4470 sayılı nüshasında şirketin sermaye yapısı ve yönetici kadrosu şematize edilmiştir.

37 *The London Observer*, S. 3825, 4 Eylül 1864, s. 3; *The London Daily News*, S. 5071, 15 Ağustos 1864, s. 7; *The Weekly Chronicle and Register*, S. 1459, 20 Ağustos 1864, s. 6.

38 *Journal de Constantinople*, S. 4410, 5 Temmuz 1864.

39 BOA, A. MKT. MHM., 312/15, 16 Rebiülahir 1281/18 Eylül 1864; BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH.), 528/36507, 20 Rebiülevvel 1281/23 Ağustos 1864.

Resim 1: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmani'nin Sermaye Yapısı ve Teşkilat Şeması

THE
OTTOMAN FINANCIAL ASSOCIATION,
LIMITED.

8 FINCH LANE, THREADNEEDLE STREET LONDON.
Incorporated under «The Companies' act, 1862.»
With branches in Turkey authorized by a special Firman
of His Imperial Majesty the Sultan.

CAPITAL L. Sterl. 2,000,000 in 40,000 Shares of L. Ster 50 Each
o wflch 10,000 shares with a subscribed Capital of L. st. 500,000
have been issued in England.

DIRECTORS.

Chairman.—GEORGE P. KITSON, Esq. (Director of the Continental Bank Corporation.)
P. HERMANN BERNDES, Esq. (late of the firm of David Satow and Co, London.)
JOHN CHEETHAM, Esq. (Staleybridge and Manchester, late M. P. for South Lancashire.)
J. LEWIS FARLEY, Esq. (Director of the Land Credit Company of Ireland.)
GEORGE F. HOLROYD, Esq. (Director of the Imperial and Mercantile Credit Association.)
MICHAEL NASSIF, Esq. (Messrs. Neill Brothers, Circus Place, Finsbury Circus, London.)
WILLIAM M. NEILL, Esq. (Messrs. Neill Brothers, and Co, 5, Lime Street, E.C.)
JOHN BOGERSON, Esq. (Messrs. John Rogersohn and Co, London and Newcastle-on-Tyne.)
THE HON. RICHARD THOMAS ROWLEY, M.P., 47, Berkeley Square, London.
WILLIAM TABOR, Esq. (Director of the Imperial Bank.)

CONSTANTINOPLE, 1st September 1864.

Sir,

I have the honor to inform you that, acting under special powers from my Colleagues in London, I have this day established a Branch of the Ottoman Financial Association in Constantinople.

This Branch, as well as that of Smyrna, is placed under the high protection of the Sublime Porte in virtue of a special Firman of His Imperial Majesty the Sultan.

The Administration of the Constantinople Branch is as follows:

President
APIK EFFENDI TINGHIR,
Member of the Council of the Minister of Finance.
Consultative Committee.
MM. HADGI MUSTAPHA EFFENDI. MM. STEFANO LORANDO, *member of the Municipal Council.*
A. A. VAGLIANO. CONRAD PETER.
J. G. BALLI. A. ISSAVERDENS.
Director General.
STEFANO MAVROCORDATO.
Manager.
M. TIMONI.

All documents in any way binding the Association will bear the signatures of the President or Director General and the Manager.

Referring you to the Circular herewith, indicating the operations which will be undertaken by the Constantinople Branch, I beg to offer you the cordial cooperation of the Company and trusting that our relations may prove mutually beneficial, I have the honor to be

Sir
Your most faithful and obedient servant,
Director,

Kaynak: *Journal de Constantinople*, S. 4470, 13 Eylül 1864, s. 854.

İstanbul Şubesi'nin başında aynı zamanda Maliye Nezareti Konsey üyesi de olan Tıngırzade Apik Efendi bulunmaktadır. Danışma heyeti için ise Hacı Mustafa Efendi, Belediye Meclis Üyesi M. M. Stefano Lorando, A. A. Vagliano, J. G. Balli ve A. Issaverdens seçilmiştir. Genel Müdür Stefano Mavrogordato ve Müdür ise M. Timoni'dir⁴⁰. 30 Ağustos 1864 tarihli şirket toplantısında Lewis Farley şirketin Osmanlı Devleti'ndeki yönetiminin oluşturulmasına ilişkin detaylı bir bilgilendirme yapmıştır. Buna göre Farley, şirketin halkın desteği ve hükûmetin iyi niyeti sayesinde İstanbul'da rakipsiz konuma yükseldiğini ve şehirde bir şube açılmasının yerel ticaret camiası tarafından memnuniyetle karşılandığını belirtmiştir. Farley, bu toplantıda İstanbul ve İzmir şubelerinin yönetim kadrosunu da hissedarlara tanıtmıştır. İstanbul şubesinin genel müdürü Mavrogordato İstanbul'daki ticaret camiası tarafından saygı gösterilen, hükûmet nezdinde duruşu itibarıyla oldukça iyi bir konumda olan ve yetenekleri Osmanlı ile ticari ve finansal bağları olan Londralılar tarafından büyük takdir gören bir iş adamıdır. İstanbul şubesinin başkanı Tıngırzade Apik Efendi ise Maliye Bakanlığı çalışanı olduğu gibi hükûmetin bankeri ve Sadrazam Fuad Paşa'nın da yakın arkadaşısıdır. Aslen Ermeni olan Apik Efendi İstanbul'daki banker camiası arasında en önde gelen isimlerdendir. Şubenin iç idaresinden sorumlu olmak ve şube içindeki işleyişten kaynaklanan sorunları çözmek amacıyla Timoni seçilmiştir. Timoni, İstanbul ve Londra'daki iş çevrelerince oldukça iyi bilinmektedir. Hacı Mustafa Efendi, Osmanlı topraklarında iltizam alanında faaliyet gösteren önemli bir girişimci ve İstanbul'un en zengin Türklerinden de biridir. Vagliani üst düzey İyonyalı bir tüccar ve aynı zamanda Vagliano Brothers of London şirketinin ortağıdır. Balli ticaretle yoğun ölçüde ilgilenen bir Grek tüccarıdır ve Londra'da da tanınan bir isimdir. Lorando, İstanbul'da belediye konseyinin bir üyesiye büyük bir servet yapmış ve emekli olmuştur. Conrad Peter de üst düzey ve şöhret sahibi İsviçreli bir tüccardır. Son olarak Issavardens İstanbul'da Imperial Mercantile Credit Association firmasını temsilen bulunan bir tüccardır⁴¹.

İzmir ve İstanbul şubelerinin yönetiminde herhangi bir değişiklik olmamakla birlikte 1865 yılı Nisan ayında Londra ve County Bank yöneticisi Frederick Harrison, National Bank of Ireland yöneticisi F. B. Henshaw, National Bank of Ireland yöneticisi Harvey Lewis, Burrows and Roberts Corn Exchange şirketi yöneticisi A. F. Robarts Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî yönetimine katılma kararı al-

40 *Journal de Constantinople*, S. 4470, 13 Eylül 1864, s. 854.

41 *The Daily News*, 29 Eylül 1864, s. 3, *The Times*, 8 Temmuz 1864, s. 10.

mişlardır. Ayrıca defter denetçileri Edwin Galsworth ve James Cooper ile başkâtip ve birinci muavin müsteşarı Lambert Smith yeni yönetimde kendilerine yer bulurken; Cheetham, Holroyd, Nassif, Neill ve Farley yönetimden ayrılmışlardır. Önemli isimlerin yönetime dahil olması ve bu anlamda yönetim kurulunun güçlendirilmesiyle şirket hisseleri de değer kazanmıştır⁴². Fakat 25 Ekim 1865 tarihli *Levant Herald Gazetesi*'ne göre şirketin Londra'ya bir genel müdür ve yönetim kuruluna da ticari konumu ve buna bağlı olarak etkisi yüksek isimler ekleme politikası, beklenen sonuçları vermemiş ve atamalar sonradan iptal edilmiştir⁴³.

3. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Faaliyetleri

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, merkez ve şube yapılanmasını tamamlamasının ardından Osmanlı hükûmetinden bir takım imtiyaz taleplerinde bulunmuştur. Bunlar, Büyükdere Demiryolu inşaatı, Kabataş-Üsküdar buharlı feribot işletme tekeli ve İstanbul'un su teminidir. Fakat şirketin bu imtiyaz girişimleri konusunda çok da gerçekçi davranmadığı görülmektedir. Öncelikle feribot işletmeciliği konusunda Tophane'nin bu girişimi kendi imkanlarıyla daha kolay ve ucuz bir biçimde tamamlanabileceği öngörülmüştür. Bu nedenle imtiyaz talep edenlerin hükûmetin bu girişimi kendi başına gerçekleştirmesi ve kendiliğinden kar etmesi durumu karşısında imtiyazı elde etme olanağı kalmamıştır. Su ihtiyacının temini konusunda ise Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî alana nispeten geç girmiştir. Zira bu ihtiyacın giderilmesi amacıyla imtiyaz Neill ve Oppenheim adında iki girişimciye verilmiş ve bu iki girişimcinin verdiği müşterek teminat karşısında şirketin, eşdeğer bir teminat vermesi mümkün olmamıştır. Şirket, Büyükdere demiryolu inşaatının imtiyazını almayı ise başaramamıştır⁴⁴.

Arşiv belgeleri Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin esas kuruluş amacı olan pamuk üretim ve ticaretinin teşvik edilmesi dışında Osmanlı hükûmeti ile bir takım finansal ilişkilere girdiğini göstermektedir. Bunlardan biri; Osmanlı hükûmetinin esham-ı cedidenin anapara ve faiz ödemeleri için Şirket'ten 600 bin lira borç almaya karar vermesi ve karşılığında öşür gelirlerinin teminat gösterilmesidir. Borcun miktarı göz önüne alındığında (yaklaşık 545 bin pound) şirketin bu meb-

42 *Cerîde-i Havâdis*, S. 1071, 3 Cemaziyelahir 1282/24 Ekim 1865; *The Evening Herald*, S. 2404, 29 Nisan 1865, s. 6.

43 *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305.

44 *The Levant Herald*, C VII/S. 52, 25 Ocak 1865, s. 407.

lağı tedarik etmesi çok da mümkün görünmemektedir⁴⁵. Keza Maliye Nezareti, Hazine-i Hassa tahsisatına karşılık olmak üzere 1866 yılı Ekim ayı ortasından 1867 yılı Mart'ına kadar 5 aylık süre için her ay 40 bin liradan toplam 200 bin liranın Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'den borç alınması konusunda şirket ile bir mukavelenin imzalanmasına karar vermiştir. Alınacak borçlara karşılık Filibe, Edirne, İslimiye ve Karesi sancaklarının aşar vergisi teminat gösterilmiştir⁴⁶. Şirket, Maliye Nezareti'nin finans kesimine ve Harbiye Nezareti'nin askerî malzeme alımı karşılığında olan borçlarının ödenmesine de aracılık etmiştir. Maliye Nezareti'nin Hristaki Zograki Efendi ile Mösyö Zarifi'ye olan borçları için Begos Bey'den ve Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'den 150 adet yüzlük altın borç alınmasına karar verilmiş; Şirket ve Begos Bey Maliye'nin borcunu yarı yarıya olacak şekilde üstlenmiştir. Şirket borcun yarısını tamamen ödemiş olmasına rağmen Begos Bey Maliye ile aralarında olan sözleşmeye aykırı bazı taleplerde bulunduğu gibi ödeme yapmadan yurtdışına gitmiştir. Begos Bey'in yurtdışından dönüşüne kadar işlemin akim kalması uygun görülmemiş ve Şirket'in ödediği para için iki taraf arasındaki sözleşme yeniden düzenlenmiştir⁴⁷. Osmanlı hükûmeti, askeri malzeme alımlarında da şirketten borç almıştır. Ordu için Paris'te imal edilen çukaların bedeline mahsuben Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'den yaklaşık olarak 20 bin pound değerinde kambiyo senedi almıştır. Fakat Harbiye Nezareti şirkete yapacağı ödemeleri geciktirdiğinden tasfiye sürecinde tasfiye memurları şirketin alacaklı olduğu 20 bin poundun kendilerine ödenmesi için başvuruda bulunmuşlardır⁴⁸.

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin, yukarıda bahsedilen faaliyetlerinin bir kısmına karşılık olağan kurullarda tartışılan konular ve bilanço rakamları şirketin mali durumu hakkında daha detaylı bilgi sunabilmektedir. Şirketin ilk olağan kurulu 28 Şubat 1865 tarihinde gerçekleşmiştir. Kurulda öncelikle finansal yılın her yılın 30 Haziran'ında sona ermesi kararlaştırılmıştır. Böylece 6 aylık kar ve zarar rakamlarının usulüne uygun bir biçimde denetlenmiş olarak hissedarlara sunulma-

45 BOA, A. MKT. MHM., 336/92, 14 Safer 1282/9 Temmuz 1865.

46 BOA, İ. DH. 555/38661, 29 Cemaziyelevvel 1283/9 Ekim 1866; BOA, A. MKT. MHM., 367/70, 4 Receb 1283/12 Kasım 1866.

47 BOA, A. MKT. MHM., 330/37, 28 Zilkade 1281/24 Nisan 1865.

48 BOA, Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemî Evrakı (HR. MKT.), 519/22, 18 Muharrem 1282/13 Haziran 1865; *The Levant Herald*, C VIII/S. 46, 19 Aralık 1866, s. 3.; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865.

sı amaçlanmıştır⁴⁹. Kurulda Şirket'in Haziran 1864 başında Londra'da faaliyete geçmesinden aynı yılın sonuna kadar geçen 7 aylık süreye ilişkin bir faaliyet raporu yayınlamıştır. Elde edilen gelir Amerikan İç Savaşı'nın pamuk fiyatları üzerindeki olumsuz etkisi, Osmanlı topraklarında yaşanan sellerin mahsule zarar vermesi ve kolera salgını gibi nedenlerle beklenenin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ister istemez hisse değerlerinde bir düşüşe neden olmuştur. Buna rağmen 31 Aralık 1864 tarihine kadar geçen süre içinde hissedarlara hisse başına gelir vergisinden muaf olacak şekilde 10 shilling yani %5 oranında temettü dağıtılmıştır. Temettü dağıtımını şirkete 8.360 pounda mal olmuş ve sonraki döneme 6.833 pound 1 shilling 6 pence aktarılmıştır⁵⁰. İhtiyat akçesi olarak 2 bin pound ayrılmış ve 18.059 pound 11 shilling de İzmir'de acenteleri bulunan Astiyo Maltas ve Antoni Pittaco'nun iflas etmeleri nedeniyle ortaya çıkan zararı kapatmak için aktarılmıştır. İzmir'deki acentenin zararını tespit etmek amacıyla bir vekil görevlendirilmiş ve zarar tam olarak tespit edilinceye kadar hissedarlara temettü dağıtılması ertelenmiştir. Başkan Kitson, yaşanan dönemsel ekonomik zorluklara ve güçlü şirketlerin rekabetine rağmen olumlu bir tablo ile karşı karşıya olduklarını, şirketin sermayesini olduğu gibi muhafaza etmeyi başardığını, kuruma zarar vermeyi amaçlayan kötü niyetli girişimlere karşı itibarını koruyabildiğini ve Osmanlı Devleti'nde yeni hisse senetleri ihraç edebildiklerini belirtmiştir⁵¹. Aşağıdaki tabloda Şirket'in 31 Aralık 1864, 30 Haziran 1865 ve 31 Aralık 1865 tarihleri için 6 aylık bilançoları pound, shilling ve pence cinsinden yer almaktadır.

Tablo 1: Şirket-i Maliye-i Mahdüde-i Osmanî'nin 1864 ve 1865 Yılı Bilançoları

Borç	31.12.1864	30.06.1865	31.12.1865
Londra, Ödenmiş Sermaye	99.350	130.630	144.760
Ödenmemiş Sermaye	650	19.370	55.240
İstanbul, Ödenmiş Sermaye	43.183	48.970	62.593, 11, 3
Ödenmemiş Sermaye	3.657	22.715	32.986, 8
İzmir, Ödenmiş Sermaye	9.875	15.731	15.731
Ödenmemiş Sermaye	350	14.944	25.169

49 *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305.

50 *The Times*, 23 Şubat 1865, s. 7; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865.

51 *The London Standard*, S. 12656, 2 Mart 1865, s. 2; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 268, 3 Cemaziyela-hir 1282/24 Ekim 1865.

Ara Toplam	152.408	195.331	228.084, 11, 3
Faturalar, cari mevduatlar ve muhtelif alacaklılara yapılacak ödemeler	406.179, 1, 11	383.984, 17, 10	367.185, 14, 1
İhtiyat fonuna	-	2.000	4.000
Kar ve zarar hesabına aktarılan	23.200, 13, 7	21.089, 2	26.626, 14, 0
Toplam	581.787, 15, 6	602.354, 19, 10	620.697, 0, 1
Alacak			
Londra ve şubelerde nakit olarak bulunan	82.804, 12, 5	4.560, 15, 10	13.931, 11, 10
Tahvilat ve poliçe	92.135, 12, 11	135.146, 3, 5	102.132, 2, 11
Yatırımlar ve borçlar (merkez ile şubeler arasında denkleştirilmemiş hesaplar dahil)	396.355, 0, 7	452.071, 17, 0	494.583, 18, 11
Londra ve şubelerdeki demirbaşlar	9.594, 0, 1	9.594, 0, 1	1.414, 14, 6
Ön giderler	-	-	8.635, 12, 1
Toplam	581.787, 15, 6	602.354, 19, 10	620.697, 0, 1
Kar-Zarar Hesabı			
Maaş ödemeleri, kırtasiye ve reklam giderleri, kiralar ve diğer masraflar	6.007, 12, 1	9.086, 19, 2	-
Temettü ödemeleri (Hisse başına 10 shilling)	8.360	-	-
İhtiyat Fonuna	2.000	2.000	-
Gelecek döneme aktarılan	6.833, 1, 6	18.079, 14, 0	26.426, 14, 9
Amortisman	-	969, 8, 0	-
Toplam	23.200, 13, 7	-	26.426, 14, 9
- Brüt kardan düşülen	23.200, 13, 7	-	-
- Önceki dönemden aktarılan		6.833, 1, 6	18.079, 14, 0
- Maaş ödemeleri, kırtasiye ve reklam giderleri, kiralar ve diğer masraflar düşüldükten sonra kalan brüt kar		23.292, 19, 8	8.347, 0, 9

Kaynak: *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305; *The Times*, 27 Mart 1866, s. 4; *Rûzname-i Cerîde-i Havâdis*, S. 268, 3 Cemaziyelahir 1282/24 Ekim 1865; *Rûzname-i Cerîde-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865; *The Times*, 2 Mart 1865, s. 3.

30 Haziran 1865 tarihli bilanço rakamlarına bakıldığında 6 aylık süre için brüt kar 23.292 pound 19 shilling ve 8 pence olarak gerçekleşmiştir. 969 pound 8 shilling amortisman olarak ayrılırken, 2 bin pound ihtiyat akçesi ve 18.079 pound 14 shilling de önceki dönemde olduğu gibi İzmir'deki temsilcilerden kaynaklanabilecek her türlü ödeme iptalinin neden olabileceği kayıpları telafi edebilmek amacıyla ayrılmıştır. İzmir hariç diğer tüm bölgelerde şirketin faaliyetleri kar ile sonuçlanmıştır. Şirket yönetimi kesin zarar durumu öğrenilmeden temettü konusunda hissedarlara açıklama yapmak konusunda oldukça ihtiyatlı davranmıştır⁵². Şirketin 1865 yılsonu bilançosu incelendiğinde yarım yıllık dönem için ücretler, maaşlar, reklam maliyetleri, kiralar ve tüm diğer masraflar düşüldüğünde brüt kar 8.347 pounddur. Bir önceki dönemde elde edilen kar eklendiğinde bu rakam 26.426 pounda yükselmektedir. Bu rakam 350 poundu aşmayan para iadeleri ve henüz miktarı bilinmemekle birlikte özellikle İzmir şubesinden kaynaklanan şüpheli alacaklar için bir sonraki döneme aktarılmıştır. Şirket sekreteri Smith Lambert'in ifadelerine göre bilanço rakamları, şirketin içerisinde bulunduğu olumlu durumu yansıtmaması açısından hissedarlar arasında memnuniyet yaratmıştır. Şirket Charles Lafitte and Co. firmasına devredilmekte ve bu anlamda tasfiye sürecinde olmasına rağmen süregelen küresel ekonomik krizden ve krizle ilişkili olarak birçok şirketin hisse değerlerinde yaşanan ciddi düşüşlerden doğrudan veya dolaysız olarak etkilenmemiştir⁵³.

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin faaliyetlerine ilişkin olarak yönetim içerisinde ciddi tartışmalara sebebiyet veren ve bu şekilde şirket faaliyetlerinin sorgulanmasını gündeme getiren ciddi bir gelişme, şirket yöneticilerinden Lewis Farley'in 28 Şubat 1865 tarihinde hissedarlara gönderdiği mektup ve akabinde ortaya çıkan karşılıklı güvensizlik ortamıdır. Henüz ilk olağan kurul öncesinde Farley, hissedarlara gönderdiği mektupta şirket fonlarının amacı dışında şüpheli farklı işlemlerde kullanıldığını iddia etmiştir. Farley'in iddiasına göre Şirket, (1) Kuzey Amerika demiryolu tahvilleri için bir müteahhitlik şirketine 50 bin pound değerinde taahhüt (acceptance) vermiştir. Taahhüt yenilenmiş ve bu işlem nedeniyle şirket tarafından önemli miktarda nakit ödemesi yapılmıştır. (2) Şirketin İzmir Şubesi'nin 25 bin poundluk sermayesinin 10 bin poundu gönderilmişken kalan 15 bin poundu Continental Bank Corporation'da bloke edilmiştir. Kitson bu şirkette

52 *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305; *The London Express*, S. 5981, 7 Ekim 1865, s. 3.

53 *The London Daily News*, S. 6205, 26 March 1866, s. 1; *The Levant Herald*, C VIII/S. 10, 11 Nisan 1866, s. 79.

yönetici olup ilgili bloke işlemi, Osmanlı topraklarındaki şubelerin acil nakit ihtiyacı olduğu bir dönemde yapılmıştır. (3) Kitson'un yöneticiliğini yaptığı International Contract Company'nin Arad ve Hermanstadt demiryolu imtiyazı için Avusturya hükûmetine yaptığı başvurunun kabul edilmesi için demiryolu hisselerinin 250 bin poundluk kısmını satın almak için başvuruda bulunulmuştur. Kitson, International Contract Company'nin 85 bin pound değerindeki borçlanmaları için Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'yi teminat göstermiştir. (4) Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî tarafından, Kitson'un başkanı olduğu Gellivera Şirketi'nin değeri şüpheli menkul kıymetleri için 20 bin pound değerinde taahhüt verilmiştir. Böylece Şirket hiçbir teminat almaksızın oldukça büyük bir yükümlülüğün altına girmiştir⁵⁴. (5) 5 bin pound değerinde nakit avans ve 20 bin pound değerinde kredi Mold and Denbigh Railway Şirketi'nin yükümlülüğü için teminat mektubu olarak verilmiştir. (6) 5 bin pound değerinde nakit avans International Contract Company'ye verilmiş ve 600 pound da bu şirketin sekreterine verilmiştir. (7) İzmir idaresi tarafından imzalanan senetler International Contract Company'nin bir yöneticisi için kullanılmıştır. (8) Kitson, Avlonya – Edirne demiryolu ihalesi için İstanbul hükûmetine kendi yöneticisi bulunduğu International Contract Company'yi yönlendirerek Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'yi potansiyel bir kazandırmadan mahrum bırakmıştır. Farley bu iddialarını şirket dokümanları vasıtasıyla ispata hazır olduğunu ifade etmiştir⁵⁵.

28 Şubat 1865 tarihli ilk olağan genel kurulda Şirket yönetimi Osmanlı toprakları ile hiçbir ilgisi olmayan heterojen alanlara yatırım yapılması ile ilgili eleştirilere; Şirket tüzüğünün onlara başka alanlara yatırım yapma olanağı tanıdığı, Osmanlı topraklarında şube açma konusunda zorluklar yaşandığı ve bu süreçte sermayenin atıl kalmaması amacıyla para getiren bir alana yatırıldığı, bu yatırımların yalnızca geçici olduğu ve şirket faaliyetlerinin nihayetinde Osmanlı toprakları ile sınırlı kalacağı cevabını vermiştir⁵⁶. Farley, imzaladığı gizlilik beyannamesini ihlal ederek şirketin özel yazışmalarını ifşa etmekle ve gizli nitelikteki bazı bilgileri yayınlamakla suçlanmıştır. Şirket yönetiminden şirketin geçmiş dönem yönetimi ve mevcut durumu hakkında bilgi almak için hissedarlardan oluşan bir komite ataması talep edilmiştir. Fakat hissedarların bir kısmının komite kurulmasına destek vermesi, bir

54 9 Ramazan 1282/26 Ocak 1866 tarihli *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in haberine göre Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Gellivera Şirketi'ne yüklü miktarda borç vermiş ve tahsilatın gerçekleştirilememesi nedeniyle 20 bin pound kadar zarar vermiştir.

55 *The Daily News*, 1 Mart 1865, s. 7; *The Weekly Chronicle and Register*, S. 1489, 18 Mart 1865, s. 4.

56 *The Times*, 3 Mart 1865, s. 10.

kısımının ise komite teşkilinin arzu edilen sonucu vermeyeceği yönündeki kanaatine bağlı olarak ortaya çıkan fikir ayrılıkları, şirket yönetiminin suçlamalar karşısında hesap vermesini engellemiştir. Bunun üzerine Farley, iddialarını bir araştırma komitesi önünde ispat etme hakkı verilmediğini ifade ederek şirket yönetiminden istifa etmiştir⁵⁷. Şirket yönetimi aynı zamanda Farley'in iddialarına karşı bir tekzip yayınlamıştır. Yayınlanan tekzibe göre Farley, 2 bin pound maaşla genel müdürlük görevine getirilmesi talebinin reddedilmesi ve keza bazı arkadaşları tarafından Farley'e bir takdirname verilmesi teklifinin kabul edilmemesi nedeniyle şirketin farklı sahalardaki faaliyetlerini hedef gösterirken gerçekleri saptırmıştır⁵⁸.

Şirket'in geleceğini belirleyen en önemli karar Charles Lafitte and Co. Limited⁵⁹ şirketi ile birleşme kararının alınmasıdır. Birleşme olasılığı ilk defa şirketin 30 Haziran 1864 tarihli bilanço rakamlarının görüşüldüğü 11 Ekim 1865 tarihli ikinci olağan kurulunda gündeme getirilmiştir⁶⁰. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin 20 Aralık 1865 tarihli toplantısında Charles Lafitte and Co. Limited Şirketi ile yapılan anlaşma doğrulanmıştır. Anlaşma gereğince Lafitte and Co., Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin 300 bin pound değerindeki varlıklarını nakit yahut hisse karşılığı ödenmek üzere devralacaktır. Devir teslim esnasında daha düşük bir değer ortaya çıkması halinde Lafitte and Co. 50 bin pounda kadar olan noksanı üstlenecektir. Şirket-i Maliye-i Mahdude-i Osmanî hissedarlarına 20 poundluk hisselerine karşılık 10 poundluk iki adet Lafitte and Co. hissesi verilecektir. Anlaşma 31 Ocak 1866 tarihinde devreye girecek ve o tarihe kadar elde edilen karlar Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'ye ait olacaktır. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin varlıkları 300 bin poundu aşarsa hissedarlar fazladan kazanç sağlamış olacaklardır⁶¹. Toplantıda hissedarlar arasında birleşmenin yararlı olup olmayacağı yönünde yoğun tartışmalar yaşanmış birleşme taraftarı bazı hissedarlar, hisseleri iskonto ile satılır hale gelmiş bir şirketin hisseleri prim

57 *The Evening Herald*, S. 2353, 1 Mart 1865, s. 8; *The London Standard*, S. 12656, 2 Mart 1865, s. 2; *The London Daily News*, S. 5896, 30 Mart 1865, s. 7; *The London Morning Post*, S. 28471, 16 Mart 1865, s. 8.

58 *The Times*, 2 Mart 1865, s. 7.

59 Charles Lafitte and Co. 3 milyon sermayeli ve Paris merkezli bir şirket olup şirketin temel faaliyet alanları; bankacılık, reel ve kişisel varlıkların alım, satım ve ipotek edilmesi, her türlü finansal, ticari ve endüstriyel girişimin yürütülmesi, desteklenmesi, teminat sağlanması, tahvil ihracı, kamu ve özel kredilerin müzakere edilmesi ve başka herhangi bir şirket ya da özel banka ile birleşilmesidir (*The Times*, 18 Şubat 1869, s. 10.).

60 *The London Express*, S. 5984, 10 Ekim 1865, s. 3; *The Times*, 18 Şubat 1869, s. 10.

61 *The London Daily News*, S. 6124, 21 Aralık 1865, s. 4.

yapan bir şirket ile birleşmesini başarı olarak nitelendirmişlerdir. Nihayetinde birleşme kararı onaylanırken; birleşmeye karşı hissedarların menfaatlerinin tahkim yolu ile korunacağı ifade edilmiştir⁶². Şirket, birleşme anlaşmasının onaylanması ve anlaşmada geçerli koşulların yerine getirilmesi anlamında yönetim kurulunun yetkilendirilmesi amacıyla 8 Ocak 1866 tarihinde bir toplantıda daha yapmıştır. Toplantıda birleşmeye rıza göstermeyen hissedarlar konusunda Şirketler Kanunu'nun 161 sayılı maddesi gereği yöneticilerin özel bir tedbir gereği olarak tasfiye memurları görevlendirmesi gerektiği ve bu tasfiye memurlarının şirket varlıklarını teslim alarak hissedarların çıkarlarını güvence altına almak için gerekli düzenlemeleri yapacakları ifade edilmiştir⁶³.

Birleşme kararının müteakip toplantılarda onaylanmasına rağmen Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin İzmir şubesinin varlıklarını yerine getirememesi üzerine birleşme ertelenmiştir⁶⁴. Ayrıca şirket denetçilerinden Mr. Galsworthy, şirketin Charles Lafitte and Co. ile birleşmesi için verilen önergeye gecikmeli de olsa itiraz etmiş ve denetçilik görevinden istifa etmiştir. 1866 yılı Şubat ayında gerçekleştirilen şirket genel kurulunda Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin gönüllü olarak tasfiye edilmesi ve birleşmenin gerçekleşmesine yönelik bir anlaşmanın imzalanması kararlaştırılmış ve bu doğrultuda yedi tasfiye memuru atanmıştır. Böylece şirketin tasfiye süreci mahkemenin gözetimi altında işlemeye başlamıştır⁶⁵. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî 1866 yılı içerisinde Charles Lafitte and Co. ile birleşmiş, 24 Mayıs 1866 tarihinde Eminönü'nde yer alan Aşir Efendi Hanı'ndaki bürosu kapatılmıştır⁶⁶. Birleşmenin ardından Charles Lafitte and Co. da 1860'lı yılların ortasında yaşanan yatırım çılgınlığının ardından yaşanan panik ortamında kısa süre içerisinde faaliyetlerine son vermiştir⁶⁷.

62 *The Levant Herald*, C VII/S. 49, 3 Ocak Çarşamba, 1866, s. 390; *The London Daily News*, S. 6124, 21 Aralık 1865, s. 4, 8; *The Weekly Chronicle*, S. 1529, 23 Aralık 1865, s. 10; *The London Express*, S. 6060, 8 Ocak 1866, s. 3; *The London Observer*, S. 3894, 14 Ocak 1866, s. 2. ; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, S. 313, 9 Şaban 1282/28 Aralık 1865.

63 *The Levant Herald*, C VII/S. 52, 24 Ocak, 1866, s. 414.

64 *The London Morning Post*, S. 28755, 8 Şubat 1866, s. 8.

65 *The London Morning Post*, S. 29457, 8 Mayıs 1868, s. 7; *The London Daily News*, S. 6457, 14 Ocak 1867, s. 3.

66 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, S. 410, 9 Muharrem 1283/24 Mayıs 1866.

67 <https://spink.com/lot/17017000301> (Erişim Tarihi 23.02.2021)

4. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Faaliyetlerine Son Vermesi

Şirketin faaliyetlerine son vermesi ile ilgili olarak İngiltere'nin İzmir'deki konsolosu Mr. Cumberbatch'a göre Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî yöneticilerinin şahsi iş hayatlarına ilişkin bazı düzensizlikler bu duruma sebebiyet vermiştir⁶⁸. Bununla birlikte Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin faaliyetlerine son vermesine uzanan sürecin arka planında hem yönetsel hem de uluslararası konjonktürden kaynaklanan bazı gelişmeler yer almaktadır. Şirket açıkça Osmanlı Devleti'nde faaliyet göstermek amacıyla kurulduğu halde Atlantik'ten ABD'nin Batısı'na kadar inşa edilecek Galler demiryollarına ve İsveç'te Gellivera adlı demir şirketine yatırım yapmıştır. Bu anlamda şirket, faaliyetlerini gerçekleştirmek için operasyon sahasından olabildiğince uzak yerler aramıştır. Bu durum yönetim kurullarında da sıkça dile getirilmiş ve bir yönetim zafiyeti ortaya çıkmıştır. Hissedarlar yöneticilerin beyanları doğrultusunda hareket etmediklerinden şikâyet etmeye başlamıştır. Hissedarların Gellivera yatırımının bariz bir hata olduğu ve Galler demiryollarının hâlihazırda adının dahi şüpheli olduğu yönündeki şikâyetleri üzerine Kitson yönetimi, İzmir ve İstanbul'un karmaşık finansal koşullarında kredi vermekte gereğinden hızlı davranmış ve verilen kredilerin büyük kısmı geri dönmemiştir. Böylece Kitson ve yönetimi endişeleri giderecek yahut sorumluluğu başka birinin omuzlarına yıkacak bir takım düzenlemelere girişmek zorunda kalmıştır⁶⁹.

Bu düzenlemeler Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin The International Contract Company⁷⁰ ve kendisi ile birleşme kararı aldığı Charles Lafitte and Co. ile yakından ilişkilidir⁷¹. Charles Lafitte and Co. ile olan birleşme anlaşmasında, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'ye birleşme karşılığında 40 bin adet hisseye iştirak etmesini şart koşmuştur. Fakat Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, 35 bin hisse karşılığında yapacağı ödeme için varlıklarını nakde dönüştürmeyi başaramadığından anlaşma tamamlanamamıştır. Şirket yalnızca varlıkları üzerin-

68 *Foreign Office*, "Report by Mr. Consul Cumberbatch on the Trade of Smyrna for the Year 1865", Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, During the Year 1866, August to December, 1867, s. 159.

69 *The Anglo-American Times*, S. 381, 8 Şubat 1873, s. 7.

70 International Contract Company, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin başkanı olan George P. Kitson'un da yönetiminde yer aldığı 4 milyon pound sermayeli bir şirket olup kamu ve özel sektör girişimleri için müteahhitlik yapmış, başka firmalar tarafından yerine getirilen taahhütlerde adını garanti olarak kullanmış ve önemli karlar etmiştir. Büyük çaplı yatırımlarda sorumluluk üstlenen şirket, kriz yıllarında girdiği riskin altından kalkmayı başaramamış ve büyük bir zararla karşılaşarak 1866 yılında iflas etmiştir (*The Anglo-American Times*, S. 381, 8 Şubat 1873, s. 7.)

71 *The Times*, 29 Ağustos 1864, s. 3.

den ödeme yapabildiğinden Mr. Kitson'un da yönetiminde olduğu International Contract Company'den destek talep etmiştir. International Contract Company, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin 35 bin hissesine teminat vererek 5 bini kendisine ait olmak üzere toplam 40 bin hisse almak amacıyla Charles Lafitte and Co.'ya başvurmuştur. Fakat bu düzenlemeyi gerçekleştirecek meblağın International Contract Company kasasında bulunmaması nedeniyle Mr. Kitson, İrlanda Ulusal Bankası (National Bank of Ireland) Genel Müdürü Joseph M'Kenna ve yönetim kurulundan Harvey Lewis ve Fraser Henshaw ile irtibata geçmiş ve International Contract Company tahvillerinin 230 bin pound karşılığında İrlanda Ulusal Bankası tarafından iskonto edilmesini sağlamıştır. Banka tahvilleri iskonto etmiş fakat 200 bin poundluk kısmını Charles Lafitte and Co.'ya kredi olarak tahsis etmiştir. Charles Lafitte and Co. bu aracılık karşılığında International Contract Company'ye 25 bin pound ödeme yapmıştır⁷². Böylece İrlanda Ulusal Bankası Menkul Kıymetler Borsası soruşturma komitesine Charles Lafitte and Co.'nun hesabında borsada kote edebileceği 200 bin pound olduğunu bildirecek komitenin şirkete onay vermesini sağlamıştır. Verilen kotasyonun ardından Charles Lafitte and Co.'nun Menkul Kıymetler Borsası listesine girmesi ile birlikte Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin tasfiye süreci de başlamıştır⁷³.

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, International Contract Company ve Charles Lafitte and Co. arasındaki düzenlemeler takip eden süreçte kamuoyunun dikkatle takip ettiği yasal bir sürecin parçası olmuştur. Bir dönem Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî yönetiminde de yer alan Harvey Lewis ve Fraser Henshaw ile National Bank of Ireland yönetiminde yer alan Joseph M'Kenna'nın yargılandığı dava halka açık şirketlerin yükselişleri ve yönetsel sorumluluğun gerçek sınırları konusunda her şeyin bilindiği gibi olmadığı noktasına ışık tutmaktadır⁷⁴. Adı geçen üç sanık nüfuzlarını hiçbir üne sahip olmayan ve oldukça da spekülâtif mahiyette iki firmaya kredi vermek için kullanmışlardır. Taahhüt ve kredi verme işlemleri büyük bir başarısızlıkla sonuçlanınca güven ilkesini ihlalden dolayı sorumlu tutulmuş ve yargılanmışlardır. 1865 yılının sonlarında anonim şirketler önemli hasılatlar elde etmiş, bunu sağlamak için de şehirli finans kesiminden muhterem isimlerle çeşitli ilişki ağları kurarak bunları klikler halinde örgütlemişlerdir.

72 *The Sun and Central Press*, S. 25114, 31 Ocak 1873, s. 5; *The Times*, 18 Şubat 1869, s. 10; *The London Observer*, S. 4263, 2 Şubat 1873, s. 4.

73 *The Anglo-American Times*, S. 381, 8 Şubat 1873, s. 7.

74 *The London Echo*, S. 30, 12 Ocak 1869, s. 5.

Ulusal Bankanın üç yöneticisi de bu klikler içerisinde yer almıştır. Bu ilişki ağları içerisinde adı geçen üç şirket Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Charles Lafitte and Co. ve International Contract Company'dir. Harvey Lewis ve Henshaw gibi isimler bu şirketleri kimi zaman desteklemişler ve kimi zaman bu gibi şirketlerin yönetimlerinde yer almışlardır. Bu destek sayesinde Charles Lafitte and Co. menkul kıymetler borsası komitesinin soruşturmasından geçebilmiş ve resmi listeye dahil edildiğinde kitleleri hisselerini almak konusunda manipüle edecek eylemlerde bulunabilmiştir. Nihayetinde adı geçen kişilerin ulusal bankanın fonlarını International Contract Company tahvillerini iskonto ederek Charles Lafitte and Co.'yu desteklemek için kullandıkları ve 5 bin pound da rüşvet aldıkları ortaya konulmuştur. 1866 Paniği'nin bir parçası olan bu düzenlemeler neticesinde İrlanda Ulusal Bankası 100 bin poundluk bir zarara uğramıştır⁷⁵. Şüphesiz tek zarar eden Ulusal Banka olmamıştır. 1866 Paniği esnasında yaşanan iflas silsilesinde adının önünde limited unvanı olan firmalar, kendilerinden hesap sorulmayacağı öz güveni altında binlerce insanı da beraberinde iflase sürüklemiştir⁷⁶.

Şirketin faaliyetlerine son vermesine yol açan sürecin arka planında uluslararası konjonktürden ve bu konjonktür içerisinde İngiltere'nin değişmeye başlayan konumundan kaynaklanan bir takım gelişmeler de söz konusudur. Şüphesiz bu gelişmeler sadece Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî ile ilgili olmayıp küresel ölçekte İngiliz yabancı sermaye yatırımlarını da etkileyen gelişmelerdir. Osmanlı topraklarında İngiliz yabancı sermaye yatırımları, 1860'ların ortasından itibaren önce Fransa'nın daha sonra ise Almanya'nın gerisinde kalmıştır. Bu durum İngiliz hükûmetinin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikadaki değişiklikten kaynaklanmaktadır. Amerikan İç Savaşı'nın sona ererek İngiltere'ye ham pamuk ve buğday ihracatının yeniden başlaması, İngiliz sermayesinin Batı Anadolu ve Tuna Havzası'na olan ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla İngiliz sermayesinin bölgeye olan ilgisi de azalmıştır. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın açılması Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden tamamen ayırmış ve İngiltere kendi kolonyal imparatorluğunu koruma anlamında Osmanlı Devleti'ne daha az önem vermeye başlamıştır. 1860'lardan itibaren Osmanlı Devleti, İngiliz sanayi malları için en büyük pazar olma özelliğini yitirdiği gibi takip eden dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne korumaya yönelik politikasını da terk etmiştir⁷⁷.

75 *The London Observer*, S. 4263, 2 Şubat 1873, s. 4.

76 *The Anglo-American Times*, S. 160, 14 Kasım 1868, s. 7-8.

77 Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye", s. 155-156.

Amerikan İç Savaşı Anadolu pamuğunun yükselişini desteklemiş ve 1861 ile 1863 yılları arasında İzmir ve hinterlandında pamuk ekimi dört kat artmıştır. Amerikan İç savaşı sırasında pamuk, Osmanlı Devleti'nin Birleşik Krallık'a olan ihracatının yarısını teşkil etmiştir. Fakat bu geçici patlama iç savaşın ardından sonra ermiştir⁷⁸. Savaşın bitimiyle birlikte pamuk fiyatları da tedricen düşmeye başlamış ve pamuk ekiminin karlılığı da azalmıştır. Buna bağlı olarak sermayesini pamuk üretimine yatırmış olan birçok tüccar iflas etmiştir. Fiyatlardaki aşırı düşüş, İzmir piyasasında durgunluğa sebebiyet vermiş ve yüklü miktarda pamuk ticareti yapan tacirler art arda iflase çıkmışlardır⁷⁹. Neticede kurulan şirketlerden bazıları hisse senetlerini satma konusunda başarılı olmadıkları için feshedilmişken bazıları da mevsimsel nedenler, üretim tekniğinden kaynaklanan sorunların birleşimi neticesinde verimliliğin düşük kalması ve Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesi ile dış talebin kesilmesi neticesinde başarısızlığa uğramıştır⁸⁰.

Sonuç

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Sanayi Devrimi'ni takip eden süreçte merkez ile sonradan çevre halini alan ekonomiler arasında ortaya çıkan küresel hiyerarşik işbölümü çerçevesinde Osmanlı Devleti'nden İngiltere'ye ham pamuk ihracatını kolaylaştırmak ve bunun için de Osmanlı topraklarında pamuk üretimini desteklemek amacıyla kurulmuş İngiliz menşeli bir şirkettir. Amerikan İç Savaşı'nın İngiliz sanayisi için hammadde temini anlamında neden olduğu sıkıntular ve konjonktürel anlamda yüksek kar arayışındaki sermayenin dış piyasalara yönelmesi, bu şirketin Osmanlı topraklarında kurulmasını teşvik eden temel unsurlardır. Merkezi Londra'da olan Şirket, Osmanlı topraklarında başkent İstanbul ve İzmir gibi ticari faaliyet hacminin belirli bir seviyenin üzerinde olduğu iki önemli şehirde şube açmış ve ihracata yönelik zirai faaliyetlerde finansal aracılık üzerinden önemli karlar elde etmeyi hedeflemiştir. Osmanlı hükûmetinin yerli bir şirket kimliğine bürünmesine yönelik baskılarına rağmen kapitülasyonların kendisine tanıdığı imtiyazlar uyarınca İngiltere'deki merkeze bağlı kalmayı başarmıştır. Bununla birlikte hem kuruluş izni için Sultan'dan ferman alarak hem de yönetim kadrosunda Osmanlı hükûmeti ile yakın ilişkileri olan isimlere yer vererek bir takım avantajlar yakalamaya ve imtiyazlar elde etmeye çalışmıştır.

78 Tuğçe Atık, *The Rise of Ottoman İzmir as a Commercial Center*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 56, 61, 62.

79 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 164, 28 Zilhicce 1281/24 Mayıs 1865; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 141, 22 Zilkade 1281/18 Nisan 1865.

80 Kurmuş, *age.*, s. 69.

Bilanço rakamlarından makul karlar elde ettiği anlaşılan şirket, esas faaliyet sahasının dışına çıkarak şüpheli ve bu anlamda yüksek ölçüde riskli farklı yatırım alanlarına kaymış ve hissedarlar arasında şirket faaliyetlerinin sorgulanmasına ve bu bağlamda bir yönetim zafiyetinin oluşmasına yol açmıştır. Yönetimsel ve küresel ölçüde konjonktürel bazı etkilerin altında şirket varlığını uzun süre devam ettiremeyerek ve iki yıl içerisinde faaliyetlerine son vermek durumunda kalmıştır. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin başka bir şirket ile birleşerek faaliyetlerine son vermesi ve tasfiye edilmesi süreci, 1866 Paniği'nin karmaşa ortamında kendisini gösteren dolambaçlı çıkar ilişkilerine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim bu dönemde şirket yönetimleri, banka yöneticileri ve finans kesiminin teşkil ettiği klikler yasa dışı düzenlemeler ve işbirlikleri vasıtasıyla önemli kazanımlar elde ederken birçok yatırımcıyı da iflasa sürüklemişlerdir. Şirket aynı zamanda uluslararası anlamda güç dengelerindeki değişimin de etkisi altında kalmıştır. Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesinin ardından pamuk kıtlığının ortadan kalkması ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ilişkin politika değişiklikleri genel olarak Osmanlı coğrafyasındaki İngiliz yabancı sermaye yatırımlarını olumsuz etkilemiştir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT) 519/22, 18 Muharrem 1282/ 13 Haziran 1865.

İrâde Dâhiliye (İ.DH.) 528/36507, 20 Rebiülevvel 1281/23 Ağustos 1864; 555/38661, 29 Cemaziyelevvel 1283/ 9 Ekim 1866.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.) 310/17, 26 Rebiülevvel 1281/28 Eylül 1864; 312/15, 16 Rebiülahir 1281/18 Eylül 1864; 330/37, 28 Zilkade 1281/24 Nisan 1865; 336/92, 14 Safer 1282/9 Temmuz 1865; 367/70, 4 Receb 1283/12 Kasım 1866.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MVL.) 877/55, 27 Receb 1283/5 Aralık 1866.

İngiliz Dış İlişkiler Arşivi (Foreign Office, FO)

“Report by Mr. Consul Cumberbatch on the Trade of Smyrna for the Year 1865”, Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s Consuls, During the Year 1866, August to December, 1867.

“Circular to Her Majesty’s Consuls in the Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation”, Printed by Harrison and Sons, London 1865.

Sürelî Yayınlar

Cerîde-i Havâdis, 1071, 1174, 1184, 1194 numaralı sayılar.

Journal de Constantinople, 4410 ve 4470 numaralı sayılar.

Ruzname-i Cerîde-i Havâdis, 44, 113, 141, 164, 196, 268, 313, 410 numaralı sayılar.

Takvîm-i Vekâyi, 765 numaralı sayı.

The Anglo-American Times, 160 ve 381 numaralı sayılar.

The Commercial Daily List, 12 Şubat 1864, 19 Temmuz 1864 ve 9 Kasım 1865 tarihli sayılar.

The Daily News, 29 Eylül 1864 ve 1 Mart 1865 tarihli sayılar.

The Evening Herald, 2023, 2219, 2353, 2385, 2404 numaralı sayılar.

The Levant Herald, C VII/S. 30, C VII/S. 49, C VII/S. 52, C VIII/S. 10, C VIII/S. 46 numaralı sayılar.

The London Daily News, 5071, 5896, 6099, 6124, 6205, 6366, 6457 numaralı sayılar.

The London Echo, 30 numaralı sayı.

The London Express, 5981, 5984, 6008, 6060 numaralı sayılar.

The London Morning Post, 28319, 28471, 28755, 29457 numaralı sayılar.

The London Observer, 3825, 3894, 4263 numaralı sayılar.

The London Standard, 12656 numaralı sayı.

The Sun and Central Press, 25114

The Times, 8 Temmuz 1864, 29 Ağustos 1864, 23 Şubat 1865, 2 Mart 1865, 3 Mart 1865, 18 Şubat 1869 tarihli sayılar.

The Weekly Chronicle, 1529 numaralı sayı.

The Weekly Chronicle and Register, 1459 ve 1489 numaralı sayılar.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2001.

Al, Hüseyin, “Osmanlı Devleti’nde Kurulan İlk Banka: İzmir Bankası”, *Active Bankacılık ve Finans Makaleleri-1*, Alkım Ltd, Şti., İstanbul 2000, s. 95-102.

Atik, Tuğçe, *The Rise of Ottoman İzmir as a Commercial Center*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Blaisdell, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi Duyunu Umumiye*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979.

Clark, Edward, *Osmanlı Sanayi Devrimi, Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

Clay, Christopher, *Gold for the Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I. B. Tauris Publishers, London-New York 2000.

Ethem, Eldem, “Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt”, *European Review*, C 13/S. 3

- (2005), s. 431-445.
- Farley, James Lewis, *The Resources of Turkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Longman, Green, 1862.
- Farley, James Lewis, *Banking in Turkey*, Spottiswoode and Co., London 1863.
- Finlay, “Joint Stock Companies”, *House of Commons Parliamentary Papers Online*, 1864.
- Geyikdağı, Necla, *Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye*, Hil Yayınları, İstanbul 2008.
- Güran, Tevfik, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2015.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.
- Ortabağ, Erol, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2018.
- Pamuk, Şevket *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, İstanbul Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500 – 1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım”, 1854-1914”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, İktisat Tarihi Özel Sayısı (1978), s. 131-162.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.
- Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Urquhart, David, *Turkey and Its Resources: It’s Municipal Organization and Free Trade*, Saunders and Otley, London 1833.

İnternet Kaynakları

<https://spink.com/lot/17017000301> (Erişim Tarihi 23.02.2021).

EK

Osmanlı İdaresindeki Bölgelerde Pamuk Ekimine İlişkin Veriler

Bölge	Ekim Sahası (acre)	Üretim Miktarı (lb)	Potansiyel Miktar (lbs/ acre)	İhraç Limanı	Ulaştırma Maliyeti (lb başına)	İşgücü Maliyeti
Musul	18.000	2.377.350	240	İskenderun	5d	Yev. 7-11d
Yafa	1863: 5.290 1864: 31.700	1863: 1.374.240 1864:8.254.400 ile 9.620.800	yt: 260-300 ybt: 520- 620	Yafa	-	Yev. 9-11d
Hayfa ve Akra	1863: 4.100 1864: 16.000	1863: 1.190.000 1864: 4.300.000	280-300	Hayfa ve Akra	50,8 kg için 1 mil başına 1d	Aynı ödeme
Çanakkale	1863: 2.800 1864: 14.000	1863: 840.000 1864: 5.800.000	620	Çanakkale	0,5 – 1 d	Yıllık 10p ve tayinat, yev. 1s, 6d – 2s
Bahkesir	1863: 3.101 1864: 6.464	11.088.000	yt: 290-360 ybt: 720	Ghio, Mudanya, Dikili, İzmir, Panorama	KY: 0,45d DY: 0,18 d	E: 11-22 d, K: 9-11 d
İzmir	1863: 29.000 1864: 53.750	1863: 20.016.000 1864: 33.936.000	448	İzmir	Deve için 50,8 kg başına 1s, 4d – 1s, 10d	Yev. 2-3 s, Yıl. 12-15p,
Adana, Maraş, Halep	1863:310.000 1864:745.000	1863: 23.800.000 1864: 24.080.000	85-100	Mersin, İskenderun	Balya başına 45-225d	Yev. 22,5- 45d.
Suriye ve Kıbrıs	1863:25.140 1864:53.000	1863: 3.975.000 1864: 8.900.000	300 lbs	Latakya, Larnaka	50,8 kg başına her mil için 1d	Yev. 1s-1s, 6d

Tripoli	1863: Cüzi 1864: 282.840	1863: Cüzi 1864: 141.420	-	-	DY: 100kg başına 67-68d, KY: Yevm. 21,84d	Sözleşmeye göre mahsulün 3'te yahut 4'te biri.
Sidon	1863: 1.000 1864: 7.000	1863: 30.000-35.000 1864: 300.000-350.000	-	Sidon	mil başına 0.01 d	E: 12-16 d, K ve Ç: 6-8 d
Teselya, Larissa, Volo	1863: 6.500 1864: 25.000	1863: 550.000 1864: 1.650.000 – 2.750.000	180-200	Volo	Navlun 0.56-1d	-
Makedonya	1863: 50.000 1864: 140.000	1863: 10.080.000 1864: 15.680.000-39.200.000	600	Selânik, Kavala, Orfano	mil başına 0,005-0,01d	-
Edirne	1863-3.610 1864: 7.100	1863: 410.000 1864: 700.000-800.000	300-320	Enos, Gelibolu, Tekirdağ	-	Yev: 7-9 d
Enos	1863: 50-80.000 1864: Büyük artış beklentisi	1863- 0 1864: Olumlu beklentiler	850-1000	Enos	-	Yıl. 4p,10s – 7p
Gelibolu	1863: 3.000 1864: 5.000	1863: 985.600 1864: 1.680.000	420	Gelibolu	Gelibolu ve Çanakkale 0.25d, Liverpool ve İzmir 0.75 d	K: 14d, Ort. 18d-2s, Büyük çiftliklerde yıl. 10p
Girit	-	1863: 131.040 1864: 448.000	420	Kandiye, Rettimo ve Canea	Yev. at ve katır kirası 2s	-

1 lb = 0,454gr, 1 acre = 4.0468 dönüm, KY: Kara yolu, DY: Deniz yolu, p: pound, s: shilling, d: penny. Yev. : yevmiye, Yıl: yıllık, k: kuruş, yt: yerli tohum, ybt: yabancı tohum, E: erkek, K: kadın, Ç: çocuk, Ort: Ortalama

Kaynak: *House of Commons Parliamentary Papers*, “Circular to Her Majesty’s Consuls in the Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation”, Printed by Harrison and Sons, London 1865.

Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği Döneminde Sultan
II. Abdülhamid ve İngiltere Büyükelçisi Layard ile Olan İlişkileri
(Kasım 1878-Ağustos 1880)

Ş. Tufan Buzpınar*

Öz

Bu makale, Midhat Paşa'nın Kasım 1878-Ağustos 1880 tarihleri arasında devam eden Suriye valiliği ile ilgili hususları ele almaktadır. Makale, Büyükelçi Henry Layard'ın Midhat Paşa ile ilgisinin seyrini ve Suriye valiliğine tayininde nasıl bir rol oynadığını ele aldıktan sonra Paşa'nın valiliği döneminde gerçekleştirilen reformları açıklamaktadır. 1879'da gerçekleştirilen ve mahkemelerin vilayet yöneticilerinden bağımsızlığını hedefleyen reformların Midhat Paşa'nın hükûmet ve saray ile ilişkisini nasıl olumsuz etkilediği irdelenmektedir. Layard'ın Eylül 1879'da gerçekleştirdiği Suriye ziyaretinin, Sultan Abdülhamid'in İngiltere ve Midhat Paşa ilişkisinden duyduğu endişeleri artırdığı hususu anlatıldıktan sonra Mayıs 1880'de Layard'ın İstanbul büyükelçiliği görevinin sona ermesinin ve Haziran-Temmuz 1880'de ortaya çıkan Osmanlı karşıtı el ilanları meselesinin Midhat Paşa'nın konumunu olumsuz etkilemesi makalenin devamında açıklanan konuları oluşturmaktadır. Aynı dönemde, Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi Midhat Paşa'nın kuvvetli muhaliflerinin hükûmette nazır olarak görev almalarının ilişkilerin gerilmesindeki rolü ve Mayıs-Haziran 1880'de birkaç defa tekrarlanan istifalar da ele alınmaktadır. Son olarak, Midhat Paşa'nın görevden alınışı ve yerine yapılan atama süreci aydınlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Henry Layard, Midhat Paşa, Suriye, Şam.

* Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, tufan.buzpinar@medipol.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6748-6792 DOI: 10.37879/belleten.2022.251
Makale Gönderim Tarihi: 29.12.2020 – Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

The Relations of Midhat Pasha during his Governorship of Syria with Sultan Abdulhamid II and the British Ambassador Layard (November 1878-August 1880)

Abstract

This paper focuses on issues related to Midhat Pasha's governorship of Syria between November 1878 and August 1880. After a brief account of how Ambassador Layard developed interest in Midhat Pasha's return to the country, his role in the latter's appointment to the province of Syria is explained in some detail. Midhat Pasha's policies in Syria, Layard's efforts to support him and Abdulhamid II's anxieties about the British relations with Midhat are explained in the following sections based primarily on Ottoman and British archival documents. The impact of judicial reforms of 1879 on Midhat's relations with the Porte and the Palace is also dealt with. The following sub-sections of the article examine Layard's visit to Syria in September 1879, impact of his departure from Istanbul in May 1880 on Midhat's position in the province as well as appearance of anti-Ottoman placards of June and July 1880 in Beirut and Damascus. The fact that Midhat's opponents such as Cevdet and Mahmud Nedim Pashas became ministers in the cabinet worsened the governor's relations with the Porte and led to the latter's repeated resignations in May and June 1880. The final part of the article explains how Midhat Pasha's governorship in Syria ended.

Keywords: Abdülhamid II, Henry Layard, Midhat Pasha, Syria, Damascus.

Giriş

Midhat Paşa XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamları arasında önde gelen isimlerden biridir. Paşa'nın biraz bilinen görev ve faaliyetleri, 1861 Niş ve 1864 Tuna valiliklerinde gerçekleştirdiği reformlar, 1864 Vilayet Nizamnamesinin hazırlanmasındaki katkıları¹, Bağdat valiliği (1869-72), Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi hadisesindeki rolü (Mayıs 1876), Kanun-ı Esasi hazırlık çalışmalarındaki yeri² ve yaklaşık bir buçuk aylık sadareti (19 Aralık 1876-5 Şubat 1877) şeklinde sıralanabilir³.

1 Vilayet sisteminin oluşumundaki rolü için bk. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Gordian Press, New York 1973, s. 136-171.

2 Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 27-48.

3 Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekillikler I*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1940, s. 189-445; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1942, s. 315-414; Bekir S. Baykal, *Midhat Paşa: Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kural Matbaası, Ankara 1964.

Türkçe literatürde taşra görevlerinden Tuna ve Bağdat valilikleri öne çıkarılmış olmakla birlikte sürgünden dönüşünü müteakip ilk ciddi görevi olan Suriye valiliği henüz hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Yurtdışında yapılan ve çoğunluğu doktora tezi olarak hazırlanan birkaç çalışmada Paşa'nın Suriye valiliği ele alınmış, bunlardan Saliba ve Abu-Manneh'nin tezlerindeki bölümler makale olarak da yayımlanmıştır.⁴ Türkiye'de Midhat Paşa üzerine yapılan ve biri kitap olarak yayımlanan iki doktora tezinde de Paşa'nın Suriye valiliği incelenmiştir.⁵ Bütün bu çalışmalarda, Midhat Paşa'nın Suriye valiliği, dönemin siyasi bağlamı içerisinde ve özellikle de Osmanlı-İngiliz ilişkileri çerçevesinde yeterince ele alınmamıştır.⁶ Bu makalenin amacı, İngiltere'nin Osmanlı büyükelçisi Henry Layard'ın Midhat Paşa'nın Suriye valiliğine tayininde nasıl bir rol oynadığından başlayarak valiliği döneminde yaşanan siyasi gelişmelerdeki etkisi, Layard'ın 1879 sonbaharında gerçekleştirdiği Suriye ziyaretinin etkileri ve nihayet Osmanlı karşıtı el ilanları meselesinin ve Mayıs 1880'de Layard'ın İstanbul büyükelçiliği görevinin sona ermesinin Midhat Paşa'nın konumunu nasıl etkilediği hususlarını aydınlatmaya çalışmaktır.

I

31 Ağustos 1876'da tahta çıktığında Sultan Abdülhamid'in Midhat Paşa ile ilgili, kısmen şahsi temaslarına, kısmen de dönemin genel algısına dayalı bir fikri vardı. Ancak her iki isim de siyaset anlayışı ve dünya görüşü olarak aynı çizgide dur-

- 4 İngilizcede dikkat çekici ilk çalışma için bk. Shimon Shamir, "The Modernization of Syria: Problems and Solutions in the Early Period of Abdulhamid", William R. Polk, Richard L. Chambers, eds. *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago 1968, s. 351-381; doktora tezlerine dayalı yayımlar: Najib E. Saliba, "The Achievements of Midhat Pasha as Governor of the Province of Syria", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 307-323 (Tez: *Wilayat Suriyya 1876-1909*, University of Michigan 1971); Butrus Abu-Manneh, "The Genesis of Midhat Pasha's Governorship in Syria 1878-1880", Thomas Philipp and Birgit Schaebler, eds. *The Syrian Land: The Process of Integration and Fragmentation in Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998, s. 251-267 (Tez: *Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate*, University of Oxford 1971). Midhat Paşa'nın Suriye valiliği üzerine bölüm ihtiva ettiği halde yayımlanmamış doktora tezleri: Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, Georgetown University 1979, s. 255-316; Ş. Tufan Buzpınar, *Abdulhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)*, University of Manchester 1991, s. 145-183.
- 5 Yayımlanan doktora tezi, Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 371-424; yayımlanmayan doktora tezi Bekir Koç, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002, s. 118-127.
- 6 Bu hususta verilmiş bir tebliğ için bk. Yuluğ Tekin Kurat, "Midhat Paşa ve Henry Layard", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 213-219.

madıklarının farkındaydılar. Ne var ki, 1870'lerin kriz yılları Sultan Abdülhamit ve Midhat Paşa ikilisini birlikte çalışmaya zorlamıştı. Sultan'ın Paşa'ya güvenini sarsıcı telkinlerin etkisi daha 1876 Anayasasının hazırlık safhasında kendisini göstermiş ve anayasa taslağını kabul etmeden önce 113. maddeye hükümetin emniyetini ihlal eden kişileri sürgüne gönderme yetkisini yalnız sultana veren fıkrayı ilave ettirmişti. 19 Aralık 1876'da Paşa'yı sadrazam tayin ettiğinde var olan güven zaafı, yaklaşık bir buçuk aylık sadaret görevi sırasında daha da arttı. Sonuçta Abdülhamit 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı sadarettten azlederek ısrarla anayasaya koydurduğu sürgün fikrasına dayanarak yurtdışına gönderdi.⁷

Midhat Paşa'nın sürgünde olduğu dönemde Rusya ile savaşmak (93 Harbi) zorunda kalan Osmanlı Devleti tarihinin en ağır yenilgisine uğradı. Milyonlarca metrekaare toprak ve milyonlarca nüfus kaybının yaşandığı bu savaşın ardından İngiltere, Rusya'nın kazanımlarını sınırlandırmak ve Osmanlı Devleti üzerinde daha etkin bir ülke konumuna geçmek yolunda politikalar geliştirmeye başladı. Mayıs 1878'de, Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredilmesi karşılığında Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı destekleyeceği taahhüdünde bulunan İngiltere, bu teklif kabul edildiğinde yakında Berlin'de toplanacak kongrede Osmanlı lehine girişimlerde bulunulacağı bekleniyordu. Yeni politika, Londra'da Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ve İstanbul'da Büyükelçi Henry Layard tarafından takip edilmekteydi. Nisan 1877'de İstanbul'a atanmış olan Layard, bu görevde Avrupa büyükelçileri arasında en etkin olma iddiasında bir büyükelçiydi. İlki 24 Nisan 1877'de olmak üzere Sultan Abdülhamit ile sık denebilecek aralıklarla görüşüyor ve Sultan'a Osmanlı dostu olarak güven vermeye çalışıyordu.⁸ Bu süreçte İngiltere için ilk önemli başarı, 4 Haziran 1878'de yapılan gizli bir antlaşma ile Kıbrıs adasının kullanımının İngiltere'ye verilmesiydi.⁹

7 Midhat Paşa'nın bu dönemdeki faaliyetlerinin bir özeti için bk. İnal, *age.*, s. 341-361; Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 7-11.

8 Tahttan indirildikten sonra özel doktoru ile paylaştığı görüşlerine bakılırsa Abdülhamid, Layard'ı, İngiltere'ye karşı genelde olumsuz tavrı dışında, tutuyor ve onu "pek ahbabım" ve "ahbabım" ifadeleriyle zikreliyordu. Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, haz. Metin Hülagu, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 210, 308.

9 Bu dönemde Osmanlı-İngiliz ilişkileri için bk. Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası: Diş-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 81-105. Layard'ın İstanbul büyükelçiliği için bk. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Kıbrıs Antlaşması'nın ardından Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den beklentileri artarken İngiltere, Rusya'nın Anadolu ve güneyindeki Osmanlı topraklarında nüfuz artışını nasıl frenleyeceğinin hesabını yapıyordu. Layard, bu amaca ulaşabilmek için Rus karşıtlığı ve reformcu yönleriyle bilinen Osmanlı devlet adamlarının etkin konumda olmasını önemsiyordu. Bu arayışta karşısına çıkan önemli isimlerden biri Midhat Paşa oldu. Midhat Paşa 1860'larda Balkanlarda yaptığı valilikleri döneminde reform çabalarının yanı sıra Rusya'nın nüfuz artırıcı politikalarına engel olmaya çalışması nedeniyle başta İstanbul Büyükelçisi Ignatiev olmak üzere Rus üst yönetiminin istemediği bir isim olarak biliniyordu.¹⁰ Midhat Paşa'nın bu şöhreti Layard'ın dikkatini çekti. Layard'a gelen bilgilere göre, Midhat Paşa'nın etrafında karakter zaafi olan birçoğu Avrupa kökenli maceracı kişiler vardı. Bu ekipten Avrupa kökenli birisi Paşa'nın favori isimlerinden ve bu kişi aslında Ignatiev'in çevresinden birisiydi ve Paşa'nın kontrolsüz kullandığı her ifadeyi Ignatiev'e aktarıyordu. Rus Büyükelçiliği bu bilgileri sarayla paylaşarak Paşa'nın itibarını sarsmayı ihmal etmiyordu. Çünkü Midhat Paşa *Rus politikalarının ve çıkarlarının düşmanı olarak biliniyordu*¹¹.

Bu arada 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında devam eden Berlin Kongresi sona ermiş ve antlaşmanın 61. maddesi Osmanlı Devleti'ne doğu Anadolu'da reform yapma sorumluluğu getirmişti. Bu yeni gelişme de Layard'ın zihninde Midhat Paşa gibi isimlere olan ihtiyacı artırmıştı. Çünkü Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu sınırlandırmak için reformist ve Rusya karşıtı Osmanlı devlet adamlarına çok iş düşecekti. Duyumlarındaki Midhat Paşa'yı bir de onu bizzat tanımış olan iki önemli isme sormak gereği duydu: Bunlar selefi Henry G. Elliot ve Midhat Paşa'nın kısa sadareti döneminde toplanan konferansta İngiltere'yi temsil için İstanbul'da bulunan ve Nisan 1878'de Dışişleri Bakanı olan Lord Salisbury idi. Her iki isim de Midhat Paşa'nın zaafalarını ve kuvvetli taraflarını paylaştıktan sonra sürgünün sona erdirilip kamu görevine dönmelerinin uygun olacağı görüşünde birleştiler. Lord Salisbury, Midhat Paşa'nın *kararlı ve benlikçi* karakterini belirttiikten sonra *kanaatim odur ki geri çağrılırsa [devlet] mekanizması şimdikinden çok daha hızlı işleyecektir* görüşündeydi.¹²

10 Roderic H. Davison, "Midhat Pasha and Ottoman Foreign Relations", *Osmanlı Araştırmaları*, 5 (1986), s. 162-63.

11 Sinan Kunalalp, (ed.) *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2009, s. 495. Layard bu bilgileri Midhat Paşa ile de paylaşmıştı. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, John Murray, London 1903, s. 174.

12 Kunalalp, (ed.) *The Queen's Ambassador*, s. 495; Layard'ın Elliot'a gönderdiği 30 Temmuz 1878

Layard'ın Midhat Paşa'nın sürgünden geri çağırılması hakkındaki fikri Ağustos 1878'in ilk yarısında netleşmiş görünüyor¹³. Bu sırada Layard açısından gündemde üç önemli konu vardı. Birincisi, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun mutlaka sınırlandırılması çabalarının bir parçası olarak Sultan Abdülhamid'i İngiltere'nin Doğu Anadolu'da uygulanmak üzere tasarladığı reformların gereğine inandırılması işi. Bu hususta İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı reform taslağı Ağustos'ta Padişaha sunuldu¹⁴. İkincisi, Suriye Valisi Cevdet Paşa'nın yolsuzlukları ve başarısızlığı hakkında sistematik olarak şikâyetle bulunularak Paşa'nın yıpratılması¹⁵. Üçüncüsü, saray ve sadaretin Midhat Paşa'yı affetmenin sağlayacağı faydalar hususunda ikna edilmesi ve uygulanacak reformlarda Midhat'ın muhtemel katkısının vurgulanması. Birinci konuda Salisbury ve Layard ne kadar kararlı davransalar da sonuç almaları kolay olmayacaktı. İkinci ve üçüncü hususlarda Layard belli bir başarı sağladı. Cevdet Paşa görünürde itibar kaybına uğradı¹⁶. Midhat Paşa'nın ülkeye dönüşü hususunda da başarılı oldu. Sultan önce geçim sıkıntısını rahatlatmak için şahsi hesabından 1000 sterlin göndermiş¹⁷ ve Midhat Paşa, büyükelçiye göre akılsızca bir tavırla, yardımı geri çevirmişti. Buna rağmen Sultan, Paşa'nın yurda dönüşüne izin vermek niyetinde olduğunu Layard'a ifade etmişti¹⁸.

Layard, 6 Eylül'de Elliot'a yazdığı mektupta, Midhat Paşa'nın yurda dönüşüne izin çıktığından, Sultan'ın güvensizlik derecesinin yüksekliğinden ve bu iki ismin uzlaştırılmasının ciddi bir iş olduğundan bahsediyordu¹⁹. Bir hafta sonra Dışişleri Bakanı Salisbury'ye yazdığı mektupta ise, Sultan'ın biraz yumuşadığından ve yakında

tarifli mektup için bk. Sinan Kuneralp, (ed.) *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2018, s. 443.

13 Layard'ın 1877'de Sultan ile Midhat Paşa'yı barıştırma adına hiçbir girişimde bulunmadığı görülmektedir. Kurat'ın Layard'ın girişimlerini 1877 tarihine atfetmesini destekleyecek veri henüz bulunamamıştır. Kurat, agm., s. 214.

14 Detaylar için bk. Kurat, *age.*, s. 172-179.

15 Bu hususta bazı belgeler için bk. The National Archives, Foreign Office (FO), 424/73, Eldridge-Layard, no. 74, Aleih, 2 August 1878; Layard-Salisbury, 20 August 1878, Kuneralp, ed, *The Private Letters*, s. 459; FO, 78/4275, White-Salisbury, secret, no. 216 içinde; Layard-Salisbury, no. 1072, 27 August 1878; FO 78/2771, Salisbury-Layard, no. 1096, 14 September 1878.

16 Cevdet Paşa'nın Suriye valiliği için bk. Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araçlar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 251-272.

17 Kurat, bu miktarı yanlışlıkla 100 sterlin olarak zikretmektedir. Kurat, agm., s. 214.

18 Layard'ın Elliot'a 20 Ağustos 1878 tarihli mektubu için bk. Kuneralp, (ed.) *The Private Letters*, s. 461-462.

19 Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 476.

Midhat Paşa'nın ülkeye dönmesine izin verilip önemli bir vilayete atanacağından bahsederken Layard, kontrol altında tutulabilirse, iyi bir sadrazam olabileceğini de belirtiyordu²⁰. Beklenti gerçekleşti ve Midhat Paşa 28 Eylül 1878'de Hanya'ya yerleşti²¹ Cevdet Paşa ise Kozan'da meydana gelen mahalli bir isyan için görevlendirilerek Eylül başında Suriye'den uzaklaştırıldı. Sultan, Eylül ayı boyunca Layard'ın tam olarak beklentisinin ne olduğunu netleştirmeye çalışmış görünüyor. Midhat Paşa'yı Girit valisi olarak tayin edebileceği şayiasını yaydığından Layard buna sıcak bakmadığını sadarete ve saraya bir şekilde iletirken onu reform çabalarına katkı yapabileceği Anadolu'da veya Anadolu'ya yakın bir yerde görmeyi yeğlediğini belirtiyordu²². Aslında Sultan, Cevdet Paşa'yı Suriye'den uzaklaştırarak Layard'a cazip gelecek bir alan açmış oluyordu. Layard ise Ekim başına kadar Midhat Paşa için Suriye seçeneğini telaffuz etmedi. 4 Ekim'de ise kendi Dışişleri Bakanına, Girit'ten ziyade *Anadolu veya Suriye'de görmeyi tercih ederim* diyordu. Selef Elliot'a daha açık ifadelerle Midhat Paşa'nın Girit'te harcanamayacak kadar kıymetli bir isim olduğunu ve *onu Anadolu veya Suriye'de görmek istediğini* belirtiyordu²³. Gün geçtikçe Layard'ın Midhat Paşa'nın Suriye'ye atanması konusundaki fikri güçleniyordu. Dışişleri Bakanına gönderdiği 11 Ekim tarihli mektupta Paşa'nın kişisel zaaflarını belirttikten sonra *talep ettiğimiz reformların icrasında bizim için Suriye'de veya Anadolu'da faydalı olabilir* değerlendirmesinde bulunmuştu²⁴.

II

Layard'ın beklediği karar 10 Kasım'da çıktı. Abdülhamit *Suriye ve Yemen vilayetlerinin Mısır'a iltihakı için oralarca bir ihtilal çıkarmak veyahut mazbata-i umumiye tanzim ettirmek üzere Hidiv-i Mısır hazretleri tarafından bir hayli müşevvikler gönderildiği* yolunda duyumlar aldığını ve bunun şimdiden engellenmesi gerektiğini, aksi halde sadrazamın sorumlu tutulacağını sadarete bildirdi. Sadrazam Saffet Paşa, bu duyumun ciddiye alınmaması gerektiğini *bir eyalet ahalisinin diğer bir hükûmete iltihak maksadıyla vukua gelecek hareket-i isyâniyesi hiçbir vakitte ve hiçbir devlette nazarı-ı itibara alınacak bir şey değildir* şeklinde ifade ettikten sonra, Suriye'nin *pek ziyade muhtaç-ı ıslah* bir yer

20 Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 481.

21 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 131.

22 Kuneralp, (ed.) *The Queen's Ambassador*, s. 496; Kuneralp, (ed.), *The Private Letters*, s. 499.

23 Kuneralp, (ed.) *The Private Letters*, s. 499-500. Layard, 10 Ekim 1878'de Girit konsolosu Sandwith aracılığıyla Midhat Paşa'yı yurda dönüşünden dolayı tebrik etmiş ve yakında ülkesine hizmet edebileceği iyi bir makamda görmeyi ümit ettiği mesajını iletmişti. Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 503.

24 Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 506-507.

olarak *her hâlde bir yed-i iktidara tefviizi farizadan* olduğunu belirterek mesajı aldığı ifade etmiş oluyordu. Önerisi ise, reformcu icraatıyla bilinen Midhat Paşa'nın karşılıksız maaş alarak Girit'te oturması yerine Suriye valiliğine atanması idi ve bunun da İngilizleri memnun edeceği görüşünü *haricen* olumlu etkide bulunacağına atıfta bulunarak belirtmiş oluyordu²⁵. Bir hafta sonra Padişahın bu fikri kabul ettiği ve *hemen icrası* için sadareten teklif beklediğinin bildirilmesi üzerine sadaretin 15 Zilkade 1295 tarihli arzına aynı gün irade çıktı²⁶.

Midhat Paşa'nın tayinine vesile olan Suriye ve Yemen'in Mısır'a iltihakı söylentisi gerçek mi kurgu mu, bilinmiyor. Aslında böyle bir söylenti Cevdet Paşa'nın valiliğinin ilk döneminde Avrupa basınında yer almış, söylentinin gerçekte ilgisinin olmadığı Cevdet Paşa, bölgedeki İngiliz diplomatları ve Osmanlı hariciye nezareti tarafından teyit edilmişti. Cevdet Paşa'ya göre bu tür bir *fikr-i fâsid Suriye ahalisinin ezhanına girer şey değildir. Zira Suriye ahalisinin ekseri ehl-i İslâm olup bunların Hilafet-i celîleye irtibat-ı vicdanileri pek müstahkemdir*²⁷. Mart 1878 söylentilerinin aksine, Kasım başında Sultan'ın atıfta bulunduğu söylentiyi destekleyecek henüz başka bir veri ortaya çıkmış değildir. Büyükelçi Layard, Eylül 1879'da Suriye'yi ziyaret ettiğinde de bu söylentiyi destekleyecek bir şey duymadığını belirtir²⁸. Söylenti ister gerçek olsun ister kurgu, Abdülhamit'in Midhat Paşa'yı Suriye'ye vali tayin etmeye zihnen hazır olduğu ve bu gelişmede büyükelçi Layard'ın etkisinin göz ardı edilemeyeceği hususunu değiştirmeyecektir.

25 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hususi Maruzat (YA HUS.) 159/80, 6 Zilkade 1295/1 Kasım 1878 (Hicri ve Rumi tarihlerin çevirisinde TTK Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır). Belgeden yapılan ilk geniş özet için bk. İnal, *age.*, s. 378. Belgenin Yemen ile ilgili kısmı hariç, yayımlanmış daha geniş hali için bk. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız*, s. 132.

26 İnal, *age.*, s. 378. İrade için bk. BOA, İrade Dahiliye (İ. DH.), 63122, 15 Zilkade 1295/10 Kasım 1878.

27 BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 35/67, Cevdet Paşa'dan Sadarete tarihsiz; BOA, Hariciye Siyasi (HR-SYS), 25/32, 13 Mart 1878. İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge, böyle bir hareketin bilgisine sahip olmadığını belirttikten sonra Suriyelilerin eğilimi ile ilgili hissiyatını dile getirir. Buna göre, son birkaç yıldır, özellikle 1868'den itibaren, Suriye'de Mısır hükümetinin gizli ajanlarınca teşvik edilen Mısır'a iltihak eğilimi mevcut idi. Bu eğilim, İngiltere'nin 1875'te Süveyş Kanalı hisselerini satın almasıyla arttı, çünkü Suriyeliler İngiltere'nin, şayet işgal etmez ise, Mısır üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olacağını ümit ediyorlardı. FO, Eldridge-Derby, no. 24 political & confidential, Beirut 26 March 1878. Eldridge'in bu değerlendirmesinin Suriyelilerin gerçek eğilimini yansıtmadığı, İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiğinde Suriye Müslümanlarının verdikleri kuvvetli tepkiyle ortaya çıktı. Buzpınar, *age.*, s. 334-349.

28 Layard-Salisbury, private, 14 October 1879, Kuneralp, (ed.) *The Private Letters*, s. 643.

Sultan'ın Midhat Paşa'yı Suriye valiliğine tayin etmesi, o dönem için anlamlı bir karardı. Rus orduları henüz Osmanlı topraklarından çekilmemişken Abdülhamid'in İngiltere'yi Osmanlı Devleti tarafında tutmaya çalışması makul bir tavrıydı. Bu, kolay bir siyaset de değildi. Çünkü İngiltere, Ağustos 1878'den itibaren Doğu Anadolu'da yapılması gereken reformlar konusunda çok ısrarcı davranıyor ve adeta Sultan'ı bunaltıyordu. Bu husustaki İngiliz taleplerini yerine getiremeyeceğini düşünen²⁹ Sultan, aynı zamanda İngiltere'den önemli miktarda kredi almaya çalışıyordu. Reformların uygulamaya konulabilmesi için kredi musluğunun açılması gerektiği fikrini Layard da destekliyordu³⁰. Bu şartlarda Cevdet Paşa'nın görevden alınması ve Midhat Paşa'nın ödüllendirilmesi gibi jestlerle İngilizlerle diyalogu sürdürmek makul bir yoldu. Ancak bu alanda yapılabileceklerin de bir sınırı vardı. Bunu da Cevdet Paşa'yı Suriye valiliğinden azledip Ticaret ve Ziraat Nazırlığına tayin ederek göstermişti. Layard'ın özel mektuplarındaki ifadelerinden hareketle Sultanın taktiğinin kısmen başarılı olduğu söylenebilir. Layard, Dışişleri Bakanına gönderdiği 15 Kasım 1878 tarihli mektupta, *Midhat Paşa'nın vali olarak Suriye'ye tayin edilmesi Sultan'ın iyi niyetini ispat etmesi bakımından tatmin edicidir* değerlendirmesinde bulunmuştu³¹. İki ay sonra ise, Padişah hazretlerini Midhat Paşa'nın ülkeye dönüşüne izin vermeye ve sonrasında önemli bir makam olan Suriye valiliğine tayin etmeye ikna etmek hiç de kolay değildi diyordu³². Bu süreçteki önemli husus, Sultan'ın manevra alanının kısıtlı olması ve Ağustos 1879'da Rus ordularının Balkanlardan çekilişine kadar İngilizlerin reform baskılarına tahammül etmek zorunda kalmasıydı³³.

Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı tayin etmesi, onun hakkında beslediği güvensizliği giderebildiği anlamına gelmiyordu. Güvensizliğin devamında üç faktörün etkili olduğundan bahsedilebilir: Birincisi, Nusret Paşa gibi İstanbul'daki Midhat Paşa

29 İngiltere'nin talep edilen reformlar Abdülhamid ve kabinesi tarafından "yabancı bir devletin himayesi altına girmek" şeklinde algılanıyordu. Yasamee, *age.*, s. 95-96. Sultan'ın zihnen ne kadar sıkıntı çektiği hususunda kendi anlatımı için bk. Âtuf Hüseyin, *age.*, s. 308.

30 Osmanlı Devleti'ne verilecek kredi hakkında Layard'ın destekeyici tavrı için bk. Kunalalp, ed. *Private Letters*, s. 477, 517-518, 537.

31 Layard-Salisbury, private, Therapia 15 November 1878, bk. Kunalalp, (ed.) *age.*, s. 535. Layard, Cevdet Paşa'nın bakanlığa terfi etmesiyle ilgili memnuniyetsizliğini dile getirdiğinde Abdülhamit, "ilmi ve İslam hukuku alanındaki fevkalade bilgisi onun istihdamını kesinlikle gerekli kılmaktadır" cevabı vererek Paşa'ya sahip çıkmıştı. Kunalalp, (ed.) *The Queen's Ambassador*, s. 474.

32 FO, 78/2943, Layard-Salisbury, no. 56, confidential, Pera 15 January 1879.

33 Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 364-365.

muhallifleri ki bunlara şimdi Cevdet Paşa da eklenmişti, Sultan'ın güvensizliğini kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. İkincisi, Midhat Paşa kendi doğruları istikametinde hareket etmeyi seven ve uzlaşma eğilimi zayıf birisiydi ki Sultan bunu Paşa'nın son sadareti sırasındaki (Aralık 1876-Şubat 1877) tecrübelerinden biliyordu. Üçüncüsü de İngiltere faktörüydü. Evet, Sultan İngiltere'nin hoşuna gidecek bir atama yapmıştı ama aynı dönemde İngiltere'ye güvensizliği de günden güne artmaktaydı ki bu, Sultan'ın Midhat Paşa ile ilişkilerinde örtük gerginliğe katkı yapmaktaydı. Güvensizliğe ilave olarak tarihinin en ağır askeri yenilgisinin ardından devletin maruz kaldığı insani (yüzbinlerce Müslüman mültecinin sefaleti), siyasi, ekonomik ve diğer ağır şartlar nedeniyle Sultan, daha Midhat Paşa Suriye için yola çıkmadan yeni görevinde uyması gereken esasları bildirme gereği duymuştu. Midhat Paşa, 12 Kasım tarihli telgrafla, *her bir icraatında daire-i itidali tecavüz* etmemesi ve vilayette uygulayacağı tedbirleri önceden İstanbul'a bildirip onay alması hususunda uyarılmıştı. Sultan, işi daha da sağlam tutmak için telgrafın mesajını teyit etmek üzere sadareten de bir yazı gönderilmesi talimatını vermişti³⁴.

Midhat Paşa, Suriye'ye atanmasında Layard'ın kişisel çabalarının etkili olduğunun farkındaydı. Yeni görevine başlamadan kısa bir süre önce büyükelçiye gönderdiği hususi mesajda yeni görevinde tavsiyeleri doğrultusunda hareket edeceğini ve İngiltere'nin reform beklentilerini dikkate alacağını bildiriyordu³⁵. 3 Aralık 1878'de Şam'a ulaşıp göreve başladığında, telgrafla iletilen talimat nedeniyle ciddi bir hayal kırıklığı yaşadığı aşikârdı. İki gün sonra, o sırada Şam'da bulunan İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği sekreteri Malet'e söyledikleri bu durumu açıklıyordu: *Bugün Midhat Paşa'yı gördüm. Resmîyette olduğu kadar fülüyatta da yönettiğini gösterecek yetki kullanmasına izin verilmez ise burada kalmayı düşünmediğini belirtti*³⁶. Malet, İstanbul'a döndükten sonra hazırladığı raporda da Midhat Paşa'nın Suriye'de işleri düzeltebilmesi için bağımsız hareket edebilmesine izin verilmesi gerektiği kanaatinde olduğunu belirtiyordu³⁷. Midhat Paşa'nın Layard'a mesajı açıktı. Tayininde etkili olduğu görevde başarılı olabilmesi için yetkilerinin artırılmasında da desteği gerekiyordu. Layard, bir taraftan bu doğrultuda hareket etmeye çalışıyor, diğer taraftan da Midhat Paşa'ya sabırlı olmasını tavsiye ediyordu. Beyrut Başkonsolosu Eldridge vasıtasıyla 17 Aralık'ta gönderdiği mesaj şöyleydi: *Midhat Paşa*

34 BOA, Yıldız Hususi Maruzat (YA.HUS.), 159/98, 31 Teşrinievvel 1294/12 Kasım 1878, sadarete gönderilen bilgilendirme yazısı 16 Zilkade 1295/11 Kasım 1878 tarihli.

35 Kunalp, ed. *Private Letters*, s. 537.

36 FO, 195/1201, Malet'den telgraf, Damascus, 5 December 1878.

37 FO 881/3923, Malet-Layard, confidential, Constantinople 26 January 1879.

*sabırlı olmalıdır, eminim işler sonunda yoluna girecektir. Hâlihazırda tatmin olmayış nedeninin farkındayım*³⁸.

Layard'ın iyimserliğinin nedeni, reformcu kimliği ile bilinen Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 4 Aralık 1878'de sadarete atanmasıydı. Reform konusunun bu kadar gündemde olduğu bir dönemde reformcu bir ismin sadrazam olması elbette önemliydi ama Sultan Abdülhamid'in yeni sadrazama ne kadar inisiyatif kullandıracağı da henüz belli değildi. Bu arada, Midhat Paşa, talep edildiği üzere, Suriye'de uygulamak istediği reformları içeren layihasını 25 Kânunuevvel 1294/6 Ocak 1879 tarihinde sadarete gönderdi. Suriye vilayetinin sahip olduğu farklı din ve mezheplere mensup nüfus yapısı, gecikmiş reformlar, Lübnan'ın özel idare altına alınması ve yabancı devletlerin müdahalelerinin artması gibi nedenlerle yönetiminin zaten zor olduğundan bahsettikten sonra vilayetin idari olarak yeniden düzenlenmesi, adli ve emniyet güçleri yapısının değiştirilmesi ve gelirlerinin artırılması hususlarında görüşlerini paylaştı³⁹. Layiha ile ilgili olarak mabeyne gönderdiği yazıda da 93 Harbi'nin Suriye üzerindeki olumsuz etkilerine vurgu yapan Paşa, yapılacak ıslahatın gecikmeye tahammülünün olmadığını, çeşitli unsurlardan oluşan nüfusunun yabancı ülkelerin *tahrîkât ve teşvikâtına* uğraması nedeniyle *türlü türlü efkar ve emele düşmüş* olduğundan bahisle bunlara tek tip yaklaşımın mümkün olamayacağını, bu nedenle geliştirilecek politikaların mahalli şartlara ve *ahalisinden her fırkanın adet ve emzicesine göre* değişiklik arz etmesi gerektiğini belirtiyordu⁴⁰. Layihayı gönderdikten sonra da, taleplerinin kabul edilmemesi halinde istifa edeceği ve *ülkem için bir gelecek görmediğim için istifa ettim* şeklinde Avrupa hükûmetlerine bir açıklama göndereceği tehdidini yaymıştı⁴¹.

Midhat Paşa'nın şansı, Sadrazam Hayreddin Paşa ve Büyükelçi Layard gibi başkentte iki önemli destekçisinin bulunmasıydı. Bu iki isim her fırsatta Midhat Paşa meselesini konuşuyor ve desteklenmesi gerektiği fikrinde birleşiyorlardı. Layard,

38 Layard-Eldridge, Private, 17 December 1878, Kunalalp, (ed.) *Private Letters*, s. 556. Bu bilginin saraya iletilmiş versiyonu için bk. YA HUS. 163/74, Suriye'den varid olan havadis varakası tercümesidir, t.y.

39 Layihanın ilk neşri için bk. Hüseyin Tosun (neşreden), *Midhat Paşa'nın Suriye Layihası*, Cihan Matbaası, İstanbul 1324; layihanın yeni harflere aktarılmış hali için bk. Fethi Gedikli, "Midhat Paşa'nın Suriye Layihası", *Düvan İlmî Araştırmalar*, 7 (1999), s. 176-189.

40 BOA, YEE 79/67, 12 Muharrem 1296/6 Ocak 1879.

41 FO, 78/2943, Layard-Salisbury, no. 56 confidential, Pera, 15 January 1879. Layard'ın tepkisi ilginç: "böyle bir şey yaparsa, bu onun adına akılsızca ve vatanperverliğe yakışmayan bir tavır olur".

Midhat Paşa'nın Suriye'ye beş yıllığına atandığını ilan etmesi ve uygulamak istediği reformlar için istediği yetkilerle donatılması konusunda Hayreddin Paşa'ya telkinde bulunuyordu. Yardımcı olmak konusundaki istek ve samimiyetinden şüphe duyulmayan Hayreddin Paşa, Sultan'a da kabul ettirmek için *uygun bir fırsat beklediği* hususunda Layard'ı ikna etmişti. Hayreddin Paşa, Midhat Paşa'nın sağduyulu ve sabırlı (*prudent and patient*) olması konusunda Layard'dan nüfuzunu kullanmasını da rica etmişti⁴². 16 Ocak'ta sadrazamı büyükelçilikte ağırlayan Layard, Midhat Paşa'nın reform layihasını da müzakere etti. Hayreddin Paşa, reform tekliflerini olumlu karşıladığını, hatta teklif edilenden fazlasını bile vermeye hazır olduğunu, Sultan'la bir ön görüşme gerçekleştirdiğini ve genel yaklaşımın olumlu olduğunu belirtir. Midhat Paşa'nın sekreteri ise aynı günlerde Layard'a, Hayreddin Paşa'nın reform teklifinin kabul edileceği bilgisini paylaştığını iletmişti⁴³.

Gerçekten de Midhat Paşa'nın tekliflerinin önemli bir kısmı kabul edildi. Paşa, güvenlik güçlerini yeniden yapılandırdı⁴⁴, her seviyede meclislerin seçimlerinin yenilenmesini sağladı⁴⁵ ve en önemlisi vilayetin idari yapısını yeniden belirleyerek yeni sancaklar (Şam Merkez, Lazkiye), kazalar (Cebel Nusayri ve Cebel Dürzi) ve nahiyeler oluşturdu⁴⁶. Bunların mutasarrıf, kaymakam ve müdürlerini belirleyip atamalarını gerçekleştirdi⁴⁷. Lazkiye mutasarrıflığına atanan Ahmed es-Sulh İngiltere'nin Beyrut başkonsolosunun ciddi tepkisine neden oldu. Aslında Midhat Paşa birkaç defa kaymakamlık görevinde bulunan Salih Efendi ile eski Sayda vilayet tercümanı Ahmed es-Sulh veya hükûmetin uygun göreceği başka bir ismin bu göreve atanabileceğini belirtmiş ise de sadareten kendisine hangi ismi tercih ettiği sorulduğunda da Ahmed Efendi'yi seçmişti⁴⁸. Eldridge'in itirazı ise Ahmet

42 FO, 78/2943, Layard-Salisbury, no. 56 confidential, Pera, 15 January 1879.

43 FO 78/2943, no. 62, confidential, Constantinople 17 January 1879. Midhat Paşa, İngiliz viskonsülü Jago'ya Hayreddin Paşa'dan reform teklifleriyle ilgili olumlu mesaj içeren bir telgraf aldığını belirtir. FO, 424/80, Jago-Layard, Damascus 21 January 1879.

44 Güvenlik güçlerinin yeniden yapılandırılmış hali üzerine kapsamlı bir rapor için bk. FO, 195/1264, Jago-Layard, Damascus, 8 October 1879.

45 Meclis seçimlerinin nasıl gerçekleştirildiğiyle ilgili rapor için bk. FO, 424/84, Jago-Layard, Damascus, 6 June 1879.

46 Başarıyla uyguladığı reformlar için bk. Shamir, agm., s. 358-370; Saliba, agm., s. 309-314; Buzpınar, agt., s. 154-159; Korkmaz, age., 378-389.

47 Atamalarla ilgili bazı belgeler için bk. BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 62/2911; 63/2951; 63/2973; 64/3021 ve 64/3027. Bu veriler, Kurat'ın birlikte çalışmak istediği kişileri atama yetkisi yoktu görüşünü doğrulamamaktadır. Kurat, agm., s. 216.

48 BOA, İ.MMS, 63/2973, 2 Şaban 1296/22 Temmuz 1879.

Efendi'nin 1860 olaylarına karışmış ve cezalandırılmış olmasından kaynaklanıyordu. Başkonsolosa göre, böyle sabıkalı bir ismin önemli bir mutasarrıflığa atanmış olması *en hafif tabiriyle oldukça basiretsizlikti ve Paşa'nın popülaritesini ciddi anlamda sarsmıştı*⁴⁹. Eldridge, 8 Eylül'de yüz yüze gerçekleşen görüşmede itirazını tekrar dile getirdiğinde Midhat Paşa, Ahmed Efendi'nin cezalandırıldığını bilmediğinden, 1867'den bu yana birkaç defa kaymakam olarak atandığından, geçmiş hataları merkezi hükûmet tarafından bağışlandığı için yeni göreve atanmasının bir sakıncası olmadığından bahsederek geri adım atmamıştı. Eldridge için sürpriz olan ise, Ahmed Efendi'nin görev bölgesindeki her kesim ile iyi diyalog kurarak güvenlerini kazanmak için elinden geleni yapıyor olmasıydı⁵⁰. Yeni mutasarrıfın başarılı icraatları Eldridge'in itirazlarının yersiz olduğunu gösterdi ve başkonsolos Kasım 1879'a gelindiğinde bunu itiraf etmek durumunda kaldı⁵¹.

Midhat Paşa, hükûmetin iznini gerektirmeyen ama Suriye'nin gelişimine ciddi katkılar yapan çalışmalar da gerçekleştirdi. Misyoner okullarının etkisini sınırlandırmak ve Müslüman ailelerin çocuklarının daha iyi yetişmesine katkı yapmak için yeni okulların açılmasına güçlü destek verdi. Aynı şekilde, bu amaçla kurulan *Cemiyetü'l-Makasidi'l-Hayriyye*'nin daha fazla okul açmasını teşvik etmenin yanı sıra Şam'da bulunan medreselerde dağınık haldeki kıymetli kitapları Zahiriyeye medresesi bünyesinde toplayarak sonradan yaygın olarak bilinen adıyla Zahiriyeye kütüphanesinin temelini oluşturdu. Şam merkezinde *Merce* meydanının geliştirilmesi, sonradan *Sûk* Midhat Paşa⁵² şeklinde anılacak olan çarşının inşası ve parkların yapılması gibi iz bırakan eserler yaptırdı. Bayındırlık alanında yaptığı işler arasında Trablus şehri ile limanı arasındaki tramvay⁵³, Trablus-Humus-Şam, Sayda-Şam ve Beyrut'ta gerçekleştirdiği şose yol çalışmaları zikredilebilir⁵⁴.

III

Midhat Paşa'nın hükûmetle anlaşmazlığa düştüğü konular da vardı. Bunlardan nispeten sınırlı gerginliğe yol açanı, surre alayı ile alakalıydı. İstanbul'dan yola

49 FO, 78/2989, Eldridge-Layard, no. 61, Aleih, 16 August 1879

50 FO, 78/2989, no. 65, Eldridge-Layard, Aleih, 12 September 1879.

51 FO, 424/91, Eldridge-Layard, no. 72, Aleih, 8 November 1879.

52 Çarşının yapılış hikayesi ve sonraki gelişmeler için bk. Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation*, 1808-1918, C 1, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 182-185.

53 BOA, YEE, 79/83, 6 Rebiulevvel 1297/17 Şubat 1880.

54 Shamir, agm., s. 374-377; Korkmaz, age., s. 392-96.

çıkan surre alayı 1864'ten itibaren deniz yoluyla Beyrut üzerinden Şam'a gidiyor, Ramazan ayını burada geçirdikten sonra kara yoluyla Mekke'ye hareket ediyordu⁵⁵. Midhat Paşa, her yıl düzenli olarak organize edilen surre alayının Şam'dan Mekke'ye gidişi ve dönüşü sırasında aşiretlerin ve bedevilerin saldırılarından korunmak için çok para harcadığı, surre alayından nemalanmaya alışmış kabilelere yapılan masrafların gereksizliği, deve kirası ve benzeri birçok lüzumsuz masraflara yol açtığı düşüncesindeydi. Bu uygulamadan vaz geçildiğinde, hacıların kırk gün boyunca çöllerde sefalet çekmek, bedeviler tarafından yağmalanmak ve lüzumsuz masraflarda bulunmak yerine Şam'dan Beyrut'a, oradan da deniz yoluyla Cidde'ye, dönüşte de Cidde-Beyrut-Şam'a nakledilerek rahat ve emin bir yolculuk gerçekleşecekti. Dahası, gerçekleştirilecek güzergâh değişikliğiyle çok büyük tasarruf sağlayacağından bu usul, *şer'an, aklen* tercih edilmeliydi⁵⁶. Hatta 1878-79 surre alayı hac emiri, kara yolunun tehlikeli olduğu gerekçesiyle deniz yoluyla, yani Midhat Paşa'nın teklif ettiği Cidde-Beyrut güzergâhı üzerinden dönmüş ve Şam'da hac kfilesine katılmıştı⁵⁷.

Sadarettin Midhat Paşa'ya verilen ilk cevapta, Şam'dan Mekke'ye kara yoluyla gönderilen surre alayı uygulamasının *şân-ı Hilafet-i Celile ve âsâr-ı siyaset-i İslamiye'den olmasına nazaran lağvı caiz olmadığı* ve her sene Şam'dan Hicaz'a böyle *mükellef ve mutantan* bir hac kfilesinin gidip gelmesinin 400 seneden beri uygulanageldiği ve padişahların Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn unvanına uygun gelen bir hizmet olduğu belirtildikten sonra güzergâh değişikliği olmadan yapılabilecek tasarrufların çalışılması istendi⁵⁸. Meclis-i Vükela da bu hususta müzakerelerde bulunmuş ve maliye nezaretine teknik bir çalışma yaptırarak güzergâh değişikliği olmadan yapılabilecek tasarrufları belirlemeye gayret etmişti. Konuyla ilgili kurulan komisyonun raporlarının değerlendirilmesi sonucunda, surre-i humâyun eminliği, tarik-i hac muhafızlığı ve kiler eminliği görevlerinin birleştirilmesi, müjdecilik, mübeşşirlik ve kaftan ağalığı görevlerinin ilgası, lüzumsuz görülen bazı masraflardan

55 Abdülhamid döneminde surre harcamaları için bk. Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 94-109.

56 BOA, İ.DH. 63945, Midhat Paşa'dan Sadarete, 20 Şubat 1294/4 Mart 1879. Midhat Paşa, İngiliz konsolosuna, mevcut uygulamanın yıllık masrafının yaklaşık 100,000 sterline ulaştığını bildirmiş ve teklifinin sadece dini nedenlerle reddedildiğini de paylaşmıştı. FO, 195/1263, Jago-Salisbury, no. 2, Damascus 10 April 1879.

57 FO 2985, Jago-Salisbury, political no. 5, Damascus 14 February 1879. 1879 hac mevsiminde Medine Mekke arasında hacılara yapılan bedevi saldırıları için bk. FO, 195/1264, Jago-Salisbury, no. 16, 6 October 1879.

58 BOA, İ.DH. 63945, Midhat Paşa'dan Sadarete, 20 Şubat 1294/4 Mart 1879.

kaçınılması ve surre alayının Üsküdar üzerinden gitmesi yerine doğrudan Top-hane'den vapurlara bindirilmesi teklifi benimsendi. Tasarruf yapılabilecek birkaç husus zikredildikten sonra, kiler-i hac emini Said Paşa'nın İstanbul'a getirilerek komisyonun çalışmalarına katkı yapması da teklif edildi⁵⁹.

Sultan Abdülhamid için konunun siyasi getirisi, yapılabilecek tasarruftan daha önemliydi. Midhat Paşa'nın dile getirdiği 70,000-80,000 bin liralık masraftan yapılabilecek tasarruf veya Meclis-i Vükela'nın kalem kalem çıkarmaya çalıştığı tasarruf miktarları padişahın ihtiyacı olan Müslümanların desteği ve itaatlerinden daha önemli değildi. Maliye ve hazine komisyonlarının yaptığı çalışmaları ve Meclis-i Vükela mazbatasını değerlendiren Abdülhamid, teklifleri reddetti ve ekledi: Maliyenin yapabileceği birçok tasarruf kalemine dokunmayıp da *cüzüyyet miktar cihetiyle en sonraya bırakılması dahi caiz olabilen mevkib-i hacı şerif masârifinin evvel be evvel tenkâsi tarafına gidilmesi münasip* değildir. Böyle bir tasarruf, neden olacağı söylentiye bile değmezdi. Ayrıca, hazinenin yapabileceği tasarruflar gerçekleştirildikten sonra sıra surre alayı masraflarına gelirse *icabına bakılmak üzere* değerlendirilir deyip konunun gündemden çıkarılması talimatını verdi⁶⁰.

Midhat Paşa'nın merkezi hükûmetle yaşadığı en büyük gerginlik, Adliye Nezareti'nin uygulamaya koyduğu köklü reformlar konusunda meydana geldi. Adliye Nazırı Said Paşa'nın hazırlayıp Şurâ-yı Devlet'in nihai şekli vermesinin ardından Haziran 1879'da yayımlanan kanunlarla adliye teşkilatı, nizamiye mahkemeleri teşkilatı ve ceza mahkemeleri usulünde ciddi değişiklikler gerçekleştirildi⁶¹. Bu değişikliklerden Midhat Paşa'yı en çok ilgilendireni mülki amirlerin mahkemeler üzerindeki hakimiyetini sonlandıran, bir başka ifadeyle, mahkemelerin bağımsızlığını sağlamak için yapılan düzenleme idi. Yeni düzenleme, mülki amirlerin dava dilekçelerini mahkemeye havale yetkisini ve kararların icrası için mülki amirlerin "mucebince" ve benzeri bir not ile tasdik etme sorumluluğunu kaldırıyordu⁶². Böylece mülki idare ile adli idare prensip olarak birbirinden ayrılıyor, mahkemeler bağımsızlaşıyor ve mülki amirlerin mahkemeler üzerindeki nüfuzu, teorik olarak da olsa, sonlandırılıyordu. Midhat Paşa açısından yeni düzenleme kabul edilemez-

59 BOA, İ.DH. 63945, 2 Recep 1296/22 Haziran 1879. Meclis-i Vükela mazbatasının bir nüshası da Y. A. RES. 4/1'de de mevcuttur.

60 BOA, İ.DH. 63945, Sadarete gönderilecek tezkire-i hususiye, 3 Recep 1296/23 Haziran 1879.

61 Fatmağül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 35-36, 41.

62 Demirel, *age.*, s. 141.

di. Yönetim anlayışına aykırı olması bir tarafa, Suriye’de kamu otoritesi o kadar zayıflamıştı ki yeniden tesisi için valinin çok güçlü olması, hızlı ve kararlı davranması gerekiyordu, yetkilerin paylaşımı ise buna mâni olacaktı.

Adliye Nazırı Said Paşa, daha kanunlar yayımlanıp yürürlüğe girmeden, mahkemelerin bağımsızlığına müdahale edilmemesi ve dilekçelerin doğrudan mahkemelere verilmesi hususunda talimatını Midhat Paşa’ya iletti. Paşa da yeni gelişmeyi Suriye’deki Fransız, İngiliz ve İtalyan diplomatlarıyla paylaştı. Ayrıca, mahkemelerin yozlaşmış halinden bahsederek bu talimatı yerine getiremeyeceğini sadarete iletmesi üzerine Hayreddin Paşa, yeni talimatı dikkate almaması ve mahkemelerle ilgili reformlar son şeklini alıncaya kadar eski usulde devam edebileceğini bildirdi⁶³. Midhat Paşa’nın yabancı diplomatların desteğini almak için yaptığı bilgilendirme girişimi farklı tartışmalara yol açtı. Konsoloslar resmi görüşlerini, Midhat Paşa’yı destekler mahiyette, mülki amirlerin mahkemeler üzerinde etkin olması yönünde belirttikten sonra kendi aralarında valinin tutarsızlıklarını tartışmaya başladılar. Buna göre, vali bütün yetkiler elinde iken de konsolosların şikâyetlerini dikkate almayan bağımsız tavır takınmakta ve yabancıların mağduriyetlerini gidermekte isteksiz davranmaktaydı. İngiliz diplomat Jago, Midhat Paşa geldiğinden beri valilik nezdinde dile getirdiği her konuda başarısız olduğundan ve valinin bir talimatla halledebileceği hususlarda bile sonuç alamadığından şikâyet etmekteydi. Bağımsız karakterinin bunda belirleyici olduğunu düşünen Jago, Fransız meslektaşıyla konuyu müzakere ettiğinde onun da çok şikâyetçi olduğundan ve Paşa’nın yetkilerinin artırılmasına karşı çıktığını üstlerine ilettiğinden bahsetmekteydi⁶⁴. Paşa aleyhindeki raporlar kısa sürede etkisini gösterdi ve Layard, Midhat Paşa ile ilgili olumsuz raporlar aldığından, içkiye düşkünlüğünden ve problemlili kişilerle arkadaşlık yaptığından bahsederek Başkonsolos Eldridge’den kanaatini bildirmesini istedi. Daha sonra dışişleri bakanına yazdığı mektupta ise *Midhat Paşa’nın icraatlarından hiç de memnun değilim* notunu düşmüştü. Layard’ın bir sonraki raporunda da valinin icraatlarından memnuniyetsizliğin devam ettiği görülmektedir⁶⁵.

Bu güvensizlik hali devam ederken Büyükelçi Layard’ın Filistin ve Suriye gezisine çıkacağı haberi Sultan’ın endişelerini iyice tırmandırdı. Büyükelçinin Suriye

63 FO, 424/83, Jago-Layard, no. 15, Damascus, 10 May 1879.

64 FO, 424/83, Jago-Layard, no. 15, Damascus, 10 May 1879.

65 Layard-Eldridge, 18 May 1879; Layard-Salisbury, 15 July 1879 ve Layard-Salisbury, 2 September 1879. Kunalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 596, 618 ve 636.

ziyaretinde Midhat Paşa ile görüşecek olmasını *kendi aleyhine bir siyasi komplo* organize edilme ihtimali şeklinde değerlendiren Sultan, oldukça tedirgin olmuştu. Münir Bey'i⁶⁶ büyükelçiye göndererek mümkünse Suriye gezi planını iptal etmesini istemiş ve nedenini de paylaşmasına izin vermişti. Layard'ın Münir Bey'e cevabı ise, *Sultan'ın endişeleri absürt ve benim için düşündüğü şey kesinlikle yersizdir* şeklindeydi⁶⁷. Planlandığı üzere Layard İstanbul'dan 11 Eylül'de ayrıldı, deniz yoluyla Yafa'ya, oradan da Kudüs'e geçti. Daha sonra yine deniz yoluyla Beyrut üzerinden Şam'a geçti, burada üç gün kaldıktan sonra tekrar Beyrut üzerinden 13 Ekim'de İstanbul'a ulaştı⁶⁸.

Midhat Paşa'nın Layard'ı karşılama ve ağırlama tarzı bir büyükelçiye uygun olmakla birlikte valinin atanmasında büyükelçinin katkısı bilinen bir sır olması sebebiyle olsa gerek ki başta Müşir Ahmet Eyüp Paşa⁶⁹ olmak üzere bazı kesimleri rahatsız etti. Ahmet Eyüp Paşa gün batımını bahane ederek büyükelçiye karşılamaya gelen tören kıtasını geri çekerek bir skandala yol açtı. Durumdan haberdar olan Sultan'ın uyarısı üzerine özür dileyen Müşir, büyükelçinin sabaha karşı 3:30'da Şam'dan ayrılışında tören kıtasını hazır bulundurdu. Bunun dışında ciddi bir rahatsızlığın yaşanmadığı Şam ziyaretinde Layard, şehrin önde gelen eşrafından Said Paşa'nın evinde konaklamış, toplumun her kesiminden ziyaretçileri kabul etmiş, Midhat Paşa'nın yakın zaman önce açılışını yaptığı belediye bahçesinde akşam yemeği ikramı sırasında karşılıklı protokol konuşmaları yapılmış, havai fişek ve ışıklı gösterilerin ardından Türk ve Ermeni oyuncuların sunduğu tiyatro gösterisini izlemişti. Layard bütün bu faaliyetleri anlattıktan sonra bunların Müslümanlardaki kültürel değişimin derecesini göstermesi bakımından not edilmesi gerektiğine dikkat çekmişti⁷⁰.

Layard'ın Şam ve Beyrut'ta görüştüğü kesimlerden bir kısmı, Midhat Paşa'nın vilayetin şartlarını iyileştirmeye çalıştığını, ziraat ve ticareti teşvik ettiğini, adil ve

66 Layard'ın bahsettiği Münir Bey, her ikisi de sonradan paşa olacak olan Ahmet Münir (1828-1897) veya Salih Münir'den (1857-1939) biri olmalıdır.

67 Layard-Salisbury, Private, 9 September 1879. Kunalalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 637; Kunalalp, ed. *The Queen's Ambassador*, s. 601.

68 Layard'ın Filistin ve Suriye gezisiyle ilgili geniş raporu için bk. FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

69 Ahmet Eyüp Paşa (1833-1894), 1870'lerden 1890'a kadar çeşitli ordu komutanlıkları ve valiliklerde bulunmuştur. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s. 56.

70 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

tarafsız bir yönetim sergilediğini düşünerek, valinin görevden alınmasına mâni olması, yetkilerinin artırılmasını sağlaması için destek olmasını istemişlerdi. Diğer bir kısmı ise, valinin politikalarından rahatsız olarak görevden alınması için çalışmakta, Emevi Camii'nde kâfirlikle itham edecek kadar muhalif tavır sergilemekte ve Avrupa'nın ahlaksızlıklarını yaymakla suçlamaktaydılar. Layard'a göre, Fransız konsolosu M. Gilbert valinin muhaliflerini desteklemekte ve büyükelçiliğine de bu doğrultuda raporlar göndermekteydi. Layard'ın ilk defa yüz yüze görüştüğü Midhat Paşa hakkındaki şahsi kanaati ise, valinin kabahatleri ve belki ahlaki zaafalarının yanı sıra *tanıdığı diğer birçok Türk bürokrattan üstün hususiyetleri vardı, bu zamanda onun görevden alınması, bana göre, reform ilerlemesini durduracak ve Suriye için bir musibete yol açacaktır* şeklindeydi⁷¹.

Büyükelçi Layard ile özel görüşmelerinde Midhat Paşa, kendi bakış açısından merkezle ilişkilerinde yaşadığı gerilimleri paylaşmıştı. Paşa'ya göre, saray üzerinde etkin olmaya başlayan *fanatik ve gerici grup*, göreve devam etmemesi için her şeyi yapmakta, Sultan'ın söz verdiği reformları uygulamaması için yoğun çaba sarf etmekte, kaymakam ve müdür atamalarına müdahale ederek *cahil, fanatik ve yozlaşmış* insanları göreve getirtmeye çalışmaktaydılar. Müşir, bağımsız hareket etmekte, kendisini başarısız kılmak için her vasıtaya başvurmakta ve askeri desteğe ihtiyacı olduğunda mazeret üreterek zorluk çıkarmaktaydı. Dahası, Sultan ile yakın diyalog içerisinde olan Namık Paşa'nın⁷² oğlu Cemil Paşa'nın kendisini takip edip aleyhinde bilgi toplamak üzere Şam'a gönderildiğinden de bahsediyordu. Bütün bu gelişmeler nedeniyle istifa etmeyi planlamışken büyükelçinin Suriye gezisinin gündeme gelmesi nedeniyle vaz geçtiğini, bunları paylaşmasının nedeni de İstanbul'da bazı şeylerin değişmesine katkısı olabileceği beklentisiydi⁷³.

Büyükelçi ile valinin görüştüğü önemli hususlardan biri de Arap vilayetlerinde, özellikle de Suriye ve Hicaz'da, Osmanlı yönetimi aleyhinde şekillenmeye başladığı söylenen oluşumlardı. 93 Harbi'nin bölge üzerindeki olumsuz etkileri devam etmekte ve bunun farklı yansımalarının olduğu bilinmekteydi. Cevdet Paşa bu tür tepkileri tabii karşılamış ve bunun Osmanlı yönetimini sona erdirmek arayışı olmadığı kanaatini vurgulayarak yönetimin iyileştirilmesiyle şikâyetlerin giderileceği

71 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

72 Namık Paşa (1804-1892) Sultan Abdülhamid ilişkileri için bk. Abdülhamit Kırmızı, "Namık Paşa'nın Vefatı, Mezarı ve vasiyetnameleri", *Töplumsal Tarih*, 186 (Haziran 2009), s. 60-66.

73 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

görüşünü savunmuştu⁷⁴. Bölgedeki İngiliz diplomatlarının yerel şikâyetleri yoğun bir şekilde işleyerek İngiltere hükümetinin bölge ile daha fazla ilgilenmesini sağlamak yolundaki çabalarına⁷⁵ benzer bir tavırla kendi yetkilerini ve bağımsızlığını artırma ümidiyle Midhat Paşa da katılmış görünmekteydi. Bir başka ifadeyle Paşa, bölgedeki şikâyet unsuru konuları abartarak talep ettiği yetkilerin verilmemesi halinde sonucun kötü olacağı görüşünü dile getiriyordu. Layard'a ifade ettiğine göre, *Bâb-ı Âli mevcut politikasında ısrar ederse, Müslüman ve Hristiyan bütün toplum şimdiye kadar yönetildikleri gibi yönetilmemek konusunda kararlı olduklarından Suriye'de ciddi sıkıntılar beklemekteydi*⁷⁶.

Layard, İstanbul'a döndükten iki gün sonra Sultan tarafından kabul edildi. Sultan ziyaretin nasıl geçtiğini merak ettiğini belirttiğinde Layard, her zaman olduğu gibi, kendisiyle açık konuşacağını ifade ederek, en önemli şikâyetin Said Paşa tarafından çıkarılan mahkemelerle ilgili kanun hakkında olduğunu belirtti⁷⁷. Ziyaret ettiği bütün vilayet, sancak ve kazaların yöneticilerinin dürüst, çalışkan ve vatanperver insanlar olduklarını, bu özelliklerinin Müslim ve gayrimüslim her kesim tarafından tasdik edildiğini, en büyük sıkıntının ise merkezden yapılan müdahaleler olduğunu dile getirdi. Ardından Suriye halkının duyguları hakkında konuşan Layard şu ifadeleri kullandığını nakleder:

“halkın meşru taleplerini karşılamak için bazı şeyler derhal yapılmazsa ve yönetim tamamen ıslah edilmezse, İmparatorluğunuzu daha fazla parçalanmaya götürecektir muhtariyet hatta bağımsızlık hareketi yakında başlayabilir. [...] Sonra Konsolos Zohrab'ın, amaçlarından biri padişahı tahttan indirmek olan Medine merkezli Müslüman hareketi veya komplosu ile ilgili

74 Buzpınar, *age.*, s. 260-65.

75 Bu hususta Beyrut başkonsolosu Eldridge ve Cidde konsolosu Zohrab belirgin bir çaba içerisinde görünmektedirler. Eldridge'in bu husustaki duruşunu göstermesi bakımından bk.FO, Eldridge-Derby, no. 24 political & confidential, Beirut 26 March 1878; FO, 226/195 Eldridge-Derby, no. 33 political & confidential, Beirut 10 April 1878. Layard, her iki konsolosun raporlarını genel olarak dikkate almakla birlikte, bazı raporlarının kişisel eğilimlerini yansıttığı ve dikkatli olunması gerektiği fikrini dışişleri bakanlığıyla paylaşmıştı. Eldridge uyarısı için bk. Layard-Salisbury, Private, 18 November 1879, Kunalalp (ed.), *The Private Letters*, s. 654; Zohrab uyarısı için bk. India Office Library and Records (IOR), Home Correspondence (L/P&S) 3/246, Layard-Salisbury, secret, no. 302, Constantinople 12 March 1880 ve Layard-Salisbury, Private, Pera, 24 March 1880, Kunalalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 695.

76 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

77 Sultan büyükelçiden adli reformlarla ilgili itirazlar hakkında bir rapor hazırlamasını ister ve Layard, kısa sürede hazırlayıp sunduğu raporun bir nüshasını da kendi dışişleri bakanlığına iletir. FO, 424/91, Layard-Salisbury, no. 881, Therapia, 15 October 1879.

raporundan⁷⁸ bahsettim. Bu raporun Midhat Paşa'nın bana verdiği bilgilerle de teyit edildiğini belirttim. Suriye'nin önemli şehirlerinde bu komplo ile bağlantılı gizli komitelerin varlığına inandırıcı sebep vardır. Söylediklerimi çok ciddiye alması gerektiğini samimiyetle belirttim⁷⁹.”

Layard, Sultan ile görüşmesinde izlediği taktiği Dışişleri Bakanına yazdığı mektupta deşifre ediyordu. Görüşmeyi yaptığı günlerde Sultan'ın güvensizlik krizinde olduğundan, Said ve Mahmud Nedim Paşaların sadakatlerinden emin olarak onlara güvendiğinden bahsettikten sonra bilinçli bir şekilde sultanı panikletmeye çalıştığını şöyle anlatıyor: *Tamamen onu [Sultanı] panikletmek niyetindeydim, çünkü öyle görünüyordu ki sadece korkuları üzerine oynayarak onunla iş yapabileceğim umidindeydim*⁸⁰. Sultanı *etkilemenin veya ona bir şey yaptırmanın tek yolu onun korkuları üzerinden gitmektir*⁸¹. Midhat Paşa ve Layard raporları birlikte değerlendirildiğinde her ikisinin de Layard'ın paylaştığı taktiği izledikleri söylenebilir. Bu taktiğin Sultan üzerindeki etkisi ise her iki ismin de beklediğinden oldukça farklıydı. Evet, Layard-Midhat Paşa ilişkisi padişah için ciddi kaygı vericiydi ve bunu da Büyükelçiyle açıkça paylaşmıştı. Suriye'den döndükten bir ay sonra Münir Bey'i göndererek kardeşi Mehmet Reşad'ı tahta çıkarmak için Midhat Paşa ile bir komplo içerisinde olduğu duyumunu aldığını, bu duyumu aldığından beri rahat edemediğini Layard'a bildirmişti. Sultan'ın böyle bir komploya ne derecede ihtimal verdiği bilinmemekle birlikte bunu büyükelçi ile paylaşarak Midhat Paşa ile ilgisini sınırlandırmaya çalıştığı düşünülebilir. Ayrıca Sultan, Layard'dan, kendisinin ve ülkesinin dostluğunu teyit eden bir mektup talep etmiş, o da, istemeyerek de olsa *muğlak ifadelerle bir mektup* yazmak durumunda kalmıştı⁸².

Daha önemlisi, Layard'ın gizli cemiyetler ve Osmanlı karşıtı oluşumlarla ilgili duyumlarını abartılı olarak aktarması ve ciddiyetle uyarması Sultan'ı, Midhat Paşa başta olmak üzere mahalli yöneticilere daha fazla yetki vermek yerine, onların vazifelerini gereği gibi yapmadıkları ve devleti zaafa uğratacak talepleri güçlendirme eğilimi sergiledikleri endişesine sevk etmişti. Büyükelçinin anlattıkları Hicaz'dan

78 Zohrab'ın bahsedilen raporu için bk. FO, 78/2988, Zohrab-Salisbury, no. 1, confidential and political, Jidda 6 August 1879.

79 FO, 424/91, Layard-Salisbury, secret, no. 882, Therapia 5 October 1879. Layard Midhat Paşa arasında konuşulan bu konu Vasıf Efendi aracılığıyla Fransız diplomatlarıyla da paylaşılmıştır. Bilal N. Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970, s. 31.

80 Layard-Salisbury, private, Therapia, 21 October 1879, Kunalalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 643.

81 Layard-Salisbury, private, Therapia 18 November 1879, Kunalalp, (ed.) *age.*, s. 653.

82 Layard-Salisbury, private, Therapia 25 November 1879, Kunalalp, (ed.) *age.*, s. 656.

gelen İngilizlerle ilgili başka komplo duyumlarıyla birleşince Sultan'ın İngiltere'ye karşı şüpheleri daha da kuvvetlenmişti. Bu görüşmeden yaklaşık dört ay sonra, *Layard'ın sözü her ne kadar halisâne addolunamazsa da* diyerek Büyükelçi ile ilgili zihni duruşunu belirten Sultan, onun Suriye dönüşü anlattıklarından Hicaz'da *hilafet-i kübra aleyhine bir komite teşkil olunarak bir Arap hükûmeti ihdas kılınacağı* şeklinde not etmiş ve *bunun ciddî ve hakikî olarak başka fikir ve efkâra mebni olamayacağı yani sırf hilâfet aleyhinde bir hükûmet-i Arabiyye teşkili murad olduğu tahakkuk etmiş* şeklinde zihnini netleştirmişti⁸³. Bir başka ifadeyle, Layard istemeyerek de olsa Sultan'ın İngiltere'ye karşı şüphelerini kuvvetlendiriyor ve zihnen ülkesinden uzaklaştırıyordu. Bu aynı zamanda Sultanın, İngiltere'nin Doğu Anadolu'yla alakalı ısrarlı reform taleplerini sürüncemede bırakma kararlılığını da artırıyordu.

Layard'ın ziyaretinin ardından Suriye'de üretilen söylentiler de Sultan'ın endişelerini kuvvetlendirici türdendi. On altı yılı aşkın bir süredir Beyrut'ta görev yapan Başkonsolos Eldridge'in raporuna göre, bazıları Büyükelçinin ziyaretini İngiltere'nin Kıbrıs işgaliye birlikte değerlendirip sıranın Suriye'ye geldiği yorumunu yapıyor ve böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi temennisinde bulunuyorlardı. Diğer bazılarına göre ise, İngiltere ile Fransa aralarında anlaşarak birincisi Suriye'yi, ikincisi ise Filistin'i işgal edecekti. Hatta Fransız donanmasına ait gemilerin Akka'ya asker çıkararak Filistin'i işgale başladığını söyleyenler de vardı. Layard bölgeden ayrıldıktan hemen sonra Havran'da kriz çıkması, Büyükelçinin teşvikiyle olduğu yorumuna yol açmış, özellikle Şam'da yaygın olan söylentiye göre Havran'da çıkan kriz, İngiltere'nin Suriye'yi işgali için bir bahane olarak tasarlanmıştı. Söylentilerin bazılarını *absürt*, bazılarını ise *saçma* olarak nitelendiren Eldridge, bunlara karşı çıkarken, İngiltere bölgeyi işgal için fitne çıkaracak olsa bunu denize yakın ve kolayca çıkartma yapabileceği yerlerde, mesela Lübnan'da planlar, donanmayı da Malta'ya göndermezdi gibi argümanlarla cevap vermeye çalışıyor ve cevaplarının söylentiler kadar etkili olmadığını da kabul ediyordu⁸⁴.

83 Mabeyn Baş kitabından Sadarete, 8 Rebiyülevvel 1297/19 Şubat 1880. Belgenin çeviri yazısı için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972, s. 139. Belgenin aslı için bk. BOA, Y.PRK. A., 2/64. Layard'ın Suriye gezisinden oldukça rahatsız olan Fransız diplomatlarının İngiltere'ye karşı duyulan endişeleri kuvvetlendirici etki yapmaya çalışmalarını da hatırlamak gerekir. Şimşir, *age.*, s. 30-34.

84 FO, 195/1264, Eldridge-Layard, no. 53 political, Aleih 29 October 1879. Aynı rapor FO 78/2989 içinde de mevcuttur. Havran ile ilgili söylentilerde İngiltere'nin Şam Viskonsülü Jago'nun Mayıs-Haziran 1879'da Havran ve civarına yaptığı ziyaretin de etkisi olabilir. Jago'nun Havran gezisi raporu için bk. FO 78/2895, Jago-Salisbury, no. 12 political, Damascus, 16 August 1879. Bölgedeki Fransız diplomatları da İngiliz ajanlarının rolü olduğu fikrini işliyorlardı. Şimşir, *age.*, s. 29.

Layard İstanbul'a döndükten beş gün sonra adliye reformunun en önemli ismi olan Adliye Nazırı Said Paşa sadrazam oldu (18 Ekim 1879) ve ertesi gün Mahmud Nedim Paşa Dâhiliye Nezaretine atandı. Gelişmelerden aynı gün haber alan Midhat Paşa, İstanbul'da siyasi denklemin tamamen aleyhine döndüğünü düşünerek 19 Ekim'de istifa etti⁸⁵. Sultan, istifayı kabul etmeyeceğini Layard'a bildirince, büyükelçi de Beyrut Başkonsolosu aracılığı ile Midhat Paşa'ya ısrar etmemesi tavsiyesinde bulundu. Sadrazam Said Paşa ile de görüşen Layard, böyle bir zamanda istifanın kabulünün Suriye'de ve İngiltere kamuoyunda oluşturacağı olumsuz etkiye vurgu yaptı⁸⁶. Daha sonra dışişleri bakanına gönderdiği mektuplardan birinde, *Midhat'ı yerinde tutmayı başardığım için mutluyum*⁸⁷, derken diğer mektupta, *Midhat'ı derhal geri çağılmaktan kurtarmakta biraz zorlandım. Said Paşa, [Midhat Paşa'nın] pervasızca itaatsizlik suçu işlediği halde bana verilen değerden dolayı görevinde bırakıldığını söyledi* diyordu. Layard'a göre Said Paşa'nın daha fazla sinirlenmesinin nedeni, uygulanıp uygulanmayacağı tartışılan adli reformların kendisi tarafından hazırlanmış olmasıydı⁸⁸.

Zaman ilerledikçe Midhat Paşa'nın adli reformları uygulamama ısrarı kamuoyuna da yansımaya başladı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi "İstiklal-i Mehakim-i Suriye" başlıklı yazısında adli reformların esasının mahkemelerin mülki amirlerin nüfuzundan kurtarılıp bağımsızlaştırılması olduğunu belirttikten sonra Suriye'nin reformların uygulanmasında öncü vilayetlerden olması hasebiyle bu konuda da *numune* olacağı beklenirken yaşanan hayal kırıklığından bahsediliyordu. Dahası, yeni reformların uygulanabilmesi için bir takım *ön ıslahatlara* ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle icraya geçilmeyerek mutasarrıflıklara da bu yönde bilgi verilmişti. Haberin devamında, Adliye Nezareti'nin Suriye resmi gazetesindeki bilgilere dayanarak *umum memalik-i şahane için meriyyeti irade olunan kavanin ve nizamattan yalnız bir vilayetin kendisini müstesna tutmasına* izin verilemeyeceğinden bahisle gereğinin yapılması için sadarete müracaat ettiği belirtiliyordu⁸⁹. Layard, *Tercüman-ı Hakikat*'ta yayımlanan

85 FO 424/91, Layard-Salisbury, no. 924 very confidential, Therapia, 27 October 1879. Midhat Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın Dahiliye Nazırı olması nedeniyle istifa ettiğini ve kendisine karşı bir tavrının olmadığını sadrazam Said Paşa'ya iletmişti. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat*, s. 178.

86 FO, 424/88, Layard-Salisbury, telegram no. 705, 22 October 1879. İki gün sonra Midhat Paşa, istifasının kabul edilmediğinin kendisine iletildiğini Layard'a haber veriyor. FO, 424/88, Layard-Salisbury, telegram, Constantinople 24 October 1879.

87 Layard-Salisbury, Private, 28 October 1879, Kunalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 645.

88 Layard-Salisbury, Private, Pera, 9 December 1879, Kunalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 660.

89 *Tercüman-ı Hakikat*, no. 433, 24 Teşrinisani 1879, s. 2.

haberini muhtevasını Dışişleri Bakanlığına ilettikten sonra Şam'da Midhat Paşa ile görüşmesinde dile getirilen görüşlerden hareketle tavrın doğruluğuna inandığını belirtmekteydi⁹⁰.

Gazete haberine yansıyan Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın sert tavrı, Layard'ın raporlarından da teyit edilmektedir. Büyükelçi, Başkonsolos Eldridge vasıtasıyla Midhat Paşa'ya gönderdiği mesajda, Sadrazam Said Paşa'nın adli reformlarla ilgili yeni kanunu uygulamamaları yönünde mülki amirlere verdiği talimat nedeniyle bir ara Midhat Paşa'yı merkeze çağırıp yargılamayı düşündüğünden ve kendisinin bütün gayretiyle bunun gerçekleşmesini önlediğinden bahsediyordu. Midhat Paşa, kararını savunurken, uygulamamanın sadece ceza davalarıyla sınırlı olduğunu, kamu düzenini sağlamak için polis ve jandarmanın çabalarından sonuç alınabilmesi ve suçluların sıkı kontrol altında tutulmalarının önemli olduğunu, bunun da mahkemeler tarafından sağlanamayacağı görüşünü dile getiriyordu. Sabıkasıyla ünlü kişilerin, hatta katillerin, mülki amirlerin itirazlarına rağmen, mahkemeler tarafından suçlulukları ispat edilemediği gerekçesiyle salıverildiklerinden bahseden Midhat Paşa, bunun da temin etmek durumunda oldukları kamu düzenini zaafa uğrattığını belirtiyordu⁹¹.

Midhat Paşa'nın Layard'a ilettiği savunmacı görüşler belli ölçüde Vilayet Basını aracılığıyla kamuoyuyla da paylaşıldı. *Tercüman-ı Hakikat*'in Suriye vilayet gazetesinden naklen verdiği habere göre, yeni kanunun tam olarak uygulanmayışının ana nedeni, toplumsal yapısı, medeniyet seviyesi ve idari düzeni gelişmiş bir Avrupa ülkesi için tasarlanmış bir kanunun Osmanlı Devleti'nde ve özellikle Suriye gibi halkı *akvam-ı muhtelif*'den oluşan bir vilayette uygulanabilecek seviyeye getirilebilmesi için "*birçok tecrübeler ve tashihler*" ihtiyaç duyulmasıydı. İkinci olarak, yeni kanunu uygulayabilecek vasıfta yeterli sayıda adli memur bulunmamaktaydı. Üçüncüsü, ceza davasına muhatap olanlarla ilgili olarak mülki amirlerle mahkemelerin müşterek çalışmalarının gerekliliği ve aksinin *memleketin ihlal-i emniyetini mucip nice fenalıklar* doğuracak olmasıydı⁹². *Tercüman-ı Hakikat*, adeta hükümet sözcüsü gibi, zikredilen gerekçeleri tek tek reddettikten sonra mevcut durumu, Midhat Paşa gibi *bir vilayeti teviden ıslaha muktedir* bir yöneticiye yakıştıramamaktaydı. Kanun uygulanmadığı için gerekçelerin inandırıcı olmadığı belirtildikten sonra yeni kanunun

90 FO 424/90, Layard Salisbury, no. 1041, Pera 28 November 1879.

91 FO, 424/106, Layard-Salisbury, no. 1184 confidential, Constantinople 30 December 1879.

92 Midhat Paşa'nın bu hususlarla ilgili mabeyne sunduğu geniş bir rapor için bk. BOA, YEE, 79/93, 10 Recep 1297/18 Haziran 1880.

uygulandığı vilayetlerden, Midhat Paşa'nın iddialarının aksine, olumlu sonuçlar alındığı iddia edilmekteydi. Bütün bunların ardından, bir valinin görevinin, aldığı emri yerine getirerek mesuliyeti emri veren iradeye atfetmek mi yoksa iradeyi tanımamak mı olduğu soruluyordu. Eğer ikinci görüş doğru olsaydı Adliye Nezareti Bâb-ı Âli'ye şikâyetle bulunmazdı notunu düştükten sonra Suriye'nin reformda önde giden bir vilayet olması gerekirken *bu bir seneden beri ıslahatta yeni şeylere şahid olunamadığı* belirtilerek İstanbul'da etkin olan kanaat dile getiriliyordu⁹³.

Bu sırada Midhat Paşa'nın İngiliz diplomatlarıyla ilişkileri de iyiye gitmiyordu. Valinin Layard ile haberleşmesinde aracılık yapan Beyrut Başkonsolosu Eldridge, 8 Kasım 1879'da ilk olumsuz raporunu kaleme aldığı anda Büyükelçi ciddi tepki göstermişti. Eldridge'in, Trablusşam, Sayda ve Akka'da, kendisince, meydana gelen olumsuzlukları sıraladıktan sonra bunların sorumluluğunu Midhat Paşa ve Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi'ye atfetmesi Layard'ı ikna edememişti. Eldridge'e göre, vilayetin *genel durumu acımacak vaziyetteydi, yetkililer pasif, adalet sözde kaldı ve işlerin iyiye gideceğine dair ümit de yoktu*⁹⁴. Layard'ın bu rapora tepkisi sert oldu. Dışişleri Bakanına yazdığı mektupta, Suriye'de iken başkonsolostan ve başkalarından çok övgü duyduğu Raif Efendi aleyhinde yazılanları kabul edilemez bulmuştu. Layard'ın ifadesiyle: *Eldridge zıvalıyor, üzgünüm ama kişisel değerlendirmelerinin çok etkisinde kalıyor. Konsololar genellikle yerel nüfuzun etkisine giriyorlar [...] ve konsolosluklarının evrenin merkezinde olduğu düşüncesine kapılıp orada olan en küçük şeyi abartma eğilimi sergiliyorlardı*⁹⁵.

Eldridge, yaklaşık bir ay sonra, Midhat Paşa aleyhinde bir rapor daha yazdı. Başkonsolos Layard'ın Valiyle ilgili kanaatini bildiği için üzgünüm ama diyerek *vilayetin farklı bölgelerinden gelen raporların oldukça olumsuz olduğunu ve Midhat Paşa yönetimini ağır eleştirilere maruz bıraktığını* belirtiyordu. Bir önceki raporunda bahsettiği şehirlerdeki şikâyetlere atıfta bulunduktan sonra nihai kanaatini şöyle ifade ediyordu: *Midhat Paşa'nın Suriye'ye tayiniyle oluşan beklentilerin hayal kırıklığıyla sonuçlanacağı ve yönetiminin seleflerinden farklı olmayacağına dair kanaatim her geçen gün daha da kuvvetlenmektedir. Bu başarısızlığın ne kadarı yetki sınırlamasıyla alakalı olabilir sorusuna ise, Midhat Paşa yetkileri artırılmalı diye suistimallere göz yumuyor kanaatinin yaygın olduğu şeklinde cevap veriyordu*⁹⁶. Eldridge'in son raporu beklediği etkiyi yaptı ve Layard, Valinin

93 *Tercüman-ı Hakikat*, no. 462, 1 Kanunusani 1880, s. 2-3.

94 FO, 424/91, Eldridge-Layard, no. 72, confidential, Aleih, 8 November 1879.

95 Layard-Salisbury, Private, Therapia, 18 November 1879, Küneralp, (ed.), *The Private Letters*, s. 654.

96 FO, 424/91, Eldridge-Layard, no. 78, confidential, Beirut, 6 December 1879. Eldridge, özellikle

özel sekreteri Vasıf Efendi aracılığı ile *hakkındaki olumsuz raporlarda bahsedilenler doğru çıkarsa ve kendisi de aynı tarzda davranmaya devam ederse bundan böyle benim desteğimi alamaz. Desteğimi çekersem de orada fazla kalamaz* mesajını ilettiler⁹⁷. Kendisine iletilen eleştirilere aynı şahıs aracılığı ile cevap veren Midhat Paşa, suçlamaların kaynağını ve kendi politikalarının nedenini açıklayan bir mektubu Layard'a göndererek tavrında ısrarlı olacağı mesajını verdi. Layard ise, Valinin gerekçelerini önemli ölçüde makul gördüğünü, İstanbul kaynaklı zorlukların devam ettiğini ve mevcut yönetim anlayışında valilerin ne kadar dürüst ve çalışkan olurlarsa olsunlar görevlerini hakıyla ifa edemeyecekleri kanaatini Dışişleri Bakanı ile paylaştı⁹⁸.

1880 yılına gelindiğinde Midhat Paşa açısından ümitvar olmayı gerektirecek bir ihtimal kalmamıştı. Sultan Abdülhamid'in zaten var olan güvensizliği ve şüphesi Layard'ın Eylül 1879'da gerçekleştirdiği Suriye ziyaretiyle iyice kuvvetlenmişti. Mahmud Nedim ve Cevdet Paşa gibi kuvvetli muhalifleri Ekim 1879'da oluşan yeni kabinede Dâhiliye ve Adliye nazırlıkları gibi kendisini doğrudan ilgilendiren bakanlıklarda görev almışlardı. En önemlisi de atanmasında belirgin rol oynayan Büyükelçi Layard tarafından icraatları sorgulanmaya başlanmıştı. Bu gelişmelerin ardından Midhat Paşa'nın Suriye'de kendi tarzında bir yönetim gerçekleştiremeyeceğine kanaat getirdiği ve bunu açıklamasa da davranışlarına yansıtıldığı görülmekteydi. Yeni tavrın belirgin işaretlerinden biri, Paşa'nın yönetim merkezi olan Şam'dan Kasım 1879'da ayrılıp sancak ve kazaları ziyaret adı altında Şubat 1880'in son haftasına kadar dönmemesiydi. Bu süre zarfında, ona Şam Merkez Mutasarrıfı İbrahim Paşa vekâlet etmiş ve İngiliz Viskonsülü Jago'nun gözlemine göre, *her önemli konuyu valiye yönlendirmiş, bazen kısmen sonuç alınmış, bazen de hiç sonuç çıkmamıştı*⁹⁹.

Midhat Paşa mahkemelerin mülki amirlerden bağımsızlığı hususunda eleştirilerini ve kabullenmez tavırlarını sürdürürken hükûmet, yeni kanunu Suriye kamuoyuna

Sayda bölgesiyle ilgili şikayetlerinin yakın takipçisi oluyor ve gelişmelerle ilgili detaylı raporlar hazırlıyordu. FO, 424/106, Eldridge-Salisbury, no. 6 Political, Beirut 31 January 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 10, Beirut, 3 February 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 13, Beirut, 26 February 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 15, Beirut, 27 February 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 22, Beirut, 11 March 1880.

97 Layard-Salisbury, Private, Pera, 17 December 1879, Kunalpal, ed. *The Private Letters*, s. 664.

98 FO, 424/106, Layard-Salisbury, no. 49 confidential, Constantinople, 9 January 1880. Belgenin ekinde Vasıf Efendi'nin mektubunun bir kopyası yer almaktadır.

99 FO 424/106, Jago-Layard, no. 4, Damascus 10 February 1880; FO 78/3130 Eldridge-Layard, no. 14, Beirut 27 February 1880.

doğrudan tanıtmak için önemli bir adım attı. *El-Cevaib* gazetesi kurucu editörü Faris Şıdyak'a (ö.1887) kanunu Arapça'ya çevirtirerek yayımlamış ve Suriyelilere ulaşmasını sağlamıştı. Kanunun Arapça yayımlanması Suriyelilerce olumlu karşılanmış ve yeni düzenleme ile sahip oldukları haklardan dolayı memnuniyet duymuşlardı. Bu arada, mahkemeler de yeni kuralları uygulamaya başlamışlar ve ilk tepkiler de memnuniyet vericiydi¹⁰⁰.

Midhat Paşa'ya göre ise, Suriye'de işler iyi gitmiyordu ve düzeltmek için ihtiyaç duyduğu yetkiler de verilmiyordu. Ordunun ve yargının bağımsız olmasının yanı sıra güvenlik güçlerinin de belli ölçüde seraskerliğe bağlanması vilayette etkin bir yönetime imkân vermiyordu¹⁰¹. En önemli problemi ise şikâyetlerinin inandırıcılığının sorgulanmasıydı. Beyrut'ta kısa bir süre önce göreve başlayan İngiliz diplomat Dickson, Paşa'nın bir süredir bu şikâyetleri dile getirme alışkanlığına sahip olduğunu, fakat bu yetki talebinin işleri gerçekten ne kadar aksattığının bilinmesinin zor olduğu yorumunda bulunması, bölgede yaygın kanaati yansıtıyor gibiydi¹⁰².

Mayıs 1880'de Midhat Paşa'nın Suriye'deki geleceğini etkileyecek önemli gelişmeler yaşandı. Birincisi, Abdülhamid'in Midhat Paşa ile ilgili kararlarda her zaman dikkate aldığı Büyükelçi Layard'ın İstanbul'dan ayrılacağı belli oldu. Nisan 1880 seçimlerini Liberallerin kazanması ve Türk aleyhtarlığı ile bilinen William E. Gladstone'un iktidara gelmesiyle bir süredir gergin devam eden Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin geleceği iyice merak konusu olmuştu. Bu değişimin Midhat Paşa'yı yakından ilgilendiren tarafı ise, Muhafazakâr Parti iktidarının büyükelçisi Layard'ın ve onun en büyük destekçisi Dışişleri Bakanı Salisbury'nin görevlerinin sona ermesiydi. Midhat Paşa yeni gelişmelerin kendisi için ne anlama geldiğini iyi biliyordu ve gereğini yapmaya karar verdi. 30 Mayıs 1880 tarihli telgrafında, Ekim 1879'daki ilk istifasına atıfta bulunup kabul edilmeyişle bir müddet daha göreve devama *tahammül* ettiğini, şimdi ise *lehülhamd vilayetçe ehemmiyete şayan bir hal kalmamış olduğundan ve nezd-i âlide meçhul olmayan esbaba mebni burada kalmaktığım imkânsız olduğundan lütfen ve merhameten* ifadeleriyle ikinci defa istifasını sundu. Kısa istifa telgrafındaki *tahammül* ve *meçhul olmayan esbab* ifadeleri, Midhat Paşa açısından gelinen noktada *tahammülün* de kalmadığını anlatıyordu. Layard'ın ayrılmak üzere olduğu günlere denk gelen bu istifanın kabulü Sultan açısından uygun olmayacağı için Paşa'yı bu noktaya getiren sebeplerin açıklanması istendi. Midhat Paşa bir

100 FO 424/106, Jago-Layard, no. 5, Damascus 20 April 1880.

101 Konsolosa bahsettiği bu hususların Mabeyne iletilmiş hali için bk. BOA, YEE, 79/94, 10 Recep 1297/18 Haziran 1880.

102 FO 195/1306, Dickson-Layard, no. 42, Beirut 31 May 1880.

tarafтан izahatta bulunurken diğer tarafтан da kararlı olduğunu göstermek açısından Haziran 1880'de birkaç kere daha istifasını sundu¹⁰³. Aslında Midhat Paşa açısından Suriye Valiliği fiilen sona ermişti ama yine de Sultan'ın istifa gerekçelerini açıklayacak birini İstanbul'a göndermesi talebi üzerine Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi'yi 21 Haziran'da göndererek sonucu beklemeye başladı¹⁰⁴.

Midhat Paşa'nın konumunu ciddi anlamda olumsuz etkileyen diğer bir gelişme de Haziran'da Beyrut sokaklarında Arapları Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaya davet eden el ilanlarının görülmesiydi. Haziran'ın son haftasında iki defa daha el ilanlarıyla Osmanlı aleyhtarı tavrın sergilenmesi çeşitli spekülasyonlara yol açtı. İlanların Mutasarrıf Raif Efendi'nin İstanbul'a gidişinden kısa bir süre sonra ortaya çıkması da dikkat çekiciydi. Beyrut ilanları hakkında söylentiler sona ermeden Temmuz ayının son haftasında Şam sokaklarında benzerleri ortaya çıktı. Bugüne kadar elde edilen veriler bu hadisede Midhat Paşa'nın sorumlu tutulabileceğine dair bilgi sunmamakla birlikte hükûmetle olan ilişkilerinin zayıflığı nedeniyle farklı spekülasyonlar yapıldı. Bunlardan biri de Midhat Paşa'nın talep ettiği yetkileri elde edebilmek için Suriye'de otorite zaafı imajı vermeye çalışması yönündeydi. İlanların sorumlularının bulunması yönünde çaba sarf edilmemesi de Midhat Paşa'ya yöneltilen eleştirilerdendi¹⁰⁵.

Beyrut ve Şam sokaklarına asılan ilanlar her iki şehir halkı üzerinde olumsuz bir etki yapmadı ama Midhat Paşa hakkında hükûmet nezdinde zaten mevcut olan güvensizliğin iyice artmasına neden oldu. Bu anlamda ilanların zamanlaması Midhat Paşa açısından büyük talihsizlikti. Padişaha özel elçi olarak gönderdiği Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi'nin dönüşünü¹⁰⁶ beklerken 6. Ordu eski Müşiri Hüseyin Fevzi Paşa'nın, Sultan'ın yaveri sıfatıyla, 29 Temmuz'da Beyrut'a gelişi sürpriz oldu. Hüseyin Fevzi Paşa¹⁰⁷ Lübnan'da iki gün kalarak Deyrü'l-Kamer'de Muta-

103 Midhat Paşa'nın 30 Mayıs tarihli istifası ve devamında yapılan yazışmaların Mabeyn tarafından hazırlanan kopyaları için bk. BOA, YEE, 79/89. Bu dönemdeki istifa teşebbüsleriyle ilgili olarak ayrıca bk.; YEE, 79/88; YEE, 79/90; YEE, 79/91; YEE 79/94.

104 FO 424/106, Jago-Layard, no. 12, Damascus 20 June 1880; FO 195/1306, Dickson-Layard, no. 46, Beirut 21 June 1880. Raif Efendi (1836-1911) Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat valiliklerinde ve sadareti sırasında maiyetinde çalışmış ve güvenini kazanmış birisiydi. Sultan, Raif Efendi'yi İstanbul'da tutarak Midhat Paşa'dan uzaklaşma sürecini başlatmış, sonra da Ticaret Nazırını tayin ederek ödüllendirmişti. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul], [1946], s. 312.

105 Osmanlı aleyhtarı ilanlarla ilgili bk. Buzpınar, *age.*, s. 273-305.

106 Raif Efendi bölgeye hiç dönmemiş ve Midhat Paşa Aydın'a nakledildikten sonra Beyrut mutasarrıflığına Necip Paşa tayin edilmiştir. BOA, YEE, 79/97.

107 Hüseyin Fevzi Paşa (1836-1900) Bağdat ve Şam'da uzun süre görev yapmıştır. Kunalalp, *Son*

sarrıf Rüstem Paşa ile görüştüktan sonra 1 Ağustos'ta Şam'a gittiği gün Ahmet Eyüp Paşa'nın yerine 5. Ordu Müşiri tayin edildi¹⁰⁸. 2 Ağustos'ta tayini telgrafla bildirildi ve aynı gün Midhat Paşa ile de görüştü. Bu görüşmeden önce Midhat Paşa'ya ulaştırılan haberlere göre, kendisinin *hemen ilan-ı isyan etmek üzere* olduğu yolunda kuvvetli bir anlayışa binaen *gayet hafî ve mahremâne bir tedbir ile Hüseyin Fevzi Paşa* gönderilmişti. Bir başka ifadeyle, yeni Müşir askeri birimleri kontrol altına alarak muhtemel bir isyana karşı gerekli tedbirleri aldıktan sonra Midhat Paşa ile görüşmüştü. Bu görüşmede yeni Müşir, irade gereği *teminat-ı kavîyye* istemiş, gerekçe olarak da *Suriye vilayetinin bir hükümet-i mümtaze heyetine tahvilî hususuna dair* bazı icraattan, Layard'ın ziyareti sırasında gösterilen gereksiz ilgiden ve Lübnan ile Suriye'nin birleştirilmesine dair kuvvetli söylentilerden bahsetmiş¹⁰⁹. İki gün sonra, yani 4 Ağustos'ta Aydın Valisi Ahmed Hamdi Paşa ile Suriye Valisi Midhat Paşa'nın becaişlerine dair irade ve Hamdi Paşa gelinceye kadar Valilik görevini vekâleten Hüseyin Fevzi Paşa'nın yürüteceğine dair ayrı bir irade çıktı¹¹⁰.

Midhat Paşa'ya gelen haberlerin kuvveti, yıllar sonra, Sultan Abdülhamid'in Paşa'nın Suriye Valiliğinden alınışına atıfta bulunurken kullandığı ifadelerden de anlaşılmalıdır: [Midhat Paşa] *zamanında saltanat ve hükümet aleyhine sokaklara yaftalar yapıştırılmak ve ilânnâmeler neşrolunmak ve adliye ve maliye aleyhine şikâyet vukubulmak ve çok yaşasın vali ve çok yaşasın filan gibi oranın hâkimiyetini tasdik etmek gibi ahval zuhura gelmesi ve vali aleyhinde Bâbüâlî'ye tahriren şikâyetler vukubulması üzerine... Raif Paşa Dersâdet'e gelerek fesadın önü alınıp vali tebdil olunmuş idi*¹¹¹. Midhat Paşa'nın görevden alınışında etkin olan sebeplerin Sultan'ın zihninde kalıcı yer edinmiş halde sıralanmış olması dikkat çekicidir.

Dönem, s. 79.

- 108 BOA, İ.DH. 65440, 24 Şaban 1297/1 Ağustos 1880. Lübnan mutasarrıfı Rüstem Paşa ile görüşmelerinin saraya aktarılan versiyonu için bk. BOA, Y.MTV. 4/77, Hüseyin Fevzi Paşa'dan Mabeyne, 29 Temmuz 1296/10 Ağustos 1880.
- 109 Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa: Tâbsıra-i İbret*, Hilal Matbaası, İstanbul 1325, s. 225-227.
- 110 BOA, İ.DH., 65431, 27 Şaban 1297/4 Ağustos 1880; İ.DH. 65437, 27 Şaban 1297. FO, 195/1306, Jago-Goschen, no. 14 Confidential, Damascus 16 August 1880. Suriye'nin yeni valisi Ahmet Hamdi Paşa'yı 10 Ağustos'ta getiren İzzeddin vapuru 13 Ağustos'ta Midhat Paşa'yı İzmir'e götürmek üzere Beyrut'tan ayrıldı. BOA, YEE, 79/100, Hamdi Paşa'dan Mabeyn'e, 5 Ramazan 1297/11 Ağustos 1880; YEE 79/101, Midhat Paşa'dan Mabeyne, 30 Temmuz 1296/11 Ağustos 1880; YEE, 79/102, Hamdi Paşa'dan Mabeyne, 1 Ağustos 1296/13 Ağustos 1880; FO, 195/1306, Dickson-Goschen, no. 53, Beirut, 13 August 1880.
- 111 BOA, YEE, 72/7, t.y. İnal'a göre, Abdülhamid bu muhturayı Cevad Paşa'nın sadareti zamanında yazdırmıştır. İnal, *age.*, s. 382. Raif Efendi'nin padişaha ne anlattığı bilinmemekle birlikte kısa süre sonra Ticaret Nazırlığına atanması ve paşa unvanının verilmesi dikkat çekicidir. Gövsa, *age.*, s. 312.

Sonuç

93 Harbi'nde alınan ağır yenilgi sonrası oluşan şartlar, Sultan Abdülhamid'in İngiltere ile ilişkilere önem vermesini gerektiriyordu. 1878'de Rus ordularının Osmanlı topraklarında bulunması ve İngiltere'nin Rusya karşıtı bir duruş sergilemesi iki devleti yakınlaştıran faktörlerdi. Haziran 1878 Kıbrıs Antlaşması bu şartlarda gerçekleşti. Temmuz'da imzalanan Berlin Antlaşması sonrası İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu azaltmak amacıyla reformlar konusuna sahip çıktı. Bu tavır ise, Osmanlı devlet adamları arasında reform yanlısı ve Rusya karşıtı olarak bilinen isimlerin önemini artırdı. Midhat Paşa, Büyükelçi Layard'ın gündemine bu çerçevede geldi. Hakkında bilgi sahibi olmadığı için onu tanıyan iki önemli isme, sefeli Elliot ve Dışişleri Bakanı Salisbury'ya danışma gereği duydu. Her iki ismin de Midhat Paşa'nın reformculuğunu ve Rusya karşıtlığını teyit etmesi üzerine saray ve hükûmet nezdinde Paşa ile ilgili olumlu hava oluşturmaya çalıştı ve belli ölçüde başarılı oldu. Layard'ın başarılı olmasının en önemli nedeni, Abdülhamid'in İngilizlerin çok önem verdiği Doğu Anadolu reformlarını sürüncemede bırakmakta kararlı olması görünüyor. İngiliz Hariciyesiyle ilişkileri germeden reformlara direnebilmek için Midhat Paşa tayini bir jest olarak düşünülmüş ve başarılı da olmuştu. Unutulmamalı ki, tayin gerçekleştiğinde Rus orduları hâlâ Osmanlı topraklarını terk etmemişlerdi ve İngiltere ile diyalog içerisinde görünmek önemliydi.

Midhat Paşa'nın Suriye valiliğinin, sınırlı anlamda başarılı ve daha çok gergin geçmesinin birkaç nedeni üzerinde durulabilir. Önem sırasına koymadan belirtmek gerekirse; Rus yenilgisinin ağırlığının her alanda çok hissedilmesi, devletin kurtuluşu için her kesimin ayrı reçete sunduğu bir zamanda günlük harcamaları dahi karşılayacak maddi imkânın bulunmaması, yani kargaşa ortamı çok etkili olmuş görünüyor. Bunun bir yansıması olarak hükûmet, merkezin kontrolünü kuvvetlendirecek yeni reformları hayata geçirdiği bir dönemde Midhat Paşa'nın Balkanlarda ve Bağdat'ta kullandığı yetkileri kullanmakta ısrar etmesi gerginliğe neden oldu. Bu ortamda, Midhat Paşa'nın reformlar her yerde uygulanabilir ama benim görev yerimde ertelenmeli ve bütün yetkiler bende toplanmalı anlamına gelen tavırları, hükûmet tarafından, kabul edilebilir bulunmadı. Reformları tasarlayan ve uygulayanların önemli bir kısmının Midhat Paşa'ya şahsi husumeti olan, Said Paşa, Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi isimler olduğu hatırlanırsa, gerginliğin duygusal tarafını da göz ardı etmemek gerekir.

Midhat Paşa'nın Suriye'ye atanmasını sağlayan İngiliz diplomasisinin de iki yön-

den yük oluşturduğu söylenebilir. Birincisi, bölgedeki İngiliz diplomatları Paşa'nın önemli kararlarda kendileriyle istişare etmesi beklentisine girmiş olmalarıydı. Bu tavrın bir nedeni, atanmasında İngiliz Hariciyesinin rolü ise, diğeri İngiliz diplomatlarının güçlü bir emperyalist ülkenin temsilcileri oldukları anlayışıyla baskın karakter ortaya koymalarıydı. Midhat Paşa ise eski sadrazam, tecrübeli ve kendinden emin (kendini beğenmiş de denilebilir) bir devlet adamı, genel tavrı itibariyle yabancıların nüfuzundan hoşlanmayan duruşuyla, konsolosların beklentilerine göre yönetim oluşturacak birisi değildi. İkincisi ve daha önemlisi, Midhat Paşa'nın atanmasını sağlayan faktör aynı zamanda görevden alınmasına zemin hazırlayan faktör oldu. Layard'ın Midhat Paşa'ya destek olacağını düşündüğü Suriye gezisi tam tersine Sultan'ın Paşa hakkındaki şüphelerinin çok daha güçlenmesine katkı yaptı. Gezinin hükûmette oldukça güçlü konuma gelen Midhat Paşa muhaliflerince aleyhinde bir fırsat olarak değerlendirilmesi de Sultan'ın Midhat Paşa'ya güvensizliğini artırdı. Bunun önemli bir kırılma noktası olduğu bile söylenebilir. Bütün bunlara rağmen, Layard İstanbul'da iken Sultan Paşa'yı görevde tutmakta ısrar etti. Mayıs 1880'de Salisbury ve Layard'ın görevleri sona erdiğinde, ortada Midhat Paşa'nın görevden alınmasına dur diyecek kimse kalmamıştı. Paşanın Suriye'den uzaklaştırılmasının zamanlaması da yerinde göründü. Yeni Müşir Hüseyin Fevzi Paşa'ya ve İngiliz konsoloslarına göre, özellikle Müslüman halk Midhat Paşa'nın ayrılışından oldukça memnun kalmışlardı¹¹².

112 BOA, Y.MTV. 4/77, 29 Temmuz 1296/10 Ağustos 1880; FO, 195/1306, Dickson-Goschen, no. 53, Beirut, 13 August 1880; FO, 195/1306, Jago-Goschen, no. 14 confidential, Damascus 16 August 1880.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhur Başkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (YEE),

Yıldız Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES),

Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS),

İrade Dahiliye (İ. DH),

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV),

Hariciye Siyasi (HR-SYS),

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS),

The National Archives (TNA) (İngiltere)

Foreign Office (FO) 78, 195, 424 ve 881’de bulunan belgeler.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abu-Manneh, Butrus, “The Genesis of Midhat Pasha’s Governorship in Syria 1878-1880”, editörler: Thomas Philpp and Birgit Schaebler, *The Syrian Land: The Process of Integration and Fragmentation in Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998, s. 251-267.

Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, John Murray, London 1903.

Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa: Tabsıra-i İbret*, Hilal Matbaası, İstanbul 1325.

Atalar, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, DİB Yayınları, Ankara 2015.

Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri*, haz. Metin Hülagu, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Baykal, Bekir S., *Midhat Paşa: Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kırıl Matbaası, Ankara 1964.

Buzpınar, Ş. Tufan, *Abdulhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)*, Doktora tezi, University of Manchester 1991.

Buzpınar, Ş. Tufan, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

- Çetinsaya, Gökhan, Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, C 30, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2005, s. 7-11.
- Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 364-365.
- Davison, Roderic H., “Midhat Pasha and Ottoman Foreign Relations”, *Osmanlı Araştırmaları*, 5 (1986), s. 162-63.
- Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Gedikli, Fethi, “Midhat Paşa’nın Suriye Layihası”, *Divan İlmî Araştırmalar*, 7 (1999), s. 176-189.
- Gövsal, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul], [1946].
- Gross, Max L., *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, Doktora tezi, Georgetown University 1979.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1942.
- Kırmızı, Abdülhamit, “Namık Paşa’nın Vefatı, Mezarı ve Vasiyetnameleri”, *Toplumsal Tarih*, 186 (Haziran 2009), s. 60-66.
- Koç, Bekir, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999.
- Kuneralp, Sinan (ed.), *The Queen’s Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard’s Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2009.
- Kuneralp, Sinan (ed.), *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2018.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

- Kurat, Yuluğ Tekin, “Midhat Paşa ve Henry Layard”, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 213-219.
- Saliba, Najib E., “The Achievements of Midhat Pasha as Governor of the Province of Syria”, *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 307-323.
- Shamir, Shimon, “The Modernization of Syria: Problems and Solutions in the Early Period of Abdulhamid”, William R. Polk, Richard L. Chamembers, eds. *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago 1968, s. 351-381.
- Şimşir, Bilal N., *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972
- Weber, Stefan, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation, 1808-1918*, C 1. Aarhus University Press, Aarhus 2009
- Yasamee, Feroze A. K., *Abdülhamid'in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Sultan II. Abdülhamid'in Siyasi Mahkûmlara Yönelik 1896 Tarihli Umumi Affı

Emel Demir Görür*

Öz

Siyasi krizlerden sonra çıkarılan umumi afların amacı, siyasi suçlara karışan kişileri affetmek suretiyle toplumun sükûnetini sağlamak, huzursuzlukları neticelendirmektir. Sultan II. Abdülhamid de, 33 yıllık hükümdarlığı döneminde pek çok defa umumi ve kısmi af ilan etmiştir. Çalışmamıza konu olan 1896 umumi affından önce Ermeniler ve Müslümanlar arasında yaşanan huzursuzluklar şiddetini artırmış, gerginlikler 1896 yılının Ağustos ayında gerçekleşen Osmanlı Bankası Baskını ile hadd safhaya çıkmış, olaylar neticesinde hapishanelerdeki siyasi mahkûmların sayısı istiâp haddini aşmıştır. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Ermeni Patrikhanesi'nin de af talebini göz önüne bulundurarak toplumun sükûnunu sağlamak ve dengeleri korumak amacıyla, 1896 yılı Aralık ayında siyasi suçluları kapsayan umumi af ilan etmiştir. Affın ilanından kısa bir süre sonra Düvel-i Sitte, affın bir an önce icrası için Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunmuş ve bu husustaki baskılarını kısa aralıklarla yinelemiştir. Bu devletler olağan politikalarını affın icrasında da takip ettikleri gibi, büyükelçileri ve vilayetlerdeki temsilcileri aracılığıyla Ermenilerin savunuculuğunu üstlenmişler, affın icrasında yaşanan herhangi bir aksaklığı fırsata çevirerek bu durumu Osmanlı Devleti'ne baskı yapma unsuru olarak kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Af, siyasi suçlu, Ermeni, Müslüman, mahkûm, mevkuf, kalebentlik.

* Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Diyarbakır/TÜRKİYE, emeldemirgorur@gmail.com ORCID: 0000-0003-1408-1377
DOI: 10.37879/belleten.2022.285
Makale Gönderim Tarihi: 09.08.2019 – Makale Kabul Tarihi: 16.11.2020

The General Amnesty of Sultan Abdulhamid II for Political Prisoners, Dated to 1896

Abstract

In particular, general amnesty issued after political crises aims to ensure the peace of the society by pardoning those involved in political crimes and to end the unrest. During his reign of 33 years, Sultan Abdulhamid has declared general and partial amnesty many times. Before the general amnesty of 1896, the unrest between Armenians and Muslims increased its violence, the unrest escalated with the Ottoman Bank attack in August 1896, and the number of political prisoners in prisons increased considerably as a result of these events. Then, Sultan Abdulhamid declared a public amnesty for political prisoners in December 1896, at the request of the Armenian Patriarchate, to maintain peace and balance. Shortly after the announcement of the pardon, Great Powers made an attempt on the Ottoman State in the immediate execution of the amnesty and repeated these attempts at short intervals. These states followed their usual policies in the execution of the amnesty and advocated for the Armenians through their ambassadors, and their representatives in the provinces. They put pressure on the Ottoman state by turning any disruption in the execution of the pardon into an opportunity.

Keywords: Amnesty, prisoner of conscience, Armenian, Muslim, prisoner, suspect, confinement in a fortress.

Giriş

Hınçak Teşkilatı, 1889 tarihli Musa Bey Olayı ve 1890 tarihli Erzurum Vakası ile istediği ölçüde Avrupa'nın dikkatini çekememiştir¹. Teşkilat, hem karşı harekette bulunmak hem de Avrupa'nın ilgisini çekmek maksadıyla², 1890 yılı Temmuz ayında³, Harutyun Cangülyan, Murat kod adlı Hamparsum Boyacıyan ve Mihran Damatyan öncülüğünde, Kumkapı Nümayişini organize etmiştir⁴. Alınan

1 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 7. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s. 217.

2 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 461.

3 Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul 2013, s. 118

4 Gürün, *age.*, s. 216-217.

tedbirler neticesinde nümayişçiler dağılmış, teşebbüs akim kalmıştır⁵. Hınçak Teşkilatı'nın İstanbul'da düzenlediği ilk nümayiş⁶, Ermenilerin istediği Avrupa müdahalesi gerçekleşmeden neticelenmiştir. Nümayişi organize eden elebaşları mahkemeye sevk edilmiş, Cangülyan idama, diğerleri çeşitli cezalara çarpıtılmışlardır. Ardından Cangülyan'ın cezası, Sultan II. Abdülhamid tarafından müebbet hapse tahvil edilmiştir⁷. Cangülyan, Boyacıyan ve Damatyan bir müddet sonra serbest bırakılmışlarsa da daha sonraki dönemlerde vuku bulan çeşitli isyan faaliyetlerine katılmışlardır⁸. Sason Olayından önce yaşanan hadiseler, Batılı devletlerin müdahalesini gerektirecek yaygınlık ve şiddetle olmamakla birlikte yapılan Ermeni propagandaları, devletlerin dikkatinin Osmanlı üzerine yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir⁹.

Kumkapı Nümayişi sonrasında vuku bulan Sason İsyanı, yine Hınçak Teşkilatı tarafından yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla düzenlenmiştir¹⁰. Kumkapı Nümayişi elebaşlarından biri olan Mihran Damatyan, 1891 yılı Atina nümayişinden sonra Sason'a geçip, burada bir çete kurarak halkı isyana teşvik etmiştir¹¹. Yakalanan Damatyan'ın başta idamına karar verilmişse de kısa süre içinde serbest bırakılmıştır. Damatyan'dan sonra bölgenin çete liderliğine Damadyan gibi Kumkapı Nümayişi'nde önemli rol oynayan Hamparsum Boyacıyan geçmiştir. Boyacıyan, kendini Avrupalı biri olarak tanıtmış, Ermenilerin isyan etmeleri halinde tüm Avrupalı Devletlerin himayesini elde edebileceklerini ve bu devletlerin bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına destek verdiklerini söyleyerek Ermenileri tahrik etmiştir¹². Nihayetinde Ermeni çeteleri 1894 yılında baskın faaliyetlerini arttırdı.

5 *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İflân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*, haz. H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. 23; *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, DSİ Basım, Ankara 1981, s. 17.

6 *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:48, Ankara 2001, s. VIII.

7 Gürün, *age.*, s. 218.

8 Musa Şaşmaz, "Kumkapı Ermeni Olayı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XIX/S. 1, Temmuz 2004, s. 115.

9 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:53, Ankara 2001, s. 23.

10 Uras, *age.*, s. 472.

11 Gürün, *age.*, s. 223.

12 Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, C LXX, /S. 258, Ağustos 2006, s. 697-698.

muş, yapılan propaganda Sason'un birçok noktasında vuku bulan çeşitli ayaklanmalar şeklinde etkisini göstermiştir¹³. Bu olaylar üzerine 1894 yılı Ağustos ayında bölgeye giden askeri birlikler ile isyancılar arasında çatışma yaşanmıştır. Boyacıyan ve arkadaşları sağ olarak ele geçirilmiş, isyan 1894 yılı Eylül ayında sona ermiştir¹⁴. Sason İsyanı sonrası Avrupalı Devletler, Ermeni ve diğer Gayrimüslim unsurların huzur ve güvenliklerini bahane ederek Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye başlamışlardır¹⁵. Zira isyan neticesinde Avrupa'da Osmanlı aleyhtarı büyük bir propaganda başlamış, çatışmalarda ölen Ermenilerin sayıları olduğundan çok daha fazla gösterilmiş¹⁶, olaylar gazeteler vasıtasıyla abartılarak kamuoyuna duyurulmuştur¹⁷. Özellikle İngiliz matbuatının liberal ve muhafazakar önde gelen pek çok gazetesinde, günlerce spekülative haberler kaleme alınmış, ölen Ermenilerin sayılarıyla ilgili birbirleriyle tutarsız, ütopyik rakamlar paylaşılmıştır¹⁸. Yaşanan gelişmeler neticesinde Sason İsyanı, Hınçakistler tarafından teşkilatları ve Ermeni davası için büyük bir zafer olarak görülmüştür¹⁹.

Sason İsyanı'ndan yaklaşık 1 yıl kadar sonra 1895 yılı Eylül ayında, Hınçak Teşkilatı, Sultan II. Abdülhamid'in reform programlarına karşı takındığı tavrı protesto etmek amacıyla Bab-ı Âli Nümayişi organize etmiştir²⁰. Nümayiş esnasında Ermenilerin taşkınlık yaparak silah kullanmaları, Binbaşı Server Beyi ve birkaç eri şehit etmeleri üzerine polis ve jandarma ateş açmıştır. Olay neticesinde çeşitli yerlere

13 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Güray Matbaacılık, İstanbul 1984, s. 111.

14 Nurettin Birol, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 60, 2014, s. 12.

15 Tülây Duran, "Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler Belgeleri", *Ottoman Archives, Yıldız Collection, The Armenian Question*, ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C II, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 422.

16 Küçük, *age.*, s. 111.

17 *Rus Generali Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistikleri*, haz. Hamit Pehlivanlı, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997, s. 62.

18 Sason Olayı sonrasında Avrupa matbuatına yansıyan bir takım spekülative haberler için bkz; *Daily News*, 3 December 1894/ 4 December 1894/ 5 December 1894/ 8 December 1894/ 25 December 1894; *The Guardian*, 5 December 1894/ 14 December 1894/ 21 December 1894; *The Bristol Mercury*, 18 December 1894/ 19 December 1894; *Glasgow Herald*, 18 December 1894; *Red Lodge Picket*, 1 December 1894; Reynolds News, 16 December 1894; *Cheshire Observer*, 5 January 1895.

19 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley 1975, s. 122.

20 Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun, İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 310.

kaçan Ermeniler, geçtikleri yerlerde halka rastgele ateş açmışlardır. 30 Eylül'ü takip eden günlerde de olaylar devam etmiştir. Bazı muhitlerde Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar yaşanmıştır²¹. Bab-ı Âli Nümayişi'nden sonra Anadolu'nun pek çok noktasında Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Muş, Harput, Urfa ve Adana'da birçok olay vuku bulmuştur²².

1896 yılı Ağustos ayına gelindiğinde bu sefer Taşnak Ermeni Komitesi'nin İstanbul şubesine mensup komitelerince Osmanlı Bankası Baskını gerçekleştirilmiştir²³. Komitenin Osmanlı Bankasını seçmesinin nedeni ise banka yönetiminin İngiliz ve Fransızlara ait olması idi. Zira bu vesile ile komiteciler, yabancı devletlerin müdahalesini daha esaslı bir biçimde sağlayacak ve Osmanlı Devleti'nden taleplerini yabancı devletler vasıtasıyla elde edebileceklerdi²⁴. Yapılan hazırlıklar neticesinde Osmanlı Bankası Baskını, 26 Ağustos günü gerçekleştirilmiş, banka binası kısa süre içinde ele geçirilmiştir²⁵. Pek çok kişi esir alınmış ve belirttikleri taleplerinin yerine getirilmesi aksi takdirde bankayı havaya uçuracakları bildirilmiştir. Birçok talebin yer aldığı listede siyasi suçlardan dolayı mahkûm edilen Ermenilerin affedilmesi hususu da yer almıştır²⁶. Nihayetinde Osmanlı Bankası Genel Müdür Sir Edgar Vincent ile Rus Sefareti Baştercümanı Maximof, Saray'a giderek konunun çözüme kavuşturulması için aracı olmuşlardır. Görüşmeler neticesinde Ermeni komitacıların Osmanlı topraklarından serbest çıkışları garanti altına alınmıştır. Banka'daki 17 komitacı, Maximof ile birlikte bankadan ayrıлып Edgar'ın yatı vasıtasıyla Fransız Gemisiyle Marsilya'ya hareket etmişlerdir. Banka baskını bu şekilde sona ermiştir²⁷.

1878 tarihli Berlin Antlaşması sonrasında, Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslim ve Müslim unsurlar arasında muhalif siyasi hareketler artmış, birçok nümayiş, isyan hareketleri vuku bulmuş ve neticesinde hapisane ve tevkifhanelerdeki siyasi

21 Gürün, *age.*, s. 232.

22 Karaca, *age.*, s. 310-311.

23 Fikretin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 75-76.

24 Karaca, *age.*, s. 318; *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, s. 19.

25 Fikretin Yavuz, *age.*, s. 98.

26 Uras, *age.*, s. 512; Gürün, *age.*, s. 247, 250.

27 Gürün, *age.*, s. 250.

suçlu sayılarında artış meydana gelmiştir²⁸. Sultan II. Abdülhamid siyasi atmosferin etkisiyle; 1879, 1884, 1891²⁹, 1893, 1894³⁰ ve 1895³¹ yıllarında siyasi suçluları kapsayan kısmi ve umumi af ilan etmiştir³². Özellikle siyasi krizlerden sonra çıkarılan umumi afların amacı siyasi suçlara karışan kişileri affetmek suretiyle toplumun sükûnetini sağlamak, huzursuzlukları neticelendirmek olsa da³³ ilan edilen aflar tedhiş hareketlerini, yaşanan huzursuzlukları müspet manada neticelendirememiş, sükûneti sağlayamamıştır. Hatta değinildiği üzere bu tarihlerde Ermeniler ve Müslümanlar arasında yaşayan huzursuzluklar şiddetini arttırmış, huzursuzluklar 1896 yılının Ağustos ayında gerçekleşen Osmanlı Bankası Baskını ile hadd safhaya çıkmış ve hapisanelerdeki siyasi mahkûmların sayısı epeyce artmıştır³⁴.

1. Ermeni Patrikhanesi'nin Af Talebi ve Affın İlanı

1896 yılı affından yaklaşık bir yıl kadar önce Ermeni siyasi mahkûmlara yönelik umumi bir af ilan edilmişti³⁵. Ancak bu aftan 1896 yılı affına kadar geçen süre

- 28 Gültekin Yıldız, *Mahtuşhâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 407.
- 29 İngiliz Büyükelçi William White, 1891 yılı affından önce siyasi suçtan dolayı tutuklu bulunan ve sürgünde olan Ermenilere af çıkarılması hususunda sadrazam ile görüşmüş, Padişah'ın geniş kapsamlı bir af çıkarmasına bizzat vesile olmasını istemiştir. Büyükelçinin dışında Grogeryan Ermeni Patriği ve Katolik Ermeni Patriği af çıkarılması için girişimlerde bulunmuşlardır. Nihayetinde siyasi suçluları kapsayan af, 1891 yılının başında çıkarılmıştır. Bk. The National Archives (TNA.), Foreign Office (FO.) 424/169, No. 5, Sir W. White'dan Salisbury Markisi'ne, 17 Ocak 1891, s. 5; TNA., FO. 424/169, No. 6, Sir W. White'dan Salisbury Markisi'ne, 19 Ocak 1891, s. 5; TNA., FO. 424/169, No. 7, Salisbury Markisi'nden Sir W. White'a, 28 Ocak 1891, s. 5-6.
- 30 BOA., Y.PRK.BŞK., 37/63, 20 Ağustos 1310/ 1 Eylül 1894; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXI (1 Ağustos 1894-30 Eylül 1894), İstanbul 1989, s. CXXVIII-CXXIX (Belge No. 126).
- 31 11 Mayıs 1895 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya Büyükelçilerinin Baş Tercümanları, Mâbeyn Başkâtibi'ne takdim ettikleri memorandumda siyasi işlere ait suçlardan dolayı mahkûm veya mevkuf olan, cinayetlere doğrudan doğruya katılmamış ve müdahaleleri mahkemece ispatlanmamış Ermeniler af buyurulmasını talep etmişlerdir. Bkz; TNA., FO. 424/182, No. 182, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895, s. 243-249; TNA., FO. 881/7243X, Memorandum Et Project de Réformes, s. 2; Uras, *age.*, s. 297-306. Sultan II. Abdülhamid, memorandumdan birkaç ay sonra Temmuz 1895'de Ermeni mahkûm ve zanlılara yönelik umumi bir af ilan etmiştir. Bk. BOA., Y.EE., 81/6, 8 Teşrin-i Evvel 1311/ 20 Ekim 1895; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C I, K. I, 4 Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 86.
- 32 Yıldız, *age.*, s. 456-457.
- 33 Doğan Soyaslan, "Af", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C 18, 2001, s. 416.
- 34 TNA., FO. 424/189, No. 370/2, Gazete Haberi, s. 322; TNA., FO. 424/189, No. 370/3, Mr. Blech'in Memorandumu, 23 Aralık 1896, s. 322-323.
- 35 BOA., Y.EE., 81/6, 8 Teşrin-i Evvel 1311/ 20 Ekim 1895.

dâhilinde hapisanelerdeki Ermeni siyasi mahkûmların sayıları yeniden artmıştı. Bu artış üzerine Ermeni Patrikliği, Ruhani ve Cismani Konsey Üyeleri, İstanbul ve taşra hapisanelerinde bulunan Ermeni siyasi mahkûmların affedilmeleri için sarayın kapısını çalmışlardır. Ermeni milletinin, bazı şeytani devrimcilerin eylemlerine katılmadığını ancak bu devrimcilerin kendilerinden daha cahil ve aptal birçok insanı istihdam edip, kendilerine kalkan olarak kullandıklarını belirtmişlerdir. Hapisanelerdeki Ermenilerin ailelerinin ise çok sefil durumda olduklarını bildirmişlerdir³⁶. Sadarete sundukları darâat-nâmede Avrupa'da ve Osmanlı Devleti dâhilinde bir araya gelen bozguncuların dağıtılacağı ve İstanbul'da iki defa vuku bulan kötü halin³⁷ bir daha yaşanmayacağını temin etmişlerdir³⁸. Ayrıca mahkûm ve mevkuların acınası durumlarının devletin şefkatini harekete geçireceğini, bu nedenle de Sultan II. Abdülhamid'den hapisanelerdeki Ermenileri affetmesi için rica etmeye, af dilemeye geldiklerini belirtmişlerdir. Affın aşağıdaki şartlar altında tüm Ermenilere bahşedilmesini talep etmişlerdir.

1. Ermeni mahkûmlar bundan böyle sadık olacaklardır ve sadık bir ruhun gerekliliklerine aykırı hiçbir şey yapmayacaklarına yemin edeceklerdir. İstanbul'da hapsedilmişlerse Patrik'in önünde ve vilayet hapisanelerinde hapsedilenler de bir piskopos vekili önünde bu yemini etmelilerdir.
2. Patrikhane ve Karma Konsey (Ruhani ve Cismani Konsey), millet adına aftan yararlanacakların tahliyeleri için yemin etmelerini sağlayacaklarını garanti eder.
3. Mahkûmlar arasında kötü üne sahip olan provokatörler, hükûmet tarafından belirlenecek yerlere taşınacak, sürgün edileceklerdir. Bu kişiler pişmanlıklarını kanıtlayıncaya kadar gönderildikleri yerde hapsedileceklerdir.
4. Komiteler ortadan kalkacaktır³⁹.

Sultan II. Abdülhamid, af talebinin incelenmesi üzerine konuyu Meclis-i Vükela'ya havale etmiştir. Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmeler neticesinde bir mazbata kaleme alınmıştır. Mazbata da hapisanelerdeki Ermenilerin büyük bir kısmının, fesat komitesi tarafından yoldan çıkarıldıklarının doğru olduğu, suçluya

36 TNA., FO. 424/189, No. 370/2, Gazete Haberi, s. 322; TNA., FO. 424/189, No. 370/3, Mr. Blech'in Memorandumu, 23 Aralık 1896, s. 322-323.

37 Bab-ı Âli Nümayişi ve Osmanlı Bankası Baskını'ndan bahsedilmektedir.

38 BOA., A.MKT.MHM, 84/16, Lef 1, 9 Kanun-u Evvel 1312/ 21 Aralık 1896.

39 TNA., FO. 424/189, No. 370/2, Gazete Haberi, s. 322; TNA., FO. 424/189, No. 370/3, Mr. Blech'in Memorandumu, 23 Aralık 1896, s. 322-323.

verilen cezanın suçu ve zararlı niyetiyle orantılı olması gerektiği, bu davada suçluların, bozguncular tarafından düzenlenen projelerin cezai niteliğinin farkında olmadıkları belirtilmiş ve patrik, ruhani ve cismani konsey üyesi hitabında öngörülen şartlara tabi olarak, af ilanının Sultan için adalet ve adalet ruhuna uygun olacağı kanısında olduklarını bildirmişlerdir.

Yapılan görüşme ve alınan kararlar neticesinde af, 1896 yılı Aralık ayında ilan edilmiştir. Affın, İstanbul ve vilayetlerde, Müslim-Gayrimüslim fark etmeksizin tüm siyasi mahkûm ve mevkufalara uygulanması, son olaylarla ilgili şüphelenilen kişileri de kapsamına karar verilmiştir. Aftan yararlanan mahkûm ve zanlıların belirtildiği gibi yemin etmeleri, patrik ve konseyin güvencesi altında ve polisin gözetiminde kalmaları hususu kabul edilmiştir. Ayrıca komitelerin imha edilmesi ve idam cezası alanların da kötü yollarından dönene (ıslah-ı nefis edilinceye) kadar belirlenen kalelerde kalmaları, ticaret ve sanayi için istihdam edilebilmeleri kararlaştırılmıştır⁴⁰. Affa mazhar olacak kişilerin fotoğraflarının çekilmesi, daha sonraki süreçte polis, jandarma vesaire gibi hizmetlere alınmalarına müsaade edilmemesi, İstanbul ve taşrada aftan yararlanıp salınan kişilerin polis ve jandarmalar tarafından takip edilmesi, en küçük hâl ve hareketlerinin dahi gözden kaçırılmaması emredilmiştir⁴¹. Bu nedenle aftan yararlanan kişilerin fotoğraflarının, müracaat olunmak üzere her tarafa gönderilmesi ve birer suretlerinin de Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmesi istenmiştir⁴². Fotoğraf makinası olmayan mahallerde ise tahliye edilen kişilerin eşkâllerinin çizilmesinin kâfi olduğu belirtilmiştir⁴³. Ayrıca af ilanı ile birlikte, aftan önceki bir tarihte iğtişaşa katılmak suçuyla, kimsenin tevki edilmeyeceği vilayetlere bildirilmiştir⁴⁴.

İlan edilen af, Murahhaslıklarla kiliselere bildirilmiştir. Af ilanı sonrasında Ermeni Patrikliği, Padişah'a şükranlarını iletmiş⁴⁵, Edirne Ermeni Kilisesi'nde de Sultan Abdülhamid adına şükran toplantısı düzenlenmiştir⁴⁶.

40 TNA., FO. 424/189, No. 370/2, Gazete Haberi, s. 322; TNA., FO. 424/189, No. 370/3, Mr. Blech'in Memorandumu, 23 Aralık 1896, s. 322-323; BOA., YA.RES., 84/16, Lef 2, 8 Kanun-u Evvel 1312/ 20 Aralık 1896; Lef 1, 9 Kanun-u Evvel 1312/ 21 Aralık 1896.

41 BOA., A.MKT.MHM., 84/16, Lef 1, 9 Kanun-u Evvel 1312/ 21 Aralık 1896.

42 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 6, 11 Kanun-u Evvel 1312/ 23 Aralık 1896.

43 BOA., A.MKT.MHM., 539/12, Lef 1, 26 Kanun-u Evvel 1312/ 3 Ocak 1897.

44 BOA., A.MKT.MHM., 539/17, Lef 5, 21 Kanun-u Sani 1312/ 2 Şubat 1897.

45 BOA., YA.HUS., 363/136, Lef 1, 16 Kanun-u Evvel 1312/ 28 Aralık 1896.

46 BOA., DH.TMIK.M., 26/7, 25 Kanun-u Evvel 1312/ 6 Ocak 1897.

2. Avrupalı Devletlerin Affın İcrasına Yönelik Baskıları

Af ilanından hemen sonra Avrupalı Devletlerin İstanbul'daki Büyükelçileri, Osmanlı Devleti'nin durumu ve yapılması öngörülen reformların icrasıyla ilgili büyükelçiler toplantısı düzenlemişler⁴⁷, affın icrasına yönelik yaşanan gecikmeyle ilgili itirazlarını dile getirmişlerdir. Toplantıda af konusunu gündeme getiren Rusya Maslahatgüzarı Nelidov, İstanbul'daki hapisanede 500 kişinin bulunduğunu ve sadece 123 kişinin serbest bırakıldığını, her gün ortalama 10-12 kişinin serbest kaldığını belirtmiştir. Affın uygulanması sırasında sıkıntılar çıkarıldığını; serbest bırakılan mahkûmların çoğunun evlerine dönmeye zorlanırken, diğerlerin de Kuzey Afrika'daki Trablus'a sürüldüğünü iddia etmiştir. Nelidov'un konuşması üzerine toplantıda bulunan altı ülkenin temsilcileri⁴⁸, 4 Ocak 1897'de tercümanları vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne sundukları ortak bir bildiri hazırlamışlardır⁴⁹.

Bildiride özetle, Osmanlı makamları tarafından affın uygulanma şeklinin, bu nezaket tedbirine zarar verdiği, affın yavaş ve kısıtlı bir şekilde uygulandığı, affın icrasına yönelik tüm yetkililere af ilan edildiğinin bildirilmesi, Ermeni mahkûm ve tutukluların derhal serbest bırakılması için emir verilmesi talep edilmiştir. Ayrıca büyükelçilerin tercümanları, Hariciye Nazırı Tefik Paşa'ya 30 Aralık 1896 tarihi itibarıyla İstanbul'daki 500 Ermeni'den sadece 100'ünün serbest bırakıldığını, serbest bırakılanlardan bir kısmının (sürgün münasebetiyle) ailelerini ve işlerini bırakmaya zorlandığını, vilayetlerin bazı bölgelerinde ise yerel makamların çeşitli nedenlerle mahkûmları serbest bırakmayı reddettiklerini iletmışlerdir. Tefik Paşa ise Padişah'ın af kapsamında yetkililere gerekli emirler verdiğini, Ermenilerin başkentte serbest bırakılacağını, ayrıca sadece İstanbul'da geçim kaynağı olmayan ve akrabaları bulunmayan Ermenilerin İstanbul'dan uzaklaştırılacaklarını ifade etmiş yine de konuyu sadrazam ve saraya iletceğini bildirmiştir. Paşa bir sonraki görüşmede başkentteki Ermenilerin tamamının serbest bırakıldığını ve diğer bölgelerdeki Ermeni siyasi mahkûmların derhal salıverilmesi için vilayet makamlarına kat'i emirler verildiğini ifade etmiştir. Tercümanlar af kapsamının Osmanlı ülkesinden kaçan Ermenileri de içine alacak şekilde genişletilmesini talep etmişler, firarilerin serbestçe geri dönmelerine izin verilmesini istemişlerdir. Paşa, Padişah'ın bu konuyu çoktan dikkate aldığını ve Meclis-i Vükela'nın konuyla ilgili Patrikhane ile iletişim halinde bulunduğunu, olumlu bir kararın yakında alın-

47 TNA., FO. 78/4796, No. 5, 6 Ocak 1897.

48 İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya Devletleri (Düvel-i Sitte).

49 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

çağını ve kararın ardından durumun büyükelçiliklere yazılı olarak bildirileceğini tercümanlara iletmiştir. İngiliz Büyükelçi Sir P. Currie, firarilere bahşedilecek af kapsamında *devrimci ajanların* ülkeye girebileceklerine dikkat çekmiş, Bab-ı Âli'nin bu hususta çekincelerinin olduğunu belirtmiştir⁵⁰.

3. Affin İcrası: Vilayetlerden Tahliye Edilen Siyasi Suçlu ve Zanlılar

İlan edilen af, Ermeniler arasında hüsn-ü tesir oluşturmuşsa da firar eden Ermeniler hakkında adliye cihetinde kanuni muamelelerin devam etmesi ve idam cezası alıp, cezası kalebentliğe tahvil edilenlerin Trablusgarp'a sürgün edilecek olmaları bazı problemlere sebebiyet vermiştir⁵¹. Bu durum Düvel-i Sitte Büyükelçilerini rahatsız etmiş, büyükelçiler Trablusgarp'a gönderilecek suçluların bölgenin havasıyla uyum sağlayamayacaklarını, sonucun felakete neden olacağını belirterek bu kişilerin cezalarını buldukları yerlerde veyahut yakın ve münasip mahallerde çekmelerini talep etmişlerdir⁵². Ayrıca vilayetlerden merkeze gönderilen yazılarda da suçluların kalebentlik cezalarının icrası için Trablusgarp'a gitmelerinin oldukça zor olduğu ve bu haberin herkesin işiyle, gücüyle iştiğal etmesine mani olduğu belirtilmiştir⁵³. Yapılan görüşmeler neticesinde yalnız Dersaadet Hadisesi'nden dolayı idama mahkûm edilenler ile İstanbul'daki Umumi Hapishanede bulunan kişilerin Trablusgarp'a gönderilmesine diğerlerinin ise bir sonraki emre kadar mahpus buldukları kalelerde tutulmalarına karar verilmiştir⁵⁴. Firariler ile ilgili olarak da bu kişilerin idam cezası almaları halinde ilelebet firarda kalacakları ve kötü amaçlar doğrultusunda çalışabileceklerinden, firarilerin de aftan yararlanmalarının münasip olacağı belirtilmiştir⁵⁵. Bunun üzerine zanlı ya da mahkûm olarak firarda bulunan Ermeni eşkiyasının belirtilen süreler dâhilinde ülkeye dönmeleri halinde cezadan muaf olacakları ve gelmeyenler hakkında ise takibat-ı kanuniye icra kılınacağı murahhaslara tebliğ edilmiştir. Firarda bulunanlar arasında idam cezasıyla mahkûm olanların da muvakkaten kalebent edilerek aftan yararlanma-

50 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

51 BOA., A.MKT.MHM., 539/5, 16 Kanun-u Evvel 1312/ 28 Aralık 1896.

52 BOA., A.MKT.MHM., 539/11, Lef 2, 23 Kanun-u Evvel 1312/ 6 Ocak 1897.

53 BOA., A.MKT.MHM., 539/17, Lef 5, 21 Kanun-u Sani 1312/ 2 Şubat 1897; BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 33, 31 Kanun-u Evvel 1312/ 12 Ocak 1897, BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 10, 14 Kanun-u Evvel 1312/ 26 Aralık 1896.

54 BOA., A.MKT.MHM., 539/5, 16 Kanun-u Evvel 1312/ 28 Aralık 1896.

55 BOA., A.MKT.MHM., 539/17, Lef 5, 21 Kanun-u Sani 1312/ 2 Şubat 1897.

larına karar verilmiştir⁵⁶. Firarilerin hükûmete gelip ispat-ı vücut etmeleri için 1 ay süre verilmiş⁵⁷, sonradan bu süre uzatılmıştır⁵⁸. Düvel-i Sitte Büyükelçileri adına Avusturya Büyükelçisi, af sonrası ecnebi memleketlerde bulunanların ülkeye dönüşlerinde bazı zorluklar yaşadıklarını beyan etmiş, bazı bozguncu ve anarşistler haricindeki şahıslara kolaylık gösterilmesini talep etmiştir⁵⁹. Yapılan görüşmeler neticesinde ticaret ve zanaat icra etmek maksadıyla ülkeye gelecekler ile İstanbul'a giriş yapacak olanların hal ve hareketlerinde şüphe emaresi görülmeyenlere kolaylık gösterilmesine karar verilmiştir⁶⁰. Anarşist ve bozguncu olanların ise geldikleri mahallere iade edilmesi kararlaştırılmıştır⁶¹. Hemen akabinde iğtişâş zamanı ve sonraki tarihlerde Şark-ı Rumeli'ye giden bir kısım Ermeni, İstanbul'a ve ticaret yapmak için Edirne, Selânik ve Dedeâğaç'a gitme talebinde bulunmuşlardır⁶². Bu kişilerin aftan yararlanmaları münasip görülmüştür⁶³.

Affin icrasına yönelik merkezde tartışmalar devam ederken İngiliz Büyükelçi Currie, vilayetlerdeki temsilcilerinden tahliye edilen şahısların sayılarına yönelik bilgi talep etmiştir. Ankara, Halep, Beyrut, Bitlis, Diyarbakır, Adana, Bursa, Erzurum, Mamuretü'l-Aziz, Sivas, Trabzon, Van Vilayetleri ve Kudüs Müstakil Sancağı, Rodos Sancağı'nda bulunan İngiliz temsilciler, gerekli bilgileri büyükelçiliğe göndermişlerdir⁶⁴.

İstanbul'da af kapsamında tahliyeler hızlı bir şekilde icra edilmiş, merkezde aftan yararlanan tüm mahkûmlar, 1897 yılının Ocak ayında tahliye edilmişlerdir⁶⁵. İstanbul'da aftan yararlanan tüm şahıslar Patrikhaneye teslim edilmiş, merkezle herhangi bir ilişkisi olmayan taşralı Ermenilerin de yemin etmek ve kefalete bağlanmak üzere Patrikhaneye teslim edilmesine karar verilmiştir⁶⁶.

56 BOA., A.MKT.MHM., 539/17, Lef 13, 12 Şubat 1312/ 24 Şubat 1897.

57 BOA., A.MKT.MHM., 539/27, 19 Kanun-u Sani 1312/ 31 Ocak 1897.

58 BOA. A.MTZ.(04)., 40/90, Lef 1, 7 Kanun-u Sani 1312/ 19 Ocak 1897.

59 BOA., YPRK.BŞK., 49/34, 26 Receb 1314/31 Aralık 1896.

60 BOA., DH.TMIK.M., 26/72, 22 Kanun-u Evvel 1312/ 3 Ocak 1897.

61 BOA., YPRK.BŞK., 49/34, 26 Receb 1314/31 Aralık 1896.

62 BOA. A.MTZ.(04)., 40/90, Lef 2, 18 Kanun-u Sani 1896.

63 BOA. A.MTZ.(04)., 40/90, Lef 1, 7 Kanun-u Sani 1312/ 19 Ocak 1897.

64 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

65 TNA., FO. 424/191, No. 63, Sir P. Currie'den Salisbury Markisine, 14 Ocak 1897, s. 46-47; TNA., FO. 424/191, No. 63/2, Memorandum, s. 47.

66 BOA., YPRK.BŞK., 59/55, 4 Şaban 1314/ 8 Ocak 1897.

a. Halep Vilayeti

1896 yılı affi çerçevesinde Halep'te 141 Ermeni tahliye edilmiştir⁶⁷. Süveydiye'nin (Samandağ) Hacı Habıbtu/Habıblü Köyü'nden 5 kişi, Yoğun-oluk (Jaghoor Olo-olku) Köyü'nden 22 kişi, Kebusiye Köyü'nden 22 kişi, Keseb Köyü'nden 32 kişi tahliye edilmiştir. Süveydiyeli mahkûmlar, Hınçak ajanlarına yardım ve yataklık etmek, köylerinde barındırmak suçuyla hapsedilmişlerdi. İskenderun'dan 5 kişi, Antep'ten 3 kişi, Beylan'dan 4 kişi, Zeytun'dan 4 kişi tahliye edilmiştir. Zeytun'da serbest bırakılan şahıslar, serbest kaldıktan sonra İngiliz Konsolosluğuna giderek silah satın almak üzere para talep etmişlerdir⁶⁸. Ermeni mahkûmların serbest kaldıktan sonra İngiliz Kraliyetini temsilen Halep Vilayeti'nde bulunan İngiliz Konsolosluğuna gidip böyle bir talepte bulunmaları Ermenilerle İngiltere arasındaki Osmanlı aleyhine olan illegal ilişkilerinde açık bir göstergesidir. Anlaşılan o ki Ermeniler ve İngilizler arasındaki ilişkiler o kadar samimidir ki serbest bırakılan şahıslar alelade bir şey talebinde bulunuyormuş gibi İngiliz Konsolosluğu'ndan silah alabilmek için para talebinde bulunabilmişlerdir. Bu da bir açıdan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri eylemlerde güvendikleri dış kaynaklı siyasi mercilerin hangileri ve kimler olduğunu ortaya koymasına bakımdan dikkat çekici bir argümandır.

Yine Halep Vilayeti'nden Harputlu 2 kişi, Haçinli 1 kişi, Muşlu 1 kişi, Adana Vilayeti'ne bağlı Çokmerzimen'den (Tchookmerzveni) 1 kişi, Elbistanlı 1 kişi aftan yararlanmışlardır⁶⁹. Halep'den 6 kişi⁷⁰ aftan yararlanarak serbest kalmış, bu kişilerden Hınçak Teşkilatı üyesi olan Agop Assadoorian; Aghasse ve diğer Hınçak liderlerinin yaptıkları girişimleri açıklayan bir itiraf mektubu yazmış ve İngiliz Konsolos Barnham'ın belirttiği üzere itirafında pek de gerçekçi olmayan bir şekilde Halep ve Ayntap'da bulunan ve Zeytun'daki ayaklanmaya yön veren birçok Ermeni'yi kınamıştır. Assadoorian ve kendisi gibi bir provokatör olan erkek kardeşi Ashjian birlikte sürgün edilmişlerdir. Ayrıca 1'i Rus pasaportuna sahip 9'u Ermeni

67 TNA., FO. 424/191, No. 95/1, Umumi Af Kapsamında Vilayetlerden Salıverilen Mahkûmların Listesi, 26 Ocak 1897, s. 72-73; TNA., FO. 424/191, No. 136/3, Yardımcı Konsolos Monahan'dan Sir P. Currie'ye, 30 Ocak 1897, s. 122-125.

68 TNA., FO. 424/191, No. 136/1, Konsolos Barnham'dan Sir P. Currie'ye, 30 Ocak 1897, s. 122-125.

69 TNA., FO. 424/191, No. 136/3, Yardımcı Konsolos Monahan'dan Sir P. Currie'ye, 30 Ocak 1897, s. 122-125.

70 Sancak, kaza bilgisine yer verilmemiştir. Bkz; TNA., FO. 424/191, No. 136/1, Konsolos Barnham'dan Sir P. Currie'ye, 30 Ocak 1897, s. 124.

pasaportuna sahip Hınçak Teşkilatı üyeleri, Süveydiye'deki köylülerle birlikte 8 Mayıs'ta tutuklanarak Halep'e getirilmişlerdir. Serbest bırakıldıkları gün Osmanlı topraklarından defedilmişlerdir.

İskenderun Hapishanesi'nden 3 kişi, Urfa Hapishanesi'nden 5 kişi, Maraş Hapishanesi'nden 14 kişi tahliye edilmişlerdir. Maraş'ta tahliye edilen ve Hınçak Teşkilatı'nın azıllı bir üyesi olan Papaz Der Ghevont, yaptığı itiraflardan dolayı Agop Assadoorian'ı kınamıştır. Yine serbest bırakılanlardan Papaz Der Barthoghomas, Zeytun İsyanı dışında Andırın, Yenice, Kale ve Geben İsyanlarında aktif bir şekilde yer almıştır. İngiliz Konsolos Barnham, papazın yeniden tutuklandığını bu durumun ise affın ihlali olduğunu belirtmiştir⁷¹. Aftan yararlanarak hapisten çıkan Haçinli bir Ermeni ise üzerinde 3 kat asker, Çerkez ve Arap elbisesi bulunmuş ve İskenderun'da derdest edilmiştir⁷².

Halep Vilayeti'nin Süveydiye bölgesine giden 4 Hınçak üyesi, bölgede herhangi bir probleme mahal vermemeleri için önlem amaçlı tutuklanmış ve af ilanıya birlikte tahliye edilmişlerdir⁷³. Süveydiye'de sorun yaratan Ermenilerden bazıları af kapsamında serbest bırakılmışlarsa da bölgede meydana gelen huzursuzlukların kaynağının araştırılması amacıyla Halep Valisi, Hukuk Reisi Başkanı Mustafa Nedim Efendi'yi bu konuyu soruşturmak, rapor etmek ve tavsiyelerde bulunmak üzere Antakya'ya göndermiştir⁷⁴.

Ermeni Patrikliği Zeytun'da mahkûm ve mevkuf olan 12 Ermeni'nin aftan yararlanamadıklarını bildirerek, bu kişilerin biran önce tahliye edilmelerini istemiştir⁷⁵. Maraş Mutasarrıflığı ise bu kişilerin iğtişaştan sonra katl, cerh, gasp gibi çeşitli suçlara karışıklarını, affın bu kişileri kapsamadığı için tahliye edilmediklerini bildirmiştir⁷⁶. Tesri-i Muamelat Komisyonu da bu kişilerin aftan yararlanamayacaklarına karar vermiş ve durumun Patrikhaneye bildirilmesi istenmiştir⁷⁷.

71 TNA., FO. 424/191, No. 136/1, Konsolos Barnham'dan Sir P. Currie'ye, 30 Ocak 1897, s. 122-125.

72 BOA., DH.ŞFR., 207/31, 1 Nisan 1313/ 13 Nisan 1897.

73 TNA., FO. 424/191, No. 248, Sir. P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 1 Nisan 1897, s. 202.

74 TNA., FO. 424/191, No. 361/1, Konsolos Barnham'dan Sir P. Currie'ye, 14 Mayıs 1897, s. 288-289.

75 BOA., DH.TMIK.M., 30/38, Lef 2, 18 Mart 1313/ 30 Mart 1897.

76 BOA., DH.TMIK.M, 30/38, Lef 3, 24 Mart 1313/ 5 Nisan 1897.

77 BOA., DH.TMIK.M., 30/38, Lef 4, 29 Mart 1313/ 10 Nisan 1897.

b. Bitlis Vilayeti

Bitlis Vilayeti'nde özellikle 1890'lı yıllarda yaşanan huzursuzluklarla birlikte iğ-tişaş, gün be gün artmış, sükûnet sağlanamamıştır⁷⁸. Bitlis'teki en üst düzey dini görevliler dahi olaylara mahal vermek suçuyla yargılanmışlardır. Bitlis'teki Ceza İstinaf Mahkemesi, Bitlis Piskoposunu komplodan suçlu bulmuş ve piskoposu idama mahkûm etmiş, Temyiz Mahkemesi bu kararı onamıştır. Bahşedilen umumi af çerçevesinde ise piskoposa verilen idam cezası, muvakkat kalebentliğe tahvil edilmiştir⁷⁹. Vilayetteki diğer siyasi suçlular ise af ilanı sonrası serbest bırakılmışlardır. Bitlis Sancağı'ndan 12 Ermeni ve 40 Kürt, Muş Sancağı'ndan da 4 Ermeni tahliye edilmiştir⁸⁰. İngiliz Büyükelçiliği tarafından Bitlis Vilayeti'nde aftan yararlanması gereken mevkuf Ermenilerin hala tahliye edilmedikleri belirtilmiş, gereğinin icrası için durumun mahalline bildirilmesini talep edilmiştir⁸¹. Yapılan incelemeler neticesinde İngiltere Büyükelçiliğinin bahsettiği Ermenilerin, Bakkalyan Kiğork adlı şahsı katl kastıyla yaraladıkları, bu kişilerden sadece birinin cezasını ikmal ettiğinden tahliye edildiği tespit edilmiştir⁸². 30 Ocak 1897 tarihi itibarıyla Bitlis Hapishanesi'nden 70 Ermeni aftan yararlanmış ve Bitlis Hapishanesi'nde herhangi bir siyasi suçlu kalmamıştır. Bitlis Vilayeti İngiliz Yardımcı Konsolosu Monahan, ilgili tarih itibarıyla Muş'ta af kapsamında tahliye edilmesi gereken iki ya da üç mahkûm olduğunu, Hizan'da da tahliyesi gereken siyasi mahkûmlar olduğu şekilde duyumlar aldığını bildirmiştir⁸³.

Sason Olayı nedeniyle tevkif edilen kişiler de aftan yararlanarak tahliye edilmişlerdir. Sason Olayına karışan Murat isimli şahıs ile refikleri aftan yararlanmışlardır⁸⁴. Sason Olayı müdahillerinden Muş Piyade Kışlasında tutuklu bulunan bazı Ermeniler de firar etmişlerdir. Firarilerin gelip teslim olmaları durumunda, idam cezası alanlar haricindekilerin tahliyelerine, idam cezası alanların da cezalarının kalebentliğe tahvil edilmesine karar verilmiştir⁸⁵.

78 TNA., FO. 195/2021, No. 17, 20 Ağustos 1898, s. 180.

79 TNA., FO. 424/191, No. 161, Sir. P. Currie'den Salisbury Markisine, 4 Mart 1897, s. 154.

80 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

81 BOA., A.MKT.MHM., 539/20, Lef 2, 12 Kanun-u Sani 1312/ 24 Ocak 1897.

82 BOA., A.MKT.MHM., 539/20, Lef 3, 15 Kanun-u Sani 1312/ 27 Ocak 1897.

83 TNA., FO. 424/191, No. 136/3, Yardımcı Konsolos Monahan'dan Sir P. Currie'ye, 30 Ocak 1897, s. 125.

84 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 30, 29 Kanun-u Evvel 1312/ 10 Ocak 1897.

85 BOA., DH.TMIK.M., 33/68, Lef 5, 21 Mayıs 1313/ 2 Haziran 1897.

c. Diyarbakır Vilayeti

1896 yılı umumi affı ilan edilir edilmez Diyarbakır Hapishanesi'nde bulunan tüm Hıristiyan mahkûmların tamamı aftan yararlanarak tahliye edilmişlerdir⁸⁶. Bu kapsamda 4 Ermeni, 20 Müslüman mahkûm affedilmiş ve Diyarbakır Hapishanesi'nde herhangi bir siyasi mahkûm kalmamıştır⁸⁷. Vilayet merkezinin dışında Mardin Hapishanesi'nde bulunan 1'i Protestan papaz ve 2 arkadaşı da aftan yararlanarak 30 Aralık 1896'da tahliye edilmişlerdir⁸⁸. Palu Kazası'nda Ermeni meselesinden dolayı tutuklu olan 7 Müslüman⁸⁹ ile Protestan ve Süryani Kadim Cemaatlerinden 3 kişi aftan yararlanmışlardır⁹⁰. Maden Sancağı'nda ise bazı Ermeni mahkûmlar bulunmakla birlikte Diyarbakır Valisi, mahkûmlardan yalnızca ikisinin siyasi mahkûm olduğunu, bu kişilerin 4-5 yıl önce İstanbul'da olaylara karıştıkları için tutuklandıklarını belirtmiş⁹¹, bu şahısların serbest bırakılıp bırakılmayacakları konusunda bilgi almak için merkeze başvurmuştur⁹².

Af ilanı sonrası siyasi suçlar nedeniyle mahkûm olmayan pek çok kişi, aftan yararlanmak, bir nevi fırsattan istifade etmek için af talebinde bulunmuşlardır. Bu olaylardan biri de Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nde, İbrahim ve Yakup adlı şahıslar refikleriyle birlikte ahalisi Müslüman olan Şekerli Karyesine saldırmış, köylülerin eşyalarını gasp etmişler, bu nedenle 3 sene kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir. Af ilanı sonrası aftan istifade etmek istediklerini arz eden bir arzuhal yazmışlardır⁹³. Ancak bu kişilerin mahkûmiyetleri Ermeni meselesi nedeniyle olmadığı, şekavet neticesinde olduğundan aftan yararlanamayacaklarına karar verilmiştir⁹⁴.

86 TNA., FO. 424/191, No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897, s. 77.

87 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

88 TNA., FO. 424/191, No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897, s. 77.

89 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 3, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897.

90 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 13, 16 Kanun-u Evvel 1312/ 28 Aralık 1896.

91 TNA., FO. 424/191, No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897, s. 77.

92 TNA., FO. 424/191, No. 95/1, Umumi Af Kapsamında Vilayetlerden Sahverilen Mahkûmların Listesi, 26 Ocak 1897, s. 72-73.

93 BOA., DH.TMIK.M., 26/38, Lef 1, 31 Kanun-u Evvel 1312/ 12 Ocak 1897.

94 BOA., DH.TMIK.M., 26/38, Lef 2, 3 Kanun-u Sani 1312/ 15 Ocak 1897.

d. Sivas Vilayeti

1896 yılı affından önce Sivas Vilayeti Hapishanelerinde toplamda 479 kişi bulunmakta idi. Bunlardan 62'si Hristiyan mahkûm, 145'i yargılanmayı bekleyen Hristiyan, 272'si ise mahkûm ve yargılanmayı bekleyen Müslümandır⁹⁵. Af sonrası İngiltere Büyükelçiliği, Sivas'ta mahpus bulunan 140 Ermeni'den 60'ının politika töhmetiyle, 25'inin de idam cezasıyla mahkûm olduklarını beyan etmiş, tamamının umumi aftan faydalanmaları gerektiğini belirtmiştir⁹⁶. Afla birlikte Sivas Vilayeti'nde 176 Ermeni tahliye edilmiştir. Kaçan 7 Ermeni, giyaben kınanmıştır. Sivas Valisi, firarilerin teslim olmaları halinde aftan yararlanabileceklerini belirtmiştir⁹⁷. Firari Ermeniler ile ilgili de af nedeniyle herhangi bir takibat yapılmamasına karar verilmiştir⁹⁸. Zile Kazası'nda mevkuf bulunan 18 Ermeni tahliye edilmiştir⁹⁹. Sivas Valisi, hapishanede siyasi suçtan dolayı tutuklu kimsenin kalmadığını bizzat İngiltere'nin Sivas Yardımcı Konsolosu Bulman'a iletmiş, Ermeniler ise, siyasi suçtan dolayı tutuklu 25 mahkûmun daha olduğunu iddia etmişlerdir. Bu husustaki problem ise mahkûmların siyasi suçlu olup olmadığı konusundaki anlaşmazlıktan kaynaklanmıştır. 24 Ocak 1897 tarihi itibariyle Sivas Hapishanesi'nde bulunan cezalarının yarısını tamamlamış 50 Müslüman aftan yararlanmış, toplamda 90 Müslüman af kapsamında tahliye edilmiştir¹⁰⁰.

e. Trabzon Vilayeti

1896 yılı affı kapsamında Trabzon'da siyasi suçtan dolayı hapis yatan 17 Ermeni'den 14'ü, 25 Aralık 1896'da tahliye edilmiştir. İğtişaş zamanında birliklere atış etmekle suçlanan Rahip Der Yahan Khozian, Hagop Kahveciyan ile Bahri Paşa'nın saldırganı olmakla suçlanan Armenag Kasparian idam cezasına çarptırılmışlar, ancak mahkûmiyetleri Temyiz Mahkemesi tarafından hükme bağlanma-

95 TNA., FO. 195/1930, No. 34, Vice-Consul Bulman'dan Sir P. Currie'ye, s. 614; TNA., FO. 881/6957, No. 253/2, Sivas Hapishanesi'ndeki Ermeni Mahkûmların Durumu, 31 Ekim 1896, s. 227. Ayrıntılı tablo için bkz; Ek 4.

96 BOA., A.MKT.MHM., 539/10, Lef 6, 21 Kanun-u Evvel 1312/ 2 Ocak 1897.

97 TNA., FO. 424/191, No. 125/1, Yardımcı Konsolos Bulman'dan Sir P. Currie'ye, 24 Ocak 1897, s. 112.

98 BOA., DH.TMIK.M., 25/104, Lef 2, 7 Kanun-u Evvel 1312/ 19 Aralık 1896; BOA., DH.TMIK.M., 25/104., Lef 3, 22 Kanun-u Evvel 1312/ 3 Ocak 1897.

99 BOA., DH.TMIK.M., 25/81, 17 Kanun-u Evvel 1312/ 29 Aralık 1896.

100 TNA., FO. 424/191, No. 125/1, Yardımcı Konsolos Bulman'dan Sir P. Currie'ye, 24 Ocak 1897, s. 112.

mıştır¹⁰¹. Papaz ve diğer iki kişinin Divan-ı Harpçe idama mahkûm olduklarından tahliye edilemeyecekleri, cereyan etmekte olan muhabere neticesi bildirilinceye kadar bu kişilerin Trabzon'da tutulmalarına karar verilmiştir¹⁰². Samsun Sancağı'nda 26 Aralık 1896 tarihi itibarıyla 29 kişi¹⁰³, 1897 yılının Ocak ayı itibarıyla ise Trabzon ve Samsun Sancaklarında 24 kişi daha tahliye edilmiştir¹⁰⁴.

f. Adana Vilayeti

Adana Vilayeti'nde af ilanı ile birlikte Ermeni siyasi mahkûm ve mevkuların büyük bir kısmı tahliye edilmiştir¹⁰⁵. İngiltere Büyükelçiliği, Adana'da iğtişâşa katılmak suçuyla 3 sene hapis cezası alan Artin ve Agop Kilikyan adlı 2 Ermeni'nin de aftan yararlanmaları gerektiğini bildirmiştir¹⁰⁶. Adana Vilayeti ile yapılan muhabere neticesinde belirtilen şahısların tereddütsüz tahliye edildiği öğrenilmiştir. Bu hususta İngiltere Büyükelçiliğine başvurulmasının gerçekleşen eyleme tamamen zıt olduğu ve ortalığı karıştırma amacıyla yapılmış olduğu beyan edilmiştir¹⁰⁷. Adana'da kaçak barut imal etmek suçuyla 3 sene kürek cezası alan Ermeni Vans ve Tatyos, aftan yararlanmak amacıyla İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesine durumlarını arz eder bir arzuhal göndermişlerdir¹⁰⁸. Yapılan incelemeler sonucunda işledikleri cürmün, Ermeni fesadı ile bağlantısı olmadığından aftan yararlanamayacaklarına karar verilmiştir¹⁰⁹.

g. Mamuretü'l-Aziz Vilayeti

Af ilanı ile birlikte Mamuretü'l-Aziz Vilayeti Ermeni Murahhası Bedros, Arapkir İğtişâşı'na sebebiyet vermelerinden dolayı hapisanede bulunan Ermenilerin affedilmeleri için Ermeni Patrikliğine başvurmuştur. Bu kişilerden 39'unun muvaka-

101 TNA., FO. 424/191, No. 95/5, Konsolos Longworth'den Sir. P. Currie'ye, 3 Ocak 1897, s. 76-77.

102 BOA., DH.TMIK.M., 26/46, 5 Kanun-u Sani 1312/ 17 Ocak 1897.

103 TNA., FO. 424/191, No. 95/5, Konsolos Longworth'den Sir. P. Currie'ye, 3 Ocak 1897, s. 76-77.

104 TNA., FO. 424/191, No. 95/1, Umumi Af Kapsamında Vilayetlerden Salıverilen Mahkûmların Listesi, s. 72-73.

105 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

106 BOA., AMT.MHM., 539/7, Lef 2, 17 Kanun-u Evvel 1312/ 29 Aralık 1896.

107 BOA., AMT.MHM., 539/7, Lef 3, 3 Nisan 1313/ 15 Nisan 1897; Lef 4, 27 Mart 1313/ 8 Nisan 1897.

108 BOA., DH.TMIK.M., 25/87, Lef 1, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896; Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897.

109 BOA., DH.TMIK.M., 25/87, Lef 3, 5 Kanun-u Sani 1312/ 17 Ocak 1897.

kat ve müebbet kürek cezalarıyla mahkûm oldukları ve ilan edilen af dolayısıyla tahliye edildikleri görülmüş, diğer kişilerin de idam cezasıyla mahkûm oldukları ancak haklarındaki hükmün Temyiz Mahkemesi tarafından tasdik edilmediği tahkik edilmiştir¹¹⁰.

Müebbet kalebent cezası alan Arapkir ahalisinden Mıgırdiç ve Mardiros adlı şahıslar, cezalarını Diyarbakır veya Harput'ta çekmek için talepte bulunmuşlardır¹¹¹. Tesri-i Muamelat Komisyonu, talep üzerine Mıgırdiç ve Mardiros'un mahkûmiyetleri iğtişâşla ilgili ise af gereğince tahliye edilmeleri gerektiğini vilayete bildirmiştir¹¹². Suçları Ermeni olaylarıyla ilgili olduğu anlaşılan bu kişilerin aftan yararlanmalarına karar verilmiş ve tahliyeleri gerçekleştirilmiştir¹¹³.

h. Van Vilayeti

Van Vilayeti'nde 21 Ermeni ve 4 Müslüman aftan yararlanarak tahliye edilmişlerdir¹¹⁴. Olayların diğer vilayetlere nispeten yoğun yaşandığı Van Vilayeti'nde bu kadar az kişinin tahliye edilmesinin nedeni ise pek çok mahkûm ve mevkufun firar etmiş olmasıdır. 1896 yılı itibarıyla vilayet dâhilindeki firarilerin sayısı 49'a ulaşmış, bu kişilerden 13'ü idam ve 3'ü müebbet kürek cezasına, kalanların ise çeşitli suçlardan ceza aldıkları görülmüştür. Firarilerin yarısı ölmüş, geri kalanının az bir kısmı Van Vilayeti'nin merkez ve mülhakatında büyük bir kısmının ise Rusya'da oldukları tespit edilmiştir. Af kapsamına giren bu kişilerin de aftan yararlanmaları için gerekli muamelelerin yapılması uygun görülmüştür¹¹⁵. Van Vilayeti'nde Ermeni meselesine az ya da çok müdahil olan zanlı ve mahkûm pek çok kişi tahliye edilmiş, olaylara karışan Mustafa bin Mehmet'te kefalete tabi tutularak tahliye edilmiştir¹¹⁶.

110 BOA., DH.TMIK.M., 25/90, Lef 1, 22 Kanun-u Evvel 1312/ 3 Ocak 1897; Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897.

111 BOA., DH.TMIK.M., 25/111, Lef 1, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896.

112 BOA., DH.TMIK.M., 25/111, Lef 2, 23 Kanun-u Evvel 1312/ 4 Ocak 1897.

113 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef. 64, 22 Temmuz 1313/ 3 Ağustos 1897.

114 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

115 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 53, 17 Kanun-u Sani 1312/ 29 Ocak 1897; BOA., A.MKT. MHM., 539/17, 21 Kanun-u Sani 1312/ 2 Şubat 1897; BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 54, 21 Kanun-u Sani 1312/ 2 Şubat 1897.

116 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 41, 2 Kanun-u Sani 1312/ 14 Ocak 1897.

1. Ankara Vilayeti

1896 yılı affı çerçevesinde Ermeni olayları münasebetiyle Ankara, Yozgat ve Kayseri'de tutuklanan 39 Ermeni'nin 38'i, 57 Müslüman'ın tamamı tahliye edilmiştir. 17'si Yozgat'ta, 13'ü Ankara'da tutuklu bulunan toplam 30 Müslüman mahkûm aftan yararlanmışır¹¹⁷. Kayseri Sancağı'nda bulunan siyasi mahkûm ve mevkûflar tahliye edilmiştir¹¹⁸. Yozgat Terzili Karyesi'nden Artin adlı şahıs aftan kısa bir süre önce fesada neden olacak varakalar düzenlemek suçundan tutuklanmış, Artin dışında bu olaya karışanlar nasihat edilerek kefaletle tahliye edilmişlerdir¹¹⁹. Ardından Artin'in de aftan yararlanmasına karar verilmiş¹²⁰, fotoğrafı çekilerek tahliye edilmiştir¹²¹.

i. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti/ Rodos Sancağı

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne bağlı Rodos Sancağı Hapishanesi'nde bulunan 7 Ermeni, Yozgat Divan-ı Harbince fesat çıkarmaktan dolayı idam cezasına çarptırılmış ve cezaları afla birlikte kalebentliğe tahvil edilmiştir. Mahkûmların cezalarını çekmek üzere Trablusgarp'a gönderilmelerine karar verilmiş ancak Trablusgarp'a gitmelerindeki zorluklar göz önüne alınarak, cezalarını mahpus buldukları kalelerde çekmelerine karar verilmiştir¹²². Rusya'nın Rodos Konsolosu, bu 7 Ermeni'nin bağışlanmaları ve tahliye edilmeleri için sözlü ve yazılı olarak yerel hükümete başvurmuştur. Ancak bu kişilerin aftan yararlandıkları, idam cezalarının afla birlikte kalebentliğe tahvil edildiği için serbest bırakılmayacakları Rusya Konsolosluğuna bildirilmiştir¹²³. Rodos Sancağı'nda görevli İngiliz Vekil Yardımcı Konsolosu Biliotti de 7 Ermeni'nin 30 Aralık 1896 tarihinde tahliye edilmesine rağmen, müstahkem şehir içinde ikamet etmeye yükümlü tutulduklarını iddia etmiş, şehir içinde yer alan çarşıda istedikleri herhangi bir mesleği icra etmekte serbest bırakıldıklarını belirtmiştir. Konsolos Biliotti, büyükelçiliğe gönderdiği yazılarda bu kişilerin kalebentliğe mahkûm olduklarından bahsetmemiş,

117 TNA., FO. 424/191, No. 95/2, Konsolos Shipley'den Sir. P. Currie'ye, 20 Ocak 1897, s. 73-74.

118 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 34, 21 Kanun-u Evvel 1312/ 2 Ocak 1897.

119 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 4, 23 Teşrin-i Sani 1312/ 5 Aralık 1896.

120 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 23, 26 Kanun-u Evvel 1312/ 7 Ocak 1897.

121 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 57, 11 Şubat 1312/ 23 Şubat 1897.

122 BOA., A.MKT.MHM, 539/5, 16 Kanun-u Evvel 1312/ 28 Aralık 1896.

123 BOA., DH.TMIK.M., 31/28, Lef 3, 1 Nisan 1313/ 13 Nisan 1897; Lef 7, 8 Nisan 1313/ 20 Nisan 1897; BOA., DH.TMIK.M., 31/28, Lef 12, 11 Mayıs 1313/ 23 Mayıs 1897.

tahliye edildikten sonra zorla Rodos'ta tutuldukları şeklinde büyükelçiliğe bilgi aktarımı yapmıştır¹²⁴.

j. Diğer Bazı Vilayetler

Erzurum Vilayeti'nde 1896 yılı affı çerçevesinde 228 Ermeni tahliye edilmiştir¹²⁵. Erzurum'da yaşanan iğtişaştan kısa bir süre sonra cinayet (Ermeni) nedeniyle hapis cezasına çarptırılan iki kişi de dâhil olmak üzere çok sayıda Müslüman serbest bırakılmıştır¹²⁶. Erzurum'da hiç siyasi mahkûm kalmamıştır. Bursa Vilayeti'nden 1 kişi 1896 yılı affından yararlanarak tahliye edilmiştir¹²⁷. Biga Müstakil Sancağı'nda Ermeni olaylarından dolayı mahkûm ve mevkuf bulunmamakta birlikte Biga Kasabası'nda ikamet eden Serkiz Veled Avram'ın fesat çıkarma ve cinayet gibi suçlamalarla mahkemesi İstanbul'da devam ederken Ocak 1897'de aftan yararlanarak tahliye edilmiştir¹²⁸. Zaptiye Nezareti tarafından Selânik Vilayeti'ne gönderilen 4 Ermeni'nin aftan yararlanıp yararlanmayacağı ve aftan yararlanacaklar ise Selânik'te Ermeni murahhasa olmadığı için tahsisat gerekirse nasıl bir işlem yapılacağı sorusu muallakta kalmıştır. Merkezden vilayete gönderilen yazıda bu kişilerin aftan yararlanacakları, haklarında herhangi bir muamele yapılacak ise gerekli muamelenin hükümetçe icra edilmesi, yemin meselesinin ise bir Ermeni rahibi vasıtasıyla yaptırılabilceği bildirilmiştir¹²⁹. Aydın Vilayeti'ne sürgün olarak gönderilen Ermenilerin af gereğince tahliye edilmelerine karar verilmiştir¹³⁰.

Af kapsamında Beyrut Vilayeti'ne bağlı Akka Sancağı'nda kürek cezasına mahkûm Terzi Artin Nazaryan Veled-i Karatın'ın aftan yararlanmasına karar verilmiştir¹³¹. Mahkûm 6 Ermeni tahliye edilmiş, ölüm cezasına çarptırılan 1 kişinin cezası da hapis cezasına tahvil edilmiştir¹³². Yine Akka'da tutuklu olup af kapsamına giren 9 Ermeni merkez vilayete gönderilmiş, murahhashanece yemin ettirilip serbest

124 TNA., FO. 424/191, No. 95/8, Vekil Yardımcı Konsolos Biliotti'den Konsolos Cumberbatch'a, 30 Aralık 1896, s. 77-78.

125 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

126 TNA., FO. 424/191, No. 95/4, Konsolos Graves'den Sir. P. Currie'ye, 1 Ocak 1897, s. 76.

127 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

128 BOA., DH.TMIK.M., 31/28, Lef 11, 17 Nisan 1313/ 29 Nisan 1897.

129 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 7, 12 Kanun-u Evvel 1312/ 24 Aralık 1896.

130 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 28, 29 Kanun-u Evvel 1312/ 10 Ocak 1897; Lef 50, 31 Kanun-u Evvel 1312/ 12 Ocak 1897; Lef 55, 21 Kanun-u Sani 1312/ 2 Şubat 1897.

131 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 16, 18 Kanun-u Evvel 1312/ 30 Aralık 1896.

132 TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

birakılmışlardır. İdam müebbet küreğe mahkûm bir şahsın cezası da af kapsamında kalebentliğe tahvil edilmiştir¹³³. Edirne Vilayeti'nde Ermeni meselesi nedeniyle mahkûm olan Leon Papazyan ve zanlı Varan Efendi'nin af kapsamında tahliye edilmeleri uygun görülmüştür¹³⁴. İngiltere'nin Konya Yardımcı Konsolosu Keun, af ilan edildiği tarihte Konya Vilayeti'ne sürgün edilmiş bazı siyasi suçluların olmasına rağmen, gözaltında tutulan hiçbir Ermeni'nin olmadığını belirtmiştir¹³⁵. Ermenilere verdiği rahatsızlık nedeniyle mahkemeye sevk edilen Akşehirli Köse Ahmed Oğlu Hacı adlı şahsın da, af ilanı sonrasında nasihat edilerek tahliye edilmesine karar verilmiştir¹³⁶.

Kudüs İngiliz Konsolosu Dickson, Kudüs Müstakil Sancağı'nda Ermeni mahkûm olup olmadığını dair tahkikat yapmış ve bölgede herhangi bir Ermeni mahkûmun bulunmadığını ancak Eski İstanbul Patriği İzmirliyan, Erzurum Baş Piskoposu Şişmanyan (Chichmanyen) ve Muş Manastır Başrahibi Nerses'in Kudüs'e sürgün edilmiş olduklarını ve Ermeni Manastırında ikamet ettiklerini belirtmiştir¹³⁷. Dickson, sürgün cezasında bulunan bu kişilerin aftan yararlanıp yararlanamayacağı hususunu bizzat Kudüs Valisi'ne sormuş, vali affın sürgün cezasında bulunan kişileri kapsamadığı için bu kişilerin umumi aftan yararlanamayacaklarını konsolosa iletmiştir¹³⁸.

4. Af Sonrası Yaşanan Bazı Gelişmeler

Af sonrası yaşanan kısmi sükûnet ortamının sekteye uğramaması, Ermeni olaylarının tekrar vuku bulmaması için çaba sarf edilmiş, ortaya çıkan problemler hemen hal yoluna gidilmiştir. Zira Sivas Vilayeti Darende mülhakatında ikamet eden 2 kişi, refakatlerinde 2 çocukla birlikte kitap satmak ve dilenmek amacıyla Sivas'tan yola çıkarak birçok şehri ve kasabayı gezerek Gelibolu'ya kadar gitmişlerdir. Bu kişiler her gittikleri mahalde yanlarındaki çocukları sokak aralarına, kahvehanelere sevk ederek, çocuklara sakıncalı sözleri olan sözde destan söyletmişlerdir¹³⁹. Sözde destanın sözleri şöyledir:

133 BOA., A.MKT.MHM., 539/11, Lef 5, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897.

134 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 12, 16 Kanun-u Evvel 1312/ 28 Aralık 1896.

135 TNA., FO. 424/191, No. 95/2, Konsolos Shipley'den Sir. P. Currie'ye, 20 Ocak 1897, s. 73-74.

136 BOA., DH.TMIK.M., 24/64, Lef 25, 28 Kanun-u Evvel 1312/ 9 Ocak 1897.

137 TNA., FO. 424/191, No. 76/1, Konsolos Dickson'dan Sir. P. Currie'ye, 29 Aralık 1896, s. 59.

138 TNA., FO. 424/191, No. 76, Sir. P. Currie'den Salisbury Markisine, 18 Ocak 1897, s. 58-59, FO. 424/191, No. 76/1, Konsolos Dickson'dan Sir. P. Currie'ye, 29 Aralık 1896, s. 59.

139 BOA., DH.TMIK.M., 25/112, Lef 2, 14 Kanun-u Evvel 1312/ 26 Aralık 1896.

Dinleyin destanımı beyan edeyim
 Ermeniler başkaldırdı her yandan
 Beylik istiyorlar Sultan Hamid'den
 Ermeniler başkaldırdı her yandan
 Nice İslam köylerini bastılar
 Karılarını çocuklarını kestiler
 Sabileri ağaçlara astılar
 Ermeniler başkaldırdı her yandan
 Çerkez'in bindiği küheylan etli
 Zaten Ermeni'den yüreği dertli
 Âl-i Osman Devletinin dini kuvvetli
 Urun evlatlarını der Ali Bey
 Sancaklar açılmış allı karalı
 Kimi şehit olmuş kimi yaralı
 Arka vermiş şol İngiliz Kralı
 Ermeniler başkaldırmış her yandan
 Varın görün Ermeni'nin halini
 Asi Kürtler yağma etti malını
 Ara yerde kalmış kızı gelini
 Moskof Kralı oldu hazir Ermeni
 Ermeniler derki halimiz ne oldu
 Sarardı gül gibi soldu
 Altın akçemiz hep talan oldu
 Ettiğine pişman oldu Ermeni...¹⁴⁰

Umumi affın ilan edildiği sırada, zihinleri karıştıracak herhangi bir olaya mahal verilmemesi adına bu kişiler hemen derdest ettirilip sorguya alınmışlardır. Sözde destan ve bu tür hezeyannâmelerin toplattırılarak imha edilmesi, bu kişilerin de Sivas'a geri gönderilmesine karar verilmiştir. Müslüman ve Ermeniler arasında herhangi bir problemin vuku bulmaması adına ortaya çıkan bu tür pürüzler hemen çözüme kavuşturulmuştur¹⁴¹. İlan edilen af dolayısıyla evlerinde zararlı neşriyat bulunan kişilere herhangi bir kanuni muamele uygulanmamıştır¹⁴².

1897 yılının Mart ayında Ermeni Patrikliği, sürgün edilen, idam cezasına mahkûm olup haklarındaki hükümlerin kesinleşmemiş olduğu kişiler ile tutuklanma sebepleri çeşitli adi suçlarla ilgili olan Ermenilerin serbest bırakılmasını talep etmiştir.

140 BOA., DH.TMIK.M., 25/112, Lef 4 (tarih bulunmamaktadır)

141 BOA., DH.TMIK.M., 25/112, Lef 5, 25 Kanun-u Evvel 1312/ 6 Ocak 1897.

142 BOA., DH.TMIK.M., 26/31, Lef 3, 29 Kanun-u Sani 1312/ 10 Şubat 1897.

Ayrıca patriklik idam cezasına mahkûm olan ve af ile birlikte cezaları kalebentliğe tahvil edilen Bitlis, Trabzon, Arapkir Murahhasa Vekilleri Sahakyan Agop Rahip, Vahan ve Hösük adlı papazların icra ettikleri meslek nedeniyle kalebentlik cezalarının dahi affedilmesi, bundan sonra kötü hal ve hareketlerde bulunmamaları için patrikhaneye teslim edilmelerini istemiştir¹⁴³. Bunun üzerine Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Trabzon, Mamuretü'l-Aziz, Sivas, Ankara, Halep, Adana, Cezayir-i Bahri-i Sefid, Beyrut, Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Kastamonu, Edirne, Selânik, Trablusgarp Vilayetlerine ve Biga ve İzmit Mutasarrıflıklarına telgraf çekilmiş, hapisyelerde af kapsamına giren Ermeni tutuklu ya da mahkûm var ise bu kişilerin derhal tahliye edilmeleri istenmiş, Ermeni Patrikliğinin affın sınırını aşan isteklerine ise herhangi bir cevap ve hüküm verilmemiştir¹⁴⁴.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid, 33 yıllık saltanatı döneminde pek çok defa siyasi suçlu ve zanlıları kapsayan kısmi ve umumi af ilan etmiştir. Özellikle bu afflar Ermeniler ve Müslümanlar arasında huzursuzlukların arttığı dönemde devletin hoşgörüsü ve nezaketinin bir göstergesi, bir timsali olarak bahşedilmiştir. Bu şekilde tebaa bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Sükûneti sağlamak ve dengeleri korumak isteyen Sultan II. Abdülhamid'in 1896 yılı affına yönelik kararına, Ermeni Patrikhanesi'nin af isteği ve Patrikhanenin komitacıların ortadan kaldırılması ve sükûneti sağlamaya yönelik söylemleri olumlu etki yapmıştır. 1896 yılı affı Müslim/Gayrimüslim fark etmeksizin tüm siyasi mahkûm ve zanlılara bahşedilmiştir. Af kapsamına giren Ermeniler, tahliye edilmeden önce bir daha bu tür olaylara karışmayacaklarına, sadık bir ruhun gerekliliklerine aykırı hiçbir şey yapmayacaklarına dair din görevlilerinin huzurunda yemin etmişlerdir. İdam cezası alan mahkûmlarda kısmen aftan yararlanmış ve cezaları kalebentliğe tahvil edilmiştir. Kalebentlerin cezalarına çekecekleri yer hususu, başta çeşitli sorunlara sebebiyet verse de affın icrası sürecinde vilayetlerdeki yöneticilerden ve büyükelçilerden gelen öneriler dinlenmiştir. Bu şekilde affa birlikte cezaları kalebentliğe tahvil edilenlerden Dersaadet Hadisesi'nden dolayı idama mahkûm edilmiş olan ve İstanbul'daki Umumi Hapishanede bulunan kişilerin yine Trablusgarp'a gönderilmesine diğerlerinin ise bir sonraki emre kadar cezalarını buldukları veya yakın mahallerde çekmelerine karar verilmiştir.

143 BOA., DH.TMIK.M., 31/28, Lef 1, 17 Mart 1313/ 29 Mart 1897.

144 BOA., DH.TMIK.M., 31/28, Lef 2, 16 Mart 1313/ 28 Mart 1897.

1896 yılı umumi affi kapsamına, firar eden Ermeniler de dâhil edilmiş, firari olarak kalıp ülke aleyhinde faaliyette bulunmalarındansa aftan yararlanmaları münasip görülmüştür. İsbat-ı vücud etmeleri şartıyla idam cezası alan firarilerin cezaları kalebentliğe tahvil edilmiş, hapis cezası alan firarilerinde serbest kalmalarına karar verilmiştir. Firarilere verilecek af kapsamında komitacıların ülkeye girmelerinden endişe edilmişse de hal ve hareketlerinde şüphe emaresi görülenler ile anarşist ve bozguncu olanların geldikleri mahallere iade edilmesine karar verilerek bu şekilde önlem alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca aftan yararlanan kişilerin fotoğrafları çekilmiş, bu kişilerin Osmanlı ülkesinin her mevkiinde takip edilmeleri, en küçük hal hareketlerinin bile gözden kaçırmaması istenmiştir. Aftan yararlanan kimselerin daha sonraki süreçte polis, jandarma vesaire gibi hizmetlere alınmalarına katiyen müsaade edilmemiştir. Zira afla birlikte Hınçak teşkilatına mensup birçok kişi tahliye edilmiş, affa mazhar olan bazı kimseler derhal gayri hukuku işlere karışmışlardır. Özgürlüklerine kavuşur kavuşmaz silah satın almak üzere para talebinde bulunmak üzere İngiliz Konsolosluğunun kapısını aşındıranlar dahi olmuştur. Af sonrasında menfi olaylara karışanlar tekrar derdest edilmişlerdir.

Avrupalı Devletlerin Büyükelçileri (Düvel-i Sitte), af ilanı sonrasında affın bir an önce icrası için girişimlerde bulunmuşlardır. Affın icrası esnasında, yetkililerin çeşitli problemler çıkardıklarını iddia etmişler ve affın bahşedilen hükümler doğrultusunda bir an önce icrasını talep etmişlerdir. Bu hususta Osmanlı Devleti nezdinde yaptıkları girişimleri kısa aralıklarla yinelemişlerdir. Bu devletler ortaya çıkan problemleri ya da küçük bir aksaklığı Osmanlı Devleti aleyhinde kullanma politikalarını affın icrası sürecinde de takip etmişler, İstanbul'daki elçileri, vilayetlerdeki temsilcileri aracılığıyla Ermenilerin savunuculuğunu üstlenmişlerdir. Özellikle İngiltere, taşradaki temsilcileri vasıtasıyla affın icra sürecini yakından takip etmiş, temsilcilerinden aldığı bilgileri Osmanlı Devleti'ne bir baskı aracı ve bir koz unsuru olarak kullanmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları¹⁴⁵

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM).

Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Belgeleri (A.MTZ.04).

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR).

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muâmelât ve Islah Komisyonu Müteferrik (DH.
TMIK.M).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzât (Y.A.HUS).

Yıldız Sadaret Resmî Maruzât (Y.A.RES).

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı).

İngiliz Milli Arşivi (The National Archives/TNA, Londra/ UK)

Foreign Office (F.O). 78/4796.

FO. 195/2021.

FO. 195/1930.

FO. 424/169.

FO. 424/182.

FO. 424/189.

FO. 424/191.

FO. 881/7243X.

FO. 881/6957.

Sürelî Yayınlar

Cheshire Observer.

Daily News.

Glasgow Herald.

Red Lodge Picket.

Reynolds News.

¹⁴⁵ Kullanılan arşiv vesikalarının numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

The Bristol Mercury.

The Guardian.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C I/K. I, 4. baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Duran, Tülây, “Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler Belgeleri”, *Ottoman Archives, Yıldız Collection, The Armenian Question*, ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C II, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.411-435.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 48, Ankara 2001.

Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İ'ân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra, haz. H. Erdoğlan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller, haz. İsmet Parmaksızoğlu, DSİ Basım, Ankara 1981.

Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Gülmez, Nurettin, “Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, *Belleten*, C LXX, S. 258, Ağustos 2006, s. 695-741.

Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, 7. Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul 2012.

Karaca, Taha Niyazi, *Büyük Oyun, İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1984.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:53, Ankara 2001.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley 1975.

Nurettin Birol, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 60, 2014, s. 1-43.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, haz. Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu, C XXI (1 Ağustos 1894-30 Eylül 1894), İstanbul 1989.

Rus Generali Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistikleri, haz. Hamit Pehlivanlı, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997.

Soyaslan, Doğan, "Af", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C 18, 2001, s. 412-436.

Şaşmaz, Musa, "Kumkapı Ermeni Olayı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XIX/S. 1, Temmuz 2004, s. 101-118.

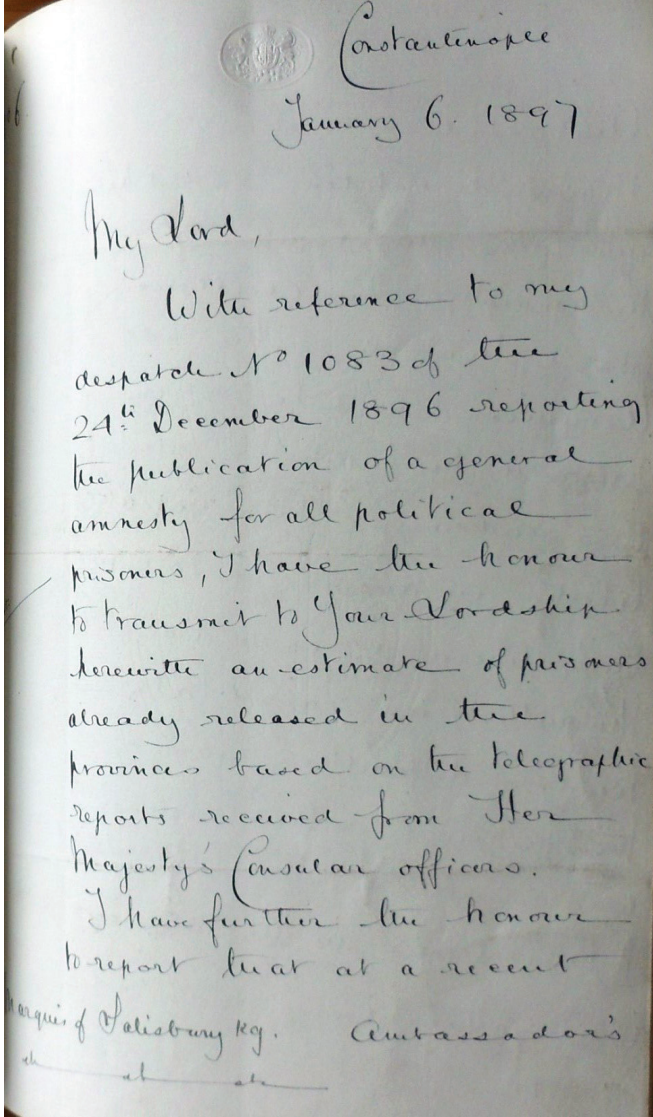
Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

Yavuz, Fikretin, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 98.

Yıldız, Gültekin, *Mahpushâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

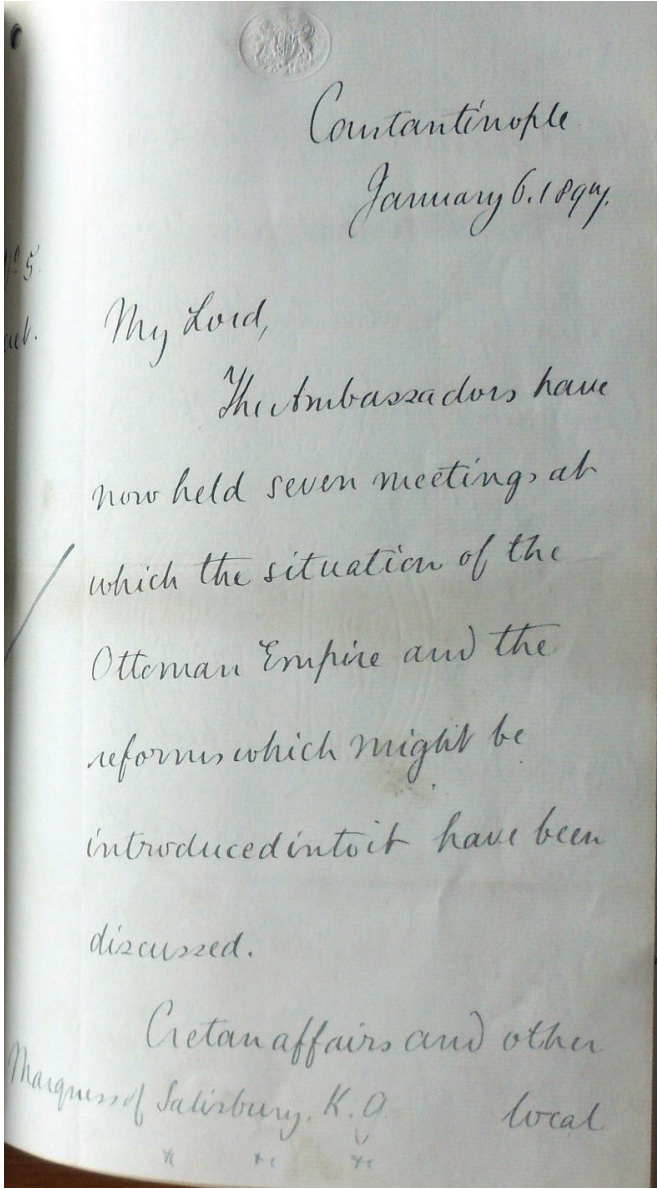
Elektronik Kaynak

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-27---0289.jpg> (12.05.2020)

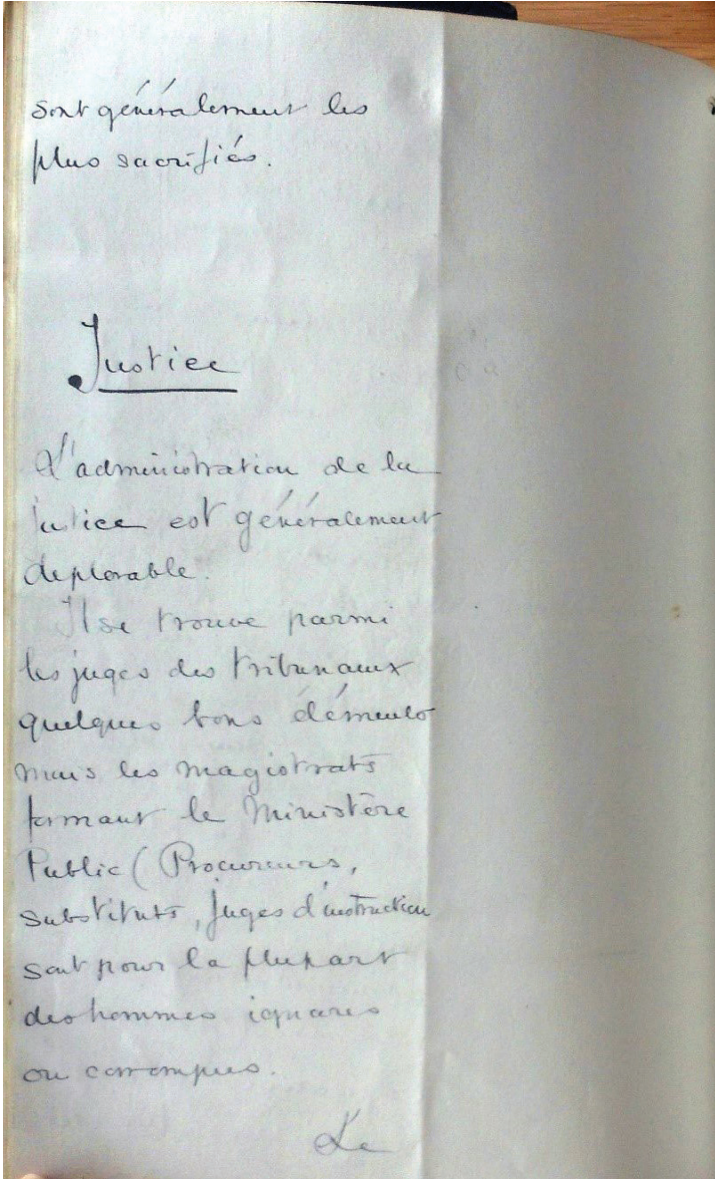
EKLER

Ek 1: İngiliz Büyükelçi Sir Philip Currie'nin affın icrasına yönelik İngiliz Dışişlerini bilgilendirdiği bir belge

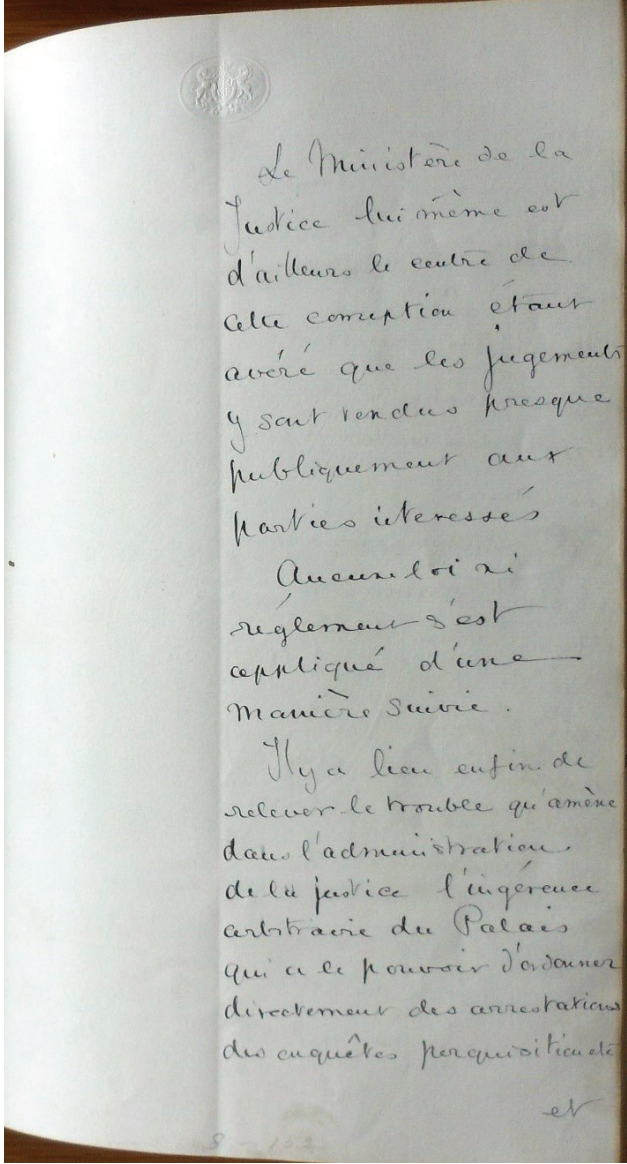
TNA., FO. 78/4796, No. 6, 6 Ocak 1897.

Ek 2: Osmanlı Devleti'nin durumu ve yapılması öngörülen reformların icrası, mahkûmların durumunun görüşüldüğü büyükelçiler toplantısına ait belge örnekleri

Ek2 (devam): Osmanlı Devleti'nin durumu ve yapılması öngörülen reformların icrası, mahkûmların durumunun görüldüğü büyükelçiler toplantısına ait belge örnekleri

Ek 2 (devam): Osmanlı Devleti'nin durumu ve yapılması öngörülen reformların icrası, mahkûmların durumunun görüşüldüğü büyükelçiler toplantısına ait belge örnekleri
TNA., FO. 78/4796, No. 5, 6 Ocak 1897.

Inclosure 2 in No. 370.

Newspaper Extract.

THE Armenian Patriarch and the members of the Ecclesiastical and Lay Councils of the Patriarchate have presented the following address to His Imperial Majesty the Sultan :—

Revolutionary bodies organized by insane people abroad and in the interior who had allowed themselves to be misled by false and perfidious allegations committed crimes here and in the provinces. These persons called themselves the Armenian nation; but this nation has lived for some centuries in complete fidelity under the ægis of the Imperial Government, and has neither by words nor deeds assisted these madmen, whose acts have, on the contrary, always been condemned.

The above-mentioned revolutionists employed others, more ignorant and foolish than themselves, as their instruments, putting them forward to bear the brunt of the battle, and using them as shields for themselves. The revolutionists succeeded in winning them over by diabolical means. At present their families are in a state of utter destitution, and their pitiful plight must excite Imperial compassion. We come to supplicate your Majesty to extend towards the Armenians also that clemency with which you treat all your subjects, and to pardon those Armenians who are in prison, whether they are confined as a precautionary measure, or under sentence of a Court of Justice, for complicity in the recent disorders and events. We suggest the following conditions under which amnesty may be granted :—

1. Armenian prisoners shall swear that henceforward they will never do anything contrary to the dictates of a loyal and faithful spirit. They shall take this oath before the Patriarch if they are imprisoned in Constantinople, and before a vicar when they are confined in provincial gaols.
2. The Patriarchate and the Mixed Council shall guarantee, on behalf of the nation, that those set at liberty will keep the oath they swear on their release.
3. Those among the prisoners who are notorious agitators will be transported to localities designated by the Government, where they will be confined until they have given convincing proofs of their repentance.
4. The Committees will be dissolved.

The address continues by expressing the gratitude of the nation for the application of the charter of reforms granted to the six provinces.

The Council of Ministers having been ordered by His Imperial Majesty, on receipt of the above address, to examine the matter, resolved to present a Mazbata to His Majesty, showing that, inasmuch as the majority of the Armenians now in confinement are simple-minded men of the lower classes who have been led astray by the members of the Committees, and that the punishment inflicted upon an offender must be proportioned to his offence and harmful intention, and that, in the present case, the culprits were not aware of the criminal nature of the projects harboured by the organizers of the agitation, the Cabinet was of opinion that it would be in accordance with the spirit of justice and benevolence of the Sovereign for His Majesty to grant an amnesty to the Armenian prisoners, subject to the conditions proposed in the address of the Patriarch and Mixed Council. The amnesty shall be extended to the Mussulmans who were arrested for their compromising conduct during the disturbances, and who are imprisoned in the gaols of the capital and of the provinces.

The Sultan has issued an Iradé approving that which precedes, and ordering that the measures it provides be carried into effect.

Ek 3: Ermeni Patriği, Ruhani ve Cismani Konsey Üyelerinin 1896 yılı affının ilanı için Sultan II. Abdülhamid'e sundukları arzuhal

TNA., FO. 424/189, No. 370/2, Gazete Haberi, s. 322.

Number	Names	Duration of term	Category
68	Koca Hacılar	For 10 to 12 months	Political
11	Karabulut	12 months	Political
24	Yavuz	6 months	Political
14	İsmail Dündar	For 10 to 12 months	Political
5	Araslı	4 months	Political
2	Ömer	4 months	Political
6	Ali	3 months	Political
4	Ali	1 month	Political
1	İsmail	1 month	Political
1	Ali	1 month	Political
2	İsmail	2 years	Political
2	Yavuz	1 month	Political
3	Osman	7 months	Political
1	Koca Hacılar	14 months	Political
1	Osman	2 months	Political
			Grand Total
			272
			62
			145
			475

Ek 4: Sivas Hapishanesinde bulunan mahkûmların bilgilerinin yer aldığı 31 Ekim 1896 tarihli bir belge
TNA., FO. 195/1930, No. 34, Vice-Consul Bulman'dan Sir P. Currie'ye, s. 614.

Ek 5: Cerhten dolayı 5 sene kürek cezasına mahkûm iken affa mazhar olan Sivas Vilayeti'nin Üryan Müslim Mahallesi'nden Bakkal Haçikoğlu İstefan veled-i Haçik İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-27---0289.jpg> (12.05.2020)

Değişim Çağında Osmanlı İstanbul’unda Oyuncaklar ve Oyun Nesneleri

İhsan Erdinçli*

Öz

Çalışmanın amacı, Osmanlı İstanbul’unda çocukların hangi oyuncaklar ve oyun nesneleriyle oynadığını, oyuncakçılığın durumunu da göz ardı etmeden somut olarak belirlemektir. Bu bağlamda 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oyuncak imalinde öne çıkan İstanbul’un Eyüp semtine odaklanılmıştır. 19. yüzyılın ortalarında endüstriyel üretim alafranga oyuncaklar; Avrupa menşeli mağazaların raflarında görünür hale gelmiştir. Nispeten daha iyi bilirse de Eyüp oyuncakçılığının ve oyuncaklarının değişim sürecindeki durumu, dönemin çocukları açısından nasıl bir değere sahip olduğu incelenmemiştir. Bunun nedenlerinden biri; dönemin yazınında geleneksel ve modern oyuncaklara yönelik nasıl bir yaklaşım sergilendiğinin sorgulanmamasıdır. Araştırmacılar; modern çağda Avrupalı oyuncakların İstanbul’a girdiğinden sıklıkla bahsetmekte ama bunların somut olarak nelerden oluştuğunu nadiren belirtmektedir. Sözü edilen odak noktalarından hareketle planlanan çalışma; arşiv belgeleri, çağdaş gözlemler, yıllıklar, gazeteler ve çocuk dergileri ile mecmualarına dayanmaktadır. Çalışmada; Eyüp oyuncakçılığının Avrupa menşeli oyuncakların İstanbul’a girmeye başlamasından olumsuz etkilendiği ama kısa süre içinde yok olmadığı ileri sürülmektedir. Alafranga oyuncaklar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde geleneksel Eyüp oyuncaklarının yerini almıştır. Modern eğitime daha fazla önem verilmesi, Hürriyet’in ilan edildiği 1908 yılından sonra çocuklara yönelik süreli yayımların nicelik ve niteliğinin artması ve Osmanlı aydınlarının tanıtım yazıları, Avrupalı oyuncakların İstanbul pazarına hâkim olmasına katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, çocuk, oyuncakçılık, Eyüp oyuncak, alafranga oyuncak.

* Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, ierdincli@ktu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4762-6129
DOI: 10.37879/belleten.2022.319
Makale Gönderim Tarihi: 26.04.2021 – Makale Kabul Tarihi: 02.08.2021

Toys and Playing Objects in Ottoman Istanbul During the Age of Change

Abstract

The purpose of this study was to determine -in tangible terms without ignoring the status of toy-making- what kind of toys and playing objects the children played with in Istanbul during the Ottoman times. In this regard, the study focused on Eyüp district of Istanbul that was the leading district in terms of toy making in Istanbul beginning in the second half of the 17th century. However, after the second half of the 19th century, European toys of industrial production started to fill the shelves of the toy shops. Rather a well-known subject, the state of toy-making in Eyüp and what those toys meant for the Ottoman children during the modern age has not been thoroughly studied. This is partly because the researchers have not questioned how the contemporary writers viewed the traditional and modern toys in Ottoman Istanbul. Studies often mentioned the introduction of European toys in Istanbul with the coming of the modern age but did not tangibly describe what those toys were. Therefore, this study intended to fill this gap by surveying the archival sources, contemporary observations, newspapers, child magazines and yearbooks. This study posited that toy-making in Eyüp was negatively affected by the influx of European toys in Istanbul but did not disappear in the short term. With the advent of the 20th century, a la franca toys replaced the traditional Eyüp toys. The increasing emphasis on modern education, the growing in the quantity and quality of children's press after the 1908 revolution and the advertising articles of the Ottoman intellectuals helped the European toys dominate the market.

Keywords: Istanbul, children, toy making, Eyüp toys, a la franca toys.

Giriş

Oyuncaksız çocuk, tembelliğın adını öğrenmeden acısını tadar¹.

Günümüzde çocukların vakit geçirdiği, eğlendiği ve aynı zamanda eğitici yönü bulunan oyun nesnelere denildiğinde ekseriyetle endüstriyel oyuncaklar akla gelmektedir. Dolayısıyla sanayileşen ülkelerdeki çocukların bir genellemeyle oyuncuğa daha kolay erişebildiği ve daha fazla oyuncuğa sahip olabildiği düşünülebilir. Peki, sanayileşmemiş, ekonomik açıdan gelişmekte olan ülkelerde yaşayan çocukların oyuncaklardan ve çocukluktan yoksun olduğu ileri sürülebilir mi? Mevcut araştırmalara göre sanayileşen ülke çocukları sahip olma özelliği gösterirken gelişmekte

¹ E. B., "Ezhâr-ı Efkar", *Çocuk Duygusu*, S. 21, 24 Teşrinievvel 1329/6 Kasım 1913, s. 7.

olan ülke çocukları hayal dünyalarının gelişmişliği ölçüsünde yaratıcılıklarıyla öne çıkmaktadır². Elbette bu ayırım, aynı ülkede yaşamasına rağmen farklı değer ve ekonomik gelişmişlik düzeylerine sahip olan çocuklar için de geçerli bir düşünce olarak kabul edilebilir. Gelişmiş bir ülkenin yoksul çocukları, bizzat kendilerinin ve ailelerinin yetenekleri ölçüsünde gerçeğine yakın oyuncaklar yapmak mecburiyetinde kalırken, geri kalmış ülkelerde üst sınıfa mensup ailelerin çocuklarıysa gerçeğine çok benzeyen ve ilgi çeken oyuncaklara sahip olabiliirdi.

Sanayi öncesi toplumların gelenekselleşmiş el sanatları yoluyla ürettiği oyuncaklar gibi modern zamanların oyuncakları da ait olduğu çağın kültürel ve gelişmişlik düzeyinin tanığı, aynı zamanda birer minyatürüydü. Yapılan araştırmalara göre toplumların sosyal, siyasal, kültürel, bilimsel özellikleri; oyuncakların tasarımlarına, malzemelerine, yapım tekniklerine de benzer şekilde yansımaktaydı³. Çocuk eğitiminde oyun ve oyuncaklara verilen önem nispetinde artış göstermeye başlayan oyuncaklar, başlangıçta tahta ve pişmiş topraktan el ile yapılmaktaydı. Sanayileşmenin başlaması; bir yandan kullanılan malzemelerin niteliğini değiştirmiş, diğer yandan dönemin gelişmişlik seviyesini yansıtan yeni tekniklerin oyuncakçılıkta da uygulanmasını beraberinde getirmiştir. Sanayileşmenin simgesi makineleşme, 19. yüzyılın ortalarında oyuncaklarda da etkisini göstermeye başlamıştır. Örneğin oyuncak bebekler, 1890 yılında açılıp kapanan gözlere sahip olurken, 1893’te ses eklenerek konuşmaya başlamıştır. Sonneberg bebekleri olarak ünlenen bu oyuncak, başta Amerika olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinde ilgi ve talep görmüştür. Aynı şekilde oyuncak trenlere (şimendifer) de hareketli birer minyatür makine görünümünü kazandırılmıştır⁴. Aynı dönemde kurşun askerler, uçaklar ve gemiler de çocukların oyuncakları arasındaki yerini almıştır⁵. 20. yüzyılın başlarına gelin-

2 Çocuklar üzerine pek çok çalışmasıyla bilinen Bekir Onur, bu konuya ilişkin Louise Swiniarski ve P. R. Dasen’in değerlendirmelerine yer vermiştir. Bk. Bekir Onur, *Oyuncaklı Dünya*, V Yayınları, Ankara 1992, s. 17.

3 Helmut Niemann, “Oyuncağın Gelişim Tarihi”, çev. Bekir Onur, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 24/1, 1991, s. 55, 58; Bekir Onur’un Hillary Kay ve Allen Levy’nin çalışmalarından mülhem bir değerlendirmesi için bk. Onur, *Oyuncaklı Dünya*, s. 13-16, 43.

4 Niemann, agm., s. 57. Oyuncakların Avrupa’daki tarihî gelişim süreci için bk. Onur, *Oyuncaklı Dünya*, s. 32-47.

5 Sunay Akın, *Kırdığımız Oyuncaklar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 92, 119-120, 150. Böyle bir konuyu çalışma fikri, ilk olarak 2010 yılında İstanbul’daki Oyuncak Müzesi’ni ziyaret ettiğimde oluşmuştu. Dolayısıyla bu yolu açtığı için Sunay Akın’a teşekkürlerimi sunuyorum.

diğinde artık bebeklikten itibaren alınan pek çok oyuncak, çocukları da modern dünyanın tüketim kültürünün önemli bir parçası haline getirmiştir⁶.

Oyuncaklar ve oyun nesnelere ilişkin benzer gelişmeler ve varsayımlar, Osmanlı dönemi İstanbulu örneği için de geçerli kabul edilebilir. Yahya Araz; Alan Prout ve Allison James'in modelini takip ederek Osmanlı çocuklarının kendi ekonomik durumları ölçüsünde ve toplumsal mensubiyetleri çerçevesinde bir çocukluk geçirdikleri düşüncesini kabul eder⁷. Ancak çocukların bizzat kendileri veya aileleriyle birlikte basit ya da daha iyi malzemelerden yaptığı oyun araçları ticarî bir amaca sahip olmadığı için böyle bir faaliyetin izini sürmek mümkün değildir⁸. Yine de Osmanlı son dönemine ait bir değerlendirme, zengin çocukların alçıdan yaptıkları bebeklerine atlas ve kadife gibi kaliteli kumaştan elbiseler giydirdiğine, yoksul çocuklarınsa bebeklerini basit malzemeler kullanarak yaptığına dikkat çekmektedir⁹. Böyle bir anlayışa sahip olan toplumda ekonomik durumu elverişli olmayan erkek çocukların savaş oyunu için basit çubukları veya tahtaları kılıç olarak kullanabildiğini, kız çocuklarınsa basit malzemelerden yapılmış bebeklerle oynayabildiğini düşünmek mümkündür. Ekonomik açıdan iyi durumda olan aileler; gerçeğine daha çok benzeyen, nispeten sağlam veya rengi, malzemesi gibi özellikleriyle dikkat çekici oyuncakları çocuklarına satın alabilirdi. Genel olarak çocukların 17. yüzyıldan itibaren izi sürülebilen Eyüp oyuncaklarını, 19. yüzyılın ortalarından itibaren daha yüksek gelir grubunda yer alanlar başta olmak üzere artan düzeyde Avrupa menşeli oyuncakları tercih ettiği görülmektedir. Ancak özellikle alafrağa oyuncakların neler olduğu ve Araz'ın dikkat çektiği gibi¹⁰ çocukların oynadığı oyun ve oyuncakların tarihsel süreçte geçirdiği değişim henüz yeterince araştırılmamıştır. Bu çalışma; söz konusu eksikliğin giderilmesine ve aynı zamanda geleneksel ve modern dönemin oyuncaklarına yönelik dönemin kaynaklarında yürütülen tartışmaların belirlenmesine katkı sağlama iddiasındadır. Bu doğrultuda kullanılan başlıca kaynaklar; toplumun reflekslerinin izlenebildiği süreli yayınlar¹¹,

6 Peter N. Stearns, *Çocukluğun Tarihi*, çev. Hilal Dikmen-Büşra Uçar, Dedalus, İstanbul 2018, s. 232, 290-291.

7 Yahya Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 17, 24.

8 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Osmanlı Kentlerinde Oyuncak Satıcıları", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, II, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 1182.

9 M. Bahâeddin, "Oyuncak", *Servet-i Fünûn*, IX/227, 6 Temmuz 1311/18 Temmuz 1895, s. 301; Kübra Anđı, *Servet-i Fünûn Mecmuasının Sistematik İndeksi (1891-1901)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 52. 1902 doğumlu Nâzım Hikmet de kendi yaptığı kâğıttan top, asker, askeri araba ve gemi gibi oyuncaklarla oynayanlardan biriydi. Bk. Akın, *age.*, s. 41.

10 Araz, *age.*, s. 135.

11 Konuyla ilgili çocuklara ve ailelerine hitap eden pek çok süreli yayın, çevrimiçi erişime açık olan

seyahatname ve hatırat türündeki eserlerdir. Arşiv belgeleriye; çoğunlukla oyuncakların güvenliği, sağlığı ve toplumsal hassasiyetlerle ilgili devletin yaklaşımını belirlemek amacıyla kullanılmıştır.

İstanbul’da Oyuncak İmali ve Satıcıları

Osmanlı İstanbul’unda toplum ya Eyüp semtine giderek ya da seyyar oyuncakçılar vasıtasıyla oyuncak temin edebilirdi. Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilere dayanarak en azından 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul’da oyuncakçılığın varlığından gayet açık bir şekilde söz etmek mümkündür. Üstelik 100 dükkân ve 105 nefer çalışanıyla azımsanamayacak bir iş kolu olduğu bile söylenebilir¹². Hatta belli bir birikimi ve geleneği olmaksızın bir anda böyle bir dükkân sayısına ulaşamayacağı düşünüldüğünde Eyüp’te oyuncakçılığı daha önce başlatmak gerekir¹³. Eğer 19. yüzyılın ortalarında İstanbul’da bulunan Murad Efendi’nin verdiği bilgileri doğru kabul edersek Eyüp oyuncakçılığını yüzyılın başına, Sultan I. Ahmed dönemine (1603-1617) kadar götürmek mümkündür¹⁴. Eyüp oyuncakçılarının IV. Murad döneminde (1623-1640) düzenlenen esnaf geçit alayında yer almaları, örgütlü bir yapıya sahip olduklarını ve İstanbul’un imalat yapısının bir parçası haline geldiklerini göstermektedir¹⁵. Yine Eyüp’te bulunan marangozların da tahtadan oyuncak imal edebildiği görülmektedir¹⁶. Anlaşılan oyuncak imalatı, birbirine yakın meslek gruplarına da açıldı ve tamamıyla özel bir ihtisas alanı değildi. Bununla birlikte mevcut literatürde Eyüp oyuncaklığının ne zaman başladığıyla ilgili birbirinden farklı, tutarsız, tarihî yanlışlar barındıran bilgiler bulunmaktadır. Üstelik verilen bilgilerin bazıları, referans kaynaklarından yoksun olup sonraki yazarlar tarafından sorgulanmaksızın kullanılmış ve literatüre yerleşmiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili tespit edilen eksiklerin giderilmesi elzemdir. Araştırmacıların dayanağı, muhtemelen Nurettin Tilgen’in 1959 yılına ait bir makalesidir. Yazar, Eyüp’te ilk oyuncuğun 18. yüzyılda ve II. Mahmud zamanında (1808-1839) Nizam-ı Cedit

Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ve Atatürk Kitaplığı’ndan temin edilmiştir. Ayrıca günümüz Türkçesine aktarılan lisansüstü tezlerin indekslerinden de faydalanılmıştır. Metin içerisinde hem kullanılan orijinal nüshaya hem de faydalanılan lisansüstü çalışmalara birlikte verilmiştir.

- 12 *Evliyâ Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Kitap-2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2014, s. 630.
- 13 Nabey Önder, “Türkiye’de Oyuncakçılık”, *Folklor Halkbilim Dergisi*, IV/35, Ekim 1986, s. 15.
- 14 Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, çev. Alev Sunata Kırım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 241.
- 15 *Evliyâ Çelebi, age.*, s. 632.
- 16 Özdemir Nutku, “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 57.

askeri olarak İstanbul'a gelen Dökmeci Hasan Ağa tarafından yapıldığını yazmaktadır¹⁷. 18. yüzyılın II. Mahmud dönemiyle ilişkilendirilmesi ve oyuncakçılığın başlangıcı olarak kabul edilmesi ilk dikkati çeken yanırlardır. Oldukça geç bir tarihlendirme olmasına rağmen genel olarak bu ve beraberindeki diğer bilgiler, sorgulanmaksızın konuyla ilgilenen diğer araştırmacılar tarafından tekrarlanmıştır¹⁸.

19. yüzyılın ortalarında İstanbul'da yaşamış Hagop Baronyan (1842-1891), Eyüp semtinde tahtadan yapılmış oyuncak imalatının devam ettiğini gözlemlemiştir¹⁹. Benzer bir izlenimi, aynı dönemde İstanbul'da bulunan Murad Efendi de dile getirir²⁰. Geç dönem arşiv kayıtlarına göre Eyüp oyuncakçıları, *Cami-i Kebir Mahallesi, Oyuncakçılar Caddesi*'nde veya *Çıkmaz-ı Oyuncakçılar Sokağı*'nde faaliyet göstermekteydi²¹. Benzer bilgileri, son döneme ait gözlemlerden de takip etmek mümkündür. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in (1842-1928) 1921 yılında verdiği bilgilere göre *Vapur İskelesinden Cami-i Kebir Caddesi'ne sapılınca türbe bahçesine değin sıra dükkânların cümlesi oyuncakçı idi*²². Eyüp'te imal edilen oyuncaklar, ya buraya yapılan ziyaretler esnasında ya da seyyar satıcılar vasıtasıyla İstanbul'un genelindeki ve Osmanlı'nın diğer semtlerindeki çocuklara ulaştırılırdı. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre 300 kişiden oluşan attar (aktar) çerçiler de seyyar, bir diğer ifadeyle gezicilik suretiyle oyuncak satan bir esnaf grubuydu²³. Bu ifadelerden oyuncakların aynı zamanda aktarlarda da satıldığı anlaşılmaktadır. Aktarların ve çerçilerin oyuncak sa-

- 17 Nurullah Tilgen, "Eyüp Oyuncakçıları", *Türk Folklor Araştırmaları*, VI/121, Ağustos 1959, s. yok.
- 18 Sadi Yaver Ataman, *Türk İstanbul*, haz. Süleyman Şenel, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 177; Fadime Geleş, "Eyüp Oyuncakçıları", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu V*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 219; Tosun Yalçınkaya, "Çocukların Sevinci Eyüp Oyuncaklarıydı", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu V*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 97; Gönül Tütün, "Tarihi Eyüp Oyuncakları", *Müzeler, Oyunlar, Oyuncaklar ve Çocuklar*, haz. Dilek Martal Canko, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2014, s. 287.
- 19 Hagop Baronyan, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, çev. P. Hilda Teller Babek, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 42.
- 20 Murad Efendi, *age.*, s. 241.
- 21 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babiâli Evrak Odası, BEO, 1440/107991, 13 Şevval 1317/14 Şubat 1900; BEO, 1447/108475, 25 Şevval 1317/26 Şubat 1900.
- 22 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 104.
- 23 "Ayakta gezen attar çerçileri esnafı, (...) ellerinde sepetler içinde bütün ilaçlar mevcut olup sepetlerinin yüzünde çocuk oyuncakları asıp 'Çerçiden ne hâcet' diye bağırarak alayda geçerler." Bk. Evliyâ Çelebi, *age.*, s. 607.

tışı, 1892 yılına ait bir gazete yazısında görülmektedir²⁴. Yine 1906 tarihli bir arşiv belgesine göre aktarlar ve oyuncakçılar, eskiden beri zararlı ve tehlikeli olmayan oyuncak tabancaların satın alınabildiği yerlerdi²⁵. Hatta son dönem oyuncak satıcılarından Affan Efendi, aslında bir aktar idi. Ruşen Eşref Ünaydın’ın *Oyuncakçı Affan Efendi* isimli hikâyesiyle anlattığı bu oyuncakçının dükkânı, Üsküdar Selimiye’deki evinin altında idi. Gayet dar olan dükkâna kimisi baharat kimisi de Eyüp yapımı oyuncak almak için girerdi. Hatta modern dönemin oyuncaklarından sattığı anlaşılan rakibi Ligor da aktar idi²⁶. 1865 doğumlu Ahmed Rasim, 1921 yılında yazdığı bir yazıda, kendi çocukluğunda sırtında sepetiyle sokak sokak dolaşarak Eyüp oyuncakları satan oyuncakçılardan bahseder. Ayrıca çocuklar, aileleriyle birlikte çıktıkları Eyüp Sultan gezisi sırasında buradaki oyuncakçılara girip oyuncak alabilirdi. Çocuklar, Defterdar İskelesi üzerinden Eyüp Çarşısı’na ulaştıklarında kebabçı, yoğurtçu ve kaymakçı dükkânlarının karşı sırasındaki oyuncakçılardan heyecanla oyuncak alırlardı²⁷. Yine 19. yüzyılın sonlarına ait bir gözleme göre cami avluları, çocukların oyun alanları arasında olduğu için oyuncak satıcılarının uğrak yerlerinden biriydi²⁸. Genel olarak ifade edilirse doğrudan imal edildiği Eyüp Oyuncakçılar Çarşısı’ndan, İstanbul’un her semtinde bulunan aktar dükkânlarından ve seyyar satıcılardan oyuncak temin etmek mümkündür²⁹.

İstanbul’da oyuncak satılan yerlere, 19. yüzyılın ortalarında Avrupa merkezli yenileri eklenmiştir. Çocuk eğitiminde oyuncağın öneminin fark edilmeye başlandığı 16. yüzyıldan itibaren Nürnberg, 17. yüzyılda Sonneberg, oyuncakçılıkta Alman üstünlüğünü getirecek önemli başlangıçlardı. Aynı dönemlerde Fransa da oyuncakçılık alanında öne çıkmaya başladı. Ancak Avrupa’nın oyuncak sektöründe atılım göstermesi ve gelişmekte olan ülkelerin pazarına girmesi, asıl olarak sanayileşmeyle gerçekleşti. Öncesinde basit malzemelerden yapılan oyuncakların niteliği değişirken oyuncak sektörü de küresel bir boyut kazandı. 19. yüzyıla gelindiğinde Almanya, Fransa ve İngiltere, oyuncaklarıyla ün yapan ve birbirleriyle rekabet

24 Mehmed Süleyman, “Yeni Bir Oyuncak”, *Maarif*, III/55, 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892, s. 47.

25 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 113/80, 19 Rebiyülevvel 1324/13 Mayıs 1906.

26 Reşad Ekrem Koçu, “Affan Efendi (Oyuncakçı)”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, Tan Matbaası, İstanbul, 1958, s. 223-224; Akın, *age.*, s. 112-114.

27 Ahmed Rasim, “Eyüp Oyuncakları!”, *Vakit*, S 121, 21 Nisan 1337/21 Nisan 1921, s. 2.

28 Krikor Hagop Basmacıyan, *Şark’ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 129.

29 “Eyyubsultan Oyuncakları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971, s.5462.

eden ülkeler olarak oyuncak pazarına hâkimdi³⁰. Avrupa, oyuncakçılık sahasında ki gelişmişliğini göstermek için sergiler ve yarışmalar da düzenlerdi³¹.

Resim 1: Bon Marché ve Bazar Allemand ilanı.

Kaynak: *Annuaire Oriental du Commerce*, 1889.

İstanbul'daki mağaza vitrinlerinde de ulaşılabilir hale gelmiştir³². Bilhassa yüzyılın sonuna doğru *albenisi yüksek* Avrupaî oyuncakların ithalatı artmıştı³³. 1894 mali yılına ait dış ticaret verilerine bakıldığında 3.166.839 kuruşluk oyuncak ithal edilirken aynı sektörde hiç ihracat yapılmadığı görülmektedir³⁴. Beyoğlu, alafranga olan diğer pek çok alanda olduğu gibi oyuncakçılıkta da başı çeken bir bölgeydi³⁵. 1881-1914 arasındaki Fransızca almanak incelendiğinde, Beyoğlu'nda Bon Marché ve Bazar Allemand isimli meşhur mağazalarda oyuncak da satıldığı görülmektedir.

Avrupa'daki gelişmeler, 19. yüzyılda çok yönlü bir modernleşme hareketine yönelen Osmanlı Devleti'ni etkilemiştir. Alafranga oyuncaklar, başlangıçta Avrupa'ya giden bürokrat ve üst sınıf aileler tarafından getirilirken daha sonra

30 Onur, *age*, s. 32-47; Niemann, *agm.*, s. 57.

31 Niemann, *agm.*, s. 57. Sergilerin Osmanlı dünyasındaki yansımaları için bk. "Oyuncak Sergisi", *Servet-i Fünûn*, XXII/556, 6 Kânunuevvel 1317/19 Aralık 1901, s. 150-151; Rüştü Yılmaz, *Servet-i Fünun Dergisi (547-650. Sayılar) - İnceleme ve Seçilmiş Metinler-*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sivas 2019, s. 71. 1914 yılının birinci seçilen oyuncacı; sekiz İngiliz savaş gemisinin küçük modellerinden oluşan "mini bir donanmadır". Bk. M. M. "Çocuk Havâdislerinden: Bir Oyuncak Filo!"; *Çocuk Dünyası*, S 43, 2 Kânunusani 1329/15 Ocak 1914, s. 11-12; Besime Ceylan Erikli, "Çocuk Dünyası" Dergisinin Halk Edebiyatı ve Folklor Ürünleri Açısından İncelenmesi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Balıkesir 2019, s. 102.

32 Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 1998, s. 85-86.

33 G. Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 35-36.

34 Tefik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı 1897*, C V, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1997, s. 201.

35 Yapucu, *agm.*, s. 1185. Ayrıca bk. Giovanni Scognamillo, "Beyoğlu Oyuncakçıları", *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 139.

Yıllıkta yer alan oyuncakçılarının isimleri ve sayılarında yıldan yıla değişkenlik göze çarparken Bon Marché ve Bazar Allemand ilanlarında süreklilik görülmektedir. Özellikle ilanlarda dikkati çektiği gibi bu mağazalar, sadece oyuncak değil, pek çok Avrupa menşeli ürünü bir arada sunmaktaydı. Paris merkezli olarak 1854 yılında kurulan Bon Marché, İstanbul’da bir şube açmamış, bunun yerine tek temsilci olarak Christofle Anonim Şirketi’ni belirlemiştir³⁶. Yine Bazar Allemand, envai çeşit ürünün yanı sıra oyuncak satılan mağazalarından birini Grand Rue de Péra’da açmıştı. Bazar Allemand’ın sahibi, 1881’den 1900 yılına kadar Wilhelm Paluka, bu yıldan itibaren Adolf Paluka olarak görünmektedir³⁷. 1891-1895 yılları arasındaki oyuncakçılar arasında ismi görünen Mehmed Usta; Sirkeci’de faaliyet göstermekteydi. Pek çok ürünün yanı sıra oyuncak da satan mağazalardan bir diğeri olan Jean Sferopoulo, 1889-1890 yılında ortak olarak karşımıza çıkmaktadır. 1895-1897 yılları arasında ve 1900 yılına ait almanakta yer almazken, 1904’te el değiştirerek C. Petralli tarafından devralınmış görünmektedir. Oyuncak satışı yapılan diğer mağazaların isimleri ve adresleri aşağıdaki tablodan incelenebilir.

Tablo 1: İstanbul’daki Oyuncakçıların İsimleri ve Faaliyet Bölgeleri³⁸

Oyuncak Satılan Mağazanın Adı veya Sahibi	Adresi
Bon Marché	Grande Rue de Pera, No: 354 ve Mezarlık Sokak, No: 29.
Bazar Allemand	Grande Rue de Pera, No: 388.
Mihran Meszeley ve ortağı, <i>İstanbul’da Bon Marché</i>	Rıza Paşa Yokuşu, Bazar Oriental, No: 20, Sirkeci.
Jean Sferopoulo	Grande Rue de Pera, No: 419.
C. Petralli	Grande Rue de Pera, No: 419.
Guillaume Woyacek	Grande Rue de Pera, No: 375.
Emm. Scarlatos	Grande Rue de Pera, No: 569.

36 Bon Marché, 1881-1885 yılında Mezarlık Sokak, No: 9’da, 1889’dan itibaren No: 29’da faaliyet göstermiştir.

37 1881’de 283 numarada görünen Bazar Allemand, 1883 yılından itibaren uzun bir süre 388 numarada faaliyet göstermiştir.

38 Tablo, 1881’de *L’indicateur Oriental*, 1883-1888 arasında *Indicateur Oriental Annuaire du Commerce*, daha sonra *Annuaire Oriental du Commerce* adıyla Raphael C. Cervati tarafından yayınlanan Fransızca almanağın 1881-1914 yılları arasındaki 21 yılı incelenerek tarafımızdan oluşturulmuştur. Fransızca terimlerin çevirisinde sağladığı destek için saygıdeğer hocam Doç. Dr. Eyyub Şimşek’e teşekkür ederim.

Bohor Asseo	Mahmud Paşa Sokağı, No:68, Sirkeci.
Vagoum Macok	Yorgancılar Sokak, No: 269, Galata.
S. Papazoğlu	Kalpakçılar Sokak, No: 12, Sirkeci.
Nathan Goldstein	Mahmutpaşa Sokak, 68, ³⁹ 79, Sirkeci.
Mehmed Usta	Uzun Çarşı Sokak, No: 302, Sirkeci
A. C. Afker	Grande Rue de Pera, No: 406.
Parma	Grande Rue de Pera, No: 272.
Cohen (Moïse Elia)	Çarşılı Han, No: 22, 35, Sirkeci.
A. Petridis	Divrik Sokak, No: 58, Sirkeci.
Charalambou (Basile)	Hazzopulo Pasajı, No: 12, Pera.
C. Lemonidés	Hastahane Han, No: 51, Galata
D. Ricci	Grande Rue de Pera, No: 635. ⁴⁰
Naoum Garodeski	Yüksek Kaldırım, No: 27, Galata.
Aram Keçeciyan	Kara Molla Sokak, No: 16, Galata.
Orosdi Back	Bahçekapı, Sirkeci.
Georges E. Ploumos	Yüksek Kaldırım, No: 65, Galata.

Eyüp oyuncakçıları, henüz yüzyılın ortalarında geniş ölçüde yaygınlık kazanmamış olan Avrupa oyuncakları karşısında eski sanatlarını devam ettirmekte bir sakinca görmemişlerdir. 1870'lerde kendi ürettikleri oyuncakları, seçkin aileler dâhil beğenen ve satın alan bir kitle varken farklı bir arayışa yönelme ihtiyacı hissetmemişlerdir⁴¹. Ancak hemen aynı dönemlerde Eyüp oyuncakçılarının genel olarak sanatlarında geleneği takip edip hiçbir ilerleme gösteremediklerine dair eleştirel gözlemlere sıklıkla rastlamak mümkündür. 19. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan Murad Efendi, Eyüp oyuncakçılarının sanatlarında geleneğe bağlı kalmalarını, hiçbir ilerleme göstermemelerini, dönemin modasını takip etmemelerini ciddi şekilde eleştirenlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Kendi döneminde basit düzeyde modern eklemelerin yapıldığını kabul eden yazar, genel olarak oyuncakların Sultan Ahmed zamanından itibaren aynı kurallara ve modele göre üretildiğine dikkat çeker⁴².

39 Bohor Asseo'nun 68 numaralı işyerini satın almış görünüyor.

40 En son 1909'da 635 numarada olan Ricci, 1912 ve 1913 yılında 568 numaralı işyerine taşınmış görünmektedir.

41 Murad Efendi, *age*, s. 241-242; Ahmed Rasim, *agm.*, s. 2.

42 Murad Efendi, *age*, s. 241.

Aslında II. Abdülhamid döneminde geçtiği anlaşılan bir olayı doğru kabul edersek Üsküdar’da yeni ortaya çıkan *asrî bir oyuncakçı* vardı. Ancak gerekçesi bilinmeyen bir nedenle tutuklanıp sorgusunun ve *zılgıtın* ardından yine eskisi gibi Eyüp oyuncakları satmaya mecbur edilmişti⁴³.

Osmanlı entelektüelleri, Avrupaî oyuncakların dünyada ve İstanbul pazarında yükselişi karşısında Eyüp oyuncakçılarının ve oyuncakların kötü taraflarını eleştirmiş, üretim tekniklerinde zamanın ruhunu yakalayamadıkları ithamıyla mahkûm etmiştir. 1890 yılında *Tercüman-ı Hakikat*’te yer alan bir yazıda oyuncakçılıktaki yeni teknikler ve pedagoji alanındaki gelişmeler hakkında bilgi verilerek bu yönde Eyüp oyuncakçılığının geri kalması eleştirilmiştir⁴⁴. 1894 yılında *İkdam* gazetesinde yayınlanan bir başka yazıya göre *doğramacıların işine yaramayan tahta parçaları, terzilerden arta kalan kumaş kırıntıları, tenekeci Yahudilerin bile beğenmeyip attıkları tel, cam ve teneke parçaları* oyuncakçılığın basit malzemeleri olarak kullanılabilir. Böyle bir teşebbüste bulunacak bir kişi, bir yandan kendine gelir elde ederken diğer yandan oyuncakların ithaline ayrılan *servet*in ülkede kalmasına katkı sağlayacaktır. Ancak Eyüp oyuncakçıları, ustalarının öğrettiklerine bağlı kalıp yeniliğe açık olmadıkları için sayıları bir iki dükkâna kadar düşüp yok olmanın eşiğine gelmiştir⁴⁵. 1895 yılında *Servet-i Fünûn*’da yer alan M. Bahâeddin imzalı bir yazıda yine Avrupa, özellikle Nürnberg ve Paris oyuncakçılığının gelişmişliğinden ve her geçen gün daha da ilerlediğinden bahsedilir. Eyüp oyuncakçılığının bilim ve teknolojideki gelişmeleri takip edip değişime uyum sağlamamaları, bir yandan kendilerinin diğer yandan da oyuncakların ithali nedeniyle ülkenin zarara uğramasının sebebi olarak gösterilir. Yazara göre en azından bu *muntazam* oyuncaklar incelenir ve benzerleri yapılmaya çalışılırsa mesleklerinde gitgide ilerleme gösterebilirler⁴⁶. Gazetelerde Avrupa oyuncaklığı hakkında yazılan yazılar içerisinde oldukça derinlemesine yapılmış incelemeler de bulunmaktadır. *Servet-i Fünûn*’da yer alan 1904 tarihli bir yazıya göre oyuncakçılar, eskiden sardalye kutularının tenekelerini kullanırken artık özel olarak hazırlanmış mukavva, lastik ve teneke tabakaları tercih etmekteydi.

43 Sermet Muhtar Alus, “Eyüp Oyuncakları”, *Tarih Hazinesi*, II/14, Aralık 1951, s. 702.

44 “Mevâd-ı Mütenevvia: Edison’un Oyunağı”, *Tercüman-ı Hakikat*, S. 3473, 25 Kânunuevvel 1305/6 Ocak 1890, s. 5; Hatice Köseoğlu, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (3001-3500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sivas 2014, s. 162.

45 “Musâhabe-i Nisâiye: Oyun ve Oyuncak”, *İkdam*, S. 77, 5 Teşrinievvel 1310/17 Ekim 1894, s. 3; Selahattin Çitçi, *İkdam Gazetesinin Sistematik İndeksi (1894-1904)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2000, s. 272.

46 M. Bahâeddin, “Oyuncak”, s.301-302.

Elli beygirlik makinelerde hazırladıkları çeşit çeşit oyuncakları, *dünyanın her tarafına* göndermekteydi⁴⁷. Artık Avrupa’da çocuklara yılbaşında hediye ve oyuncak almak moda olmuştu, *çocuk cenneti* denilen ve *bir mahalle kadar büyük olan* oyuncak mağazalarıysa Avrupalıların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere hazır. Çocuklar, anne ve babasıyla mağazaları gezer ama iş oyuncak seçmeye geldiğinde bol çeşit karşısında uzun süre kararsız kalırlardı⁴⁸.

Gazete yazılarında Avrupa oyuncakçılığının istihdam ve kazanç bakımından hem bireyin hem de ülkenin ekonomisine sağladığı olumlu katkıların vurgulanması, bir anlamda Osmanlı’da benzer girişimleri teşvik etmeye yöneliktir. Örneğin 1909 yılında *Ceride* gazetesindeki bir yazıda Eyüp oyuncakçılarının *göreneklerine* bağlı kalmaları eleştirilmiştir. Yazıyı kaleme alan Ali Nihad, suiistimal edilmemek kaydıyla aslında göreneğe uygun hareket etmenin doğal ve gerekli bir temayül olduğunu ancak iyi yönde kullanılmadığında ilerlemenin önünde bir engel teşkil ettiğini belirtir. Bolulu aşçıbaşılarla birlikte Eyüp oyuncakçılarını eleştirir: *Ben ustamdan böyle gördüm” diyerek yaptıkları şeyin haricine çıkamazlar. Hele Eyüb oyuncakçıları Bon Marşe ve Pazar Alman’a götürüldükde biz bundan daha iyisini yaparız ama bizden kimse almaz gibi birtakım vâhi sözlerle geçiştirirler*⁴⁹. Güzide isimli yazar ise kadın okurlarını *dünyada en kazançlı* iki meslekten biri olarak gördüğü oyuncakçılığa yönlendirmeye çalışır. Yazar, düşüncesini desteklemek için Avrupa kadınlarının geceleri kızlarıyla birlikte birkaç saat masa başında çalışarak oyuncakçılıkla meşgul olduklarını ve aile ekonomisine destek sağladıklarını örnek gösterir⁵⁰. Tüm bu yazılar, oyuncakçılığın kâr sağlayan bir meslek olduğunu vurgulayarak Eyüp oyuncakçılarının ihmal ettikleri alanı doldurma düşüncesinin bir yansıması olarak görülebilir. Zira özellikle son zamanlarda artan *gayet musanna ve zarif* Avrupa oyuncaklarıyla rekabet edemeyen Eyüp oyuncakçıları *perişan* olmuştur⁵¹. Ahmed Rasim, 1921’de *O koca çarşıda bir tane oyuncakçı dükkâm kalmış!* olmasından, kadim bir geleneğin yok olmak üzere bulunmasından dolayı hayıflanır. Fakat gelişmemiş bir sanatın ayakta kalmasının mümkün

47 “Oyuncakçılık”, *Servet-i Fünûn*, XXVI/665, 8 Kânunusani 1319/21 Ocak 1904, s. 227-230; Hatice Şahin Fındıkcı, *Servet-i Fünûn Dergisi (651-754. Sayılar) -İnceleme ve Seçilmiş Metinler-*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sivas 2019, s. 42.

48 M. M. “Çocuk Havâdislerinden: Bir Oyuncak Filo!”, s. 11.

49 Ali Nihad, “Göreneği Suiistimalden Sakımalı”, *Ceride*, S. 44, 9 Temmuz 1325/22 Temmuz 1909, s.766-767; Nurhan Bilir, *Ceride ve Bilgi Yurdu Işığın Mecmualarının İnceleme ve İndeksi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2013, s. 260.

50 Güzide, “Oyuncak Ticareti”, *Bilgi Yurdu Işığın*, S. 3, 15 Haziran 1333/15 Haziran 1917, 42-45; Bilir, *a.g.t.*, s. 157.

51 Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *age.*, s. 105.

olmadığının farkındadır. Hatta İstanbul’un alâmet-i farikasından biri olan Eyüp oyuncakçılığının birkaç seneye kadar yok olacağı ve gelecek nesil için hatıralarda hiçbir iz kalmayacağı öngörüsüyle sözlerini tamamlar⁵².

Payitaht İstanbul’da Çocukluk İzleri ve Eyüp Oyuncakları

Osmanlı Devleti; bayramlar, toplu sünnet düğünleri ve şenlikler gibi özel zamanlarda düzenlenen eğlencelerde, çocuklar ve yetişkinler için büyük oyuncaklara yer verirdi. Bunlardan asma salıncaklar küçük çocuklara, kolan ve büyük salıncaklar- sa gençlere ve yetişkinlere hitap eder; sallanmanın yanı sıra birbirleriyle yarışma fırsatı sunardı. Yatay döner bir çarka asılı salıncaktaki çocuklar, sabit bir noktada bekleyen ve elindeki sopasıyla kendini savunan bir adamın külâhını düşürmeye çalışırdı. Ayrıca hızlı sallanarak bir platformun yüksek noktasında asılı halde bulunan cisimleri almaya çabalarlardı. Dört çocuk alabilen veya daha fazla kişi kapasitesine sahip olup katır ya da eşeklerle hareket ettirilen dönme dolaplar, şenliklerin bir diğer unsuruymuştu. At, karaca, aslan veya sakallı, bıyıklı insan başlı olabilen atlıkarıncalar da vardı. Yerden bir arşın kadar yükseklikteki platform üzerine kurulu atlıkarıncalar, dişli bir çark vasıtasıyla döndürülmekteydi. Yine dört çocuk alabilen ve insan gücüyle çekilebilen çek çek arabası, ilgi çekici süsleri ve püsküllü tentesiyle şenliklerin en gözde çocuk oyuncaklarından biriydi. Çocuk eğlencelerine mahsus ayrılmış bölümlerin bir diğer unsuru, Eyüp oyuncakları satmak üzere bulunan seyyar oyuncakçılardı⁵³. Osmanlı İstanbul’unda çocuklar; böyle özel zamanların dışında, günlük hayatlarında ailelerinin yaptıklarının yanı sıra Eyüp oyuncaklarıyla oynardı. 17. yüzyıl ortalarında Evliya Çelebi, *bin çeşit oyuncak* arasında kamaş boru, tırl (fırlak-pırlangıç/dönerken öten topaç), fırlak (bir tür fırfır), küçük def, dümbelek, kemeççe, sıçan ve kuşları saymaktadır. Düzenlenen esnaf geçit alayı sırasında sundukları gösteride çocuğun *Â dadı ben bu oyuncuğu isterim yahut istemem* deyip ağlaması⁵⁴, oyuncakların dönemin çocukları için taşıdığı önemin göstergesi olarak okunabilir.

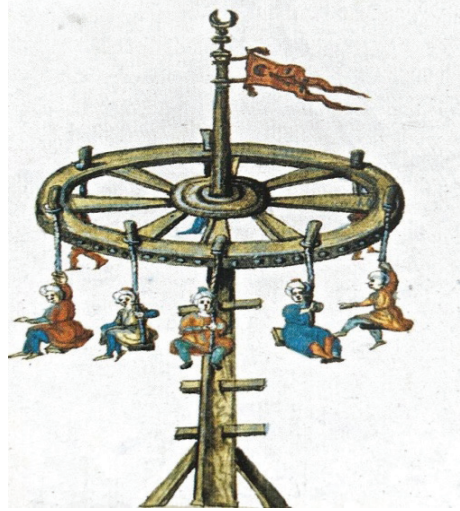
52 Ahmed Rasim, agm., s. 2.

53 Nutku, agm., s. 58-59; Metin And, “Kültürler Kavşağında Oyun ve Oyun Nesnelерinin Tarihi”, *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 156-161

54 Evliyâ Çelebi, *age.*, s. 632.

Resim 2: 16. yüzyıla ait bir dönme dolap.
Kaynak: Metin And, *Oyun ve Bügü*, s. 568.

Resim 3: 17. yüzyıldan bir döner çark.
Kaynak: Metin And, *Oyun ve Bügü*, s. 568.

Çocuklar için tertiplenen eğlencelere 19. yüzyılda da rastlanmakta, sünnet düğünlerinde çocuklara oyuncaklar dağıtılırken⁵⁵ bayramlarda yine atlıkarınca ve salıncak gibi eğlence araçları yer almaktaydı⁵⁶. Ancak yüzyılın ortalarından itibaren bu tür büyük oyuncaklar, “tehlikeli” ve “faydasız” görülerek eleştirilmeye başlanmıştır. İlk olarak *MümeYYiz*, oynamaya ve gezmeye karşı olmadıklarını belirterek Ramazan Bayramı münasebetiyle “edebi” ile eğlenmeyen, taşkınlık yaparak insanları rahatsız eden, medrese hocalarının ağaçlara kurduğu ecel beşiğine benzer salıncaklara binip kendi canlarını tehlikeye atan bazı çocukları eleştirmiştir⁵⁷. *Arkadaş* dergisininin 1876 tarihli “Memleketimizin Batası Âdetlerinden” başlıklı yazı-

55 Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul 2010, s. 86. Yıldız Hastanesi’nde sünnet olan çocuklara “türlü türlü oyuncaklar” dağıtılmıştır. Bk. BOA, Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.SH.), 6/10, 27 Muharrem 1315/28 Haziran 1897.

56 *La Tuwqie*, 27 Aralık 1870’den aktaran: Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayınları, İstanbul 2011, s. 136. Üsküp Vardar’da bölge ahalisince “atlıkarınca” adıyla bilinen bir oyuncak (baziçe) yaklaşan Ramazan Bayramı’nda kurma talebi için bk. BOA, YB.021, 79/94, 25 Ramazan 1301/19 Temmuz 1884.

57 “Tebrik”, *MümeYYiz*, S. 13, 5 Şevval 1286/8 Ocak 1870, s. 1. İki sayı sonra derginin eleştirdiği şekilde eğlenmeyen çocuklar, bir “varaka” yazarak kendilerini savunmuştur. Bk. “Bir Varaka”, *MümeYYiz*, S. 15, 19 Şevval 1286/22 Ocak 1870.

sında eskiden beri Fatih Cami Meydanı ile Üsküdar İnadiye, Bülbülderesi ve diğer bazı yerlerde bayramlarda kurulan dönme dolap, kolan ve ecel beşiği gibi salıncakların bayağı ağaçtan yapılması, eskimesi ve çürümesinden dolayı pek emniyetli olmadığından, bilakis tehlike saçtığından bahsedilmiştir. Buna rağmen çocukların ecel dolaplarına tıklım tıklım binmesi, diğerlerinin karınca gibi toplanarak sırada beklemesi, ailelerinse çocuklarını böyle yerlere göndermesi eleştirilmiştir⁵⁸.

19. yüzyılda seyahatname, hatırat ve süreli yayımlarla artan kaynak çeşitliliğiyle Eyüp oyuncaklarına dair daha fazla bilgi edinilebilmektedir. Yazdığı masallarıyla ünü Danimarka dışına yayılan Hans Christian Andersen’in 1841 yılı başlarında geldiği İstanbul’da Züleyha adında bir çocuğun elinde gördüğü at şeklindeki bir

Resim 4: Sermet Muhtar Alus tarafından *Tarih Hazinesi* için çizilmiştir.

Kaynak: Alus, agm., s. 701.

su testisi muhtemelen Eyüp oyuncuğuydu⁵⁹. Yüzyılım ikinci yarısında Ahmed Rasim, kendi çocukluğunda oynanan Eyüp oyuncaklarının geniş bir listesini vermiştir. Yazar, bir çocuğun kırmızı ve mavi boyalı tahta kılıçlar kuşandığını, hacıyatmazlarla günlerce düşüp kalktığını, aynalı beşiklerde bebek uyuttuğunu, kamış tüfeklerle nişan aldığını, ipli oklarla turnayı gözünden vurduğunu, şişirme gaydalarla horalar teptiğini, cambazlarla akrobatlık yaptığını, davullarla oda ve sokaklarda dolaştığını, fırıldak, dönme dolap, firdöndü, şişirtme (balon), leylek ve çekirge gibi oyuncaklarla oynadığını işlevlerini de belirterek anlatmıştır. Ayrıca Ahmed Rasim, kendi çocukluk günlerindeki Eyüp oyuncaklarına yönelik beğenisini açıkça ifade etmiştir: *O zaman hayat ne kadar sade imiş, şimdi anlıyorum. On paraya, bir kuruşa bir çocuk gönlü alınır! En yaramaz oğlanı bir trampete bah-*

58 “Memleketimizin Batası Âdetlerinden”, *Arkadaş*, S. 4, 18 Teşrinievvel 1292/30 Ekim 1876. Yaklaşık altı yıl önce dile getirilen bir eleştiride, ecel beşiği denilen dolapların kaldırıldığına dikkat çekilmektedir. Bk. Bir Varaka”, *Miimeyyiz*, S. 15, 19 Şevval 1286/22 Ocak 1870.

59 K. Hamsun-H.C.Andersen, *İstanbul’da İki İskandinav Seyyah*, çev. Banu Gürsaler-Syvertsen, YKY, İstanbul 2017, s. 100. Kitaptaki ilgili kısmın Andersen’in 1842 yılında yayınlanan Bir Şairin Çarşısı adlı kitabından derlenmiştir. Ayrıca bk. Akın, *age.*, s. 7-8.

çede saatlerce uğraştırır, en huysuz bir kazı attarın taş bebeği sustururdu.⁶⁰ Aileleriyle çıktıkları Eyüp gezilerinde oyuncak imalatçıların dükkânlarına girerken ve aldıkları fırıldak, güllurusu şişirtmeler, kılıç ve çekirgelerle geri dönerken nasıl bir çocukluk heyecanı duyduklarını anlamak güç değildir⁶¹. Kızak ve uçurtma da çocukların eğlence araçlarındandır⁶². Refik Halid Karay (1888-1965), Ahmed Rasim'in çocukluğunun geçtiği Sultan Abdülaziz dönemi çocuk oyuncakları arasında kaynana zırlıtısı ve haciyatmazın yanı sıra tekerlekleri dönünce elleriyle bir zili çalan arabalı tavşanı, gaydanın küçüğü kamyı düdüğü, mukavva Karagöz'ü ve meşin topu sayar. Ayrıca kaydırak ve evin yapımı esnasında hem ailenin kendi çocuklarının hem de misafir çocukların oynaması, bilhassa bebeklerin uyuması için salıncakların bulunduğu belirtir⁶³. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, kırmızı tüylü koyun ve kuzuları, ağaçların oyulmasıyla yapılmış allı sandalları, hünkâr kayıklarını, boyalı aynaları, ikişer üçer şerefeli camisiz minareleri, aynalı toprak testiler ile bardakları da listeye ilave eder⁶⁴. Sermet Muhtar Alus (1887-1952) ise darbuka, araba, havan, tereyağı yayığı, şakşak, kaval, kursak düdüğü, kâğıt ve deve derisinden Karagöz'ü ekler ve genel olarak Eyüp oyuncaklarını tanıtır. Örneğin yazara göre seyyar oyuncakçılar, mahalle aralarında dolaşırken rastladıkları çocuklara haciyatmazı satmak için *Hacı babam yatar mı be? Komşunun kaynanasına sevdâ çekiyor, moruğu sabaha kadar uyku tutmuyor!* gibi sözler söylerdi. Ancak onun anlatımında Eyüp oyuncaklarının şekli ve malzemesine yönelik bir eleştiri açıkça hissedilir. Özellikle seyyar oyuncakçıların sokaklarda dolaşırken çaldığı kursak düdüğün tükürükle *vıcak vıcak* olup burun direğini kırarcasına kötü koktuğunu belirtir. Üstelik çocuklar, aynı şekilde çalabilmek için bilhassa oyuncakçının çaldığı düdüğü satın almak isterlerdi⁶⁵. Bu yönde Murad Efendi'nin genel olarak getirdiği eleştiri, çağın gelişmişlik düzeyinin oyuncaklara yansıtılmaması, çocukların yine dedelerinin oynadığı oyuncaklarla oynamaya devam etmesi, ailelerin de çocuklarının eğitimleri konusundaki bilinçsizliğidir. Sa-

60 Ahmed Rasim, agm., s. 2. Bununla birlikte Ramiz Akyürekli, *Eski Osmanlıların Eski Osmanlıların taassup dolu kafalarının oyuncak imalatının tahakkukuna imkan vermeyeceğini düşünmek yanlış değildir. Resmin günah telakki edildiği bir ortamda herhangi bir hayvanatı veya herhangi bir tür bebeği imal etmenize imkan var mıdır?* sözleriyle genelleyici bir değerlendirmeye yer vermektedir. Bk. Ramiz Akyürekli, "Oyuncakçılığın Doğuşu ve İnkişafı", *Oyuncaklı Dünya*, V Yayınları, Ankara, 1992, s. 177. Sunay Akın'ın da bu çalışmadaki bilgileri kullandığı anlaşılmaktadır. Bk. Akın, *age.*, s. 56.

61 Ahmed Rasim, agm., s. 2.

62 Basmacıyan, *age.*, s. 223.

63 Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2009, s. 14, 17.

64 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *age.*, s. 105.

65 Alus, agm., s. 701-702. Benzer eleştiriler için bk. "Eyyubsultan Oyuncakları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971, s. 5461-5462.

man kullanılarak yapılmış tahta atlar, balıklar, *çarpancı* renkli kumaş artıklarından epey bir çaba gösterilerek yapılmış tek hörgüçlü deveyi andıran *şekilsiz yaratık*, iki kuşak öncesindeki çocukların oynadığı hayvanlara benzetilmektedir. Renkli cam boncukların ve midye kabuklarından süslerin eski örneklerine yakın olduğunu tahmin eden yazar, deve gözü için iki gömlek düğmesi kullanılmasını *mahcup modern ekler* olarak görmüştür. Yine eskiden beri *baş tacı* olan kayıklar ve arabalar, uzun bir süredir bol miktardaki kırık ayna parçaları ve tüylerle süslenmektedir. Murad Efendi, mevcut oyuncaklar üzerindeki gelişmeleri görmezlikten gelmez ama bunları epey basit düzeyde bulur: *Eğer kararmış bir odun parçasını mavi ve kırmızı lekelerle bezeyip üzerine silindir levhalardan bacalar kondurup buharlı gemi olarak modernleştirilenleri yenilik olarak saymazsak, imalatları Sultan Ahmed zamanından beri aynı model ve kurallara göre yapılır*⁶⁶. Ancak henüz 1870’li yıllarda üst sınıf aileler bile hâlâ geleneksel oyuncakları tercih eder, çocuklar da mutlu olurdu⁶⁷. Burada hemen aynı dönemlerde İstanbul’da çocukluğunu geçiren Ahmed Rasim’in Eyüp oyuncaklarına yönelik beğenisini dikkate aldığımızda, Murad Efendi’nin verdiği bilgilerin dönemin anlayışıyla örtüştüğü fark edilecektir.

Alafranga oyuncaklar, Murad Efendi’nin dikkati çektiği gibi 19. yüzyılın ortalarında henüz İstanbul piyasasının geneline yayılmamıştı. Dolayısıyla herkes, bu tür oyuncaklara kolay bir şekilde ulaşamıyordu. Belli bir süreye, özellikle yüzyılın sonuna kadar Eyüp oyuncaklarının hitap ettiği bir kesim var olmaya devam etti. Ancak dönemin süreli yayınlarında Avrupa oyuncakçılığı ve oyuncakları üzerine yazılar da artış göstermeye başlamıştı. Oyuncak sergileri ve yeni oyuncaklar hakkında bilgiler verilirken Eyüp oyuncakları da sanat ve maharetten yoksun oldukları, çocukların zekâ gelişimine katkı sağlamadıkları gerekçeleriyle eleştirildi. Örneğin bu tür yazılardan birinde leylek şeklindeki oyuncak, aslında birbirine bağlanmış birer karış uzunluğundaki tahta parçalarına benzetilmiştir. Bu ve diğer oyuncakların çocukların zekâsını geliştirmek yerine daha da geriletliği ileri sürülmüştür⁶⁸. Yüzyılın sonlarındaki çocukların artık bir Eyüp oyuncakını Bon Marché’de satılan bebekler kadar beğenmediği, seçme şansı verildiğinde *cicisi* çok olan ikincisini tercih edeceklerinin kesin olduğu yönünde yazılar görmek mümkündür⁶⁹. Ancak 1913 yılında hâlâ Eyüp oyuncaklarıyla oynayan çocuklar vardır. Nitekim *Talebe*

66 Murad Efendi, *age.*, s. 241.

67 Murad Efendi, *age.*, s. 241-244.

68 “Mevâd-ı Mütenevvia: Edison’un Oyuncakçı”, s. 5.

69 M. E., “İcmâl-i Edebi”, *Malumat*, S. 73, 27 Şubat 1312/11 Mart 1897, s. 496.

Defteri adlı dergi, sözü edilen yılda dönemin çocuklarına oynadıkları *millî oyun ve oyuncaklarımızı* sorup gelen cevapları yayınlayarak bugüne çok değerli bilgiler bırakmıştır. Çocukların oynadığı oyunlar listesinden oyun nesnesi ve oyuncaklar ayrımını yapmak, her bir oyunun nasıl oynandığını bilmek pek kolay değildir. Ayrıca *millî oyuncaklarımız* başlığı altında verilen bazı oyuncaklar, oyunlar listesinde de görülmektedir. Bir fikir olması açısından uzun oyun listesi içerisinde oyuncak veya oyun nesnesi olarak değerlendirilebilecek olanlar şunlardır: ip atlama, uçurtma, aşık, beş taş, bebek, tahterevallî, ceviz, çelik çomak, çember çevirme, topaç, top, fincan, yüzük, kaydırak, kukla, kızak. Gelen cevaplara göre çocukların oynadığı *millî* oyuncaklar şunlardır: *ok- aşık kemiği, uçurtma, bal mumu ördek, cirit, çelik çomak, çember, dürlüce (ağaç dalından düdük), davul, def, zurna, sapan, topaç, tabanca, zıpzıp, kalkan, kaniç?, kırbaç, kızak, kargı, kaval, kement, güz, mızrak*. Eyüp oyuncaklarından da beşik, kursaklı düdük, haciyatmaz, kocakarı zırlıtı, aynalı testi ve çocuk arabasıyla oynadıkları görülmektedir⁷⁰.

Resim 5: Hasta çocuklarıyla ilgilenen bir aile.

Kaynak: *Çocuklara Mahsus Gazete*, Nr. 297, 22 Teşrinisani 1317/5 Aralık 1901, s. 4.

Eyüp oyuncakçları, 20. yüzyılın başında birer birer kapanıp sayıları bir-ikiye kadar düşünce, oyuncaklar da yok olmaya başladı. Örneğin Ünaydın'ın hikâyesini anlattığı Affan Efendi, sattığı Eyüp oyuncaklarıyla çağa uyum sağlayamamış olarak zor zamanlar geçiren, nihayetinde kapanan bir aktardı. Affan Efendi'nin oyuncuğa dair bütün sermayesi, yirmi-otuz tane çingiraklı teneke düdük, sekiz-on toprak kumbara, tavana asılı halde dört-beş salıncak, beş-altı kaynana zırlıtı, yine aynı sayıda kursak düdük, uçurtma kâğıdı ve dinen mahzursuz gördüğü Karagöz'dü. Çeşit bakımından oldukça sınırlı, biçimce eski olan bu oyuncaklar, *evvelki nesilleri* avutabilirken, *zamane* çocukları için yetersiz ve basitti. Üstelik Affan Efendi'nin hiçbir şekilde

70 "Talebe Yazısı", *Talebe Defteri*, S. 7, 15 Ağustos 1329/28 Ağustos 1913, s. 110; Gökçe Ulus, *II. Meşrutiyet Döneminde Bir Çocuk ve Gençlik Dergisi: Talebe Defteri*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara 2014, s. 141.

veresiye oyuncak vermemesi, çocukların hoşuna gitmezdi. Hatta bu durum karşısında çocuklardan biri, hem oyuncakları iyi olan hem de ucuz ve veresiye veren Ligor’dan oyuncak alacağını belirtince Affan Efendi öfkelenerek *Git yumurcak, sen de ondan al, başımı ağrıtm!* diyip çocuğu dükkândan çıkartmıştı. Buradaki vurgudan da anlaşılacağı üzere çocuklar, bir süredir Ligor’dan oyuncak almaktaydı. Zaten Affan Efendi de bir sünnet düğünü esnasında tüm oyuncak sermayesini çocuklara dağıtarak sektörden çekildi. Ancak atlı tramvay ve piyanolarla oynayan çocuklar, bu oyuncaklarla oynamak yerine onları bir kenara koymayı tercih ettiler⁷¹. Günümüzde İstanbul Şehir Müzesi’nde değişik biçimde yaklaşık 28 Eyüp oyuncacı sergilenmektedir: *4 araba, 1 canbaz, 1 beşik, 1 beşik salıncak, 2 çincin, 1 dönme dolap, 1 tel dolap, 1 iskemle, 2 testi, 2 topaç, 1 kaynana zırlıtsı, 1 şeytan minaresi, 1 el arabası, 4 davul, 1 trampet, 3 tef, 1 top bulunmaktadır*⁷².

Değişen Çağı Simgeleyen Modern Zamanların Oyuncakları

*Bahçesiz, güneşsiz, oynusuz geçen çocuk hayatına pek acımalıdır*⁷³.

Osmanlı Devleti’nin siyasal ve kültürel alanda yaşadığı yenileşme, 18. yüzyılın başlarına kadar götürülebilen uzun bir süreci ifade etmektedir⁷⁴. Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) ise Avrupa merkezli bir değişim hareketini sistemli hale getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Ancak sosyal ve kültürel alanda yaşanan değişimin toplumsal alana yansımaları çok daha uzun sürede gözlemlenebilmektedir. Üstelik modern olan her bir unsur, farklı zamanlarda toplum tarafından benimsenmekte, geleneksel olanlarsa yeniliklerin karşısında belli bir süre daha varlığını devam ettirmektedir. Örneğin simgesel açıdan Batı kültürünü temsil eden sandalye, masa ve konsol daha fazla olmak üzere koltuk, kanepeler gibi alafranga eşyalar, 18. yüzyılın son çeyreğinde az sayıda gayrimüslim evinde görülürken yaklaşık seksen yıl kadar sonra ciddi oranda artarak en azından seçkin Müslüman evlerinde de yer almaya başlamıştır. 19. yüzyılın ortalarında bir yanda “alafranga” diğer yanda “alaturka” eşyalar, “iki farklı dünyanın ifadesi” olarak hemen her alanda etkisini

71 Koçu, agm., s. 223-224.

72 Eyüp oyuncaklarının resimleri ve açıklamaları için bk. Füsün Kılıç, “Eyüp Oyuncakçılığı ve İstanbul Belediyesi’nin Eyüp Oyuncakları Koleksiyonu”, *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 132-138.

73 E. B., “Ezhâr-ı Efkar”, s. 7.

74 Yenileşme yönünde atılan adımları, Batı etkisi dışındaki faktörleri de dikkate alarak çok yönlü bir bakış açısıyla değerlendirerek 19. yüzyıl öncesine götüren bir çalışma için bk. Shrine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 22.

göstermiştir⁷⁵. 19. yüzyılda gündelik hayatta ve maddî kültür unsurlarında gözlemlenen değişim, çocukların oynadığı oyunlara ve oyuncaklara da yansımıştır. Her ne kadar 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupaî eğitim anlayışı ve sanayi çağının oyuncakları benimsenmeye başlanmış olsa da etkilerinin tam manasıyla görülmesi yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Modern çağın oyuncakları, asıl yükselişini II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) eğitim alanında yaşanan dönüşüm sayesinde yakalamıştır.

Osmanlı İstanbul’unda çıkan süreli yayınlarda Avrupa’daki gelişime benzer şekilde çocukların eğitimine katkı sağlayacak oyun ve oyuncakların önemine işaret edilmesi dikkate değerdir. 1870’li yılların süreli yayınları, çocukların oyun oynama hakkını vurgulamakta ancak onlara mahalle aralarında ve sokaklarda oynanan ceviz ve kaydırak gibi oyunlar yerine tatilleri bile değerlendirip ilimle meşgul olarak derslerine çalışmalarını ve kendilerine katkı sağlayacak türden oyun ve oyuncaklarla oynamalarını tavsiye etmektedir. Özellikle *Arkadaş*, çocukluk çağında *zihnin tazeliği* ile bilginin daha kolay öğrenebileceği düşüncesindedir. Çocuklar için gerekli olduğunu kabul etmekle birlikte *zararından başka hiçbir faydası olmayan* sözleriyle nitelediği oyunların oynanmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ailelerin çocuğuna bir pergel ile yuvarlak/daire çizdirebileceğini, *meşhur* olan oyunlardan da zararsız olanlara izin verebileceğini belirtmiştir. Hem anne hem de babalara seslenerek çocuklarını bu yönde eğitmek için çaba göstermeye davet etmiştir⁷⁶. Emin Osman, 1881’deki yazısında yanlış anlaşılma çekincesiyle özel bir açıklama yaparak ve Avrupa’da bu şekilde uygulanan usulü örnek göstererek oldukça temkinli ifadelerle çocukların oyun oynama hakkının bulunduğunu belirtmiştir. Önerdiği oyun, ancak çocukların ödevlerini yaptıktan, giyinip ebeveyninin elini öpüp hayır duasını aldıktan, uslu bir şekilde okuluna gittikten, hocasının takdirini kazandıktan sonra arta kalan zamanlarda oynanabilir⁷⁷.

75 1785-1875 arasında Osmanlı gündelik hayatı ve maddî kültür unsurlarını değişim ve süreklilik ilişkisi çerçevesinde İstanbul askerî ve beledi kassamına ait tereke kayıtları üzerinden ele alan dikkat çekici şu çalışmaya bakılabilir: Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 263-266, 332-337.

76 “İlim Hakkında Muhavere”, *Arkadaş*, S. 2, 4 Teşrinievvel 1292/16 Ekim 1876; “Çocukluk”, *Arkadaş*, S. 3, 11 Teşrinievvel 1292/23 Ekim 1876; “Tahsil ve Mütalaa ile Vakit Geçirmek”, *Arkadaş*, S. 8, 15 Teşrinisani 1292/27 Kasım 1876; “Çocukluk (1)”, *Arkadaş*, S. 9, 22 Teşrinisani 1292/4 Aralık 1876; Emine Yoran, “*Arkadaş*”, “*Çocuklara Arkadaş*”, “*Çocuklara Talim*” *Dergileri (Metin-İnceleme)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Balıkesir 2019, s. 155-157, 162-163, 207-208, 217-218.

77 Emin Osman, “Ahlak: Bir Çocuğa Oyun Da Lazımdır”, *Bağçe*, S. 20, 20 Şubat Sene 1296/4 Mart 1881, s. 154; Zehra Gümüskılıç, *Bahçe Dergisinin (1880-1881) Çocuk Edebiyatı ve Eğitimine Katkısı Bakımından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 43-44.

Sürelî yayınlardaki bu yazılar, eğitime verilen önemin artmasıyla birlikte çocuklarını bütünüyle oyun ve oyuncaklardan uzak tutma eğiliminde olan aileleri uyarmanın yanı sıra zamanı daha verimli kullanmaya yönelik oluşan anlayışın yansımaları olarak kabul edilebilir.

Çeşitli özel günlerde çocuklarına oyuncaklar alan ailelerle ilgili bilgilere de rastlanmaktadır. Örneğin 1876’da İstanbul’da doğan Behiç Erkin, babasının kendisine hediye ettiği oyuncakları çok iyi korumaya çalışmasına rağmen bir kısmının kaybolduğunu, kalanların da hâlâ kendisinde bulunduğunu belirtir⁷⁸. 1880 yılı *Arkadaş* dergisinde yer alan bir hikâyede de bir baba, akşamları eve gelirken İzzet adındaki çocuğuna oyuncak getirirdi⁷⁹. 1906’da bir çocuğun babasından oyuncak davul istemesi mizah konusu yapılmıştır. Babası, oyuncakçı dükkânı önünde çocuğunun davul isteğini, kulaklarının zarını patlatacağı gerekçesiyle geri çevirir. Ancak çocuk, bu sözlere itiraz ederek yalnızca babası uyuduğu zamanlarda davul çalacağını vaat eder⁸⁰. 1908 yılı Ramazan ayında bir çocuk, kırmızı renkli balonunu ipinden bileğine bağlamış şekilde babasıyla birlikte alışveriş yapmaktadır. Ancak balon, kalabalık içerisinde iri yarı birinin ilerlediği sırada sıkışarak patlar. Çocuk, her zaman sahip olamadığı *sevgili oyuncakıyla* oynayamadığı için ağlamaya başlar. Babasıysa bir tane daha balon alma sözü verip ardından yerine getirerek ağlayan çocuğunu teskin eder⁸¹. Selim Sırrı da derslerine çalışmalarının mükâfatı olarak kızlarına bebek alan bir baba profili çizmektedir. *Büyük lastik topunu, beyaz tüylü ayını, güzel lepiska saçlı bebeğini* kırmadan oynayıp özenle dolabında saklayan kızlarını överken ailesinin aldığı oyuncaklara değer vermeyip kıran başka çocukları eleştirir⁸². Sürelî yayınlarda yer alan bu tür hikâyeler bütünüyle gerçek, yaşanmış anılar olabileceği gibi okuyucularına bazı temel değerleri kazandırmayı hedefleyen kurmaca yazılar da olabilir.

Peki, çocukların zamanlarının çoğunu oyun ve oyuncaklarla geçirmesinin normal karşılandığı veya aksi yönde daha çok dersleriyle meşgul olmasını gerektiren bir yaş aralığı var mıydı? Bu konuda kesin bilgilerden yoksunuz. Ancak dönemin

78 Behiç Erkin, *Hâtırat (1876-1958)*, haz. Ali Birinci, TTK, Ankara, 2010, s. 14.

79 “Çocuklara Hikâye”, *Aile*, S. 1, 17 Cemaziyelahir 1297/27 Mayıs 1880, s. 13-15.

80 “Oyuncak Dükkânı Önünde:”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, C 10, S. 50, 23 Şubat 1321/8 Mart 1906, s. 2; Havva Sena Yaman, *Eski Harfli Dergilerden “Çocuklara Mahsus Gazete” Tahlilî Fihrist-İnceleme-Metin*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Konya 2004, s. 406.

81 “Ramazan Mektubu”, *Karagöz*, S. 15, 2 Ramazan 1326/28 Eylül 1908; Bilgehan Çelik, *Karagöz Gazetesi Numara 1-18*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kilis 2016, s. 210-215.

82 Selim Sırrı, “Kızlarıma Öğütlerim 4: Kendine Olan Borcunu Unutma!”, *Çocuk Duygusu*, S. 20, 17 Teşrinievvel 1329/30 Ekim 1913, s. 1-2; Fatma Devrim, *Çocuk Duygusu Dergisi’nin İncelenmesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2005, s. 140-141.

sürelî yayınları incelediğinde doğrudan çocuk okurlarını yönlendirmek amacıyla bilinçli şekilde hazırlandığı düşünölen hikâyelerden bazı çıkarımlar yapmak mümkün görünmektedir. 1870'lerin başında *Hazine-i Etfal*'in konuştuğuğu üç çocuktan biri, dokuz yaşına girdiği halde oyuncaklarla oynamayı çok seven arkadaşına zamanını “faydasız” oyunlarla boşa geçirmemesini tavsiye eder. Arkadaşı, zamanında kendisinin de aynı şekilde oyuncaklarla oynadığını söyleyerek itiraz edince, aslında bunun normal olduğunu ama yaklaşık on ay önce oyuncaklarını yaktığını, artık parasını kitaplara harcayacağını ve babasını memnun etmeye çalışacağını belirtir. Ancak “cicili bicili oyuncaklarını” bırakıp ders çalışmaya başlaması için arkadaşını ikna etmeyi başaramaz⁸³. 1890'ların sonlarındaysa doğrudan on üç yaşındaki bir çocuğın anlatımıyla oyun ve eğitim çağı ayırımına dair bazı bilgiler edinmek mümkündür. Mekteb-i Mülkiye'nin idadisinde talebe olan çocuk, ailesi veya öğretmenlerinin bir baskısı bulunmamakla birlikte mahcup düşmemek, öğrenmek ve çalışkan bir “efendi” olmak için derslerine çalıştığını belirtir. Ancak okula gitmesine ve kendine göre zor olan derslerine çalışmasına rağmen oyunlar ve oyuncaklarla da eğlenebildiği sekiz yaşındaki zamanlarını özlemlerle hatırlamaktadır. Hatta küçüklüğünden kalma oyun araçlarını ve bahçelerindeki küçük arabasını gördükçe hüznlendiğini dile getirir⁸⁴. Biri 1873-74'te, diğeri de 1898'de yayınlanan her iki hikâyeye göre sekiz ila dokuz yaşlarında çocukların vakitlerini daha çok oyun ve oyuncaklarla geçirdiği, daha sonra eğitime ayrılan zamanda aşamalı bir artış yaşandığı söylenebilir.

Osmanlı aydınları, yaşadıkları çağın oyuncaklar üzerindeki değişimlerini de gözlemlemişlerdir. Bilimsel gelişmelerin oyuncakçılığa yansımalarının farkında olan yazarlar, çocuklara uygun oyuncakların seçilmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuştur⁸⁵. Bunlardan M. Bahâeddin, dünyada her şey gibi oyuncakların da zamana, bilimsel ilerlemelere, ihtiyaçlara, genel olarak medeniyetin gelişmişlik düzeyine uygun bir gelişme gösterdiğini belirtmiştir⁸⁶. *Servet-i Fünûn*'da yayınlanan bir yazıda da ilim ve fen asrının gereği olarak *fennî oyuncaklar* icat edilmekte olduğunu

83 *Hazine-i Etfal*, (1873-1874), S. 1, s. 3'ten aktaran: Hüseyin Şimşek, *Tanzimat ve Mutlakıyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. s. 80-81.

84 “Küçüklük Hatıraları”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, C 3/S. 125, 25 Haziran 1314/7 Temmuz 1898, s. 3-4.

85 “Musâhabe-i Nisâiye: Oyun ve Oyuncak”, s. 3.

86 M. Bahâeddin, “Oyuncak”, s. 301.

vurgulanmıştır⁸⁷. 1890’larda Avrupa’da yeni tekniklerle imal edilen, dönemin ifadesiyle *fennî* oyuncakları Osmanlı’daki okuyucularına tanıtan yazılarla karşılaşmak da olasıdır. Örneğin *Tercüman-ı Hakikat*’te Edison’un *uslu ve arsız* çocuklar için iki ayrı oyuncak bebek icat etme fikrinde olduğu duyurulur. Her ikisinde de karın tarafına bir fotoğraf yerleştirilecek olan bu bebek, yan tarafında bulunan manivela çevrildikçe *uslu* çocuklar için çocuk şarkıları ve hikâyeleri söylerken *arsız* çocuklarsa nasihatler anlatacaktır⁸⁸. Oyuncak bebek, bir yandan Avrupa oyuncakçılığının ulaştığı seviyeyi gösteren diğer yandan da çocukların zekâsını geliştiren, çağın bilimsel birikimini öğrenmesini sağlayan bir örnek olarak kullanılmıştır. Artık bu dönemlerde çocukların yaradılışları gereği oyuncaklarla oynamaya mecbur oldukları açıkça ifade edilir. Yeni doğmuş bir bebekte çingrağın, daha büyük bir çocukta düdüğün, genç delikanlıda ney enstrümanının, daha da yaş almış birinde satrancın can sıkıntısını giderme, zihni rahatlatma ve güzel hisler uyandırma bakımından aynı etkiyi oluşturduğuna dikkat çekilerek oyuncakların artık bir ihtiyaç olduğu vurgulanır⁸⁹. Çocuklar, bir ailenin ömrünün faydalı bir meyvesi, gurur ve övünç kaynağı olarak görülür. Hayatlarının ilk evresinde gülme, oynama ve koşma gibi isteklere sahip olduğu belirtilerek ev içerisinde oynanabilecek *zararsız oyuncaklardan* biri olarak lastik balon tanıtılır⁹⁰. 1894 yılında *İkdam*’da yayınlanan bir yazıya göre her çocuğun tutkulu bir şekilde bağlı olduğu oyun ve oyuncak, öncelikle çocukluk çağını akla getirir. Ancak çocuklar, kendi gelişimlerine katkı sağlayacak faydalı oyunlara yönlendirilmelidir. Özellikle erken çocukluk evresi hakkında bilgi veren gazete, hedef kitle olarak kadınları, daha özelden anneleri tercih eder. Çocukların hangi mesleği seçeceği bu erken dönemde belli olmadığı için ilgi gösterdikleri alanın belirlenebilmesi adına onlara her konuda eğitim verilmesi gerektiği dile getirilir. Ancak dikkati bir süre sonra dağılan çocuklar, ya parmağıyla oynamaya ya da başka şeyler düşünmeye başlar. Bu yüzden *İstirahat yeni işlere hazır nakittir* sözüyle yetişkin insanların bile dinlenmeye ihtiyaç duyduğunun altı çizilerek okullarda çocuklar için teneffüsler veya oyun zamanları belirlendiğine dikkat çekilir. Oyuncaklarsa bütünüyle çocuklar için yapılmış olduğu, *oyun çocukların*

87 “Oyuncakçılık”, *Servet-i Fünûn*, s. 228.

88 Yazının devamında “leylek” oyuncakı üzerinden Eyüp oyuncaklarının zihnin gelişimine katkı sağlamadığı gibi aksine daha da gerilemesine neden olduğu ileri sürülmüştür. Bk. “Mevâd-ı Mütenevvia: Edison’un Oyuncakları”, s. 5.

89 M. Bahâeddin, “Oyuncak”, s. 301.

90 Mehmed Süleyman, “Fennî Eğlenceler: Sadık Balon”, *Maarif*, IV/89, 25 Mart 1309/6 Nisan 1893, s. 176.

hakkıdır kaidesine işlerlik kazandırdığı vurgulanır. Ancak özellikle amaca uygun oyuncaklar seçilmesi, zehirli olma ihtimali bulunan yeşil ve kırmızı renklilerden uzak durulması uyarısı yapılarak ailelerin bu konuda dikkatli olması istenir⁹¹.

Resim 6: Oyuncak bebeğine sevgi gösteren bir çocuk.

Kaynak: *Çocuk Dünyası*, Yıl: 2, Nr. 74, 11 Eylül 1330/24 Eylül 1914.

Gazete yazılarında tanıtılan Avrupaî oyuncaklar, Osmanlı topraklarına da ithal edilmekteydi. 1890 yılında Edison'un icat etmeyi tasarladığı oyuncak bebek tanıtılırken, Avrupa menşeli oyuncakların cüzi bir miktarının İstanbul'a ithal edildiği belirtilir⁹². 1894 malî yılına ait dış ticaret verilerine göre Osmanlı Devleti'ne 3.166.839 kuruşluk oyuncak ithal edilmişti⁹³. Bu noktada 1895'te oyuncakçılıkta *fevkalade* ilerleme kaydedildiğine dikkat çekilen bir yazıda, Avrupa'nın *muntazam* surette ürettiği oyuncakların ithal edilmesi dolayısıyla Osmanlı hazinesinin ciddi paralar kaybettiğinin vurgulanması önemlidir⁹⁴. Özellikle sanayileşen Avrupa'nın İstanbul'daki pazarları konumunda olan mağazalar, alafrağa oyuncaklara ulaşmanın aracıydı. Bon Marché, Bazar Allemand ve Jean Sferopoulo gibi mağazalar, verdikleri ilanlarda pek çok alafrağa ürünün yanı sıra türlerini belirtmeksizin oyuncak da sattıklarını duyurmaktaydı⁹⁵. Bazar Allemand, özel ürünleri arasında çocuk arabaları ve bisikletlerin de bulunduğunu nadiren belirtmekteydi⁹⁶. Cenab Şahabeddin, oğlunun oynadığı oyuncaklardan kurşun askerleri Bon Marché'den aldıklarını anlatır⁹⁷. Bon Marché ve Bazar Allemand'ın

91 "Musâhabe-i Nisâiye: Oyun ve Oyuncak", s. 3.

92 Mevâd-ı Mütenevvia: Edison'un Oyuncakçı", s. 5.

93 Güran, *age.*, s. 201.

94 M. Bahâeddin, "Oyuncak", s. 302.

95 Bir örnek için bk. *L'indicateur Oriental - Annuaire-Almanach du Commerce*, haz. Raphael C. Cervati, 1881, s. 12-13, 21.

96 *Annuaire Oriental du Commerce*, haz. Raphael C. Cervati 1900, s. 1556-1557.

97 Cenab Şahabeddin, "Oyunlar ve Oyuncaklar", *Tanin*, S. 88, 14 Teşrinievvel 1324/27 Ekim 1908, s. 6; İlhan Karoğlu, *Tanin Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar)*, (yayınlanmamış yüksek

devrin oyuncak satılan mağazaları olduğu, süreli yayınlar üzerinden de izlenebilmektedir⁹⁸. Dönemin canlı tanıklarından Karay, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) çocuk giyecekleri ve yiyecekleri gibi oyuncakların da Avrupa’dan ithal edildiğini ifade eder. Bunlar arasında *Kırşun askerler, tüfek ve kılıç, gözlerini açıp kapayan ve “mama!” diyen taş bebekler, vagonlar ve lokomotifler, dört köşeli ve resimli tahta parçaları ve nihayet bisikletler* vardır. Ayrıca çember çevirmek, sihirli laterna göstermek ve bazı softaların dinî gerekçelerle karşı çıktığı ama pek ciddiye alınmayarak oynanmaya devam eden futbol da yeni oyun ve oyuncaklar arasındaki yerini almıştır⁹⁹.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artış göstermeye başlayan süreli yayınlar, bir yandan bilhassa okul çağındaki çocukların eğitime katkı sağlamayı diğer yandan da hikâyeler, ödüllü bilmeceler, bulmacalar, sorular, şiirler, resimler, eğlenceli oyun ve bizzat kendilerinin yapabileceği oyuncak önerileriyle onları eğlendirmeyi hedefleyen eğlence araçları olarak görülebilir. Özellikle resimlerle nasıl oyun araçları ve oyuncaklar yapabilecekleri anlatılarak çocukların yaratıcılıklarını geliştirmelerine katkı sağlamaya çalışmışlar, basit araç-gereçlerle eğlenebileceklerini göstermişler, eğlendirirken öğretmişler ve aynı zamanda okuldaki el işleriyle ilgili eğitime de destek olmuşlardır. Örneğin Mehmed Süleyman, su dolu kapta aşağı ve yukarı hareket edebilen bir dalgıç oyuncuğun nasıl yapılacağını resimli bir şekilde anlatmıştır¹⁰⁰. Yine aynı yazar, kamyandan üfleterek çengelli bir küreyi halka şeklindeki ipe geçirmeyi amaçlayan yeni icat edilmiş *küçük ve eğlenceli* bir oyuncuğun da yapımını resimle tarif etmiştir. Bu *fennî* oyuncuğun aktarlarda ve seyyar satıcılarda satılan, zararlı boyalarla renklendirilmiş oyuncaklardan daha üstün ve güzel, yapımının da gayet basit olduğunu ileri sürmüştür¹⁰¹. Hüseyin Muhiddin, *fennî* bir eğlence olarak fırtınalı bir havada kıvılcım çıkaran bir uçurtma tarifi vermiştir¹⁰². Üsküdar’da Bağdatlı İzzet Efendi adında birininse gökyüzünde başını sallayıp kuyruğunu kıvrarak düdükle çalan uçurtmalar yaptığı duyurulmuştur¹⁰³.

lisans tezi), Tokat 2011, s. 104.

98 Ali Nihad, “Göreneği Suiistimalden Sakınsın”, s. 767.

99 Karay, *age*, s. 21.

100 Mehmed Süleyman, “İhtirâ’at ve Keşfiyât-ı Cedide: Dalgıç”, *Maarif*, III/53, 2 Temmuz 1308/14 Temmuz 1892, s. 15.

101 Mehmed Süleyman, “Yeni Bir Oyuncak”, *Maarif*, III/55, 16 Temmuz 1308/28 Temmuz 1892, s. 47. Yine bir başka örnek için bk. E. Abdi, “Fennî Eğlence: Garip Bir Oyuncak”, *Maarif*, IV/92, 15 Nisan 1309/27 Nisan 1893.

102 Hüseyin Muhiddin, “Fennî Eğlenceler”, *Çocuklara Rehber*, S. 15. 15 Temmuz 1315/27 Temmuz 1899.

103 “Düdüklü Uçurtma”, *Çocuklara Mahsus Gazete*, C. 6, S. 265, 12 Nisan 1317/25 Nisan 1901, s. 7; Yaman, a.g.t., s. 262.

Oyuncaklar, teknik gelişmelerle gerçeklerinin birer kopyası haline geldikçe Osmanlı Devleti ve haliyle ürünü ithal eden tüccar nezdinde sorun oluşturmaya başlar¹⁰⁴. Genel olarak bakıldığında Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki oyuncaklara ilişkin belgelerin neredeyse tamamı, devlet ve toplum güvenliği açısından çeşitli sakıncalara ve tehlikelere yol açma potansiyeli bulunup bulunmadığının belirlenmesiyle ilgilidir. Örneğin Avrupa'da oyuncakçılığın hayli gelişme gösterdiği 1890'ların başında Müslüman Anadolu kadını kıyafetleriyle hazırlanmış üç yüz on adet oyuncak bebek, ecnebi ülkelere gönderilmek üzere gümrüğe getirilmiştir. Oyuncakların geçişine izin verilme aşamasında yaşanan bir tereddüt, bebeklerden birinin numune olarak gönderilip on günü aşacak bir inceleme başlatılmasına, akabinde ilgili teşebbüsün reddedilmesine neden olmuştur¹⁰⁵. İthal edilen ateşli silahlarla ilgili oyuncakların tehlikeli olup olmadığı, devletin hassasiyet gösterdiği konulardan bir diğerydi. Kireçkapı Gümrüğüne gelen oyuncak sandığının içinden çıkan altı adet revolverden biri incelenmek üzere gönderilmiştir. Revolverlerin oyuncak olduğunun anlaşılmasının ardından gümrükten geçişine izin verilmiş, numune iade edilmiştir¹⁰⁶. Yine Varna'dan İstanbul'a gelen Avusturya'ya ait vapurda *nişan talimine mahsus olan oyuncak nevinden* altı tüfeğe gümrükçe el konulmuştur. Tüfeklerin neden alıkonduğu ve akabetinin ne olduğu bilinmese de devletin gerçeğine çok benzeyen, sakıncalı ve tehlikeli olabilecek türdeki oyuncaklara yönelik hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır¹⁰⁷. Aynı şekilde Orozdi Bak (Orosdi Back) firmasının İstanbul şubesi direktörlüğünün yüzde sekiz gümrük vergisi ödeyerek Avrupa'dan Beyrut gümrüğüne getirttiği oyuncak tabancaların gümrükten geçişi sorun oluşturmuştur. Çünkü bunlar basit birer tabanca olmaktan öte kâğıt kapsüller de atabilen türdendi. Dolayısıyla hem çocukları silah kullanmaya alıştırmayabilir hem de kapsüller ithali yasak olan tüfeklere de uyum sağlayabilir ve tehlikeye yol açabilirdi. Bu yüzden oyuncakların ve kapsüllerin geçişi Beyrut vilayet gümrüğüne uygun görülmemiştir. Ecnebi tebaanın serbest ticaret anlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle verilen karara itiraz edeceğinin aşikâr olduğu öngörülmüşse de henüz bu yönde bir şikâyette bulunulmadığı bildirilmiştir. Ancak direktörlük, gümrük vergisi bile ödenmiş oyuncakların geçişine izin verilmesi yönünde bir talepte bulunmuştur¹⁰⁸.

104 Yapucu, agm., s. 1186.

105 BOA., Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 69/47, 7 Haziran 1309/ 19 Haziran 1893; Yapucu, agm., s. 1186.

106 BOA, DH.MKT, 2038/105, 23 Kânunuevvel 1308/4 Ocak 1893.

107 BOA., Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB), 14/63, 22 Teşrinisani 1309/4 Aralık 1893.

108 BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 597/49, 2 Temmuz 1321/15 Temmuz 1905.

Direktörlüğün arzuhali üzerine konu bir süre sonra tekrar gündeme gelmiş ve çoğunluk kararıyla çocuk oyuncakları tabancaların tehlikeli ve zararlı olmadığına, üstelik her tarafa geçişi serbestken sadece Beyrut’a girişinin engellemesinin uygun olmayacağına karar verilmiştir. Oyuncakların kapsüllerininse yasak silahlara uyumlu olduğu ama bunların zaten insanlarda bulunmadığı, sürekli teftiş edilmesi gerektiği uyarısında bulunulmuş, eskiden olduğu gibi gümrükten geçişine izin verilmesi gerektiği bildirilmiştir¹⁰⁹. Çok geçmeden gerçeğine çok benzeyen oyuncak silahların ithaliyle ilgili daha açık bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre kapsül kullanılan ve aktarlarla oyuncakçılarda satılan ufak, basit, *harp ve darba* yaramayan tabancaların ithali eskiden beri serbesttir. Ancak uzunluğu on beş, çapı bir buçuk santimetreden az olan ve Tophane-i Âmire tarafından işaret edilen mahzurdan dolayı iki gram barut ile altı gram kurşun atmaya elverişli olmayan tabancaların ithaline izin verilecek diğerleriyse iade edilecektir¹¹⁰. İki gün kadar sonra Galata Gümrüğü’ne gelen tabancaların bu tanıma uygun şekilde namluları bulunduğu, uzaktan kullanıldığında zarar vermeyeceği ama yakın mesafeden tehlikeli olabileceği belirtilerek ithaline izin verilmeyip iade edilmesine karar verilmiştir¹¹¹. Benzer şekilde kâğıttan imal edilmiş çocuk oyuncakları türünden kapsül fişeklerle maytapların da ithali tehlikeli görülerek engellenmeye çalışılmıştır¹¹². Barut ve güherçile (potasyum nitrat) gibi patlayıcı, dolayısıyla da tehlikeli bileşikler içeren havai fişek ve maytap benzeri oyun araçları, bilhassa Trablusgarp ve Balkan Savaşları esnasında devletin gündeminde olmuş, bizzat Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın imzasıyla yasaklanmıştır¹¹³.

Bon Marché’nin Trieste’den getirttiği sigara ağızlıkları gibi hayvan ve fesli insan resimli oyuncakların da gümrükten geçişine izin verilmeyerek iade edilmesine karar verilmiştir¹¹⁴. Bazar Allemand’ın sahibi Mösyö Paluka adına getirtilen yirmi bir adet kurşun harfli ağaç matbaa makinesi ise gerçeği gibi evrak basmaya yarayan türden bir oyuncak olmasından dolayı gümrüğe takılmıştır. Ancak Alman tebaasından olan Paluka, daha önce aynı tür makinelerin geçişine izin verildiği-

109 BOA, BEO, 2682/201149, 1 Eylül 1321/14 Eylül 1905; DH.MKT., 1018/60, 8 Teşrinievvel 1321/21 Ekim 1905.

110 BOA, MV., 113/80, 19 Rebiyülevvel 1324/13 Mayıs 1906.

111 BOA, BEO, 2828/212084, 21 Rebiyülevvel 1324/15 Mayıs 1906.

112 BOA, BEO, 3122/234101, 29 Temmuz 1323/11 Ağustos 1907.

113 Konuyla ilgili pek çok örnekten birkaçı için bk. BOA, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ.İŞO), 59/1, 27 Rebiyülevvel 1330/16 Mart 1912; *MV.* 163/54, 19 Rebiyülahir 1330/7 Nisan 1912.

114 BOA, DH.MKT., 194/29, 21 Kanunuevvel 1309/2 Ocak 1896; Yapucu, agm., s. 1186.

ni belirterek bağlı bulunduğu sefaretî aracılığıyla karara itiraz etmiştir¹¹⁵. Konu devletin gündemini epey meşgul etmiş, matbaa makinelerinin *oyuncak nevinden gibi* görüldüğü ama *ufak tefek şeyler* basmakta kullanılabilceği, dolayısıyla böyle bir ale-tin yalnızca matbaacılar da bulunabileceği belirtilmiştir¹¹⁶. Sefaretin talebi ile konu bir kez daha gündeme gelmiş, nihayetinde *gerçekten oyuncak nevinden bir yazı makinesi* olduğu anlaşılan makinelerin Paluka'ya teslim edilmesine karar verilmiştir¹¹⁷. Dev-let, kalabalık sayılabilecek grupları bir araya getirdiği ve mektep yararına kullanılacak belli bir meblağa karşılık oynadığı gerekçesiyle Kadıköy Kuşdili Çayırı'nda İngiliz gençler tarafından Cumartesi günleri tertip edilen futbol oyunu hakkında da tahkikat yürütmüştür¹¹⁸. Yine verilen bir jurnalde, Kadıköy Göksu'da bulunan çayırda kadın-erkek yüz kişinin top oynadığı, her Cumartesi aynı organizasyonun tekrarlanacağı bildirilmiştir¹¹⁹. Osmanlı Devleti, çocukların sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle yiyecek şeklindeki oyuncakları da yakın takibe almıştır. Örneğin kü-lah veya uzunca bir beyaz parça halinde tuhafiyeci dükkânlarında kutular içinde satılan fıravun yılanı veya *anşante* isimleriyle bilinen *oyuncak nevinden* şeylerin tama-mı *zehirli* olarak tanımlanmıştır. Avrupa'dan getirilen bu tür oyuncaklar, güvenli olmadığı için toplatulmalı, tekrar ithal edilmemelidir¹²⁰. Yine Avrupa'dan getirilen rengârenk düdük şekerlerin satın alınmadan önce başkaları tarafından da öttürü-lebilmesi, ardından yenmesi nedeniyle hastahkların yayılmasını kolaylaştıracağı, üstelik renklendirilmesinde kullanılan boyaların sağlığı tehdit edeceği gerekçe-le-riyle toplatulmasına ve ithalinin yasaklanmasına karar verilmiştir¹²¹.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde çocukların oynadığı oyun ve oyuncaklarda bazı değişimler gözlemlenmektedir. Bu konuda Cenab Şahabeddin'in Ekim 1908'deki dikkat çekici değerlendirmesinde, bir yandan içinde bulunulan devrin gelişmişlik düzeyinin oyuncaklara yansımaları diğer yandan da çağa ait özelliklerin

115 BOA, DH.MKT., 799/2, 3 Teşrinisani sene 1319/16 Kasım 1903; DH.MKT., 799/2, 18 Teşri-nisani 1319/1 Aralık 1903; BEO, 2271/170261, 25 Kanunusani 1319/7 Şubat 1904.

116 BOA, DH.MKT., 1039/5, 15 Temmuz 1322/28 Temmuz 1906.

117 BOA, Y.PRK.ZB., 51/131, 12 Şaban 1324/ 1 Ekim 1906.

118 BOA, Y.PRK.ZB., 6/89, 11 Teşrinisani 1306/23 Kasım 1890.

119 BOA, Y.PRK.ZB., 19/73, 29 Haziran 1313/11 Temmuz 1897. Beyoğlu ve Moda'da ikamet eden kadın-erkek altmış kadar kişi de Kuşdili Çayırı'nda "lastik top" oyunu oynamışlardır. Bk. Y.PRK. ZB., 21/119, 23 Ağustos 1314/4 Eylül 1898.

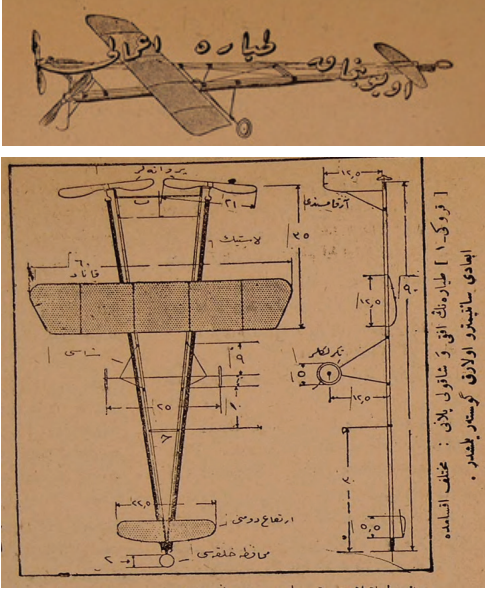
120 BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL), 873/63, 10 Mayıs 1282/22 Mayıs 1866.

121 BOA, BEO, 1069/80171, 29 Kânunuevvel 1312/10 Ocak 1897.

çocuğun tutum ve davranışlarına etkisi bir arada görülebilir. Yazara göre herkes gibi çocuklar da *fikirleri, sözleri, oyunları, oyuncakları itibarıyla az veya çok doğduğu ve yaşadığı asrın etkisinde kalıp devrin özelliklerini yansıtır*. Bunun için çocukların söz, davranış ve oyunlarını yakından gözlemlemek yeterlidir. Çocukların etraflarında gelişen gerçek olayları küçültüp kendi hayatlarına indirgeyerek oyuna dönüştürdükleri hemen fark edilecektir. Kendi çocuklarının oyuncaklarıyla kurduğu oyun dünyasından örnekler veren yazar, oğlunun Bon Marché’den aldıkları kurşun askerleri ile Uzak Doğu’da cereyan eden Rus-Japon savaşını canlandığı-¹²², kâh Rus komutan Kuropatkin kâh Japon komutan Togo olduğunu ama hangi tarafta yer alırsa alsın hep galip geldiğini anlatır. Oğlu, bazen Waterloo darbesi almamış, mağlubiyet yaşamamış Napolyon da olurdu. Yazar, Hürriyetin İlanı’ndan (23 Temmuz 1908) sonra çocuklarının oyunlarının değiştiğini, en küçüğünün saatlerce gazeteci olup *Yazıyor, yazıyor* diye bağırıp dönemin gazetelerinin isimlerini sayarak odadan odaya gezdiğini belirtir. Ortancası, *Yaşasın vatan. Yaşasın Millet. Yaşasın hürriyet* naraları atarken, en büyüklerinin de *nutuk meraklısı* olduğunu, bunların her birine *meşrutiyet oyunu* denilebileceğini dile getirir. Yorgunluk saatlerinde kızının koltuk, kanep, markiz (salon iskemlesi), berjer, komodin ve konsol gibi oyuncaklarıyla *mini mini salonu* düzenlediğini belirtir. Ayrıca kızının uzun etekli, pembe ponje fıstani, dantelli, kurdeleli, çoraplı, iskarpinli, dalgalı saçlı, hatta iç çamaşırılı, *sevimli, süslü, modaya riayetkâr* ve bir çocuk gibi kırk beş cm. boyunda kocaman bebeği vardır. Kendisinin gözlemine göre kızı, annesiyle yaşadıklarını bebeğine yansıtarak onunla konuşur, kavga eder, barışır, okşar, alkışlar, öper, azarlar, kovar ve tokatlar. Kızı, yatak odası veya yemek odasında bulunan mobilyaların yapım üslubu üzerine büyüklerin konuşmalarını taklit ederek benzer bir tavır sergiler. Ardından kendi çocukluğunda tramvay ve şimendiferin kıymetli ve ender oyuncaklarken artık bisiklet ve otomobilin bile sıradan birer oyuncak haline geldiğine, çocukların da anne ve babalarının anca yirmi beş-otuz yaşında tanıştığı kelimeleri dört-beş yaşlarındayken öğrendiğine dikkat çeker. Oyuncakların bilimin ilerlemesi nispetinde gelişme gösterdiğini belirten yazar, artık oyuncak şeklinde telgraf, telefon, sinematograf makineleri, yürüyen, selam veren, *bonjur* diyen bebeklerin var olduğunu belirtip gelecekte *hakikaten* konuşan bebeklerin yapılmasının imkânsız

122 Rus-Japon Savaşı, 1904-1905 yılları arasında gerçekleşmiştir. Yazının yayınlandığı tarih ise 1908’dir. Ancak henüz savaşın ilk yılında dahi bu muharebeyi yansıtan resimlerin oyuncak kullarında yer almaya başladığı, Beyoğlu dükkanlarında satıldığı görülmektedir. Bk. BOA, DH. MKT., 911/56, 14 Teşrinisani 1320/27 Kasım 1904.

olup olmadığı sorusuyla yazısını tamamlar¹²³. Benzer şekilde Güzide isimli yazar, I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında bir geminin torpillenmesinden hareketle savaş zamanının moda bir oyuncakını tasarlayıp nasıl yapılacağını kadınlara ayırtılarıyla açıklar. Doğrudan kadınlara anlatmasının sebebi, onları oyuncakçılığa teşvik etmektir¹²⁴.

Resim 7: "Oyuncak Tayyare İmali".

Kaynak: *Talebe Defteri*, S. 24, 10 Nisan 1330/23 Nisan 1914, s. 392

*havâî eğlencelerle vakitlerini boş yere harcamamaları tavsiyesiyle karşılaşılacaktır*¹²⁶. Dergi, aynı sayısında nefes kuvvetiyle büyük kitapları devirmeyi amaçlayan *güzel bir oyuncak* önerisinde bulunur¹²⁷. Ayrıca çocukların bedenen ve ruhen gelişme göstermesinde oyun ve oyuncakın önemine işaret eden özlü sözlere rastlanmaya

II. Meşrutiyet döneminde doğrudan çocuklara hitap eden çocuk gazete ve dergilerinin belirgin bir şekilde artış gösterdiği görülür. Dönemin en önemli dergilerinden biri olan *Çocuk Duygusu*, ilk sayısında ağır kitapları, felsefi ahlak makalelerini ve dayacağı eleştirirken kendisini çocukların eğitimine katkı sağlayan birer oyun ve eğlence aracı olarak gördüklerini duyurur: *Biz çocuklarımızı daha fennî bir sûrette terbiye etmek ve ellerine Eyüp oyuncakı yerine sevimli ve süslü resimlerle müzeyyen gazetemizi vermek istiyoruz*¹²⁵. Yine 1870'lerde *Arkadaş* dergisinde olduğu gibi okulların birkaç aylık tatile girdiği dönemde özel bahçe, kulüp ve fennî eğlence mahallerine sahip olmayan çocukların kaydırak, topaç, uçurtma ve birdirbir gibi

123 Cenab Şahabeddin, "Oyunlar ve Oyuncaklar", s. 6-7.

124 Güzide, "Oyuncak Ticareti", s. 45; Bilir, *agt.*, s. 157.

125 Baha Tevfik, "Maksad ve Meslek", *Çocuk Duygusu*, S. 1, 6 Haziran 1329/19 Haziran 1913, s. 1-2; Devrim, *agt.*, s. 212-213.

126 Said Suzan, "Mektep Tatili", *Çocuk Duygusu*, S. 6, 10 Temmuz 1329/23 Temmuz 1913, s. 3; Devrim, *agt.*, 282-283.

127 "Nefesteki Kuvvet", *Çocuk Duygusu*, S. 6, 10 Temmuz 1329/23 Temmuz 1913, s. 8.

başlar: *Bahşesiz, güneşsiz, oyunsuz geçen çocuk hayatına pek acımalıdır./ Oyuncaksız çocuk, tembelliğin adını öğrenmeden acısını tadar*¹²⁸. Dönemin önemli dergilerinden bir diğeri olan *Çocuk Dünyası* yazısız olarak resimlerle yumurtadan kuş yapımını vermiş¹²⁹, çocuk ruhuna iyi geldiğini belirterek sabun köpüğüyle saman çöpü veya huni kullanılarak neler yapılabileceğini anlatmıştır¹³⁰. Bir başka dergi *Mektepli*, büyük bir şişe mantarı, kibrit çöpü, ince teneke gibi malzemelerle yel değirmeninin nasıl yapılacağını resimle açıklamıştır¹³¹. Aynı dergi, okuyucularının vakitlerini boşa geçirmeyip el işlerini geliştirebilmelerine katkı sağlamak için ucuz malzemelerden ve kolayca yapılabilen çıkırığa benzeyen bir topaç tarifi vermiştir¹³². *Talebe Defteri* ise gençlerin uçağa yönelik büyük bir ilgi gösterdiğini gözlemleyerek okuyucularına dört-beş metre kadar yükselebilen, iki yüz elli ila üç yüz metre kadar uçabilen *mükemmel* bir oyuncak uçağın nasıl yapılacağını krokilerle anlatmıştır¹³³. Derginin iki sayı sonrasında siyah kâğıt, mukavva, toplu iğne, çakı, makas gibi evlerde bulunabilecek basit malzemelerle *oyuncak sinematograf* yapımı şekillerle açıklanmıştır¹³⁴.

128 E. B., “Ezhâr-ı Efkar”, s. 7.

129 M. Cemal, “Basit Oyuncaklar: Yumurtadan Kuş”, *Çocuk Dünyası*, S. 26, 5 Eylül 1329/18 Eylül 1913, s. 5; Erikli, *agt.*, s. 151.

130 “Sabun Köpüğünden Neler Yapılır?”, *Çocuk Dünyası*, S. 66, 12 Haziran 1330/25 Haziran 1914, s. 245-246; Erikli, *agt.*, s. 112.

131 “Kolay Oyuncaklar: Yel Değirmeni”, *Mektepli*, S. 1, 15 Mayıs 1329/28 Mayıs 1913, s. yok; Ahmet Durmuş Taşdemir, “*Mektepli*” *Çocuk Dergisi (İndeks, Seçme Metin ve Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, s. 17.

132 “Fenni Eğlence ve Oyunlar: Çıkrık Tarzında İpli Topaç”, *Mektepli*, S. 23-24, 5 Kânunuevvel 1329/18 Aralık 1913, s. 407-408; Taşdemir, *agt.*, s. 111.

133 “Oyuncak Tayyare İmalı”, *Talebe Defteri*, S. 24, 10 Nisan 1330/23 Nisan 1914, s. 392-393; Ulus, *agt.*, s. 140.

134 “Oyuncak Sinematograf”, *Talebe Defteri*, S. 26, 8 Mayıs 1330/ 21 Mayıs 1914, s. 429; Ulus, *agt.*, s. 32.

Tablo 2: *Çocuk Dünyası* ve *Çocuk Duygusu* dergilerinde oyuncaklar ve oyun nesneleri¹³⁵

Dergi Adı	Tarih Aralığı	Oyuncaklar/Oyun Nesneleri
Çocuk Dünyası	1913-1914	0,0078 beygir kuvvetinde bir motor/ makineli kelebek/ sihirbaz feneri/ “hem suda hem de havada gezer balon (dirijabl)” /tayyare/ makineli uçurtma/“portatif bir şezlong”/“oyuncak otomobil”/ 0,0098 bargir kuvvetinde bir motoru hâvi fabrika/ “dikiş kutusu”/ futbol/fabrika/uçan daire/“hilekâr kutu”/ güzel bir armonik (mızıka), düdüklü ve buhar ile işleyen bir fabrika/ “Çocuk Dünyası” dretnotu/ “Çocuk Dünyası” mitralyözü/ “Çocuk Dünyası” dikiş makinesi/ “Çocuk Dünyası” salıncağı/ “Çocuk Dünyası” kano otomobili/ “Çocuk Dünyası mavzer tüfeği/ 305 milimetrelilik Krub topu/ “Çocuk Dünyası” tabancası/ saatte 0,02 mil süratle hareket eder ve yarım saatten fazla gezebilir makineli sandal/ marifetli kuş/ sihirli kuş/ 0,0092 beygir kuvvetinde bir motoru hâvi bir kereste fabrikası/ muvâzenet (denge) oyuncuğı/ sihirli pervaneler/ spektroskop/ “Kıymetli kitap”/yaldızlı kitap/kitap/dergi aboneliği/sulu boya takımı/ fotoğraf makinesi/ mürekkepli kalem vs.
Çocuk Duygusu	1913-1914	Hanımefendiye “mükemmel” bir tuvalet takımı, erkeklere de “zarif” bir sinematograf makinesi/ hanımefendiye zarif bir el çantası, erkeklere raylı bir şimendifer/ otomobil/ vapur/ top (lastik)/ futbol/ dürbün/ buharla işleyen fabrika/ “eğlenceli” bir fabrika makinesi/ “hava fatihi gayet güzel” bir tayyare/ erkeklere bir dolduruşta yüz elli kurşun endaht eder (atar) “Çocuk Duygusu” mavzer tüfeği/ “Çocuk Duygusu” salıncağı/ “Çocuk Duygusu” otomobili/ bir kutu boya takımı/ “güzel istifadeli” kitap/büyük kitap/kitap/“zarif” kalem/Dergi abonelikleri vs.

Çocuklara yönelik çıkan süreli yayınların neredeyse tamamında yer alan bilmece, bulmaca vb. soruları doğru cevaplayanlara, kura usulüyle belirlenip kademeli bir şekilde daha basite doğru indirgenmiş, çeşitli mükâfatlar vaat edilmiştir. Bunlar, dönemin çocuklarının ilgi duyduğu oyuncakların ve nesnelere neler olduğunu öğrenmemize imkân sağlaması bakımından büyük öneme sahiptir. Ancak dergilerin bazıları kitap, altı aylık veya yıllık abonelik, kartpostal, takdir varakası, *Çocuk Duygusu* ve *Çocuk Dünyası* gibi daha az sayıdaki dergiye ilgi çekecek düzeyde oyuncaklar vermiştir. Dolayısıyla burada incelenen tüm süreli yayınların tamamı de-

135 Tablo 2, sadece bahsi geçen iki derginin bütünü taranarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

ğil doğrudan oyuncak veya oyun nesnesi vaat eden dergiler örnek seçilmiştir¹³⁶. Hemen hemen aynı dönemlerde faaliyet gösteren bu dergiler, kimi zaman kız ve erkek çocuklar için farklı ödüller belirlemiştir. Hatta muhtemelen kendi dergilerinin isimlerinin yazılı olduğu oyuncaklar ve hediyeler dağıtmıştır. Tek seferde yüz elli kurşun atabilen *Çocuk Duygusu* mavzer tüfeği, *Çocuk Duygusu* otomobili, *Çocuk Dünyası* mitralyözü, *Çocuk Dünyası* salıncağı, *Çocuk Dünyası* dikiş makinesi bu tür oyuncaklar içerisinde en dikkat çekenleridir. *Çocuk Duygusu* ve *Çocuk Dünyası*, belli bir sayı sonrasında İstanbul dışındaki okuyucularına da hitap etmeye, onlar için ayrı oyuncaklar ve hediyeler vaat etmeye başlamıştır. Böylece dergiler, hem çocuklara eğlenceli bilgiler, hediyeler ve çeşitli oyuncaklar vermiş hem de doğru cevapları ilerleyen sayılarda yayınlayarak tirajlarını arttırmayı hedeflemiştir.

Sonuç

Eyüp’te oyuncak imalatı, 17. yüzyılın başlarına kadar geri götürülebilse de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşmiş ülkelerin fabrikasyon oyuncakları karşısında önemini kaybetmeye başlamıştır. Ancak bir anda yok olmamış, endüstriyel oyuncak satışı yapan mağazaların yanında bir süre daha varlık göstermeye devam etmiştir. Bunun sebebiyse bir var olma mücadelesi vermeleri değildir. Avrupa’ı oyuncakların İstanbul’da görünmeye başladıkları ilk zamanlarda geniş ölçüde yaygınlık kazanmamış olmasıdır. Dolayısıyla Eyüp oyuncakçıları da eski sanatlarını devam ettirmekte bir sakınca görmemişlerdir. Üstelik ürettikleri oyuncaklar, yüzyılın ortalarında üst sınıf ailelerin çocukları dâhil geniş bir kitle tarafından talep edilmiştir. Bu doğrultuda 1865 doğumlu Ahmed Rasim’in çocukluğunda oynadığı Eyüp oyuncaklarına dair verdiği liste, 1870’ler İstanbul’unda, geç sayılabilecek bir dönemde, hala Eyüp oyuncaklarının çocuklar için önemini devam ettirdiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Yazar, seyyar oyuncakçının sırtındaki sepete koyduğu oyuncaklardan kaynana zırlıtısı ve trampetin sesiyle mahallelerine geldiğinde, ailelerinin uyarılarına rağmen kendisi gibi diğer çocukların heyecan ve sevinçle camlardan sarktığını ve ardından hemen dışarı fırlayarak oyuncakçının etrafını sarıp öteki mahalleye gidene kadar peşinden *tin tin* yürüdüklerini anlatır. Ayrıca bu liste, günümüze kadar varlığını sürdüren oyuncakların o dönemdeki

136 Oyuncak, bir çocuğun başka birilerine ihtiyaç duymaksızın kendi başına, bağımsız bir şekilde oyun oynamasına imkân sağlayan araç şeklinde tanımlanmıştır. Bk. Onur, *age.*, s. 18-19. Ancak vaat edilen ödüller içerisinde neyin oyuncak olarak alınacağı neyin dışarı bırakılacağı konusu önemli bir problem olmuştur. Çalışmada hedeflenen, çocukların oyun araçlarının ve nesnelерinin tümünü vermek değil asıl olarak modernleşme sürecinde çocukların oyun dünyasına giren modern oyuncakları göstermek olduğu için söz konusu tanıma bağı kalınmaya çalışılmıştır.

karşılıklarının ne olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Daha sonra *Talebe Defteri* adlı derginin 1913 yılında yayınladığı *millî oyun ve oyuncaklarımızı* sorduğu listeye bakıldığında 20. yüzyıl başlarında hâlâ Eyüp oyuncaklarıyla oynayan çocukların varlığı görülmektedir. Ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'nın oyuncakçılıkta büyük bir ivme yakalaması, toplumun da modernleşme pratiklerine yönelik ilgisindeki artışa paralel bir biçimde Eyüp oyuncaklarını gözden düşürmüştür.

Eyüp oyuncakçılarının genel olarak sanatlarında geleneği takip edip hiçbir ilerleme gösteremediklerine dair eleştirel gözlemlere de rastlamak mümkündür. Elbette bu tür yazılar, çoğu alanda gözlemlendiği üzere Avrupa merkezli bir modernleşme düşüncesinin hâkim olduğu bir dönemin genel ruhunu yansıtmaktadır. Ancak her ne olursa olsun Eyüp oyuncakçıları, değişim çağına uyum sağlayamamıştır. Eleştiriler, Avrupa oyuncakçılığının gelişme göstermesi nispetinde 1870'lerde biraz cılız ama yüzyılın sonlarına doğru artan şekilde dönemin gazete, dergi, mecmua ve hatıralarına yansımıştır. Eleştiriler, genel olarak Eyüp oyuncakçılarının ustalarının öğrettiklerine bağlı kalıp yeniliğe açık olmadıkları ve ürettikleri oyuncakların çocukların gelişimine katkı sağlamadığı yönündedir. Aynı zamanda çeşitli gazetelerde Almanya ve Fransa oyuncakçılığının yükselişini takip edip çocukların eğitimine ve ülke ekonomisine olumlu katkılarından bahsederek bir anlamda Osmanlı'da da benzer bir gelişmenin gerçekleşmesi için tavsiyelerde bulunmuşlardır. Eyüp oyuncakçılığının eleştirisi ürettikleri oyuncakları da kapsamına almıştır.

Artık 20. yüzyıla girerken seçme şansı verildiğinde çocukların Eyüp oyuncakçı yerine Bon Marché'de satılan albenisi yüksek oyuncakları tercih edeceklerine ilişkin yazılar görmek mümkündür. Alafranga oyuncakların önerilmesinin bir diğer yönü, çocukların eğitimine katkı sağladıklarının düşünülmesiydi. Eğitim anlayışındaki gelişmelerin de etkisiyle artık oyun ve oyuncaklar, çocuklar için yaradılışlarının bir gereği şeklinde değerlendirilmiş, temel bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Avrupa menşeli endüstriyel oyuncaklar, bir yandan oyuncak mağazalarıyla diğer yandan dönemin modern gelişmelerini benimseyen Osmanlı aydınlarının süreli yayınlardaki ayrıntılı tanıtım yazıları vasıtasıyla ailelere ve çocuklarına ulaşmaktaydı. Fransızca almanaktan, dönemin hatıralarından, gazete yazılarından ve arşiv belgelerinden görüldüğü üzere Bon Marché ve Bazar Allemand, Avrupa menşeli oyuncak satan mağazalar arasında en meşhur örnekler olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde çocuklarına çeşitli alafranga oyuncaklar alan ailelerden örneklere rastlanmaktadır. Genel anlamda Osmanlı Devleti'nin alafranga oyuncaklara yö-

nelik ilgisi ise güvenlik, sağlık ve toplumsal hassasiyetler ekseninde denetleyici ve sorunlarla karşılaşılmaması halinde yasaklayıcı bir yaklaşımla şekillenmiştir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren eğitime verilen önem nispetinde artış gösteren gazete, dergi ve mecmualar da yayınladıkları bilmece, bulmaca, soru, oyun ve oyuncak yapım önerileri vb. etkinliklerin yanı sıra mükâfat olarak vaat ettikleri hediyeler, bilhassa ilgi çekici oyuncaklarla çocukların eğlence araçlarından biri haline gelmiştir. Bu süreli yayınlar, çocukların oynadığı oyuncaklardaki değişimin izlenebilmesine imkân sağlaması açısından son derece önemlidir. Özellikle çocukların yaşadıkları çağın sosyal, kültürel ve siyasi gelişmelerinden etkilendikleri, bunları oyunlarında ve oyuncaklarında simgeleştirdiği şeklindeki örnekler dikkat çekicidir. Örneğin erkek çocuklar, Uzak Doğu’daki Rus-Japon savaşını, Napoleon Bonaparte’ın galibiyetlerini canlandırır, basındaki niceliksel artışın yaşandığı II. Meşrutiyet yıllarında gazeteci olur, oyunlarında vatan, millet ve hürriyet kavramlarını kullanırdı. Kız çocuklarsa büyüklük olarak gerçeğine yakın oyuncak bebeklerini dönemin kıyafet modasına uygun şekilde giydirirdi. Bebeklerle ve diğer oyuncaklarla oynarken annelerinin davranışlarını ve konuşmalarını taklit ederdi. Son olarak benzer bir sürecin İstanbul dışında da yaşanıp yaşanmadığı sorusuyla yapılacak yeni çalışmalar, oyuncakın dönüşüm serüveninin imparatorluk genelinde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu noktada toplumun üst sınıfında yer alan ailelerin çeşitli temaslar ve ilişkiler neticesinde kendi çocukları için alafranga oyuncaklar getirtmesi/getirmesi ve *Çocuk Duygusu*, *Çocuk Dünyası* gibi dergilerin sorduğu soru-bilmece-bulmaca türünden sorularla çeşitli oyuncaklar ve hediyeler vaat ederek zamanla İstanbul dışındaki okuyucularına da hitap etmeye başlamasının sözkonusu sürece katkıda bulunduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Babıâli Evrak Odası (BEO), 1069/80171; 1440/107991; 1447/108475; 2271/170261; 2682/201149; 2828/212084; 3122/234101.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 69/47; 194/29; 799/2; 911/56; 1039/5; 2038/105; 1018/60.

Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.), 59/1.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.), 873/63.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 113/80; 163/54.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 597/49.

Yabancı Arşiv Makedonya (YB.021), 79/94.

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.), 6/89; 19/73; 21/119.

Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.SH.), 6/10.

Sürelî Yayınlar

Aile, S. 1.

Annuaire Oriental du Commerce, haz. Raphael C. Cervati, 1889-1890; 1891; 1892; 1893; 1894; 1895; 1896-1897; 1898; 1900; 1901; 1902; 1903; 1904; 1909; 1912; 1913, 1914.

Indicateur Oriental Annuaire du Commerce, haz. Raphael C. Cervati, 1883; 1885; 1888.

L'indicateur Ottoman Annuaire-Almanach Commerce: haz. Raphael C. Cervati, 1881.

Arkadaş, S. 2; 3; 4; 8; 9.

Bağçe, S. 20.

Bilgi Yurdu Işığı, S. 3.

Ceride, S. 44.

Çocuk Duygusu, S. 1-60.

Çocuk Dünyası, S. 1-75.

Çocuklara Mahsus Gazete, C. 3, S. 125; C. 10, S. 50; C.6, S. 265.

Çocuklara Rehber, S. 15.

İkdam, S. 77.

Karagöz, S. 15.

Maarif, S. 53; 55; 89; 92.

Malumat, S. 73.

Mektebli, S. 1; 23-24.

Mümeyyiz, S. 13; 15.

Servet-i Fünûn, S. 227; 556; 665.

Talebe Defteri, S. 7; 24; 26.

Tanin, S. 88.

Tercüman-ı Hakikat, S. 3473.

Vakit, S. 121.

Araştırma ve İnceleme Eserler

“Eyyubsultan Oyuncakları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971.

Akın, Sunay, *Kırdığımız Oyuncaklar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Akyürekli, Ramiz, “Oyuncakçılığın Doğuşu ve İnkişafı”, *Oyuncaklı Dünya*, V Yayınları, Ankara, 1992.

Alus, Sermet Muhtar, “Eyüp Oyuncakları”, *Tarih Hazinesi*, II/14, Aralık 1951.

And, Metin, *Oyun ve Bügü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

And, Metin, “Kültürler Kavşağında Oyun ve Oyun Nesnelерinin Tarihi”, *Toplum-sal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Akın, Nur, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayınları, İstanbul 2011.

Andı, Kübra, *Servet-i Fünûn Mecmuasının Sistematiк İndeksi (1891-1901)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1997.

- Araz, Yahya, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- Ataman, Sadi Yaver, *Türk İstanbul*, haz. Süleyman Şenel, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1997.
- Balkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul 2011.
- Baronyan, Hagop, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, çev. P. Hilda Teller Babek, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Basmacıyan, Krikor Hagop, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Bilir, Nurhan, *Ceride ve Bilgi Yurdu Işığında Mecmualarının İnceleme ve İndeksi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2013.
- Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- Çelik, Bilgehan, *Karagöz Gazetesi Numara 1-18*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kilis 2016.
- Çiççi, Selahattin, *İkdam Gazetesinin Sistematik İndeksi (1894-1904)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2000.
- Devrim, Fatma, *Çocuk Duygusu Dergisi'nin İncelenmesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2005.
- Erikli, Besime Ceylan, *"Çocuk Dünyası" Dergisinin Halk Edebiyatı ve Folklor Ürünleri Açısından İncelenmesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Balıkesir 2019.
- Erkin, Behiç, *Hâtrât (1876-1958)*, haz. Ali Birinci, TTK, Ankara 2010.
- Evlîyâ Çelebi, Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. kitap-2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2014.
- Fındıkcı, Hatice Şahin, *Servet-i Fünûn Dergisi (651-754. Sayılar) -İnceleme ve Seçilmiş Metinler-*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sivas 2019.
- Geleş, Fadime, *"Eyüp Oyuncakçıları"*, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu V*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

- Gümüşkılıç, Zehra, *Bahçe Dergisinin (1880-1881) Çocuk Edebiyatı ve Eğitime Katkısı Bakımından İncelenmesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2016.
- Güran, Tevfik, *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, C V, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1997.
- Hamadeh, Shrine, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Hamsun, K.-Andersen, H. C., *İstanbul’da İki İskandinav Seyyah*, çev. Banu Gürsaller-Syvertsen, YKY, İstanbul 2017.
- Karay, Refik Halid, *Üç Nesil Üç Hayat*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2009.
- Karoğlu, İlhan, *Tanın Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Tokat 2011.
- Kılıç, Fusun, “Eyüp Oyuncakçılığı ve İstanbul Belediyesi’nin Eyüp Oyuncakları Koleksiyonu”, *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Affan Efendi (Oyuncakçı)”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C I, Tan Matbaası, İstanbul 1958.
- Köseoğlu, Hatice, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (3001-3500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sivas 2014.
- Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, çev. Alev Sunata Kırım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Niemann, Helmut, “Oyuncakın Gelişim Tarihi”, çev. Bekir Onur, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, XXIV/1, 1991.
- Nutku, Özdemir, “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Okay, Cüneyd, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 1998.
- Onur, Bekir, *Oyuncaklı Dünya*, V Yayınları, Ankara 1992.
- Önder, Nabey, “Türkiye’de Oyuncakçılık”, *Folklor Halkbilim Dergisi*, IV/35, Ekim 1986.

- Öztan, G. Gürkan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Scognamillo, Giovanni, “Beyoğlu Oyuncakçıları”, *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Stearns, Peter N., *Çocukluğun Tarihi*, çev. Hilal Dikmen-Büşra Uçar, Dedalus, İstanbul 2018.
- Şimşek, Hüseyin, *Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- Taşdemir, Ahmet Durmuş, “Mektebli” Çocuk Dergisi (İndeks, Seçme Metin ve Değerlendirme), (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya 2007.
- Tilgen, Nurullah, “Eyüp Oyuncakçıları”, *Türk Folklor Araştırmaları*, VI/121, Ağustos 1959.
- Tütün, Gönül, “Tarihi Eyüp Oyuncakları”, *Müzeler, Oyunlar, Oyuncaklar ve Çocuklar*, haz. Dilek Martal Canko, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2014.
- Ulus, Gökçe, *II. Meşrutiyet Döneminde Bir Çocuk ve Gençlik Dergisi: Talebe Defteri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara 2014.
- Yalçınkaya, Tosun, “Çocukların Sevinci Eyüp Oyuncaklarıydı”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu V*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- Yaman, Havva Sena, *Eski Harfli Dergilerden “Çocuklara Mahsus Gazete” Tahlilî Fihrist-İnceleme-Metin*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Konya 2004.
- Yapucu, Olcay Pullukçuoğlu, “Osmanlı Kentlerinde Oyuncak Satıcıları”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, C II, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.
- Yıldırım, Nuran, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul 2010.
- Yılmaz, Rüştü, *Servet-i Fümün Dergisi (547-650. Sayılar) -İnceleme ve Seçilmiş Metinler-*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sivas 2019.
- Yoran, Emine, “Arkadaş”, “Çocuklara Arkadaş”, “Çocuklara Talim” Dergileri (Metin-İnceleme), (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Balıkesir 2019.

Kitap Tanıtma:

FERİDUN M. EMECEN, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat, Aktörler, Yazın ve İmaj* Kapı Yayınları, İstanbul 2020, 508 sayfa + 8 görsel ISBN 978-605-7838-35-3

Osmanlı Devleti'nin "klasik çağında" siyasi meşruiyetini temin eden unsurlar tarihçilerin dikkatini her geçen gün daha da cezbeder hâle gelmektedir. Özellikle modern dönemde çıkan ve kökleri tarihte aranan meşruiyet unsurları, erken modern dönem üzerinde çalışan çoğu tarihçi için zorlayıcı ama bir o kadar da merak uyandırıcı bir konudur. Osmanlı klasik çağı konusunda yayımladığı eserleri ile bir otorite hâline gelen Feridun M. Emecen'in bu tanıtım yazısına konu ettiğimiz araştırma eseri, toplam 21 başlıkta üç ana kısımdan oluşuyor. Kitabın geniş bir kaynakçası, ayrıntılı bir dizini ve kuşe kâğıda basılmış sekiz adet görseli bulunuyor. Bu kitap, müellifin 2018 yılında çıkmış, *Osmanlı Klasik Çağında* başlıklı kitap serisinin, *Siyaset, Savaş* ve *Hanedan ve Toplum* başlıklı üçlemesinin dördüncü cildidir. Kitap üç kısımdan oluşuyor. "Hilafet ve Cihanşümül Siyaset" başlıklı ilk kısım bu değerlendirme yazısının konusu olacaktır, zira "klasik çağın" siyasi meşruiyet unsurlarının başını çeken hilafet-saltanat tartışması eserin bu bölümünde işlenmiştir. Kitabın müteakip iki kısmı, hilafet ve cihanşümül siyaset meselesinden uzaklaşarak, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla değin bazı paşa portrelerini, Şah Kulu İsyanı, Osmanlı döneminde Mısır hakkında bütüncül bir değerlendirmeyi ve Osmanlıların Rus algısı üzerine müstakil akademik çalışmaları sunuyor ve bu itibarla Emecen'in önceki kitaplarının bir devamını teşkil ediyor. Son kısım ise, klasikten moderne Osmanlı tarih yazımı hakkında altı ayrı başlıkta çalışmalardan oluşmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi hâkimiyetinin emperyalist Avrupa güçleri tarafından baskılanması üzerine, siyasi bir tepki olarak şekillendirilen Osmanlı hilafet anlayışı, erken modern dönemdeki *klasik* Osmanlı hilafet anlayış ve pratiğinin üstünü örtmüş, meselenin tarihsel bağlamını muğlaklaştırmıştı. Bu kitabın temel gayesi, bu tarihsel bağlamı yeniden inşa etmek, birincil kaynaklara istinat ederek, erken modern Osmanlı hilafetini yeniden tanımlamaktır. Eserin nihai çıkarımı, Osmanlı saltanat anlayışının, hilafet kavramını kapsayacak şekilde tasarlanmış ve İstanbul'un fethinden önceki dönemlerden itibaren Osmanlı hanedanının cihanşümül siyasetinin mütemmim bir cüzünü teşkil etmiş olduğudur. Emecen'in bu eserin literatüre yaptığı başlıca katkı da "bir siyasal kavram olarak hilafet" ile "fikhî bir terim" olarak hilafeti birbirinden ayırt etmek ve Osmanlı hilafetinin bu "ıstılah karmaşasından" âri bir şekilde, tarihsel seyri içinde okunabilmesini sağlamaktır.

Emecen kitapta modern dönem öncesi Osmanlı hilafetinin kavramsal ve tarihsel bir inşasını yapmış. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında, Safevi İmparatorluğunun Sünni Afgan kabileleri tarafından yıkılması ve Afgan Eşref Şah'ın Sünni bir halife olma iddiasını Osmanlılara iletmesi meselesi, konuya sembolik bir girişi temsil ediyor. Osmanlıların öteden beri, sınırlarında Sünni bir rakibin varlığından çekinmeleri, hilafet kavramının başka Sünni güçler tarafından kullanıldığında, siyasi meşruiyet krizine neden olacağına farkında olduklarını gösteriyordu. Afganların hilafet iddiası, Osmanlıların hilafet anlayışlarının su yüzüne çıktığı amı resmediyordu. Emecen'in iddiasına göre, Osmanlı hanedanının ilk asırlarından itibaren, hilafet siyasi bir araçtı ve kavramlaşması da bu minvalde olmuştur. Osmanlılar için hilafet, cihanşümul siyasetlerinin meşruiyet kaynaklarından biri olagelmisti ve sair Sünni güçlere karşı kıskançlıkla savunulması iktiza ediyordu. Emecen, Osmanlı hilafetinin, "Hulefây-ı Râşidin" dönemini müteakiben tezahür etmiş ve İslam tarihinin kendi bağlamında teşekkül etmiş, hanedana dayalı "tevarüs ve saltanat" sisteminin bir devamı olduğunu savunuyor. Bu sistem, İslam tarihi boyunca "hilafet" in, dini bir yapıdan ziyade, siyaseten muktedir olan hükümdarların unvanları içinde kullanılmaktan beş görmedikleri bir kavram hâline geldiğinin göstergesiydi. Bir siyasal kavram olarak "hilafet" çift taraflı bir mana ifade ediyordu: bir yandan, dini bir merteye, diğer yandan da askeri-siyasi gücün elde edebildiği bir hükümdarlık alâmeti.

Hilafet konusundaki ıstılah karmaşasının çözümlenmesi için Emecen, İslam tarihinde, özellikle Moğol işgali sonrası kuvvetlenen hilafet-saltanat ayrımına dikkat çekiyor. Hükümdarlık meşruiyeti için halife olmanın değil, adil sultan olmanın ve bir nesep devamlılığına sahip olmanın gerekliliğine vurgu yapan saltanat kavramı, on beşinci yüzyılın Osmanlı kaynaklarından itibaren kendini göstermişti. Kitapta sunulan örnekler, daha İstanbul'un fethinden bile önce, sultan/halife unvanlarının geçişken olarak kullanıldığını, fetihden sonra, hilafet kavramının, Allah tarafından Osmanlı hanedanına bahşedilmiş bir "sultanlık" in içinde mündemiç olduğunu iddia ediyor. Emecen bu iddiasını, Osmanlı müverrihlerinden sunduğu örneklerle desteklediği gibi, zamanın fiili/bürokratik uygulamalarını da gösterecek şekilde bazı tahrir defterlerinde sultan/halife kavramlarının eşanlamlı kullanıldığını gösteriyor. Bu iddialar, günümüzde popüler bir tartışma hâline gelen "hilafetin devri" meselesinin yeniden tartışmaya açılmasını sağlamaktadır. Yavuz Sultan Selim'in, Mısır'ı fethetmesiyle Abbasi hilafetinin Osmanlı hanedanına "devredilmiş" olduğuna dair yaygın varsayım, Emecen tarafından, anlık bir devir olmaktan öte, uzun bir tarihsel sürecin neticesi olarak değerlendirilmiş. Nitekim saltanatın, hilafeti kapsar hâle gelmesi, sadece Osmanlıların kurguladığı bir meşruiyet zemini değil, Moğol sonrası İslam dünyasının siyasi teşekkülünün temeliydi. Osmanlı saltanatı da bu uzun vadeli değişimin olgun bir neticesiydi.

Osmanlı saltanatının, hilafeti de meşruiyet kaynakları arasına eklemesi, yani bir anlamda hilafetin Osmanlılara devri, Emecen'e göre üç aşamada gerçekleşmişti. Yavuz'un Mısır'ı fethetmesi birçok açıdan tarihsel bir kırılma noktası, "Osmanlı hilafetinin mebdעי" diye tabir edilse de güvenilir ve çağdaş Osmanlı kaynakları, fetihden önce, bu unvanın kullanımında

olduğunu gösteriyor. Hilafetin fetihle devredildiğinin en önde gelen Arapça kaynağı, İbn İyas'ın, "kulaktan dolma bilgilere" istinat ettiği, esasında mevcut Osmanlı siyasi jargonunun halihazırda hilafeti Osmanlı sultanı için kullanmakta olduğu kitapta vurgulamıyor. İbn İyas'ın Osmanlı karşıtı siyasi tutumu, böyle devrimsel bir hilafet devrinin sunulmuş olmasında önemli bir rol oynamıştı. Yavuz'un Mısır'dan "devraldığı" unvan, *hâdimü'l-haremeyndi*. İbn İyas için son Abbasi halifesinin Osmanlılara hilafeti devretmiş olması, Osmanlıların bir işgalci olarak gösterilmesi amacıyla, kurgulanmış bir anlatı olmalıydı. Son halife, III. Mütevekkil her ne kadar İstanbul'a getirilmiş olsa da bu resmî manada bir devrin vuku bulunduğunu göstermiyordu. Zira Osmanlı kaynakları içinde de son Abbasi halifesinin İstanbul günleri hakkında bilgi veren ayrıntılı kaynak, bu ziyaretten yaklaşık bir buçuk asır sonra yazılmıştı. Şayet iddia edildiği gibi, hilafetin devri bu ziyaret ile vuku bulmuş olsa, çağdaş Osmanlı kaynaklarının bu olayı kuvvetle vurgulamış olması beklenirdi. Son halifenin İstanbul'a getirilmesi, Osmanlı sultanının, Memlük Sultanlığını ortadan kaldırarak, bu siyasi yapıyı da İstanbul'un taht-ı idaresine aldığına delaletti. Bu hilafetin devri değil, siyasi meşruiyetin devri olarak yorumlanabilir. Öte yandan, hilafetin fetih neticesinde devredildiğinin en büyük ispatlarından biri olarak sunulan, Yavuz'un henüz Mısır'dayken bu meselenin tartışılmış olduğu bilgisinin çok sonra kaleme alınmış eserlerde zikrediliyor olması da Emecen'in iddiasını tahkim ediyor. Bu açılardan bakıldığında, Osmanlı hilafet ve saltanatının tek bir meşruiyet zemini olmasının ilk aşaması, Moğol sonrası dönemden on altıncı yüzyılın başına kadar devam etmiş bir süreçti. Mısır'ın fethi ise bu sürece hizmet edecek şekilde kullanılmış, İslam dünyasında Osmanlıların siyasi meşruiyetini tasdik eden bir vaka idi.

Hilafet unvanının kullanımı ve hilafetin devri meselesi, Yavuz döneminde neticelenmiş bir tartışma değildi. Emecen hilafet tartışmasının esas itibarıyla Kanuni Sultan Süleyman devrinde, "Osmanlı cihanşümül siyasetinin" bir tartışma meselesi hâline geldiğini iddia ediyor. Kanuni, hilafetin Osmanlı tarzı tanımı için zemin oluşturmuş ve kendi saltanatının kapsamında, *hilâlfet bi'l-istihkak* anlayışı çerçevesinde yeni bir tanım yapmıştı. Buradaki en önemli tespit 1524'te yapılan bir meşverette ulemanın Kur'an'da geçen "hilafet" lafzı ile ilgili ayetin mahiyetini tartışmaları ve buna nasıl bir anlam yüklenmesi gerektiği hususunda tebarüz eder. Emecen'in bu yeni tespit ve yorumu Kanuni çağındaki hilafet anlayışı açısından son derece mühimdir. Kanuni çağı için çizilen bu çerçeve, ilerideki yıllarda çeşitli veçhelerden tartışılmaya devam edecekti. Ancak bu bağlamda vurgulanması gereken temel husus, hilafetin Osmanlı siyasetinin genel tartışmaları içinde öncelikli bir yer edinmediğidir. Zira, on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı sultanı/saltanatı ve hanedanı, hilafeti ve onun kavramsal ifadelerini zımında barındırır hâle gelmişti. Osmanlı sultanı "tek İslam hükümdarı" idi ve hilafet makamı da tabii olarak onun uhdesinde mevcuttu. Hilafet, Osmanlı sultanının meşruiyetini temin eden kaynaklardan bir tanesiydi. Cihanşümül siyaset ve hilafetin Osmanlılar tarafından yeni bir tanımının aranması, Kanuni devrini kapsayan, hilafetin Osmanlı macerasının ikinci aşaması teşkil etmektedir.

Tarihsel seyri içinde Osmanlı hilafetinin tartışılması, on yedinci ve on sekizinci asırlarda ancak şiddetli siyasi-sosyal buhranların yaşandığı dönemlerde ortaya çıkmıştı. Hanedanın

meşruiyet açısından zora girdiği dönemlerde, Osmanlı hilafet teorisi çeşitli şekillerde yeniden izah edildi, kurgulandı ve hanedan meşruiyetinin siyasi sütunların biri olarak telakki edildi. Siyasi çekişmenin yoğunlaştığı Sultan Genç Osman dönemi ve onun katli, Sultan İbrahim'in katli, 1703 Edirne Vakasının hanedan meşruiyetini tahdit ve tehdit eder hâle gelmesi, Osmanlı hilafet teorisi ve tarihinin yeniden gözden geçirilmesi için zemin hazırladı. On yedi ve on sekizinci yüzyılın çeşitli siyasi buhranları, Osmanlı hilafet anlayışının olgunlaşmasına yol açtı. On sekizinci yüzyıl yazarlarının Osmanlı hilafetinin, iki yüzyıllık hikâyesini anlatırken kullandıkları imgeler, on dokuzuncu asra norm olarak tevarüs etti. Bahusus şunu da vurgulamak gerekir ki, Osmanlıların Mısır'ı fethi ile hilafeti resmen devraldığına dair iddiaların sunulduğu eserler ancak on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren kaleme alınmış Osmanlı hanedanının meşru zeminini tahkim ve takviye gayesi taşıyan eserlerdir.

Hilafet ve Saltanat'ın bu ilk kısmında Emecen altı ayrı makale daha okuyucuya sunuyor. Bu makaleler, ilk bölüme, Osmanlı hilafetinin tarihsel bağlamında, Osmanlı cihanşümül siyaset anlayışı ile irtibatlandırılmış. Emecen, Kanuni devrinde, *devlet-i ebed müddet* anlayışının tüm yönleriyle teşekkül ettiğini, bürokratik ve siyasi yapılanmanın belli bir olgunluğa eriştiği gibi, devlet siyasetinin, tüm dünyaya hitap eden emperyal bir yapıya dönüştüğünü iddia ediyor. Kanuni'nin kendi zamanında, hicri onuncu asırda kopacağına inanılan son asrın müceddid bir sultanı, devlet-i ebed müddedi sağlamış hükümdar gibi telakki edildiği vurgulanıyor. Müteakip bölümlerde, II. Beyazıt'ın *cihangirliği*, Yavuz'un *sahib-kıranlığı*, bu dünya devleti anlayışının çeşitli merhalelerini örnekliyor. Neticede, Emecen'in kitabından şöyle bir çıkarım yapmak mümkündür: İstanbul'un fethinden itibaren kademeli olarak, Kanuni devrinde zirvesine ulaşmış olmak üzere, Osmanlı devleti, kendisini dünya hâkimiyetini tesis etmiş, yegâne İslam devleti olmak üzere şekillendirdi. Osmanlı hilafeti, bu emperyal hedefin bir parçasıydı, ancak öncülü ya da temeli değildi. Emecen'in bu kitabı, Osmanlı hilafeti meselesini tarihsel bağlamına yerleştirerek, konu hakkındaki tartışmaya yeni bir boyut kazandırıyor.

Mehmet Yılmaz AKBULUT*

* Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, mehmetyilmazakbulut@gmail.com ORCID: 0000-0002-9299-7498
DOI: 10.37879/belleten.2022.359

Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğunun Haraçgüzar Eyaletleri ve Serhat Boyları), ed. Gabor Karman, Leiden-Boston: Brill 2020, XI+336, ISBN: 97890 04 430549.

Macar Bilimler Akademisi Tarih Araştırmaları Komitesinin sekreteri olan Gabor Karman'ın editörlüğünü üstlendiği *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğunun Haraçgüzar Eyaletleri ve Serhat Boyları) adlı eser, Brill yayınevinin Osmanlı İmparatorluğu ve Mirası (The Ottoman Empire and Its Heritage) serisinde yetmişinci cilt olarak çıkmıştır. Kitapta Osmanlı Devleti'nin haraçgüzar eyaletlerine ve serhat boylarına yönelik on üç araştırmacının çalışması yer almaktadır. Aslında kitap, Mayıs 2015 yılında Budapeşte'de Beşerî Bilimler Araştırma Merkezinde düzenlenen konferansta sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Kitaptaki bölümlere katkı veren araştırmacılar; Viorel Panaite, Klára Jakó, Ovidiu Cristea, Radu G. Păun, Dariusz Kołodziejczyk, Balázs Sudár, Erica Mezzoli, Michał Wasiucionek, János B. Szabó, Tetiana Grygorieva, Gábor Kármán, Nathalia Królikowska-Jedlińska, Ruža Radoš Ćurić'tir. Kitabın baş kısmında Teşekkürler, Harita Listesi, Yazarlara Dair Notlar ve Gabor Kármán'ın kaleme aldığı Giriş Kısmı yer almaktadır. Ayrıca kitabın sonuna "Avrupa'nın Doğu Yarısındaki Yer Adları Lügatçesi" adı altına bir Ek kısmı ile kitapta geçen kişilerin adlarını ihtiva eden bir indeks dahil edilmiştir.

Editörlüğünü Macar tarihçi Gabor Kármán'ın üstlendiği kitabın Giriş kısmını da yine editörün kendisi yapmıştır. Giriş kısmındaki yazısına Gabor Kármán, Osmanlı'ya bağlı haraçgüzar devletlerinin tarihinin henüz yazılmadığını belirtilmekle başlamıştır. Bu durumun araştırmacıların ilgi duymaması ile alakalı olmadığını, tam aksine çok sayıdaki çalışmanın ayrı ayrı haraçgüzar devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu ile iş birliğine yönelik yapılarını incelediklerini vurgulamaktadır. Söz konusu çalışmalar koleksiyonu, çok farklı dillerde ve çeşitli tarihyazımı gelenekleri doğrultusunda yazılmış olup tek bir kişinin bunları okumasının mümkün olmadığını ve haraçgüzar devletlere yönelik tetkiklerde kullanılan kaynak dillerin de çeşitlilik arz ettiğini Gabor Kármán belirtmektedir. Bu haraçgüzar devletleri, asıl konularını bulabilecekleri belli bir çerçevede incelemek sadece Osmanlı Devleti'nin tarihine ışık tutmayacaktır, aynı zamanda haraçgüzar devletlerin de tarihlerini aydınlatacak, hatta bu devletlere ve yöneticilerine dair objektif yorumlar yapılmasını sağlayacaktır. Ancak böyle bir hedefe ulaşmak farklı tarihyazımı geleneklerinde yetişmiş uzman kişilerin iş birliği yapmasını gerektirir. Bu düşünce ile iki konferans düzenlenmiştir. Birincisi, 22-23 Mayıs 2009'da Dubrovnik'de gerçekleşmiştir ki bu konferansta sunulan bildiriler 2013 yılında basılmıştır. Bu konferansın odak noktasını imparatorluk merkezinin haraçgüzar devletlerle ilişkisi ve özellikle bu ilişkilerin yasal çerçevesi ile aralarındaki diplomatik ve askeri iş birliği oluşturmaktaydı. İkinci konferans ise, 29-30 Mayıs 2015 yılında Budapeşte'de Beşerî Bilimler Araştırmaları Merkezinde yapılmıştır. Bu konferans imparatorluk periferisindeki haraçgüzar devletlerin pozisyonuna odaklanmıştır. Bildiri sahipleri, haraçgüzar devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerine ve çekişmelerine odaklandıkları gibi Osmanlı Devleti'nin tam anlamıyla temsilcisi ve parçası olan serhatteki sancak ve sancakbeyleri ile olan ilişkileri ve çekişmeleri üzerinde de durmuşlardır. Budapeşte'de yapılan bu konferansta sunulan

bildiriler, bazı ilave ve eksikliklerle beraber bu kitabın muhtevasını oluşturmuştur. Giriş kısmında Gabor Kármán, haraçgüzar devletlere yönelik birbirinin devamı olan bu iki konferansın hareket noktasını açıkladıktan sonra editörlüğünü yaptığı kitabın esasını oluşturan ikinci konferansta sunulan bildirilerin ve kitaba bölüm olarak giren çalışmaların tanıtımını yapmaktadır. Ayrıca bu çalışmaların ele aldıkları konulara, ortaya koydukları sorulara ve gelecekte hangi konulara temel oluşturabileceklerine değinilmektedir.

Kitapta yer alan 13 makaleden 8'i Eflak, Boğdan, Transilvanya bölgeleri ile, 2'si Raguza/Dubrovnik, 1'i Ukrayna, 1'i Dağıstan, 1'i Trabzon ve Kefe ile ilgilidir. Dolayısıyla ağırlıklı olarak Eflak, Boğdan ve Erdel bölgeleri incelenmektedir.

Eflak, Boğdan, Erdel bölgelerine dair kitaptaki ilk çalışma, kitabın birinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölüm, 7-22. sayfaları arasında yer almakta olup “Osmanlı İmparatorluğu’nda Komşu Eyaletleri Gözetlemek: 16. ve 17. Yüzyıllarda Tuna’nın Kuzevinde Haraçgüzar Prenslerin Örneği” (Watching over Neighboring Provinces in the Ottoman Empire: The Case of Tributary Princes from North of the Danube in the Sixteenth and Seventeenth Centuries) başlığını taşımaktadır. Birinci bölüm, Romen tarihçisi Viorel Panaite tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmada konu iki altbaşlık altında incelenmiş olup Güneydoğu Avrupa’da Eflak, Boğdan ve Erdel prenslerinin Osmanlı İmparatorluğu’na karşı sorumlulukları üzerinde durulmaktadır. Eflak, Boğdan ve Erdel gibi haraçgüzar prenslerinin haraç ödemenin dışında başka yükümlülükleri de vardır. Bu yükümlülükler “dostumuza dost düşmanımıza düşman” şeklindeki kalıplaşmış tabir ile özetlenmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren haraçgüzar prenslere yeni yükümlülükler getirilmiştir. Buna göre prensler, ülkelerini yönetmek, reaya ve berayanın himayesini ve ülkelerinin savunmasını sağlamak zorundaydılar. Bu yükümlülüklerini yerine getirebilmek için prensler, komşu eyaletlerin yöneticilerinden destek almak zorundaydılar. Bu şekilde aslında Osmanlı İmparatorluğu sınır bölgelerinde savaş hattı üzerinde yer alan eyaletlerin bölgesel savunma ve güvenlik sistemlerini teşkilatlandırmıştır. Bu savunma sistemlerinden biri imparatorluğun kuzeydoğu sınırında bulunmakta olup Habsburgların, Lehlerin ve Ukrayna Kazaklarının tehdit ettiği Tuna Nehri ile Karadeniz arasındaki bölgeyi kapsamaktaydı. Eflak, Boğdan ve Erdel’in haraçgüzar prensleri, Kırım Hanı, Rumeli beylerbeyi, Budin ve Özü beylerbeyleri ile Silistre, Niğbolu, Semendre ve Bosna sancakbeyleri bu bölgedeki savunma sisteminin bir parçasıydılar.

Viorel Panaite, Tuna bölgesindeki karşılıklı dayanışma ve yardımlaşmaya dayalı savunma ve güvenlik sistemini tetkik eden bu çalışmaya yol açan iki temel meselenin olduğunu belirtmektedir. Birinci konu, haraçgüzar prenslerin komşu eyaletleri destekleme yükümlülüğüdür. Bu anlamda da Eflak, Boğdan, Erdel ve Kırım Hanlığı ile komşu oldukları bütün eyaletlerle beraber münferit olarak değil de Osmanlı kuzeydoğu sınırında oluşturulmuş bölgesel güvenlik sisteminin birbirine bağlı parçaları olarak incelemek gerekir. İkinci mesele ise bu bölgesel savunma sistemine dair mevcut belgeler konusunda Romen tarihyanızımında yanlış anlamaların bulunmasıdır. “Habusburg İmparatorluğu ve Lehistan’a karşı

“siyasi-askeri sistem” üzerine yazan bazı tarihçiler, Eflak, Boğdan ve Erdel prenslikleri arasındaki “karşılıklı yardımlaşma”ya vurgu yapmış, ancak konu ile ilgili belgelerde çok fazla bilgi olmasına rağmen Osmanlı savunma sisteminde yer alan komşu eyaletlerin yöneticilerini görmezden gelmişler ya da dışlamışlardır. Çalışmanın konusu ile alakalı hükümlerden, mektuplardan, arzuhallerden yararlanılmıştır ki bunlar, Tuna bölgesinde Osmanlı yönetiminin bölgesel aktörlerinin – haraçgüzar prensler, beylerbeyleri ve sancakbeyleri – görevleri ve iç ve dış düşmanlara karşı bunların birbirlerine olan destekleri hakkında bilgi vermektedir. Romanya prenslikleri için bölgesel savunma sisteminin etkinleştirilmesini gerektiren ve sık görülen durumlar şunlardır:

- a. Yeni haraçgüzar prensin atanması;
- b. Haraçgüzar prenslerin ülkelerinde bulunmamaları;
- c. Asiller arasındaki çatışmalar;
- d. Dış düşmanlara karşı savunma.

Yeni voyvodanın atanması ve görevini devralması süreci, komşu eyaletlerde her zaman tedirginlik yaratmıştır. Atanan yeni voyvodanın tahtına hak iddia edebilecek başka adaylar dahil, iç ve dış düşmanlara karşı onun iktidarının kuvvetlendirilmesi gerekmektedir. Haraçgüzar prensler, bazen padişah seferlerine katılmaya veya asker göndermeye davet edilmekteydi. Her iki durumda da prensliklerin zayıflamış olabileceği kabul edilmekte ve komşu bölgelerin beyleri tarafından korunması gerekmektedir. Voyvodalara karşı çıkan isyanlar üzerine voyvodaların Dersaadet’ten destek istemeleri, güvenlik sisteminin etkinleştirilmesini gerektiren başka bir nedendir. Dış düşmanların saldırılarına karşı voyvodalar ciddi bir askeri desteğe ihtiyaç duymaktaydı. Özellikle Boğdan üzerinde hak iddia eden ve kendi etkisinde birilerinin voyvoda olarak atanmasını isteyen Polonyalıların müdahalelerine karşı Boğdan voyvodaları Dersaadet’ten destek istemektedirler. Tuna bölgesindeki savunma sistemi gereği Dersaadet, Tuna bölgesindeki voyvodalıklarda savunma bakımından ortaya çıkan tehlikeli durumlara karşı komşu Kırım Hanlığından veyahut Silistre, Niğbolu ve Vidin sancakbeyliklerinden askeri destek ve yardım gönderilmesini sağlamıştır. Tuna ve Karadeniz bölgesinde Osmanlı bölgesel savunma sisteminin uygulamada işlemesi üç eylemi gerektirmektedir: komşu eyaletleri gözetlemek, aktörler arasında iletişim sağlamak ve askeri desteği etkinleştirmek. Bunlar arasında süreklilik arz eden eylem, komşu eyaletleri gözetlemektir.

Yine Eflak, Boğdan ve Erdel’i konu edinen bir başka bölüm, kitabın ikinci bölümüdür. Bu bölüm Macar araştırmacı Klára Jakó’nun eseri olup “Transilvanya’nın Dersaadet ile Temaslarında Eflak ve Boğdan’ın Rolü” (The Role of Moldavia and Walachia in Transylvania’s Contacts to the Sublime Porte) başlığına sahiptir. Makale, kitabın 24 ila 45. sayfalarını kapsamakta ve konuyu dört altbaşlık çerçevesinde ele almaktadır. Klára Jakó, konuya başlarken 16. ve 17. yüzyılda Erdel Beyliği/Transilvanya Prensiğine ve onun Eflak

ve Boğdan ile münasebetlerine dair herhangi bir araştırmanın Erdel'in Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerinden soyutlanmış bir şekilde yapılamayacağını vurgulamaktadır. Bu noktada coğrafyanın belirleyici role sahip olduğunu ve Erdel'den İstanbul'a en kısa yolun Eflak Eyaletinden geçtiğini söylemek gerekir. Elbette siyasi koşullar da üç beyliğin münasebet içerisinde olmasına yol açmaktaydı. Erdel gibi Eflak ve Boğdan da Osmanlı Devleti'ne tabiydi. Bu üç beyliğin Osmanlı Devleti'ne tabi olma durumu, hukuki çerçeve ve uygulama bakımından farklılık göstermektedir. Bunlar, farklı manevra alanlarına sahip olup sosyal yapılar, devlet kurumları ve dış politika sistemi bakımından da farklıydılar.

Klára Jakó'nun çalışmasında kullandığı temel kaynaklar, Macar dilinde yapılmış yazışmalar, diplomatik raporlar, prenslerin talimatları, diplomatik personelin yemin notları ve buna benzer dış politika idaresine dair belgelerdir. Karpatların ötesindeki prenslerden gelen Macar dilindeki belgeler, varlığını bir taraftan Eflak ve Boğdan arasındaki ve diğer taraftan bu ikisinin Erdel'le olan münasebetlerine borçludur. Bu belgelerin büyük bir kısmı siyasi ve askeri konulara dair bilgiler içermekle beraber, ekonomik ve dış politikaya daha özel konulara yönelik de veriler sunmaktadırlar. Bu durum belgelerin neden Latin alfabesi ve Macarca yazıldıklarını açıklamaktadır. Oysa ki Eflak ve Boğdan'da Kiril alfabesi kullanılmak suretiyle Kilise Slavoncası ya da Romence yazmak genel bir uygulamadır. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Macarca Erdel'de diplomatik dil haline gelmiştir. Osmanlı Devleti sadece kendi çalışanları tarafından yapılan tercümeleri kabul etmekte ve kendisine bağlı olan beyliklerden belgeleri kendi dillerinde yazmalarını istemektedir. Eflak ve Boğdan voyvodaları, Karpatların batısına yönelik yaptıkları yazışmalarda Kiril alfabesini kullanmıyorlardı. Latince yazacak yeterli katipleri de yoktu. Macarca bilen kâtip ve tercümanlar bulmak kolaydı ve bundan dolayı Eflak ve Boğdan voyvodaları Macarca yazışmayı tercih etmişlerdir.

Klára Jakó, Erdel'in Dersaadet ile olan münasebetlerinde Moldavya ve Eflak'ın rolünü analiz ederek temasların kurulduğu alanlar ile kurye, voyvoda sekreterleri ve büyükelçi gibi kişilerin faaliyetlerine odaklanma hedefindedir. Erdel elçi ve kuryeleri, İstanbul istikametinde Eflak'tan geçmektedirler. Braşov'dan ayrıldıktan sonra Bran Geçidine, sonra Rukar'dan Tırговиşte'ye (çoğu zaman Bükreş üzerinden) seyahat etmekte ve oradan da genellikle Rusçuk'ta Tuna'yı geçip Balkan Dağını aşarak İstanbul'a ulaşmaktadırlar. Erdel'in elçileri yol boyunca Eflak voyvodalarından yardım almakta, hatta kendilerine Eflak'tan kılavuzlar verilmekte ve zaman zaman onlarla küçük diplomatik görüşmeler gerçekleştirmektedirler. Bu bölümde Erdel Prensiğinin Dersaadet ile olan münasebetlerinde Eflak ve Boğdan'ın oynadığı rol anlatılmaya çalışılmıştır. Coğrafik çerçeve ve İstanbul yolunda geçilen yerleşim birimleri, uğranılan voyvoda sarayları ile kurye, elçiler, voyvodaların Macar sekreterleri gibi iletişim ve bağlantıyı gerçekleştiren kimseler üzerinde durulmuştur. Erdel Prensiğinin harici Doğu politikasında iletişim ve diplomatik dil olarak Macarca ortaya çıkmaktadır.

Eflak ve Boğdan Prenslıklarına yönelik diğer bir bölüm de kitabın üçüncü bölümüdür. Bu bölümün yazarı Ovidiu Cristea'dır. "Osmanlı Hegemonyasında Eflak ve Boğdan'dan Ha-

berler: On Beşinci ve On Altıncı Yüzyıllar” (News in Wallachia and Moldavia during the Ottoman Hegemony: Fifteenth and Sixteenth Centuries) başlığı ile kaleme alınan bu bölüm, kitabın 46. ila 64. sayfaları arasında yer almakta olup konu iki altbaşlık çerçevesinde incelenmektedir. Yazar, bazı eski ve iyi bilinen yayımlanmış belgelere dayalı olarak 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başında Eflak ve Boğdan Prenslikleri ile Kronstadt ve Hermanstadt adlı Sakson kentleri arasındaki haberleşme yolları, yöntemleri ve bilgi toplanması üzerinde durmaktadır. Bu Sakson kentleri her türlü metanın ticaretini yapmakla kalmıyor, aynı zamanda haber ve söylenti değiş tokuşunu da gerçekleştiriyordu. Hem Kronstadt hem de Hermanstadt, stratejik bir şekilde Macar Krallığının güneydoğu sınırında bulunmakta olup her iki kent Osmanlı tehdidi ile karşı karşıya kalan bölgede ciddi ticari çıkarlara sahipti. Türklere dair bilgi veren Romen Prenslikleri ile Transilvanya’daki Sakson kentleri arasındaki yazışmalar, yine söz konusu prenslikler arasındaki siyasi ilişkilere dair bir göstergedir. Ancak belgelerin daha derin analizi, Eflak ve Boğdan prensleri, Saksonların güvenini kazanmak, komşuları ile iyi ilişkileri güçlendirmek, bazen de iyi niyetlerini test etmek veya onları aldatmak için çeşitli stratejilere başvurduklarını ortaya koymaktadır.

15. yüzyılın son yıllarında Eflak ve Boğdan vasal devletleri ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerde haberleşme önemli yer tutmaktadır. Macaristan’ın Osmanlı hakimiyetine girmesi bu gelişmeyi hızlandırmıştır. 16. yüzyılda Dersaadet’in kendisine haraç ödeyen prenslerin sadakatine ilişkin yargıları, vasalların İstanbul’a gönderdiği haberlerin sıklığı ve kalitesiyle sıkı sıkıya bağlantılıydı. Neticede Eflak ve Boğdan voyvodaları, Dersaadet’in isteklerini karşılamak ve sadakatlerini kanıtlamak için bilgi toplama sistemi geliştirmek zorunda kalmışlardır.

Haberleşmeye yönelik belgelerin analizinde birtakım zorluklarla karşılaşmaktadır. Öncelikle Sakson kentlerine yönlendirilen mektuplar, daha çok ticari ve adli konularla alakalı olup Türklere daha çok ikincil düzeyde söz edilmektedir. Diğer bir husus, Eflak ve Boğdan’dan gelen mektuplar Transilvanya arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Sakson kentlerinden prensliklere gönderilen mektuplar ise kaybolmuştur. Bir başka sıkıntı da pek çok belgenin tarihlendirilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum bazı olayları kronolojik sıraya koymayı zorlaştırmaktadır. Başka bir zorluk da mektupların ihtiva ettiği bilginin doğası ile ilgilidir. Kilise Slavoncası veya Latince yazılan mektuplarda açık bir şekilde Osmanlıların planlarından ve hareketlerinden söz edilmemektedir. Ağırlıklı olarak “düşmanın” saldırı niyetinden bahsedilmekte ve bazen de seferlerinin hedeflerinden, askeri kamplarının yerinden ve liderlerinin isimlerinden söz edilmektedir. Dolayısıyla mektuplarda Osmanlılara dair yapılan kısa atıflar, detaylı bilgilerin daha çok şifâhen aktarıldığı izlenimini vermektedir.

Eflak ve Boğdan, farklı birimler olmasına rağmen çoğu kez ortak siyasi ve askeri çıkarı olan Romen prenslikleri olarak görülmeleri, belgelerin yorumlanmasını etkileyen bir başka etkidir. Oysa bu iki prenslik çoğu zaman farklı siyasi emellere sahiptir. Hatta 15. yüzyılın ikinci yarısında iki devlet arasındaki ilişkiler Kili kalesi konusundaki rekabet sebebiyle durma noktasına gelmişti. Bir diğer husus ise, az da olsa iki Sakson kent arasında var olan

rekabettir. Eflak ve Boğdan'ın Sakson kentlerine yaklaşımı da faklıdır. 15. yüzyılda Boğdan prensleri, Osmanlılar ile ya da Macar Krallığı ile alakalı bilgi almak için sadece Kronstadt kenti ile yazışmaktadır. 16. yüzyılda Boğdan, Bistritz'i de bilgi kaynağı olarak kullanmaya başlamıştır. Eflak ise Kronstadt ve Hermanstadt ile kuvvetli bağlara sahiptir. Ovidiu Cristea'nın neticede tespitine göre Eflak ve Boğdan prensleri, sultan ve tebaasının haberlere verdikleri önemin farkında olmuşlar ve bundan dolayı bilgi toplamaya yönelik bir haberleşme ağı oluşturmuşlar ve bunu Dersaadet ile ilişkilerinde bir araç olarak kullanmışlardır.

Eflak ve Boğdan haraçgüzar prensliklerle ilgili dördüncü makale kitabın dördüncü bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümü kaleme alan Radu G. Păun'dur. "Adalet ve Koruma Çağırısı: On Altıncı Yüzyılda Rikab-ı Hümayun Nezdinde Arzuhalci Olarak Eflak ve Boğdan Haraçgüzar Eyaletleri" (Calling for Justice and Protection: Sixteenth Century Wallachian and Moldavian Tributaries as Petitioners to the Imperial Stirrup) başlığını taşıyan bölümü, incelediği konuyu dokuz altbaşlıkta ele almaktadır. Kitabın en uzun makalesi olan bu çalışma 65. ila 116. sayfalar arasında yer almaktadır. Çalışma, 16. yüzyılın başında görülmeye başlayan ve daha sonraki yıllarda yaygın bir uygulama haline gelen sultan nezdinde tabi olunan prensi şikâyet etme uygulamasını konu edinmektedir. Radu G. Păun'un amacı, bu uygulamanın tarihinin izini sürmek ve aynı zamanda Eflak ve Boğdan ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler çerçevesinde nasıl bir somut kurum haline geldiğini göstermektir. Yazar, Eflak ve Boğdan boyarlarının sunduğu dilekçelere/şikâyetlere, bazı durumlarda Osmanlı Devleti'nden gelen cevaplara da dikkat ederek Osmanlı resmi belgeleri ile mevcut tarihyazımının yarattığı kurumsal süreklilik imajına meydan okumaya çalıştığını vurgulamaktadır.

Radu G. Păun'un yaptığı çalışmanın temel kaynaklarını yerel (Eflak ve Boğdan'a ait) kronikler, diplomatik raporlar, Osmanlı kronikleri, az sayıda konuya ilişkin muhafaza edilmiş Osmanlıca belgeler, Eflak ve Boğdan'a ait belgeler oluşturmaktadır. Eflak prenslerinin aleyhine Osmanlı Devleti'ne sunulan arzuhallerinin başlangıç tarihi 1510 tarihi kabul edilmektedir. Bu tarihte Craiovescu ailesinin başını çektiği bir grup asil İmparatorluk başkentine Kötü Mihnea'yı şikâyet etmek üzere gelmiştir. Bu grubun sesi duyulmuş ve Mihnea azledilerek yerine Genç Vlad atanmıştır. Boğdan'daki siyasi elitin Osmanlı Devleti'ne arzuhal vermeye ne zaman başladığını söylemek güç gözükmektedir. Bazı kaynaklar, uygulamanın Sultan Süleyman'ın Petru Rareș'e karşı 1538'de düzenlendiği seferin ana sebebinin yerel boyarların şikâyeti olduğunu ileri sürmektedirler. Ancak 1553 yılında Boğdan boyarları İstanbul'a gelip Alexandru Lapuşeanu'yu şikâyet ettikleri kesin olarak bilinen bir olaydır. Bundan sonraki yıllarda Boğdan asillerinin verdiği arzuhaller artık yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Prensler, arzuhallerde ihanet, reayaya uyguladıkları baskı, Osmanlı Devleti'ne verdikleri zararlar ve halkı ülkeyi terk etmeye iten ağır vergilerle suçlanmaktaydılar. Aslında arzuhalleri hazırlayanların Osmanlı Devletindeki uygulamaları bildikleri anlaşılmaktadır. Burada vergi mükelleflerinin/reayanın huzuruna, sağlığına ve mutluluğuna yani Osmanlı Devleti'nin temel prensiplerine vurgu yapılmaktadır.

Arzuhal sunmak en azından Eflak ileri gelenlerinin ya da bir kısmının padişahın otorite-

sini, Sultan Süleyman'ın her iki beyliği "iyi korunan topraklarının" bir parçası ve halkını da vergi veren tebaa olarak ilan etmesinden önce dahi kabul ettiklerini göstermektedir. Padişah, henüz böyle bir girişimde bulunmadan boyarlar kendilerinin Tuna'nın güneyindeki reaya ile aynı statüde görüyorlardı. Ayrıca yerel prense de Osmanlı'nın memuruymuş yani kuluymuş gibi davranıyorlardı ki gerçekte böyle bir durum söz konusu değildi. Böyle bir tutum, 1462'den Eflak prenslerinin sık sık padişah tarafından atanması ya da seçilen prenslerin padişah tarafından onaylanması gerektiği ile alakalıdır. Hizipçiliğin ve nerdeyse sürekli hale gelmiş olan iktidar mücadelesinin hâkim olduğu bu durum, her iki prenslikte de yöneten prenslerin otoritesini arttırmakta ve prenslere karşı hareket etmek padişaha karşı gelmek anlamı taşımaktaydı. Bu bağlamda yerel seçkinler tarafından Dersaadete arzuhal vermek, prenslerin politikalarına karşı doğrudan itiraz veya isyan etmekten çok daha etkili bir araç olarak görülmekteydi. Seçkinlerin gözünde prense yetkiyi veren ve onu "adalet yoluna" getirecek ya da ondan yetkiyi alacak kişi de yine padişahı. Diğer taraftan arzuhallerin verilmesi de padişaha hitaben bir uyarı niteliği taşımaktaydı. Eğer padişah durumu düzeltmek için tedbir almaz ise, her an bir isyan çıkabilirdi. Yine de arzuhallerin her zaman kabul görmediğine dair örnekler de vardır. Dersaadet'in prensin uygulamalarına göz yumduğu yani boyarların isteklerini dikkate almadığı durumlar da müşahede edilmektedir. Diğer taraftan arzuhallerin kabulü ile Dersaadet, prense daha fazla baskı uygulamış oluyordu, prens de iktidarını korumak için Osmanlı gücüne daha bağımlı hale geliyordu. Dolayısıyla arzuhal kurumu, bir taraftan boyarları diğer taraftan prensleri Osmanlı denetiminde tutmaya yarıyordu.

Kitabın beşinci bölümü Dariusz Kołodziejczyk'in çalışması olup 117-133. sayfalar arasında yer almaktadır. Bu bölüm, "Osmanlı-Safevi Uzun Savaşı (1578-1639) Sırasında Dağıstan: Şamhahların Osmanlı Paşalarıyla İlişkileri" (Daghestan during the Long Ottoman-Safavid War (1578-1639): The Shamkhals Relations with Ottoman Pashas) başlığını taşımaktadır. Dariusz Kołodziejczyk, yeniçağın başlarında Dağıstan'ın meşru bir siyasi birim olup olmadığı konusunda bazı sorunların olduğunu vurgulayarak Dağıstan'ın tereddüt yaratan bu durumunun nereden kaynaklandığını açıklamaktadır. Öncelikle Dağıstan'ın parçalanmış ve burada çok sayıda beyliğin mevcut olduğunu söylemek gerekir. Bu beylikler arasında en güçlü olanı ise Kumuk şamhalı olmakla beraber onun küçük birimler üzerindeki yetkisi tartışmasız değildir. İkinci noktada bölgenin sakinleri Dağıstanlı olarak kendilerini adlandırmaktan ziyade çeşitli aşiret adlarıyla kendilerini tanımlamaktadır. Üçüncü noktada da Dağıstan hakimiyeti üzerinde başta Safevi şahları, 1568'den itibaren Moskova çarları ve 1578'den itibaren de Osmanlı padişahları olmak üzere komşu hükümdarlar tarafından hak iddia edilmektedir. Son olarak da bugün Dağıstan'la özdeşleştirilen ve o dönemde büyük bir kale ve ticaret merkezi olan Derbent şehri, Şirvan beylerbeyine bağlı Safevi idaresinin yönettiği Safevi İran'ın bir idari merkeziydi.

Bununla birlikte, Adam Olearius ve Evliya Çelebi gibi dönemin gezginleri, Dağıstan'ın varlığını sorgulamayıp Dağıstan adını gerçek bir ülkeyi anlatmak üzere kullanmışlardır.

Her iki gezgin de birbirine benzer bir şekilde Dağıstan adıyla Terki ile Derbent arasındaki bölgeyi tarif etmektedirler. Hakimiyet konusunda bölge, Osmanlı, Rus ve Safevi çekişmesine maruz kalmıştır. Bu çekişmede merkez ile uzak kalelerin muhafazası ve gereken erzakların tedariki konusunda uygun suyunun bulunmaması sebebiyle Osmanlılar, rakipleri Safevilere ve Ruslara nazaran daha az ayrıcalıklı konumundadırlar. Osmanlı'nın buradaki gücü daha çok dini ve inanç bakımından yerel halkla olan kültürel yakınlığından kaynaklanmaktaydı. Ancak yine de birtakım önyargılar ve yerel kısıtlamalar sebebiyle Osmanlılar bir başka “yumuşak güç” aracı olan hanedan evliliklerini yeterince kullanamamışlardır. Dariusz Kotodziejczyk, çalışmasında Kafkas asıllı Osman Paşa ile şamhalın yeğeni arasındaki evliliğini örnek olarak göstermiş ve bu evlilikle şamhalın Osmanlı paşasını Osmanlı padişahının yerine geçirme çabası olduğunu ifade etmiştir. Ancak paşalar, kalıtsal aristokratlar olmayıp sağlam pozisyonları yoktur. Bu anlamda da kendi konumları istikrarlı olmadığı için Osmanlı Devleti'nin istikrarlı desteğini sunamamışlardır.

Kuzey prensliklerine yönelik beşinci çalışma, kitabın altıncı bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümün yazarı Balázs Sudár olup “Transilvanya Prenslığı ve Osmanlı Eğri Eyaleti” (The Principality of Transylvania and the Ottoman Province of Eger) başlığını taşımaktadır. Bölümün kitapta yer aldığı sayfalar arası 134-160'tur. Konu dokuz altbaşlıkta incelenmiştir. Balázs Sudár'ın çalışması, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yer alan iki idari birim yani Erdel Eyaleti ve Eğri Vilayeti arasında gelişen münasebetler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu iki birimin Osmanlı Devleti içerisindeki statüleri farklıydı. Haraçgüzar eyalet olarak Erdel, geniş bir otonomiye ve manevra alanına sahip iken Eğri, Osmanlı sınırları içerisinde yer alan normal idari birimlerden birisi idi. Yerel elitin seçtiği ve bir takım hak ve özgürlüklere sahip Erdel prensleri, sadece padişah tarafından onaylanmaktaydı. Eğri beylerbeyleri ise padişah tarafından atanmaktaydı ve padişahın memurları konumundaydılar. Bununla beraber nispeten bağımsız konumda olan Erdel prenslerine Dersaadet, şüphe ile bakmakta iken Eğri beylerbeylerinin sadakatleri nadiren sorgulanır durumdaydı. Transilvanya prenslerinin asıl amacı gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde gerekse dışında ülkelerinin çıkarlarını gözetlemektir. Oysa ki beylerbeyleri için imparatorluk faaliyetlerinin doğal bağlamıydı. Siyasi ağırlık bakımından da prens ile beylerbeyi arasında farklılıklar vardı. Prens, kolayca görevden alınabilen beylerbeyine göre daha prestijli ve siyasi etkinliğe sahip bir kimseydi. Belli bir ölçüde daima prensler “yabancı” olarak telakki edilirken beylerbeyleri ise iç politikada derin köklere sahip siyasi oyuncular ve bu bakımdan sistem içerisinde aslında “kendi evindeydiler”.

Yönetim bakımından farklılık, idari birim farklılığı yani herhangi bir haraçgüzar devlet ile herhangi bir Osmanlı vilayeti için de geçerlidir. Bu araştırmada örnek olarak Erdel Eyaleti ile Eğri Vilayeti örnek alınmıştır. Bunların özel jeopolitik konumu söz konusudur. Eğri Vilayeti, Erdel Eyaletinin Macar Krallığına sınırdış olduğu dar bölgede yer almaktadır. Erdel Vilayeti, Macar Krallığından ayrıdır, ancak krallıkla çok yakın ilişki içerisinde. Macaristan'ın Habsburg kralları, Erdel'e geçici olarak krallıktan ayrılmış bir bölge olarak bakılmaktaydı. Erdel prensleri ise pek çok defa tüm Macaristan'ın idarecisi olmak için

çabalamışlardır. Eğri Beylerbeyleri, Osmanlı Macaristan'ın en önemli vilayet idarecileri değildi. Onların başı olarak Budin Beylerbeyliği gözükmekteydi. Ancak sorunlu bölgelere yakın olmaları onlara belli bir statü kazandırmış ve beklenmedik pek çok sorunla muhatap kılmıştır. Bu bölüm, Eğri beylerbeylerinin 1596-1660 yılları arasında çıkan kritik durumları yönetmek için yaptıkları girişimler ve ayrıca bu olaylara cevaben üstlendikleri roller üzerinde durmaktadır. Çalışmada Eğri Vilayetinin kurulması, Habsburg Erdel'in karşı tehlike oluşturması, Erdel'in kontrolü görevi, Otuz Yıl Savaşları dönemindeki Eğri vilayeti, Erdel prensi kim olmalı, Köprülüler dönemi gibi konular farklı altbaşlıklar şeklinde incelenmiştir.

Balázs Sudár, bu bölümün sonuç kısmında 1596 ve 1660 yılları arasındaki dönemde Transilvanya Prenslığı ve Eğri Vilayetinin ağırlıklı olarak kritik dönemlerde irtibata geçtiklerini belirtmektedir. Eğri Vilayetinin kurulduğu tarihin ilk on yılında 1596-1606 yılları arasındaki dönemde Erdel Eyaleti ile Eğri Vilayeti birbirini düşman olarak görmüşlerdir. Bu dönemde prensliği haraçgüzar statüsüne dönmeye zorlamak Eğri Vilayetinin önemli bir göreviydi. Daha sonraki dönemde Eğri daha çok Erdel ile Macar Krallığı arasındaki bölgeyi kontrol altında tutmak görevini üstlenmişti. Çünkü Erdel prensleri, Macar Krallığına karşı yayılmacı bir politika güdüyordu ki bu da Osmanlı Devleti'nin politikası ile her zaman örtüşmemekteydi. Eğri askeri birlikleri her zaman hazır konumdaydı. Onların görevi daha çok Erdel sınır bölgelerini savunmaktı. Macar Krallığından Erdel Eyaletine yapılan fiili saldırı durumunda imzalanan ahitnameler gereği Erdel prensleri, Osmanlı yardımını alma hakkına sahip olmasına rağmen Eğri askeri birliklerinin fazlaca ona destek sağlamadıkları şaşırıcı bir şekilde gözlemlenmektedir. Eğri Vilayetine, Erdel'in batıya yönelik siyasetini kontrol etme yetkisi verilirken prensliğin iç işlerine müdahale konusunda daha az yetki verilmiştir. Fiili saldırı durumunda ise Eğri Vilayetine daha çok arkayı koruma ve Macar Krallığı hareketlerini kontrol etme vazifesi verilmiştir. Budin Beylerbeyliğinden daha alt seviyede bir beylerbeylik olan Eğri vilayeti, prenslere karşı davranışlarını da Budin Beylerbeyliğinin çıkarlarına göre belirlemeliydi. Zaman zaman Eğri Beylerbeyi ile Budin Beylerbeyinin ters düştükleri de olmuştur. Bunun dışında Eğri, Temeşvar ve Silistre vilayetleri arasındaki yakın ilişkiyi de vurgulamak gerekir. Bu vilayetlerdeki beylerbeyleri bir vilayetten diğerine atanabiliyordu.

Osmanlı Bosna'sında Raguzalıların karşılaştığı yolsuzluk olayları, Raguzalı belgelerinde zikredilmektedir. Osmanlı Bosna'sı ve Raguzalı ekseninde ticaret, diplomasi ve yolsuzluk gibi konuların yer aldığı yedinci bölümü Erica Mezzoli tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölüm "Onyedinci Yüzyıl Osmanlı Bosna'sında Ticaret, Diplomasi ve Yolsuzluk: Karmaşık Bir İlişkinin Ragusa Deneyimi" (Trade, diplomacy and Corruption in Seventeenth Century Ottoman Bosnia: The Ragusan Experience of a Complex Relationship) başlığını taşımaktadır. Yedinci bölümde konu altı altbaşlık çerçevesinde incelenmiştir. Raguzalı'da Osmanlı görevlileri tarafından yapılan yolsuzluklar kamusal alanda yer almaktaydı. Hatta dramaturjinin de konusu olmuştur. İvan Gundulić'in "Osman" adındaki epik şiiri bu bağlamda bir örnektir. Şiirde, 1621 yılında Osmanlı ordusunun Lehistan-Litvanya Birliği karşısında büyük yenilgiye uğradığı Hotin Muharebesinden sonra Sultan II. Osman'ın Osmanlı or-

dusunu zayıflatan yolsuzluğu kınadığından ve doğuda dejenere olmuş yeniçeri ordusunun yerine yeni bir ordu oluşturmak istediğinden söz edilmektedir. Bu arada padişah, Lehlerle barış yapmak üzere elçi gönderir, ancak yeniçerilerin isyanı onun planlarına mâni olur. Sadrazama iktidarı bırakmak istemeyen Osman, işkenceye maruz kalır ve öldürülür. İlk kantoda II. Osman karakterinden hareketle Gundulic, Hotin’de karşılaşan iki tarafın özelliklerini tasvir etmeye çalışmaktadır. Şair, Jan Karol Chodkiewicz’in adamlarını cesur, dürüst ve komutanına sadık kimseler olarak tarif etmektedir. Osmanlı savaşıları da şikâyet etmeyen bir tavır ve Spartalı yaşam tarzı ile anlatılmaktadır. Buna karşılık Gundulic, Osmanlı yetkililerini, korkak, şımarık, sadakatsiz, kadınsı, yozlaşmış olarak nitelendirir. Olay örgüsünde genç padişah bütün tarihsel sorumluluğu üstlenmektedir. Sonuçta da II. Osman, bir asker ve komutan için doğru davranışın ne olduğunu hatırlatır. Tabi bu epik şiirin yazarı, yaşadığı dönemin ruhuna uygun bir kişiliktir. Ve bundan dolayı “ahlaklı” Lehlilerle “ahlaksız” Osmanlıları karşı karşıya getirmiştir.

“Ancient regime/Eski rejim” döneminde (15. Yüzyılın sonundan 1789 yılına kadar olan dönem), Osmanlılar için olduğu kadar Raguzalılar için de yolsuzluk sosyal, siyasi ve ekonomik boyutları olan bir konu olarak algılanmamaktadır. O dönemin zihinsel ve ahlaki tutumunu tamamen yeniden oluşturmanın imkânsız olduğu bilinse dahi bu araştırmanın amaçları doğrultusunda günümüz araç ve bilgileri ile yozlaşmayı analiz etmeye çalışmak gerekir. Siyasi-iktisadi bakımdan yorum araçları, bu çalışmanın konusu olan ticarete ilişkin konular için Raguzalı ve Osmanlı idari makamları arasındaki yozlaşma ilişkilerinin özelliklerinin analizine yardımcı olabilir. Bu noktada 1979’lerin sonunda Susan Rose-Ackerman’ın geliştirdiği analitik çerçeve uygun görünmektedir. Rose-Ackerman’ın teorisinde yolsuzluk niteliğinde bir işlemin gerçekleşmesi için üç aktör arasında bir etkileşim olması gerekir. Birinci aktör ya da baş aktör, devlet veya mevcut durumda padişahtır. İkinci aktör devlet makamında bulunan ve devlet hizmetine ayrıcalıklı erişim sunan temsilci ve üçüncü aktör de birtakım kaynaklar – genellikle para – sayesinde devlet hizmetini talep eden ve erişen kişidir. Böylece bu üçüncü aktör yarar sağlamakta veya maliyetten kaçınabilmektedir.

Diğer Osmanlı tebaası olmayanlar için olduğu gibi Raguzalılar için de imparatorluk içerisinde ticaret yapmanın şartları kapitülasyonlarla belirlenmişti. Ancak Osmanlı topraklarında Osmanlı tebaası olmayanlarla yerel yönetimlerin ticari münasebetleri çok önemlidir. Bu bakımdan Bosna eyaletindeki durum oldukça karışıktır. Dersaadet tarafından çıkartılan bir emir, Bosna beylerbeyi ve Hersek sancakbeyi ek belgeler yayınlamadıkça Bosna’da fiili olarak etkisizdir. Dolayısıyla kapitülasyonların ve padişahın siyasi ve ticari konulara ilişkin emirlerine rağmen ticaretle uğraşanlar sürekli yerel Osmanlı idarecilerine başvurmak zorundadırlar. Böylece Raguzalı diplomatik uygulaması, geniş ölçüde para, hediye, iyilikler sunma ile Bosna beylerbeyine ve Hersek sancakbeyine yakınlaşma konusunda Raguzalı elçilerinin maharetine bağlıydı. Zaman zaman Bosna ve Hersek topraklarında ticari konularda Osmanlı idarecileri farklı uygulamalarda bulunmuşlar ve özellikle bazı ürünlerin ihracatı konusunda sınırlamalar getirmişlerdir. İhracat engellemeleri yasak olarak adlandırılmaktadır. 1645, 1646, 1649, 1653 yıllarında çıkartılan yasaklar Bosna ve Hersek’teki Raguzalı

ticaretini etkilemiştir. 17. yüzyılda Bosna'daki Osmanlı bürokrasisi oldukça parçalanmış bir yapıya sahiptir ve resmi makamlar arasında büyük bir rekabet söz konusudur. Bu rekabet sadece askeri sınıfta değil, idari ve ulema sınıfında da görülmekteydi. Bu parçalanmışlık her bir yetkilinin tek başına hareket etmesine yol açıyordu.

Kitabın sekizinci bölümü Michał Wasiucionek tarafından kaleme alınmış ve “Caterina Cercheza'nın Tuhaf Örneği: Onyedinci Yüzyılın Ortalarında Evlilik, Sınır Ötesi Patronaj ve Osmanlı Boğdan Siyaseti” (The Curious Case of Caterina Cercheza: Marriage, Cross-Border Patronage, and Ottoman Moldavian Politics in the Mid-Seventeenth Century) başlığını taşımaktadır. Michał Wasiucionek'in kaleme aldığı dört altbaşlıkta konuyu inceleyen ve bir de Sonuç kısmına yer veren sekizinci bölüm, kitapta 188. - 212. sayfalar arasını kapsamaktadır. Kitabın bu bölümü dul kalan Boğdan voyvodasının Müslüman bir Çerkez prensesi ile evlenmek istemesi ve bu olayın Özü Beylerbeyi Halil Paşa tarafından durdurulması üzerine Kaymakam Tabaniyassı Mehmed Paşa'nın müdahalesi sonucu evliliğin gerçekleşmesi hadisesini ele almaktadır. Sekizinci bölümde yer alan birinci altbaşlıkta Vasile Lupu'nun ikinci evliliğinin genel çerçevesine ve bu evliliğin caiz olmadığı konusunda tartışmalara yer verilmektedir. İkinci altbaşlık Romen tarih yazımında Caterina Cercheza olarak bilinen Lupu'nun ikinci eşi Çerkez prensesin kişiliği, dini kimliği ve ailevi bağlantıları üzerinde odaklanmaktadır. Romen tarihyazımındaki yaygın kanaatin aksine yazar, burada Lupu'nun prensesle evlenmesinin nedeni, prensesin fiziksel güzelliği ile alakalı olmadığını daha çok onun sahip olduğu aile bağlantıları ile ilgili olduğunu iddia etmektedir. Çünkü muhtemelen Banu adını taşıyan prensesin Kırım Hanlığı ve Osmanlı devlet erkani ile de bağlantıları vardı. Banu Hatun, Suriye Valisi Derviş Mehmed Paşa'nın kız kardeşinin kızıdır. Ayrıca Banu Hatun, Kırım Hanlığı'nın veziri olan Şerif Bey'in de kız kardeşidir. Bahadır Giray Han'ın eşlerinden birisi de Banu'nun/Caterina'nın kız kardeşidir. Dolayısıyla yazara göre Banu Hatun'un güzelliği tek başına Lupu'nun evlenmesi için asıl sebep değildir. Asıl sebep, Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne uzanan bir coğrafyada siyasi etkinliği olan akrabalara sahip Banu Hatun'un bu bağlantılarından istifade etmektir. Üçüncü altbaşlıkta sınır ötesi bağlamda bu evliliği ele alan yazar, olayı müdahil olanların hizipçi ve aile çıkarları üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Lupu, kendisi gibi Arnavut kökenli olan Tabaniyassı Mehmet Paşa'dan Osmanlı Devleti ile ilişkilerini genişletme bakımından destek almıştır. Lupu'nun hedefi zaman içerisinde hem Eflak hem de Boğdan'da hanedanlık oluşturmaktır. Tuna Eyaletleri içerisindeki rekabet ve Osmanlı Devleti ile olan münasebetler, sınır ötesi gruplaşmalara yol açmıştır. Eflak Voyvodası Matei Besarab'a karşı Lupu, 1638 yılında Bahadır Giray Han'la ittifak arayışlarına girişecektir. Bundan dolayı da daha sonra Bahadır Giray Han, voyvoda ile baldızı Banu Hatun'un evliliğini desteklemiştir. Dördüncü altbaşlıkta da yazar, Lupu ile Osmanlıların karşıt grubunu yenmek amacıyla beraber hareket ettiklerini ve Eflak üzerinde denetim sağlamaya çalıştıklarını, bunu da voyvoda ile prensesin evlilik planını gerçekleştirerek yapmaya çalıştıkları konusu üzerinde durmaktadır. Aslında Matei Besarab'a karşı Lupu hem Bahadır Giray Han'ın hem de Kaymakam Tabaniyassı Mehmed Paşa'nın desteğini sağlamıştır. Diğer taraftan Matei Besarab da

Silahdar Mustafa Paşa ile Derviş Mehmed Paşa'nın desteğini almıştır. Silahdar Mehmed Paşa'nın desteklediği Matei Besarab, Lupu'yu saldırganlıkla suçluyor. Olay sonucunda kaymakam Yedikule'de idam edilmiştir. IV. Murad, Lupu'nun yakalanmasını istemiştir. Lupu, Polonya-Litvanya Birliğinin komutanı Stanislaw Koniecpolski'den yardım istemiştir. Ancak beklediği yardım gelmemiştir. Bir müddet sonra Boğdan voyvodası Dersaadet ile arasını düzeltmiş ve 1640 yılında da Caterina ile evlenmiştir. Bu evlilik onun siyasi karayerinde önemli rol oynayacaktır. Sonuç kısmı da bu bilmecenin parçalarını bir araya getirmekte ve hem Eflak-Boğdan hem de Osmanlı siyasi arenasındaki gelişmelerde sınır ötesi himaye bağlarının önemini ve bu tür girişimlerin siyasi riskler karşısındaki kısıtlanmalarını ortaya koymaktadır.

Kitabın dokuzuncu bölümü, "Transilvanya Prensi I. György Rakoczi ve Osmanlı Macaristan'ının Elitleri, 1630-1636" (Prince György Rakoczi I of Transilvania and the Elite of Ottoman Hungary, 1630-1636) János B. Szabó tarafından kaleme alınmıştır. Konu sekiz altbaşlıkta 213. ila 239. sayfalar arasında tetkik edilmiştir. 1630 yılının Kasım ayında Osmanlı Macaristan'ının yüksek devlet adamları, Budin Beylerbeyi Acem Hasan Paşa başkanlığında Erdel'deki prenslik tahtına kimin oturacağına karar vermek üzere toplanmışlardır. İki adayları vardır: önceki prensin kardeşi olan İstvan Bethlen ve daha önce Bethlen ailesinin Erdel'i yönetmek üzere davet ettiği György Rakoczi. Budin, Bosna, Kanije, Eğri ve Temesvar beylerbeyleri ile eski vezirlerden Bayram Paşa, Estergon ve Szolnok sancakbeyleri György Rakoczi'nin Erdel prensi olarak atanmasının uygun olacağı kanaatine varmışlardır. Bu çalışmada birkaç yıl içerisinde Edal prensliğinin tahtına yönelik aynı kişilerce çelişkili sayılabilecek iki kararın verilmesini sağlayan koşullar incelenmiştir. Rakoczi, Osmanlı sultanının himayesindeki topraklarda doğmamış olmasına ve komşu düşman ülkesinde yüksek makama sahip olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin Hristiyan haraçgüzar prensliğinin başı olabilmıştır. Benzer örnekler Osmanlı Devleti'nde görülebilir. On sekiz yıllık yönetimden sonra Rakoczi huzur içinde vefat etmiş ve hatta kendisini tevarüs edecek kişiyi de belirleyebilmiştir. Rakoczi'nin Osmanlı elitiyle olan ilişkilerine gösterdiği ilginin oluşturduğu bu ortamda büyük payı vardır. Bu bölüm, Erdel prensinin dikkat çekici başarısında payı olduğu kabul edilen onun takip ettiği dış politika üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kitabın onuncu bölümünün müellifi Tetiana Grygorieva'dır. Bu bölüm 240. ila 263. sayfalar arasında yer almakta olup "Hetman Petro Doroshenko Döneminde Kazak Ukrayna'sının Osmanlı Koruması: Hukuki Yönler ile Fiili Uygulama Arasında" (Ottoman Protection of Cossack Ukraine under Hetman Petro Doroshenko: Between Legal Aspects and Actual Practice) başlığı ile kaleme alınmıştır. Yazar, konuyu üç başlık altında incelemektedir. Yazar, genellikle Boğdan, Eflak, Erdel, Ragusa ve Kırım Hanlığı gibi Osmanlı İmparatorluğuna komşu olan ülkeler, onun haraçgüzar eyaletleri olarak kabul edildiğini belirtmekte ve bu tür ülkelerin Osmanlı Devleti ile münasebetlerinin birtakım farklılıklar gösterdiğini vurgulamaktadır. Örneğin Osmanlıya tabi olan hetman Petro Doroshenko (165-1676) döneminde Kazak Ukrayna'sının merkezle ilişkilerinin zaman zaman olağandışı nitelik gösterdikleri gözlemlenir. Doroshenko, diğer haraçgüzar ülkeler gibi haraç ödememekteydi. Bunun

yani sıra Doroshenko hiçbir zaman Ukrayna dışındaki Osmanlı askeri seferlere de iştirak etmemiştir.

Doroshenko'nun haraçgüzar statüsünü araştıran bilim adamları, farklı türdeki kaynakların sunduğu bakış açılarından birini benimseme eğiliminde olmuşlardır. Tetiana Grygorieva, bu yaklaşımların iki temel çerçevede ele alınabileceğini belirtmektedir. Bunlardan ilki, Doroshenko'nun Osmanlı himayesini kabul etme sürecine ilişkin görüşmeleri ele almaktadır. Bunu da elçiliklerin sıklığı, sırası, elçilik kimlikleri, elçilerin anlatımları ve yazışmalarını inceleyerek bu süreci ortaya koymaktadırlar. İkinci yaklaşım ise, Osmanlı resmi unsurlarını inceleyerek Doroshenko'nun haraçgüzar statüsünü ele almaktadır. Özellikle Kazak Ukrayna'sının Osmanlı himayesinde olduğunu teyit eden berat ile güç sembelleri Doroshenko'nun yeni sorumluluklarını ve Kazak Ukrayna'sının Osmanlı İmparatorluk hiyerarşisindeki pozisyonunu ortaya koyabilir. Bu iki yaklaşıma değindikten ve onlara katıldığımız ifade ettikten sonra Grygorieva, bu çalışmada Doroshenko'nun Osmanlı metbusu olarak performansını kendisinin Osmanlı resmi makamları ile yaptığı yazışmalar üzerinden değerlendireceğini belirtmektedir.

Doroshenko'nun Osmanlı himayesine/tabiyetine kabulü süreci imparatorluk beratının, kaftanın ve güç sembellerinin hetman tarafından kabulü ile tamamlanmıştır. Ancak Kazak adetlerine göre Korsun Meclisinde Kazakların sultanın himayesini kabul etme kararı tam olarak gösterilmemiş ve gerekli yeminler verilmemiştir. Doroshenko'nun kendisi de Osmanlı'ya tabi olduğunu ifade etmekten kaçınmış ve 1669'dan sonra Osmanlı ile ilişkilerini muğlak bir ifade ile anlattığı anlaşılmıştır. Ukrayna, tabiliği karşılığında askeri yardıma tabi tutulmamakla beraber, Osmanlı sultanına ve Bahçesaray'a gelişmeler hakkında bilgi vermekle yükümlüydü. Bu da onun Osmanlı'ya belli bağlılığı olduğunu göstermektedir.

Kitabın on birinci bölümünün yazarı, aynı zamanda kitabın da editörü olan Gábor Kármán'dır. "Zincirlenmiş Kral Thököly: Osmanlı'nın Yukarı Macaristan Haraçgüzar Devletinin Düşüşü" (King Thököly in Chains: The Fall of the Ottoman Tributary State of Upper Hungary) başlığı ile yazılmış olan bu bölüm, kitapta 264. ila 289. sayfalar arasında yer almaktadır. Çalışmanın konusu dört altbaşlıkta tetkik edilmiştir. Bu makalede yazar, İmre Thököly'nin düşüşüne dair 17. yüzyıl kaynaklarının ilahi iradenin tecellisi olarak gördüğü olayların daha olağan nedenleri ile ilgilenmektedir. Araştırmaya katkı sağlayan kaynaklar, büyük ölçüde parçalar halinde muhafaza edilmiş Thököly'nin kısa ömürlü devlet arşivinden ziyade, o döneme ait komşu Erdel prensliğinin dış politikasına ilişkin evraklardır. Erdel prensinin baş danışmanı Mihaly Teleki, Yukarı Macaristan Prensi İmre Thököly'nin faaliyetlerini yakından takip etmiş ve bunlara dair bilgiler içeren önemli bir arşiv bırakmıştır. Bu arşiv, İmre Thököly ile Osmanlı Macaristan'ının ileri gelenleri arasındaki ilişkilere dair bilinmeyen pek çok ayrıntılı bilgi vermekte ve ayrıca bu ilişkilerde ne gibi değişiklikler meydana geldiğine dair da ipuçları sunmaktadır. Hatta konuya ilişkin Gabor Karman'ın değindiği bu yeni kaynaklar, daha önce yapılan araştırmalarda tartışılmayan bir konuya

ışık tutmaktadır. Bu çerçevede Yukarı Macaristan Prenslığının haraçgüzar devlet haline gelişinde Erdel politikasının önemli rolü ortaya çıkmaktadır.

Kitabın on ikinci bölümü Nathalia Królikowska-Jedlińska tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölüm 290-301. sayfalar arasında yer almakta olup Osmanlı Kuzeydoğu Politikasının “Tasarımcıları ya da İtaatkâr Uygulayıcıları mı? Onyedinci ve Onsekizinci Yüzyılların Başında Kefe ve Trabzon Vilayetlerinin Valileri” (Designers or Obedient Executors of the Ottoman Northeastern Policy? The Governors of the Caffa and Trabzon Provinces at the Turn of the Seventeenth and Eighteenth Centuries) başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada yazar, 17. ve 18. yüzyıllarda Kırım Hanlığı’na ve Çerkezlere yönelik Osmanlı politikasının bazı yönlerini aydınlatmak istediğini belirtmiştir. Öncelikle yazar, daha önce yapılan çalışmalarını değerlendirerek burada Kuzeydoğu Karadeniz bölgesindeki Osmanlı politikası, Polonya-Litvanya, Moskova, Kazaklar, Kırım Hanlığı, İran ve bazı Kafkas devletleriyle Osmanlı ilişkileri çerçevesinde ele alındığını ifade etmektedir. Bu devlet ve siyasi oluşumlara ilişkin çalışmalar, daha çok buradaki seçkinleri ele alırken bunların bölge siyaseti içindeki rollerine daha az ilgi gösterildiği vurgulanmıştır. Nathalia Królikowska-Jedlińska’nın Kefe ve Trabzon Vilayetlerine yönelik bu makalesi dönem olarak Bahçesaray Barışının yapıldığı 1681 tarihi ile İstanbul Antlaşmasının imzalandığı 1725 yılı arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu zaman dilimi Karadeniz tarihinde bir dönüm noktasıdır. Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları neticesinde Osmanlı İmparatorluğu ile ona komşu olan Hıristiyan devletler arasında kalıcı bir sınır oluşmuş ve bu da Karadeniz tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

Raguza/Dubrovnik’e yönelik kitaptaki ikinci makale, aslında kitabın on üçüncü ve son bölümüdür. Ruža Radoš Ćurić tarafından kaleme alınan bu son bölüm, “Karadan ve Denizden Gelen Osmanlı Haydutlarıyla Başa Çıkmak: Dubrovnik Örnek Olayları (1746-1748)” (Dealing with Ottoman Outlaws from Land and Sea: Case Studies of Dubrovnik (1746-1748)) başlığını taşımaktadır. Bu bölüm dört altbaşlıkta kitabın 302. ila 324. sayfalar arasında konuyu incelemektedir. Bu makale, Dubrovnik Cumhuriyeti’nin kendine özgü yasal statüsüne, egemenlik derecesi ve siyasi tarafsızlığına ilişkin kapitülasyonlarda muğlak bir şekilde ifade edilen, hatta ihmal edildiği düşünülen konulara dair alışlagelmiş tartışmalardan farklı bir meseleye değinmektedir. Bu mesele, Osmanlıların Dubrovnik’e sağladığı koruma ile alakalıdır.

Ruža Radoš Ćurić, Fatih Sultan Mehmet’in Dubrovnik’e verdiği ahidnamenin ilk paragrafında Dubrovnik’in güvende ve koruma altında olacağı ifade edildiğini belirtmektedir. Bunun dışında sultanın gücünün gölgesinde olan hiçbir sancakbeyi, subaşı ve tımar sahibinin Dubrovnik’e zarar vermeyeceğini ve Dubrovnikli tüccarlara hiç kimsenin müdahale etmeyeceğine ve onları rahatsız etmeyeceğine değinmektedir. Burada kastedilen Fatih Sultan Mehmet’in Dubrovniklilere verdiği ahitnamedir. Bu ahidname her yeni sultan döneminde yenilenmiş ve ayrıca da fermanlarla desteklenmiştir. Böylece Dubrovnikli tüccarlara sadece Osmanlı anakarasında değil, aynı zamanda denizde de güvende olacakları

teminatı verilmiştir. Dubrovnik'in güvenlik meselesini önce Hersek sancakbeyi üstlenirken 1580 yılından sonra Bosna beylerbeyinin uhdesine geçmiştir. Bosna beylerbeyinin önemi, 18. yüzyılda hızla artar, çünkü ek gelir olarak Hersek sancakbeylerine dirlikler tahsis etme yetkisine sahipti. Bosna beylerbeyi giderek Osmanlı Devleti ile Dubrovnik arasındaki meselelerde yargı yetkisini de ele geçirdi. Neticede Dersaadet ile Dubrovnik arasındaki bağlar zayıflarken Bosna beylerbeyi ile Dubrovnik arasındaki bağlar kuvvetlenmekteydi. Ruža Radoš Ćurić, Hekimoğlu Ali Paşa (1747-1748) döneminde örnek vakalar seçerek Bosna beylerbeyi ile Dubrovnik arasındaki ilişkileri analiz etmeyi hedeflemiştir. Bu döneme ilişkin seçilen vakalar çok önemli olmasa da Ali Paşa'nın çatışmalardaki rolü ile senatonun bu çatışmaları yönetmede sarf ettiği diplomatik çabalara ışık tutmaktadır. Çalışmanın zaman dilimi, Dubrovnikli elçi Gozze'nin Ali Paşa'nın yanına gelişinden bir yıl öncesinden başlayıp bir yıl sonrasında (1746-1748) tamamlanmaktadır. Makalenin mekânsal çerçevesi ise Bosna ile Dubrovnik topraklarını aşmakta ve Bosna beylerbeyinin genişleyen etkisini göstermektedir.

Editörlüğünü Gabor Karman'ın yaptığı Brill yayınevinden çıkan "Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğunun Haraçgüzar Eyaletleri ve Serhat Boyları) adlı kitap, on üç makale/bölüm ihtiva etmektedir. Her bir bölüm Osmanlı Devleti'ne tabi haraçgüzar devletleri ve serhat boylarında yaşanan gelişmeleri tetkik etmektedir. Kitaptaki makalelerin büyük bir kısmının Osmanlı arşiv belgelerinden ziyade orijinal ve Türk okuyucusunun pek aşına olmadığı yerli kaynaklardan hareketle kaleme alındığı gözlemlenmektedir. Burada haraçgüzar devletlerin Osmanlı Devleti ile olduğu kadar kendi aralarındaki münasebetler de incelenmektedir. Yerel kaynakların sunduğu bilgilerin serhat bölgelerinden ya da haraçgüzar devletlerden merkeze doğru bir bakışa imkân verdiği de söylenebilir. Kitapta yer alan makaleler, her biri konu, muhteva ve kullandığı kaynaklar bakımından oldukça kıymetlidir ve henüz yeterince tetkik edilmemiş bir konuya ışık tutmaktadır.

Ayşe KAYAPINAR*

* Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, akayapinar66@hotmail.com ORCID: 0000-0002-4858-2148 DOI: 10.37879/belleten.2022.363

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi olmayacaktır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak

İNİNDE METNE GÖRE 1 PUNTO KÜÇÜK DÜZ OLARAK YAZILMALDIR. 5 SATIRDAN AZ OLAN ALINTILAR METİN İÇERİSİNDE İTALİK OLARAK VERİLİR. VURGULANMASI GEREKEN İFADELER DE İTALİK YAPILIR.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

- **Kaynaklar:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynak Gösterme Usulleri

1. *Belleten* dergisine gönderilen makale metinleri dipnot kullanılarak yazılmış olmalıdır. Dipnot cümle bitiminde noktadan önce verilmelidir.

Örnek:

Hatt-ı Hümayûn, bazı istisnâî haller hariç, padişahın, kendi hattı ile yazdığı emirler için kullanılan bir tabirdir⁴.

2. Kaynak ilk kez geçtiğinde, künyesi dipnotta aşağıdaki şekilde verilir

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

3. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için araya başka kaynaklar girmişse, yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır.

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 370.

Kütükoğlu, *age.*, s. 184.

Not: Aynı eserin dipnotta arka arkaya kullanılması gerektiği durumlarda yine yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır. Dipnotlarda bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra yazarın soyadı ve kitap veya makalenin anlamlı kısaltması verilmelidir.

4. Kaynaklar, dipnotlarda “Ad Soyad” sıralaması, kaynakça bölümünde ise “Soyad, Ad” sıralaması şeklinde verilmelidir. Kitapla ilgili künye bilgileri kaynaklar bölümünde verirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek:

Dipnot : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

Kaynaklar : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. Alıntı, bir makaleden yapılmışsa dipnotta alıntının geçtiği sayfa veya sayfaların bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir.

Örnek:

Dipnot : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 23.

Kaynaklar : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 17-28.

6. Bir eser ya da süreli yayın metinde ilk defa kullanıldığı zaman tam künyesi verilmelidir. Daha sonra metin içi göndermeler ve mükerrer alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynaklar kısmında kısaltma ve özetleme yapılmaz.

Örnek:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Dipnot ve Kaynaklar için Örnekler**1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı**

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

İlk dipnottan sonra BOA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BOA, C. ML, 753/30679.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1/15.79.7.

2. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Dipnot : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS),
238/19.

İlk dipnottan sonra TTK Arşivi kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Kaynaklar : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi),
Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir
Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

İlk dipnottan sonra TKGM. kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Kaynaklar : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.)
Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Kızılay Arşivi

Dipnot : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

İlk dipnottan sonra KA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: KA, 171/91.

Kaynaklar : Kızılay Arşivi (KA),
171/91.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, s. 152.

İlk dipnottan sonra VGMA. kısaltması kullanılır.

İkinci kez kullanım: VGMA.VKF.İST.d., 579, s. 152.

Kaynaklar : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.),
İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Tek yazarlı kitap

Dipnot : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Kaynaklar : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. İki ve ikiden fazla yazarlı kitap

Dipnot : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 45.

İkinci Kez Kullanım: Sevim-Merçil, age., s. 57.

Kaynaklar: Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Dipnot : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 55.

İkinci Kez Kullanım: Demircan vd., age., s. 60.

Kaynaklar : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Tek yazarlı makale

Dipnot : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 540.

Kaynaklar : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 531-558.

9. İki yazarlı makale

Dipnot : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 12.

İkinci Kez Kullanım: Beydilli-Erünsal, agm., s. 15.

Kaynaklar : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 1-129.

10. Yayına hazırlanan eserler

Dipnot : Mahir Said Pekmen, *Fızan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 30.

Kaynaklar : Pekmen, Mahir Said, *Fızan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Yazmalar

Dipnot : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Kaynaklar : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Yazarı belirtilmemiş kitap

Dipnot : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 18.

Kaynaklar : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Çeviri kitap

Dipnot : Gleb Golubey, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 70.

Kaynaklar : Golubey, Gleb, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Sempozyum ve kongrelerde sunulan bildiri

Dipnot : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 658.

Kaynaklar : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*,

Ankara 18-20 Mart 2010, *Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 655-667.

15. Editörlü kitapta bölüm

Dipnot : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 180.

Kaynaklar : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 177-193.

16. Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

Dipnot : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

Kaynaklar : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 5-39.

17. Tez

Dipnot : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 40.

Kaynaklar : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

18. Ansiklopedi maddesi

Dipnot : Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 84.

Kaynaklar : Özcan, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 83-86.

19. Yazarlı gazete yazısı

Dipnot : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 1.

Kaynaklar : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. Yazarı belli olmayan gazete yazısı

Dipnot : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 3.

Kaynaklar : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. İnternet Sayfası

Dipnot : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Dipnot : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar: Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

22. Sözlü Tarih

Dipnot : 01.05.2021 tarihinde Alp Arslan (d. 1935) ile yapılan görüşme.

Kaynaklar : Kaynak Kişiler

Alp Arslan (d. 1935), (01.05.2021).

23. E-Kitap

Dipnot : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 995, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Kaynaklar : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılai Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.

- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.

- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.

- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the indentation shall not be used. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)

- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agt.*, (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Citation Rules

1. The texts of the articles sent to *Belleten* journal should be written using footnotes. Footnotes should be given before the punctuation at the end of the sentence.

Example:

Hatt-ı Hümayûn is a term used for the orders written by the sultan with his own calligraphy, except in some exceptional cases⁴.

2. When the source is cited for the first time, its citation is given in the footnote as follows:

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

3. If other sources have intervened for the source mentioned for the second time in the footnote, after the surname of the author, abbreviations such as “*ibid*” are used.

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, p. 370.

Kütükoğlu, *ibid*, p. 184.

Note: In cases where the same work should be used consecutively in footnotes, after the surname of the author, “*ibid*” is used. If more than one book or article by an author is used in footnotes, the surname of the author and a meaningful abbreviation of the book or article should be given after the first use of the second work.

4. References should be given in the order of “Name Surname” in the footnotes, and in the order of “Surname, Name” in the Bibliography section.

Example:

Footnote : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 30.

Bibliography : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. If the citation is from an article, number of the cited page or pages is given in the footnote. In the Bibliography section, information about the whole pages of the article in the journal should be written.

Example:

Footnote : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, p. 23.

Bibliography : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, pp. 17-28.

6. When a work or periodical is used for the first time in the text, its full bibliographic information should be written. Later, in-text references and repeated quotations or footnotes can be written by shortening the citations when necessary. However, in the Bibliography section at the end of the text, abbreviation and summary shall not be given.

Example:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Examples for Footnotes and Bibliography

1. Presidency of the Republic of Türkiye-Directorate of State Archives

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

The abbreviation BOA is used after the first footnote.

Second use: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

The abbreviation BCA is used after the first footnote.

Second use: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Turkish Historical Society Archive

Footnote : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

The abbreviation “TTK Archive” is used after the first footnote.

Second use: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Bibliography : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. The Archive of the General Directorate of Land Registry and Cadastre

Footnote : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

The abbreviation TKGM is used after the first footnote.

Second use: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Bibliography : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Archive of Turkish Red Crescent

Footnote : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

The abbreviation KA is used after the first footnote.

Second use: KA, 171/91.

Bibliography : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

5. Archive of the Directorate General of Foundations

Footnote : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, p. 152.

The abbreviation VGMA is used after the first footnote.

Second use: VGMA.VKF.İST.d., 579, p. 152.

Bibliography : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Book with One Author

Footnote : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

Bibliography : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. Book with Two or More Authors

Footnote : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 45.

Second use: Sevim-Merçil, *ibid.*, p. 57.

Bibliography : Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Footnote : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 55.

Second use: Demircan et al., *ibid.*, p. 60.

Bibliography : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Book with One Author

Footnote : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, p. 540.

Bibliography : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, pp. 531-558.

9. Article with Two Authors

Footnote : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, p. 12.

Second use: Beydilli-Erünsal, *ibid*, p. 15.

Bibliography : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, pp. 1-129.

10. Edited Books

Footnote : Mahir Said Pekmen, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 30.

Bibliography : Pekmen, Mahir Said, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Edited Books

Footnote : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Bibliography : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Book without Author

Footnote : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 18.

Bibliography : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Translated Books

Footnote : Gleb Golubev, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 70.

Bibliography : Golubev, Gleb, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Conference Papers

Footnote : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, p. 658.

Bibliography : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, pp. 655-667.

15. Chapter of Edited Books

Footnote : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 180.

Bibliography : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, pp. 177-193.

16. Chapter of Book without Editor

Footnote : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, p. 9.

Bibliography : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, pp. 5-39.

17. Thesis-Dissertations

Footnote : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990, p. 40.

Bibliography : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990.

18. Encyclopedia

Footnote : Abdülkadir Özcan, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, p. 84.

Bibliography : Özcan, Abdülkadir, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, pp. 83-86.

19. News Article with Author

Footnote : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 1.

Bibliography : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. News Article without Author

Footnote : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 3.

Bibliography : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. Web Page

Footnote : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Footnote : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

22. Oral History

Footnote : Interview with Alp Arslan (birth 1935) on 01.05.2021.

Bibliography : Interviewee

Alp Arslan (birth 1935), (on 01.05.2021).

23. E-Book

Footnote : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Be-dir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 995, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Bibliography : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Correspondence:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
AYKURT, AYŞEGÜL - AYENGİN, NURPERİ: Middle Chalcolithic Period Ceramic from Karain Cave	1
YILDIRIM, ERCÜMENT: A Comparative Approach to the Oannes Narrative in Mesopotamia and the Prometheus Myth in the Ancient Greek World	39
CİNEMRE, İLHAMİ TEKİN: Identity Paradigm in Armenia in the Late Antiquity: Are the People of Armenia Armenian?	61
KEÇİŞ, MURAT: From Treason to Throne: Romanos Diogenes IV.	89
DEMİREL GÖKALP, ZELİHA: Ottoman-European Trade Relations in the 16 th Century: A Look at 'Yusufça Hoard' Example.....	119
SARIKAYA, HÜSEYİN: The Estates of Sa'dullah Enverī and Khalīl Nūrī, The Predecessor and Successor Chroniclers A Comparative Study	177
ÇETİN, MEHMET: An English Capital Initiative in the Ottoman Empire: The Ottoman Financial Association (<i>Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî</i>).....	219
BUZPINAR, Ş. TUFAN: The Relations of Midhat Pasha during his Governorship of Syria with Sultan Abdulhamid II and the British Ambassador Layard (November 1878-August 1880)	251
DEMİR GÖRÜR, EMEL: The General Amnesty of Sultan Abdulhamid II for Political Prisoners, Dated to 1896	285
ERDİNÇLİ, İHSAN: Toys and Playing Objects in Ottoman Istanbul During the Age of Change	319
Book Review:	
AKBULUT, MEHMET YILMAZ: Feridun M. Emeçen, <i>Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat, Aktörler, Yazın ve İmaj</i>	359
KAYAPINAR, AYŞE: Gabor Karman, <i>Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğunun Haraçgüzar Eyaletleri ve Serhat Boyları)</i>	363
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	379
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	388

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 86

Issue: 305

April 2022

ANKARA - 2022